

ESTUDIOS MIGRATORIOS

Nº. 15-16
[xuño-decembro] 2003

© Consello da Cultura Galega
Arquivo da Emigración Galega

Pazo de Raxoi, 2ª planta
Praza do Obradoiro
15705 Santiago de Compostela
Tel.: 981 957 202
Fax: 981 957 205
Enderezo electrónico:
aemigracion@consellodacultura.org
Web: <http://www.consellodacultura.org>

Proxecto gráfico:
Manuel Janeiro

Realización:
Lúdica 7

ISSN 1136-0291
D.L.: C-806-2006

EDITORES

Xosé Ramón Barreiro Fernández
Pilar Cagiao Vila
Xosé Manoel Núñez Seixas
Alexandre Vázquez González
Ramón Villares Paz

SECRETARIO EDITORIAL

Marcelino Fernández Santiago

CONSELLO CIENTÍFICO

Luis Alonso. *Universidade da Coruña*
Rafael Anes. *Universidad de Oviedo*
Joaquín Arango. *Universidad Complutense de Madrid*
María I. Baganha. *Universidade de Coimbra*
Samuel L. Baily. *University of Rutgers*

Anna Cabré. *Universitat Autònoma de Barcelona*
Fernando Devoto. *CEMLA, Buenos Aires*
Fausto Dopico. *Universidade de Santiago de Compostela*
Antonio Eiras Roel
Universidade de Santiago de Compostela
Abel Losada Álvarez.
Universidade de Vigo
Antonio Macías. *Universidad de La Laguna*
Jordi Maluquer de Motes.
Universitat Autònoma de Barcelona
José C. Moya. *University of California, Los Angeles*
Jordi Nadal. *Universitat de Barcelona*

Vicente Peña Saavedra.
Universidade de Santiago de Compostela
Vicente Pérez Moreda.
Universidad Complutense de Madrid
David S. Reher. *Universidad Complutense de Madrid*
María Xosé Rodríguez Galdo.
Universidade de Santiago de Compostela
Nicolás Sánchez-Albornoz. *New York University*
Blanca Sánchez Alonso.
Universidad San Pablo-CEU
Ercole Sori. *Università di Ancona*
Pilar de Torres. *Universidade de Santiago de Compostela*
Carlos Zubillaga. *Universidad de la República, Montevideo*

ESTUDIOS MIGRATORIOS

ESTUDOS E ARTIGOS

- 9-48 XOSÉ MANOEL NÚÑEZ SEIXAS
Emigración e exilio en Alfonso R. Castelao: da “moura fartura” á “Galiza ideal”
- 49-86 HERNÁN OTERO CRUZ
Endogamia e integración de inmigrantes na Arxentina moderna. Balances e perspectivas desde un enfoque rexional
- 87-120 PHILIPP THER
Un século de migracións forzosas: as orixes e consecuencias da limpeza étnica
- 121-157 VÍCTOR PEREIRA
Os exiliados políticos portugueses en Francia entre 1958 e 1974
- 159-198 NANCY PÉREZ REY
Modelos de incorporación de inmigrantes. Do asimilacionismo ao multiculturalismo
- 199-232 ANA PAULA BEJA HORTA e ROSA MARIA VERDUGO MATÉS
Políticas de imigração e o movemento asociativo migrante em Portugal e em Espanha
- 233-248 LUZIA FERNÁNDEZ GONZÁLEZ
Caboverdian@s na Mariña: xestión dun proceso de integración desde a Antropoloxía

249-267 NORBERTO PABLO CIRIO
Perspectivas xeracionais na construción da identidade musical na colectividade
galega da Arxentina

269-288 SILVIA FACAL SANTIAGO
O asociacionismo entre os xudeus alemáns de Uruguai

TEXTOS E DOCUMENTOS

291-342 CAROLINA GARCÍA BORRAZÁS
A Canle de Panamá (1904-1914): outro contexto da emigración galega

345-365 RECENSIÓNS

ESTUDOS E ARTIGOS

EMIGRACIÓN E EXILIO EN ALFONSO R. CASTELAO: DA «MOURA FARTURA» Á «GALIZA IDEAL»

Xosé Manoel Núñez Seixas

A figura de Alfonso Daniel Rodríguez Castelao é ben coñecida no relativo ás súas facetas como artista, escritor, caricaturista e político nacionalista galego¹. Pero tamén foi emigrante e exiliado. Por iso, reúne na súa andaina vital as facetas de emigrante, retornado de América (ou fillo de retornado de éxito, de *indiano*) e de exiliado político, até a súa morte en Bos Aires o 7 de xaneiro de 1950. Iso repercutiu notablemente na súa valoración e interpretación verbo do propio feito migratorio e sobre o que supoñía o exilio republicano español (en xeral) e galego (en particular)² até o punto de que, como recollerá posteriormente Ramón Otero Pedrayo, Castelao chegou a sabelo *todo* sobre os galegos de América nunha época en que non moitos intelectuais galeguistas tiñan reflexionado sobre eles: «foi cecais o primeiro en coñecer psicoloxicamente as súas reaccións, os motivos e os eixes do seu agrupamento, e do seu atlantismo»³. Pois, a diferenza doutros observadores, doutros galeguistas e, posteriormente, da gran maioría dos exiliados galegos e republicanos en xeral (coa excepción, probablemente, de Luís Seoane e de poucos máis), as súas vivencias biográficas, patentes en primeiro lugar na súa obra literaria, impregnaron decisivamente a súa percepción e a súa sensibilidade fronte a esas cuestións.

As reflexións de Castelao sobre a emigración e o exilio son moitas veces indirectas, espaxadas e ciscadas ao longo da súa prosa política até 1940, e mesmo seguen a selo con posterioridade a esta data. O reflexionar sobre a emigración e a súa influencia na sociedade e na política galega non adoitou ocupar o centro das preocupacións de Castelao con anterioridade ao seu exilio americano (1938). Iso si, é un tema repetido arreo na súa obra gráfica e

1. Cf., entre outros, J. A. Durán, *El primer Castelao. Biografía y Antología rotas*, Madrid: Siglo XXI, 1979 (2ª ed.); V. Paz Andrade, *Castelao na luz e na sombra*, Sada: Eds. do Castro, 1985; H. Monteagudo, *Castelao*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2000.

2. Como ben sinala A. Vázquez-Monxardín Fernández, «Castelao e América», en VVAA., *Castelao e o seu tempo. Unha perspectiva ourensá*, Ourense: Concello de Ourense, 2001, 87-108.

3. R. Otero Pedrayo, *Polos vieiros da saudade*, Vigo: Galaxia, 2001 [1952], p. 317.

literaria, mais pouco abordado no seu ensaio. Desde esa data, en troques, convértese nun elemento case omnipresente nos seus artigos, nas súas conferencias e nas súas cartas.

Boa parte das imaxes a través das cales Castelao constrúe a súa propia reflexión teñen unha certa tradición no pensamento galego e galeguista. Mais a percepción que Castelao ten da realidade da emigración cambiará progresivamente ao longo do seu periplo vital de acordo coa súa evolución político-ideolóxica, as súas experiencias biográficas e, no exilio, os imperativos estratéxicos do seu proxecto político. É, nese senso, un exemplo requintado e paradigmático da interpretación cambiante que os propios actores dos procesos migratorios, e tamén do exilio, elaboran da súa propia experiencia, máis alá dos tópicos habituais verbo das consecuencias psicolóxicas do exilio, o seu reflexo literario e o característico sentimento de nostalgia e alteridade que embargarían a experiencia vital dos exiliados e emigrados⁴. E constitúe, igualmente, un bo exemplo de como a emigración e o exilio distaban de constituír categorías sempre diferenciables e deslindables de xeito nido na propia percepción deses mesmos actores. Os seus límites, pola contra, mesmo no caso de moitos exiliados republicanos de 1936-39, resultan máis neboentos do que *a priori* se pode pensar, sobre todo en zonas de alta tradición migratoria como Galiza, onde moitos exiliados posuiron unha experiencia previa (persoal ou familiar) como emigrantes e fóronse refuxiar en América entre os seus propios conveciños ou connaturais emigrados con anterioridade, seguindo adoito o trazo de cadeas migratorias preexistentes. Algo que constitúe unha peculiaridade do exilio galego, así como doutros casos peninsulares, coma o cántabro, dentro do conxunto xeral do exilio republicano español de 1939⁵.

No caso de Castelao, a experiencia como emigrante, sendo un neno de curta idade, precedeu en corenta anos ao seu periplo como exiliado. Ao longo do primeiro terzo do século xx o artista e político reflectiu nos seus cadros, caricaturas, escritos e discursos opinións cambiantes sobre o fenómeno migratorio, cuestión que ocupou as enerxías de boa parte dos pensadores galegos (e galeguistas) da época. E, ao iniciar o camiño do exilio, boa parte

4. Cf. L. e R. Grinberg, *Migración y exilio. Estudio psicoanalítico*, Madrid: Biblioteca Nueva, 1996; X. L. Axeitos, *O exilio galego: Un mapa de cicatrices*, Sada: Eds. do Castro, 2004.

5. Vid. E. Temime, «Émigration "politique" et émigration "économique"», en VVAA., *L'émigration politique en Europe aux XIXe et XXe siècles*, Roma: École Française de Rome, 1994, 57-72. Sobre o caso cántabro, cf. C. Soldevilla Oria, *La Cantabria del exilio: una emigración olvidada*, Santander: Universidad de Cantabria, 1998. Para o caso dos exiliados galegos, cf. o noso achegamento en «Itinerarios do exilio. Da especificidade do exilio galego de 1936», relatorio no congreso *O exilio galego*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 22-29 de setembro de 2001.

dos seus postulados e reflexións non nacerán só da súa propia experiencia, senón que terán raíces anteriores, e poderán basearse en imaxes e discursos sobre o éxodo forxados na súa obra previa, aínda que fose para interpretalas nun sentido diferente. Podemos establecer, a este respecto, tres etapas na evolución das valoracións de Castelao sobre a emigración e o exilio:

A fase pregaleguista (até 1917).

A fase galeguista de preguerra (1918-36).

A fase do exilio (1936-50).

Pasemos a expoñelas de xeito sintético.

A EXPERIENCIA MIGRATORIA E O CASTELAO PREGALEGUISTA

Mariano Rodríguez Dios, natural de Rianxo e de familia de carpinteiros de ribeira, desposara unha muller, Joaquina Castelao Gemme, de posición social máis elevada ca a súa. Ao pouco de casar e de nacer o seu primeiro fillo, Alfonso Daniel, Mariano tivo que emigrar a Arxentina co fin de compensar o seu pecado orixinal, o ter fornecido pouco diñeiro ao casamento. A súa muller contaba con parentes na cidade arxentina de Rosario, concretamente Francisco e Juan Castelao Gemme, emigrados na década de 1880 e vencellados ao negocio da carpintaría na cidade, que guiaron a Mariano nos seus primeiros pasos no novo país. Mariano non foi emporiso a Rosario, senón que acabou por establecer unha *pulpería*, unha tenda de comestibles e bebidas, na Pampa central, como tantos coterráns seus, concretamente en La Cruz Colorada, departamento de Bernasconi (provincia da Pampa). Unha vez establecido chamou canda el a súa muller e o seu fillo, que embarcaron en Vigo en 1896 e permaneceron en Arxentina até 1900, país onde naceron Josefina (1897) e Teresa (1899), e onde Alfonso Daniel acudiu á escola primaria.

O Castelao que regresa de Arxentina a mediados de 1900 non se diferenciaba en moito doutros fillos de retornados de éxito que poboaban Galiza. O novo Alfonso Daniel, denantes da súa posterior *conversión* ao galeguismo, era un típico fillo de indiano, algo patente de entrada nos seus comportamentos sociolingüísticos, pois tentaba falar castelán nun medio social esmagadoramente galegófono⁶, unha conduta para nada inusual, polo demais, na Galiza da época. O mesmo Castelao lembraría máis tarde no seu relato “O inglés” (incluído en *Retrincos*, 1934)⁷ como el mesmo, con apenas doce anos

6. Durán, *El primer Castelao*, 90-92.

7. A. R. Castelao, «O inglés» [1914], en *Castelao. Obras* [en diante, OC], vol. I, Vigo: Galaxia, 1999, 219-21.

de idade, se contaxiara da mobilización españolista que impregnou as actitudes da colectividade inmigrante galega (e española) da Arxentina co gallo da guerra colonial de 1895-98.

Non obstante, xa nesta fase pregaleguista configúranse en Castelao unha serie de constantes temáticas e de opinións sobre a emigración, que en boa parte se vencellan á súa propia vivencia. Albíscanse así os seguintes aspectos:

a) Unha negativa lembranza da súa experiencia americana. Ese mal recordo é patente nas súas alusións literarias á soidade da Pampa, á «moura fartura» da etapa migratoria (*Retrincos*) e ao sufrimento do neno Alfonso Daniel e da súa nai na solitaria e inhóspita *pulpería* do seu pai. Igualmente se aprecia na súa descrición tanto do ambiente máis ben sórdido da *pulpería*, que coincide punto por punto co amosado pola pescuda histórica⁸, como da súa clientela habitual conformada por gauchos e moinantes en procura de liorta, motivo que tamén aparece noutras memorias de emigrantes galegos e españois máis ou menos coetáneos⁹. Castelao rara vez alude de xeito pormenorizado, con anterioridade a 1940, e mesmo despois desa data, á súa experiencia migratoria na Pampa. Talvez a odisea como gaucho de Pedriño, un dos personaxes protagonistas da novela *Os dous de sempre* (1934), reflectiría a propia experiencia dun Castelao castigado polo seu pai por non mostrar aptitudes para o comercio. Iso quizais prefigura algúns dos elementos críticos que, adubados obviamente cunha máis fonda reflexión analítica, aparecerán posteriormente na súa obra referidos á súa negativa valoración da emigración como experiencia social e colectiva.

b) En segundo lugar, agroma xa nesta etapa unha aguda consideración caricaturesca dos efectos negativos da emigración, para o que nun primeiro albo será a figura, recorrente tanto na súa pintura (cf., por exemplo, o cadro *Regreso del indiano*, 1916) como nas súas primeiras caricaturas, do indiano presumido e fachendoso. Seguirá para iso os moldes iconográficos preexistentes do xénero (leontina de ouro, reloxo, sombreiro, traxe branco, loro e gramófono, mostachos), e mesmo chega a caricaturizarse a si mesmo¹⁰, acariñando ironicamente a idea de emigrar e voltar a Galiza feito un típico “indiano”.

8. D. A. Virgili, “Las esquinas de la Pampa. Pulperos y pulperías en la frontera bonaerense (1788-1865)”, en C. Mayo (dir.), *Vivir en la frontera. La casa, la dieta, la pulpería, la escuela (1770-1880)*, Bos Aires: Biblos, 2000, 99-121.

9. Cf. como contrapunto E. Molina Nadal, *El emigrante en América*, Madrid: Establecimiento Tip. de Antonio Marzo, 1913; ou *Memorias de Manuel Suárez Martínez, seguidas de los “Apuntes biográficos de D. Manuel Suárez Martínez”, por José Mª Suárez García*, Tandil: s. ed., 1942.

10. Cf. a súa carta ao pintor Xesús Corredoyra (s.f., ca. comezos/mediados de 1914), onde ironiza sobre o seu recordo de falar *ché*, e mesmo carticaturízase a si mesmo como futuro indiano, cos atributos icónicos do arquetipo máis común, en OC, vol. 6, 53-54. O cadro *Regreso del indiano* (1916) en *Castelao. Exposición 50 Aniversario*, s.l.: Fundación Caixa Galicia, 2000, p. 201.

Tamén asoma nesta época o polo oposto, o retrato do retornado fracasado, como se pon de manifesto nas súas primeiras caricaturas publicadas en *La Voz de Galicia* de Bos Aires en 1915 (inspirouse, se cadra, no seu propio tío, Juan Castelao, retornado a Rianxo para falecer alí en 1913?) ou a soidade do emigrante que abandona a fartura e ledicia da aldea e marcha ás agachadas, mentres os seus veciños celebran a festa parroquial –velaí a mensaxe transmitida brutalmente polo óleo *El emigrante* (1916)¹¹. Non obstante, o que non aparece por ningures na obra de Castelao, a diferenza doutros pensadores e intelectuais galegos, é a figura do “americano” como axente rexenerador de Galiza. Tampouco non atopamos na súa pintura ou na súa literatura o arquetipo do “americano” revolucionario, potencialmente un axente perturbador, anticlerical, etcétera, que si aparece con trazos nidios en galeguistas conservadores como Vicente Risco ou Antón Losada Diéguez. Nin sequer fai uso o rianxeiro da caricatura do emigrante retornado que se converte en novo cacique, talvez polo feito de que esta derradeira figura aseméllase en exceso ao seu modelo familiar máis achegado: o seu propio pai, Mariano Rodríguez Dios, retornado de éxito que accede á alcaldía de Rianxo en dúas ocasións (1907-09 e 1924-30), unha delas por designación governativa durante a Ditadura de Primo de Rivera.

c) Nesta etapa pregaleguista tampouco aparece en Castelao unha reflexión cumprida sobre as colectividades galegas de América como modelo que imitar para Galiza, como motores da rexeneración do país de orixe, como exemplos de organización societaria e artellamento social colectivo, etcétera. Reflexións que eran comúns a boa parte da opinión pública galaica do seu tempo, e tamén da opinión publicada.

Con todo, xa nesta altura o rianxeiro abriga a esperanza de triunfar, dalgún xeito, en Bos Aires. Con ese obxectivo envía as súas colaboracións aos periódicos porteños e galaico-porteños, nomeadamente a *La Semana Universal*, *La Voz de Galicia* e *Suevia* e planea unha xeira artística pola América do Sur, para o que mesmo pensou en acompañar o crego agrarista Basilio Álvarez, ou o tamén crego ourensán Antonio Rey Soto, nas súas viaxes americanas. Así *Acción Gallega*, organización agrarista á que Castelao prestou a súa adhesión, depositaba grandes esperanzas no apoio das asociacións galegas de América¹². Ademais, o seu nome comezaba a ser coñecido entre a colectividade inmigrante galega de Bos Aires e constituía un motivo de orgullo para os seus coterráns alá residentes. A asociación *Hijos de Rianjo* de Bos Aires, constituída en 1911, celebrou, ao pouco de nacer, unha festa –pouco

11. Reproducido en *Castelao. Exposición 50 Aniversario*, p. 200.

12. Entrevista a Castelao en *España Médica*, abril 1912, reproducida en *Para ler a Castelao. 1. Cronoloxía, entrevistas e bibliografía*, Vigo: Galaxia, 2000, 47-50.

tiña de galega, a xulgar polo seu programa– na honra do seu xa ilustre paisano polo seu triunfo na Exposición de Pintura Galega celebrada en Madrid en setembro de 1912¹³. En correspondencia ao pedimento dos directivos da entidade, Castelao doa en 1913 un cadro da súa autoría (*Camiño da festa de Guadalupe*) á sociedade dos emigrados rianxeiros en Bos Aires. O xesto, porén, tamén viña a ser unha sorte de recoñecemento do apoio que aquela prestaba desde Arxentina ao bando conservador dos Castelao-Baltar-Tojo e *El Barbero Municipal*, fronte ao bando liberal gassetista representado por Viturro, na esfera política local, seguindo niso unha dinámica de interacción entre colectividade de emigrados e bandos anticaciquís moi frecuente na Galiza do primeiro terzo do século xx¹⁴. Nas festas e actos posteriores de *Hijos de Rianjo* non estaba ausente unha felicitación permanente a Castelao, en recoñecemento aos seus méritos artísticos.

A EMIGRACIÓN SEGUNDO O CASTELAO GALEGUISTA (1917-36)

En 1917, pouco tempo despois da fundación das *Irmandades da Fala*, Castelao ingresa na nova organización levado da man de Antón Losada Diéguez, quen exercerá grande influxo no rianxeiro durante uns anos. Nesta etapa, Castelao vai expresar a súa opinión sobre a emigración, sobre todo, a través da súa actividade creativa, a literatura e, nomeadamente, a arte gráfica, particularmente mediante as súas caricaturas. De feito, segundo os diversos cómputos –só parcialmente completos– dispoñibles sobre a distribución temática da súa obra gráfica, un 9,9% dos debuxos de Castelao entre 1917 e 1922 teñen como tema a abordaxe crítica da emigración, proporción que semella devalar un tanto entre 1926 e 1933, pois só 10 (o 2,81%) das 355 caricaturas que publica no xornal *Faro de Vigo* entre esas datas e que contribuíron a facelo famoso ocúpense da emigración¹⁵.

13. Vid. *Nova Galicia*, Bos Aires, 29.9.1912, p. 1; «Ecos de la Argentina», *El Barbero Municipal*, Rianxo, 17.8.1912, p. 1; «Centro Hijos de Rianjo», *El Barbero Municipal*, Rianxo, 31.8.1912, p. 3. Sobre a confrontación política local en Rianxo e o papel da familia Castelao, vid. J. A. Durán, *Historia de caciques, bandos e ideoloxías en la Galicia no urbana*, Madrid: Siglo XXI, 1972.

14. Cf. X. M. Núñez Seixas, *Emigrantes, caciques e indios*, Vigo: Eds. Xerais, 1998, e id., «Révolutionnaires ou conformistes? L'influence socio-politique de l'émigration américaine de retour en Galice, 1900-1936», *Studi Emigrazione/Migration Studies*, XXXVI: 134 (1999), 283-308.

15. Cf. J. G. Beramendi, «Estructura e evolución da ideoloxía política de Castelao», en id. e R. Villares (eds.), *Actas Congreso Castelao*, Santiago de Compostela: USC/Xunta de

Neses debuxos e caricaturas adquirirá primacía absoluta, en todo caso, o motivo do retornado *fracasado* da emigración, polo que Castelao amosa unha grande empatía e compaixón. Eses “americanos” que cando «veñen probes entran de noite» na casa familiar, e dos que acentuará conscientemente os trazos máis negativos¹⁶. Ao mesmo tempo, Castelao denuncia a miseria do mito de América, as penalidades que sofren os emigrantes alén mar –velaí o caso, por exemplo, da caricatura do retornado moribundo asistido no leito pola súa nai: «eu non quería morrer alá, ¿sabe, miña nai?»– ou os enganos do mito de América e mais o sufrimento dos parentes que permanecen en Galiza, así como o desamparo en que ficaría o país abandonado polos que emigran. De aí que cando nos anos trinta se pecha momentaneamente a saída migratoria por mor da conxuntura económica internacional a resposta de Castelao sexa ben clara, como expresa nunha caricatura publicada o 28 de agosto de 1932 en *Faro de Vigo*. Iso provocaría que as enerxías vitais do país se investirían na súa rexeneración.

— Xa non hai América pra nós. ¿Qué imos facer agora?

— Pois... traballar na nosa terra.

De xeito expresivo e directo, o rianxeiro afirma na súa arte que a emigración é un fenómeno de consecuencias negativas para Galiza. Por que? Basicamente, polas seguintes razóns:

a) Leva fóra do país a elementos novos, abraiados polo falso mito de América. E América devólveos acabados, consumidos física e espiritualmente, sen azos para seren útiles á colectividade. Eis, por exemplo, o significado do relato *O pai de Migueliño*, onde se narra a decepción do neno Migueliño ao coñecer ao seu pai longo tempo ausente, avellentado e fracasado, volto das Américas¹⁷; ou ben a epopea migratoria do Pedriño da novela *Os dous de sempre* (1934). O emigrante fracasado, de feito, acaba por ser vítima dun destino tráxico. Velaí o senso da fin do Ramón Carballo do relato «Unha novela» [1922]¹⁸. Castelao incide de novo no sufrimento dos emigrantes alén do mar,

Galicia/Fundación Castelao, 1989, vol. I, 189-223; X. M. Monterroso Devesa, *A emigración en Castelao*, Montevideo: Patronato da Cultura Galega, 1987, e C. González Pérez (ed.), *Cousas da Vida no Faro de Vigo (1926-1933) por Castelao*, Santiago de Compostela: Fundación Castelao/Consello da Cultura Galega, 2001 (desta edición proceden as referencias a caricaturas en *Faro de Vigo* aludidas no texto).

16. Caricatura publicada en *Faro de Vigo*, 10.4.1930, reproducida en González Pérez, *Cousas*, p. 66.

17. Castelao, «O pai de Migueliño» [1926], reproducido en OC, vol. I, 155-57.

18. OC, vol. I, 97-99.

na súa desvinculación con Galiza. Con todo, aínda mantén a esperanza de que conserven algo de *morriña*, de que preserven algún vencello espiritual e sentimental coa súa terra de orixe. Este é o significado simbólico da moeda soterrada, o *ichaviño* que volve a encontrar o emigrante Bieito, un dos protagonistas do relato «O ichaviño» (1925), cando retorna ao lugar da súa infancia¹⁹. Castelao teima igualmente no argumento do emigrante que fracasa na súa andaina transoceánica, mais que polo menos se decatou de cal era a súa auténtica patria, mesmo que non fose galego de orixe. Eis o caso do negriño Panchito do relato «Chegou das Américas» (1927), cubano de nacemento que, retornado a Galiza acompañando a un clásico *indiano*, faise tan galego que xa non atura o volver á Habana²⁰. O emigrante, polo tanto, ha *voltar* se quere facer algo por Galiza.

A metáfora preferida de Castelao nesta etapa, con todo, parecen ser os ollos do neno que, agardando ver o seu pai retornar rico de América, atópalo porén pobre e fracasado. Iso denotaba unha meirande sensibilidade cara ao que era drama persoal e humano do reencontro familiar, unha perspectiva ben típica da visión do retorno polos escritores galegos e españois residentes en América²¹.

b) Ao levar a América riadas de carne humana, a emigración *desgaleguiza* o país de orixe. Ademais diso, supón unha insubstituíble perda de recursos, ao levarse homes novos e espíritos dinámicos. Castelao afirma en 1931 nas Cortes Constituíntes da República que as contrapartidas da emigración non serían abondas para compensaren os prexuízos globais daquel fenómeno: «*la riqueza de unos cuantos indianos más o menos filántropos no puede compensarnos de la tuberculosis que le debemos a la emigración*»²². E en *Sempre en Galiza* culmina esta argumentación cando afirma que a emigración é unha esmola sen recompensa posible, pois produce perdas «en potencial económico, en enerxía social, en pulo criacionista». As posibilidades económicas de Galiza –terra «inéxita, chea de reservas»– fican sen explotar pola falta de capital humano, pois os homes, e «só os homes, son «axentes de toda riqueza». Con iso, Galiza renuncia ao «progreso colectivo» e convértese en parásito dos fillos ausentes. De aí arrinca a súa convicción, compartida na altura

19. OC, vol. I, 117-18.

20. OC, vol. I, 131-33.

21. Cf. un achegamento no noso artigo «Una aproximación a la imagen social del emigrante retornado de América en la Península Ibérica (siglos XIX-XX)», en J. Cuesta Bustillo (coord.), *Retornos (de exilios y migraciones)*, Madrid: Fundación Largo Caballero, 1999, 3-38.

22. Discurso nas Cortes Constituíntes, 18.9.1931, reproducido en X. L. García (ed.), *Castelao, Otero Pedrayo, Villar Ponte, Suárez Picallo. Discursos parlamentarios (1931-1933)*, Sada: Eds. do Castro, 1978, 95-110.

pola maioría dos líderes e intelectuais galeguistas (desde Vicente Risco até Suárez Picallo), de que «Galiza debe ser algo máis que un criadeiro de carne humana para a exportación, que amasa con bágoas acedas o pouco diñeiro que recibe»²³. Graficamente, Castelao seguía expresando esta idea cunha metáfora que reproducirá máis dunha vez: a imaxe dun camiño de esqueletes que se estende como un leito polo fondo do mar dende Galiza até América²⁴.

Con todo, para Castelao a pobreza e a opresión do Estado son causas directas da emigración, pero non chega a ser ferreñamente determinista. O rianxeiro, intuitivamente, tamén outorgaba un bo peso na súa obra literaria ás redes microsociais, malia non conceptualizalas deste xeito, á “febre” migratoria, á chamada dos parentes... A fin de contas, Castelao tiña parentes emigrados, como case todos os galegos da época. E era un fino observador da realidade.

c) Como consecuencia de exportar carne humana, Galiza perdería a capacidade de facer cousas colectivamente, de protestar e de facer ouvir a súa voz. Con iso, tamén se inhibiría a disposición dos seus habitantes para a protesta e a mobilización social. O coñecido debuxo «En Galiza non se pide. Emígrase» (1919), reproducido máis tarde no álbum *Nós*, onde se observa a unha multitude volta de costas que se dirixe cara a un transatlántico, sintetiza perfectamente esa idea. A emigración, xa que logo, era considerada como un factor negativo para o artellamento da protesta social, que favorecía a acomodación silandeira e individual e mais a perpetuación da suxeición política e económica de Galiza ao poder central e aos seus axentes mediadores –os caciques e o clero rural. Interpretación que, con poucos matices engadidos, seguiu viva no nacionalismo galego da segunda metade do século XX²⁵.

d) Cales son as solucións? Castelao aínda non as detalla explicitamente nesta etapa, coma a maioría dos galeguistas. Poucos propoñen seriamente *prohibir* a emigración (algúns falan incluso de impoñer un imposto á emigración), pois o dereito a emigrar é considerado un inalienable dereito individual. Óptase máis ben por *controlar* o fluxo, a través de medidas como a prohibición de emigrar a nenos, mulleres soas, “escolmar” a corrente migratoria, o control dos abusos dos axentes de emigración, *ganchos* e compañías

23. A.R. Castelao, *Sempre en Galiza* [1944], libro III, XXXV, en OC, vol. 2, p. 511.

24. Cf. a contracapa que Castelao debuxa para a obra de J. Rodríguez Martínez, *Colón español* en 1920; ou as declaracións efectuadas en xuño de 1936 ao xornal madrileño *El Sol*, recollidas en *Para ler a Castelao*. 1, p. 52.

25. Cf. para unha visión sintética o noso artigo «History and Collective Memories of Migration in a Land of Migrants: The Case of Iberian Galicia», *History and Memory*, 14: 1-2 (2002), 229-58.

navieiras. Mais, sobre todo, Castelao incide en que o verdadeiro antídoto contra do éxodo radica en eliminar de raíz as causas que están no transfondo da emigración: a pobreza do país, variable directamente dependente da súa suxeición ao centralismo, ao ditado de leis españolas non axeitadas ás súas peculiaridades socioeconómicas... Nunha caricatura publicada en *Faro de Vigo* o 9 de outubro de 1931, dous aldeáns comentan á vista dun grupo de emigrantes que se dirixe cara a un transatlántico:

- Había que suprimil-a emigración.
- O que hai que suprimir é a necesidá de emigrar.

Así, en *Sempre en Galiza* aludirá á necesidade de asegurar o dereito ao traballo remunerado para que ningún galego emigre por necesidade. O Partido Galeguista (PG), fundado en decembro de 1931, terá igualmente como obxectivo final dar termino á emigración; mais era consciente, así mesmo, dos problemas que podería causar na mesma Galiza o retorno masivo de emigrantes despois da crise económica mundial de 1929²⁶.

e) Nesta altura, igualmente, segue estando ausente en Castelao unha reflexión polo miúdo sobre o papel que as colectividades de emigrados poderían xogar no rexurdimento político-cultural de Galiza. O que probablemente tamén tería que ver co que foron as peculiaridades da propia experiencia migratoria de Castelao. No canto de emigrar da aldea á metrópole, como a grande maioría dos emigrantes galaicos, o rianxeiro seguiu un camiño inverso, pois emigrou da vila ao campo, dunha vila pesqueira relativamente próspera (Rianxo) a unha *pulpería* en medio da Pampa central. Xa que logo, Castelao non coñeceu o asociacionismo emigrante nin o tecido comunitario galego de Bos Aires coa súa prensa, os seus orfeóns e os seus espazos de sociabilidade, as súas elites inxeadas e o seu fervedoiro de proxectos para a *re-xeneración* de Galiza.

Con todo, aquela teorización si existía tanto nas Irmandades da Fala como no propio PG da IIª República²⁷. Pero, para Castelao, a emigración apenas posúe contrapartidas positivas e amósase veladamente escéptico sobre a capacidade reformadora que poidan ter, por exemplo, as escolas financiadas polas sociedades de instrución dos emigrantes en América. Exprésao así unha caricatura publicada en *Faro de Vigo* o 24 de xullo de 1930:

26. X. Castro, *O galeguismo na encrucillada republicana*, Ourense: Deputación Provincial, 1985, vol. I, 335-36.

27. Cf. o noso artigo «Actitudes del nacionalismo gallego frente al problema de la emigración gallega a América (1856-1936)», *Studi Emigrazione/Études Migrations*, XXVIII: 102 (1991), 191-217.

- Os “americanos” van facer unha escola nova.
 —Era mellor que fixesen un escolante novo.

De feito, Castelao seguiu a ver publicadas as súas caricaturas na prensa galega de América, que tamén reproducíu abondosamente anacos da súa obra literaria. O seu éxito profesional como artista e, agora, como escritor comezou a ser, ademais, recoñecido entre algúns círculos literarios e artísticos americanos, sobre todo, en Bos Aires, máis alá da colectividade galega. En 1927, a instancias da revista *Céltiga* e nomeadamente do seu daquela admirador, o escritor ourensán inmigrado Eduardo Blanco Amor –quen entusiasmará aos asistentes á tertulia literaria porteña do café Keller coas *Cousas do rianxeiro*²⁸–, constituíuse na colectividade galega de Bos Aires unha comisión para tributarlle unha homenaxe e convidalo a ir a Arxentina. Proposta secundada, ao pouco tempo, polo Centro Galego de Montevideo, que engadiu a recolleita de fondos para financiar un tratamento axeitado á doenza ocular de Castelao. Con todo, ese propósito tronzouse, polo que parece, pola morte do seu fillo Alfonso en xaneiro de 1928²⁹. Nese ano recibiu a cálida solidariedade e apoio do Centro Galego da capital arxentina, malia que rexeitou o ofrecemento de viaxar a Bos Aires e asistir á homenaxe que se lle pensaba dispensar³⁰ e ao ano seguinte (1929) expuxo as súas obras no Río de La Plata. Porén, iso non pareceu operar en Castelao unha inxección de esperanza no potencial interventor das colectividades galegas de América sobre a dinámica política de Galiza como posibles impulsoras da acción colectiva nas zonas rurais do país.

Pola contra, nesta época Castelao semella ollar, sobre todo, a Europa tanto artística como literaria e politicamente. Se en 1921 viaxou por Francia, Bélxica e Alemaña para coñecer as vangardas pictóricas, en 1928 tentará afogar a pena da morte do seu fillo viaxando á súa querida Bretaña, a *irmá céltiga*. O Novo Continente ocupa un lugar secundario nas súas prioridades. As relacións con América dentro das Irmandades da Fala, da Irmandade Nazionalista Galega e do posterior PG corren por conta doutros líderes galeguistas como Ramón Villar Ponte e Vicente Risco nunha primeira etapa; máis tarde, obviamente, os delegados da Federación de Sociedades Gallegas (FSG) da Arxentina, Antón Alonso Ríos e Ramón Suárez Picallo, chegados a Galiza

28. E. B. A., «Divagaciones superfluas», *Céltiga*, III:35, 10.6.1926.

29. «Homenaje a Castelao», *Céltiga*, IV:70, 25.2.1927; IV:72, 25.12.1927; C. Zubillaga, *Castelao y Uruguay. Etapas de una Relación Entrañable*, Montevideo: Universidad de la República, 2004, 16-17.

30. Carta de Castelao ao presidente do Centro Galego de Bos Aires, 28.2.1928, en OC, vol. 6, 109-111.

na primavera de 1931 para participaren na campaña en prol do Estatuto de Autonomía³¹. Deste xeito, Castelao apenas colabora no brillante semanario porteño *Galicia* editado pola FSG, aínda que nesta altura estreita a súa relación de amizade, non exenta de polémicas político-xornalísticas, con Blanco Amor. O rianxeiro non coñecerá ao emigrante peroxán Rodolfo Prada, líder da delegación porteña do PG e posterior *factótum* do galeguismo no Río de La Plata, até 1935, cando llo presenta o secretario de organización do partido, Alexandre Bóveda, en Pontevedra.

f) Nesta etapa, ten continuidade, igualmente, en Castelao unha visión tendencialmente *negativa* dos triunfadores da emigración. Recorre para iso ao repertorio coñecido no imaxinario popular e literario peninsular: fachendosos, fanfurriñeiros, facéndose notar, prexudiciais para o país, desprezando as súas tradicións e a súa lingua, cantan mentiras verbo do seu éxito... É bastante significativo, por exemplo, o Pedro de *Os dous de sempre* [1934] que ao volver de América merca un fonógrafo que nin sequera pode pasar pola aduana por non ter diñeiro para pagar os dereitos de importación³². E Castelao segue a contrapoñer eses indianos avellentados, tristesiros e baleiros ao satisfeito, san e *racial* campesiño galego nas súas caricaturas.

É máis, en Castelao nunca aparece nesta etapa unha mínima valoración positiva do indiano/retornado como axente de mudanza, como rexenerador, nin moito menos como *revolucionario*, mesmo despois de coñecer a Suárez Picallo ou a Antón Alonso Ríos. Como recolle o conto datado en 1926 e reproducido en *Cousas* que rememoraba a un compañeiro de escola que saqueara a casa dunha esmoleira e que máis tarde acabou por emigrar alén mar, só os que non tiñan escrúpulos triunfaban en América. De aí a lapidaria frase referida ao pérfido emigrante: «Queira o ceo que non retorne»³³. Ou aquela caricatura (publicada en *Faro de Vigo*, 10 de agosto de 1930) na que un fachendoso indiano conta o ben que lle foi en América: «Mira qué brutos serán que eu alí son unha persona, ¿sabes?».

Se algúns indianos retornaban con azos de rexeneración e modernización da súa terra natal –escribirá en 1935–, iso debíase a un sentimentalismo manipulado en beneficio propio, que non tiña que ver co auténtico amor á patria que profesarían os galeguistas e que, sobre todo, cumpriría a función de satisfacer a vaidade. Os retornados, así, «levan as imaxes do seu mundo nativo e apéganse a elas con tan afervoadada saudade que alcanzan a categoría

31. Para máis detalles, cf. o noso *O galeguismo en América, 1879-1936*, Sada-A Coruña: Eds. do Castro, 1992, 205-18.

32. *Os dous de sempre*, capítulo XXXIX (en OC, vol. I, 389-91).

33. En OC, vol. I, 187-88.

de tipos de novela»; pero ao chegaren de novo ás súas aldeas «síntense defraudados por atoparen casas novas, luz eléctrica e xente ben vestida». A razón non era outra que a súa fatua pretensión de presentárense a si mesmos como importadores do progreso, un amor «egoísta e limitado [...] case que animal»: pois

[Os indianos] quixeran que todo ficase no mesmo estado de antes, para que as innovacións se realizasen coa súa presenza. Quixeran que a xente ficase como estaba, para seren eles os modelos de toda mudanza. Quixeran que os adiantos do seu pobo natal se lle debesen á súa filantropía...³⁴

EMIGRACIÓN E EXILIO NO CASTELAO TRANSTERRADO (1936-50)

Nunha terceira etapa, que corresponde ao seu exilio forzado de Galiza (1936-50), a reflexión de Castelao sobre a emigración vai sufrir unha serie de significativas mudanzas, produto tanto das súas viaxes e do seu coñecemento polo miúdo das colectividades galegas radicadas nos EE.UU., Cuba, Brasil, Arxentina, Uruguai e México (e dos galegos no exilio ou os emigrantes estacionais en Castela que se alistan nas *Milicias Gallegas*) como das súas experiencias e proxectos políticos, e consecuencia así mesmo do diverso apoio e da calor atopada en cada unha desas colectividades galegas. Neste senso, pódense rexistrar algunhas continuidades, pero tamén significativos cambios con respecto a épocas anteriores.

O lacerante exilio e a nova esperanza da Galiza emigrada

De entrada, e no que se refire á consideración das causas e consecuencias da emigración, Castelao permanece fiel aos seus postulados anteriores. En derradeira instancia, a emigración é un mal para o país. Mesmo cando se dirixe aos emigrados, e aos seus propios correligionarios galeguistas, Castelao segue a aspirar a que na futura Galiza non haxa necesidade de emigrar. Mais si é certo que matiza a súa interpretación de cales son as causas da emigración. Nos escritos, cartas e reflexións do Castelao desta etapa aparecen como factores igualmente condicionantes da emigración (se ben, iso si, xamais tan determinantes como a pobreza ou a opresión estatal) o espírito de aventura, a *cobiza do lonxe* ou a longa marcha cara ao Occidente, pero sempre se mantería o cordón umbilical coa terra nai que leva ao emigrante a volver. Así o

34. Castelao, *Sempre en Galiza*, Adro, III, en OC, vol. 2, p. 53.

expresa nun discurso pronunciado o Día de Galiza de 1941: os galegos non emigran máis que os españois por seren máis pobres ca eles, senón que emigran para volver, saen a gusto «cuando dejan en terra algo que les duela mucho, algo que los obligue a regresar». Iso, razoaba Castelao, permítille a el mesmo sentirse emigrante e exiliado asemade, pois tamén arelaba voltar e tamén tiña unha nai en Galiza que por el agardaba³⁵. Igualmente, e con máis forza (sobre todo dende 1945), aparecerá en Castelao, como anos máis tarde no comunista Luis Soto³⁶, a consideración de que moitos emigrantes *económicos* foron, en realidade, tamén exiliados, pois numerosos emigrantes chegaron a América fuxindo do servizo militar, das odiadas *quintas* e da Guerra de África e moitos seguían a ser legalmente prófugos, que só poderían volver a Galiza nun réxime de liberdade e democracia³⁷. Deste xeito, Castelao esluía tamén a fronteira, que para outros exiliados era rixida, entre exilio e emigración. Iso permítille reivindicar ambas as dúas condicións e aspirar ao liderado dos emigrados coa lexitimidade que lle daba o ter sido antigo emigrante, sobre todo, a partir da súa instalación en Bos Aires en xullo de 1940.

O rianxeiro vai adquirir un grande coñecemento do amplo movemento de solidariedade coa República das colectividade galegas de América, respondendo ao chamado dos propios galeguistas e de Castelao entre eles³⁸. Iso, e mais a frecuente comunicación que o rianxeiro vai establecer ao longo de 1937 e 1938 co Grupo Galeguista de Bos Aires, constituído en decembro de 1936 como delegación porteña do PG, a través da súa cordial relación co seu líder, Rodolfo Prada, vai levar a Castelao a unha valoración radicalmente nova do potencial rexenerador das colectividade galegas de América. Contra comezos de 1937, Castelao xa enfatizaba perante Prada que dado que Galiza estaba amordazada polos facciosos e boa parte das súas elites dirixentes republicanas mortas, na cadea ou exiliadas, as «colonias galegas de América» deberían erguer a súa voz para que o Goberno da República tivese en conta a Galiza á hora de aprobar en Cortes o seu Estatuto de Autonomía plebiscitado en xuño de 1936, e mais para axudar o esforzo de guerra republicano. Dado que os mortos pola represión en Galiza eran a flor do país, «os únicos

35. «No Día de Galicia de 1941», en OC, vol. 4, 453-57.

36. Luis Soto, de feito, tendeu a asimilar a emigración económica de anteguerra cunha forma de protesta política, pois aquela tamén sería «unha emigración política de milleiros de persoas aferrolladas polos poderes estatais, sen protección, sen escola, perseguidos polo caciquismo rural, aterrorizados pola Igrexa»: cf. L. Soto, *Castelao, a UPG e outras memorias*, Vigo: Eds. Xerais, 1983, p. 237.

37. Vid. as anotacións dos seus *Cadernos de Francia*, en OC, vol. 3, 630-35.

38. Cf., por exemplo, carta de Castelao a Blanco Amor (s. d., ca. agosto-setembro de 1936), en OC, vol. 6, p. 277.

que podían gobernalo con acerto», a nova Galiza só tería como esperanza aos seus emigrados: «Galiza, como a Irlanda doutro tempo, salvarase pol-a acción dos emigrados en América». Para iso cumpría teimar nunha estratexia de circunscrita unidade antifascista, da que os galeguistas haberían ser o centro impulsor, no nome do sacrificio dos milleiros de patriotas galegos mortos polo inimigo e do arraigado amor pola súa terra que aniñaría nos emigrantes³⁹. Deste xeito, Castelao revalorizará que en xuño de 1936 a maioría das entidades de emigrados galegos de América, nomeadamente no Río da Prata, se tivesen adherido á campaña pro-Estatuto de autonomía de Galiza. E máis tarde o seu coñecemento directo das colectividades de emigrantes galegos de case toda América vaino levar a enxalzar o novo papel desas comunidades como suxeito colectivo. Ese recoñecemento simbólico superaba as pasadas reticencias –que aínda semellaba manifestar nunha entrevista publicada en maio de 1937– verbo da “mestizaxe” dos galegos con outros pobos que se produciría como consecuencia da emigración⁴⁰.

De feito, en maio de 1937 estivo sobre o tapete o seu posible nomeamento como embaixador da República na Arxentina, o que frustrou a caída do Goberno de Largo Caballero. En marzo de 1938, tras a volta de Julio Álvarez del Vayo ao Ministerio de Estado substituíndo a José Giral, Castelao expresaba ao subsecretario de propaganda do Ministerio de Estado (o republicano coruñés César Alvajar) o seu desexo de servir á República contribuindo á unidade antifascista dos galegos e españois residentes na Arxentina, encabezando unha xeira de propaganda que contrarrestase as misións enviadas, pola mesma época, polo Goberno de Burgos. Xeira que en xullo aínda anunciaba aos seus correligionarios porteños, e que pensaba aproveitar para facer de Bos Aires o centro das súas futuras angueiras político-culturais, logo de pasar un tempo nos Estados Unidos en misión de propaganda para o Goberno da República⁴¹. Porén, o remate da contenda española vaino sorprender na Norteamérica, onde terá que ficar contra da súa vontade durante case dous anos, até que en xuño de 1940 se embarque definitivamente cara á Arxentina.

A nova consideración positiva do papel das colectividades de emigrantes galegos en América complementábase coa súa peculiar valoración do exilio, particularmente coa súa cada vez máis negativa percepción do exilio republicano

39. Castelao a Rodolfo Prada, s. d. (ca. comezos de 1937) e 5.2.1937 (Fundación Castelao, Santiago de Compostela, FC).

40. *Vid. Para ler a Castelao*, vol. I, 55-59.

41. Castelao ao subsecretario de propaganda do Ministerio de Estado, Barcelona, 28.3.1938 (OC, vol. 6, 278-81); Castelao a Rodolfo Prada, 14.5.1938; Barcelona, 22.6.1938, e en alta mar, 20.7.1938 (FC).

español desde 1939. Percepción condicionada polos escuros *affaires* dos fondos destinados á axuda dos refuxiados galegos, desviados, en boa parte, por harpías manobras executadas dentro dos círculos dirixentes do exilio republicano polo laiable espectáculo da desunión lacerante entre os republicanos, adubado polas divisións entre prietistas e negrinistas, a apropiación dos fondos do iate *Vita* por parte de Indalecio Prieto, a rivalidade entre a JARE e o SERE á hora de canalizar fondos para evacuar refuxiados de Francia ou a división política reinante, mesmo entre os catalanistas do exilio. De aí que afirme no novembro de 1939 que «Non quedou da República española un home que poida lamberlle os calcañales a Pi i Margall. Pol-o tanto, eu quero ser galeguista, escrusivamente galego, sen vencello algún cos adeministradores d-un tesouro en litixio»⁴². Só os nacionalistas vascos, arredor da autoridade indiscutida do Goberno Vasco presidido por José Antonio Aguirre, remanecen firmes como exemplo de unidade, que Castelao envexa dunha maneira sa.

En definitiva, de acordo coa valoración política de Castelao, impregnada pola súa vez dunha fonda dimensión ética –o que lle impedía, segundo a súa confesión, beneficiarse dos subsidios aos deputados da República no exilio e lle producía repugnancia ao mirar o lamentable espectáculo da elite exiliada española présa do máis elemental instinto de supervivencia–⁴³, os exiliados republicanos, no seu conxunto, non estaban a responder ao seu deber como depositarios da lexitimidade e como herdeiros dos sacrificios dos combatentes e represaliados que en España e Galiza remaneceron. Pola contra,

no eisilio abundan os cadavres políticos, que aínda pensan en resucitar para sentárense de novo no “banco azul”. Son incorrexibles e sóio pensan en mandar, cos mesmos modos e maneiras de denantes. Son os que perderon dúas Repúblicas e aínda están dispostos, si os deixaran, a perder a terceira⁴⁴.

A iso vaise engadir no rianxeiro unha valoración non menos negativa do conxunto do exilio galego.

Castelao era consciente de que o número de exiliados galaicos era relativamente reducido (entre 2.500 e 3.000) en relación co continxente total de republicanos españois⁴⁵, consecuencia da rápida caída de Galiza en mans dos rebeldes (o que non tería ocorrido, na súa opinión, se Galiza xa gozase en

42. Castelao a Rodolfo Prada, Nova York, 2.11.1939 (FC).

43. Vid. por exemplo carta de Castelao a Rodolfo Prada, Nova York, 4.1.1940 (FC).

44. Carta aos galeguistas do interior, 14.12.1944 (en OC, vol. 6, 471-88). Cita en p. 480.

45. Vid. sobre os continxentes estimados de republicanos exiliados españois D. Schwarzstein, *Entre Franco y Perón. Memoria e identidade del exilio republicano español en Argentina*, Barcelona:

xullo de 1936 de autonomía política, pois nese caso podería resistir máis, coma Euskadi ou Cataluña). E era igualmente consciente –esa crenza abrolla acó e aló na súa publicística do exilio– do escaso creto que Galiza como país gozaba entre os medios republicanos, que chegaban ás veces a identificar aos galegos de xeito apriorístico cos combatentes franquistas, de xeito que «os verdadeiros galegos –todos antifeixistas e autonomistas– aparecemos ante a opinión miope como fillos dunha terra pouco amante da Liberdade»⁴⁶. Para Castelao, en Galiza non se salvara *o mellor* do republicanismo, do galeguismo e da esquerda, ao contrario que noutras partes da península. En carta a José Antonio Aguirre en xuño de 1944 afirmará que:

los exiliados políticos [de Mexico] entre los que se cuentan algunos diputados, no son ciertamente la flor de nuestro pueblo, pues se trata de personas que, en general residían fuera de Galicia y estaban enchufadas en cargos gubernativos (la flor del pueblo gallego no ha podido huir),

...razón pola cal eses deputados residentes en México eran vítimas da psicose republicana, vontades mercadas pola JARE de Prieto ou «deslumbrados por el heroísmo soviético», é dicir, *manipulados* polos comunistas⁴⁷. Só a fortuna permitiu que sobreviviran algúns centos de exiliados republicanos que el non consideraba, en conxunto, que fosen unha boa representación da lexitimidade autonómica e republicana de Galiza. Ese era un dos factores que contribuía, na súa percepción, ás constantes dilacións que as Cortes republicanas (nas súas xuntanzas de Valencia, outubro de 1937, e Montserrat, febreiro de 1938) impoñían á tramitación e aprobación do Estatuto de Autonomía de Galiza, plebiscitado en xuño de 1936. Pois os galegos do exilio tiñan pouca forza para presionar perante o Goberno da República transterrada.

Polo tanto, a vontade republicana e autonomista expresada polas colectividadeas galegas de América, en primeiro lugar a de Bos Aires, convertíaa

Crítica, 2001, 83-84. Obviamente, nunca se poderá contabilizar a todos os exiliados galegos, e os que decimononicamente conciben a historia como unha colección de nomes, datos e datas sempre terán motivo para sinalar carencias. Pero coñecer a traxectoria prosopográfica da porcentaxe deles que se poidan identificar será útil para efectos de poder establecer tipoloxías, paralelismos, análises sociais e tendencias. Cf. *Compendio biobibliográfico dos exiliados galegos. Unha primeira achega*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2001, tamén dispoñíbel (actualizado) en: <http://www.consellodacultura.org/mediateca/publicacions/exilio.htm>.

46. Castelao a Rodolfo Prada, Barcelona, 3.3.1937 (FC). Este era un *leit-motiv* frecuente nos xornais do exilio republicano que, aínda que non fosen de orientación galeguista, eran dirixidos por galegos, como *La Nouvelle Espagne* de París, dirixida por César Alvajar: *vid.* por exemplo «A cada día su afán. ¡Maldito gallego!», *La Nouvelle Espagne*, n.º 37, 17.10.1946, p. 4.

47. *Vid.* OC, vol. 6, 431-49.

nun argumento adicional para basear a lexitimidade das reivindicacións de Galiza como nación pola súa maioritaria adhesión ao Estatuto en 1936, pola relativa forza do galeguismo nelas e como piar da defensa da República. Era, ademais, a Galiza que era quen de expresarse con liberdade, non a aferrollada polo franquismo. Pois os que no interior ficaron –dirá Castelao andando o tempo– só terían instinto político de presidiarios e procurarían a liberdade a calquera prezo, mesmo a custa de traizoar os ideais galeguistas e republicanos, como argumentará –adoito desde 1946– cando perciba que a oposición antifranquista de Galiza é proclive a unha solución monárquica con apoio británico⁴⁸. A Galiza emigrada tamén podía, se era o caso, ser un referente de lexitimidade maior que os exiliados galegos no seu conxunto (sobre todo, perante o desinterese que moitos deles amosarán pola causa autonómica) e, mesmo, máis efectivo que os deputados republicanos superviventes e reunidos nas Cortes, pois estes últimos só serían reflexo da vontade expresada en febreiro de 1936. Os emigrados deviñan así unha *prolongación* de Galiza e unha *permanente expresión* da súa auténtica vontade política, libremente manifestada. Incluso, en certo xeito, Castelao pasa a considerar agora que os emigrados son a *mellor* parte de Galiza, sobre todo, cando coñece en Bos Aires o florecente tecido societario galaico da súa capital, a multiplicación de peculiaridades locais nelas reproducidas e a súa capacidade, infrautilizada pero real, de levaren a cabo unha obra colectiva.

Castelao é igualmente sensible ás diversas realidades da emigración e ás diferenzas estruturais e sociais existentes entre as diversas colectividades galegas emigradas de América. Distingue así entre a situación social dos galegos nos EE.UU. (nomeadamente Nova York) dos de México, de Cuba e de Brasil, así como entre todos eles e as condicións que arrodean aos emigrados no Río de La Plata. Nuns e noutros lugares sobrancea unha extracción social diferente, un diverso grao de organización societaria, e rexístrase unha maior ou menor influencia de diferentes organizacións políticas, principalmente dos galeguistas e republicanos. Ao mesmo tempo, Castelao despreza, en xeral, os círculos de sociabilidade dos republicanos españois exiliados e laia, igualmente, o refugo que observa por parte de moitos exiliados cara aos por eles denominados “antigos residentes”, termo este que Castelao xamais usa, e o paradigma do cal parécelle ser México. Aquí, a separación e mesmo a división de esferas de sociabilidade entre exiliados e emigrantes españois, máis en concreto entre exiliados e inmigrantes galegos é case absoluta, malia a constitución do *Fogar Galego* con algúns antigos residentes. De aí que Castelao

48. *Vid.* por exemplo cartas de Castelao a Rodolfo Prada, Bos Aires, s. d., ca. fins de marzo de 1946 e 5.4.1946 (FC).

acostume a se referir a México como «o Madrid mexicano», o niño das intrigas de Indalecio Prieto e dos corifeos que transportan o cadáver da República (para o que usa a recorrente metáfora das figuras de cera do parisino Museo Grevin) e que mesmo pode estender o seu influxo ao resto dos países de América Latina onde se atopan refuxiados galegos e españois, a París e á mesma España, desprestixiando o sangue heroico dos combatentes caídos pola República ou dos perseguidos polo Franquismo⁴⁹.

Pola contra, Castelao pasa a abrigar unha crecente valoración positiva dos círculos e grupos galeguistas, republicanos e (polo menos por un tempo) esquerdistas dos emigrados e prefere apoiarse neles. Como expresaba ao exiliado ourensán Manuel Martínez-Risco en xaneiro de 1945, o noventa e cinco por cento dos galegos residentes no Río de La Plata, segundo a súa (certamente optimista) estimación, serían republicanos e autonomistas e ningunha das súas asociacións mantiña relacións co Goberno de Franco: «hoy puedo asegurarte que los gallegos del Plata pesarán decisivamente sobre nuestra Galicia futura»⁵⁰. É máis, como lembrará oportunamente algo máis tarde, entre as primeiras institucións e organizacións que mantiveron íntegro o lume sacro do republicanismo en Galiza estivo a FSG desde a súa fundación en 1921, a cal republicanizara á colectividade galaica, influíra na política galega e, logo de 1936, converteuse nun pilar fundamental da causa republicana; moito máis que o vello Centro Republicano Español, baixo o influxo dos exiliados⁵¹.

Neste senso, Castelao pasa tamén a profesar unha clara simpatía polos emigrantes galegos “de éxito” que se manteñen fieis á República e se adhíren ao ideal galeguista comprometendo as súas posicións e fortunas. Certamente, esa valoración é anterior ao feito, rexistrable desde comezos de 1942, de que pasase a depender economicamente das contribucións deses emigrados de éxito despois de que concluíse o seu traballo na editorial *Atlántida*. Xa nas súas cartas de 1939-40, antes de ir a Arxentina, Castelao deposita as súas esperanzas neses galegos podentes que poden axudar á reconstrución en América, ao Seminario de Estudos Galegos fundado en 1923, resucitando para iso a antiga Institución Cultural Gallega de Bos Aires, proxecto que lle propuxo Xosé Núñez Búa desde Arxentina e que apoiaría o tamén exiliado galeguista e profesor universitario Sebastián González-García Paz desde Porto Rico⁵². Esa elite de emigrantes de éxito e máis ou menos comprometida co

49. Castelao a José Antonio Aguirre, 3.1.1945 (en OC, vol. 6, 489-502).

50. Castelao a Manuel Martínez-Risco, Bos Aires, 23.1.1945 (en OC, vol. 6, 502-08).

51. «Eloxio da Federación de Sociedades Galegas», Bos Aires, outubro de 1948, en OC, vol. 4, 557-59.

52. Castelao a Rodolfo Prada, Nova York, 2.11.1939 (FC).

ideal galeguista e republicano é o que Castelao parece botar en falta nos EE.UU., onde descobre a existencia dunha colectividade entregada á solidariedade coa República, pero composta maioritariamente por mariñeiros e obreiros industriais moi influídos polo anarquismo e o movemento obreiro norteamericano en xeral. Unha colectividade, iso si, que mantíña o idioma e os seus costumes *enxebres*, pero que estaría «na meirande ñorancia encol dos nosos problemas» denantes de que chegase Castelao: «estaban tan retrasados que se chamaban ‘españoles’ e renegaban do ‘dialecto’»⁵³.

Ademais diso, Castelao responsabiliza á división en partidos que introducirían os exiliados de frustrar a unidade antifascista reinante até mediados de 1939, alleccionado, como parece estar, polos enfrontamentos entre anarquistas e comunistas no seo das Sociedades Hispanas Confederadas e do Frente Popular Antifascista Gallego de Nova York nos que se viu mesturado indirectamente (fronte a exiliados socialistas como Marcial Fernández, galeguistas como Suárez Picallo, e outros máis). Iso esnaquiza boa parte dos planos anteriores de Castelao, como a constitución e reforzamento da Solidariedade Galega Antifeixista, organización de axuda aos galegos refuxiados creada en Barcelona durante a Guerra Civil, a canalización de fondos para a repatriación exclusiva dos refuxiados galegos en Francia ou a reconstitución dunha sorte de organización galeguista en América.

Soñando con Bos Aires

A experiencia de Castelao en Cuba foi ben diferente. Entre novembro 1938 e febreiro de 1939 o rianxeiro participa activamente coa súa palabra e a súa pluma na campaña en prol da candidatura unitaria e pro-republicana nas eleccións parciais da Asemblea de Apoderados do Centro Galego da Habana, celebradas en xaneiro de 1939⁵⁴. O éxito republicano neses comicios creou en Castelao unha nova fe nas posibilidades de mobilización das colectividades galegas e na virtualidade dunha unidade antifascista, republicana e partidaria da autonomía que dotase de novas elites dirixentes aos centros e asociacións de emigrantes galegos. Así foi o caso da Hermandad Gallega, agrupación constituída entre os socios pro-republicanos do Centro Galego habaneiro, e así tamén o amosaba o exemplo da Casa de la Cultura da

53. Castelao a Rodolfo Prada, s. l., 21.11.1938, e California, 25.7.1939 (FC). En carta aos galeguistas de Bos Aires dende Nova York, datada o 11.12.1939 (en OC, vol. 6, 322-28), Castelao afirma que «Os galegos d-eiquí son moi bós, pero tolos en demasía. Cáseque todos son xente de mar, d-un enorme corazón; pero que soio atenden aos demagogos baratos que viven a conta da súa ñorancia. Asi pouco se pode facer».

54. X. Neira Vilas, *Castelao en Cuba*, Sada-A Coruña: Eds. do Castro, 1983.

Habana, formada en xaneiro de 1938 a partir das agrupacións republicanas e socialistas españolas da illa. *A posteriori*, non obstante, Castelao responsabilizará ao «divisionismo partidista»,⁵⁵ e entre outros aos grupos comunistas, de frustraren aquel fermoso clima de unidade, culpándoos de que os franquistas volveren reconquistar o Centro Galego habaneiro en 1941. Certo é que o rianxeiro, daquela, esquecerá que entre 1938 e 1940 mantivera unhas excelentes relacións cos principais líderes comunistas galegos do exilio, nomeadamente con Luís Soto e Santiago Álvarez, e non deixaba de depositar as súas esperanzas na constitución dun Partido Comunista galego que se adherise con personalidade propia á III Internacional⁵⁶.

Con todo, e malia as súas invectivas contra do *Madrid mexicano*, Castelao tentou nun comezo conseguir ser admitido en México, país onde en xuño de 1939 aínda consideraba que podería ser feliz «con los españoles antifascistas» e que prefería a Norteamérica, lugar onde entrara con mal pé desde a súa volta de Cuba a comezos de 1939. Nos Estados Unidos soubo da derrota da República, alí atopábase «aplastado, entristecido y cansado», tendo que loitar «con el inglés, con la gente, con el ambiente», e cun país onde as oportunidades laborais para un home da súa idade e condición non eran doadas: como expresaba ironicamente, «a mis años ya no lograría ser boxeador. Ni tengo valor para vender cocaína o importar chinos», estando o mercado intelectual en mans de xudeus, algo do que o rianxeiro se laia adoito; nin sequer atopaba acubillo na colectividade galaica, que «se burla dos intelectuales»⁵⁷. A oportunidade para ir ao país azteca presentouse de xeito real en outubro de 1939, despois de o cineasta Carlos Velo enviarlle a autorización para conseguir un pasaporte co que entrar en México⁵⁸. Pero a fins dese ano Castelao negábase conscientemente a ir a México e tamén rexeitaba ir a Cuba, onde só o agardaría a miseria.

Por que? En México non hai colectividade galega que o acolla nin grupo constituído do Partido Galeguista abondo operativo que lle forneza

55. Carta a Germán Vidal Barreiro, Bos Aires, 30.11.1944 (en OC, vol. 6, 463-66).

56. Vid. S. Álvarez, *Castelao y nosotros los comunistas*, Sada: Eds. do Castro, 1984; carta de Castelao a Luís Soto, Nova York, 18.9.1939 (en OC, vol. 6, 310-16); Castelao a Rodolfo Prada, Valencia, 5.2.1937 (FC).

57. Castelao a Luís Amado-Blanco, Nova York, 6.3.1939 (Arquivo Amado-Blanco, A Habana) e 24.6.1939, esta derradeira reproducida en R. González Martell, «El epistolario de Luís Amado-Blanco», *Migraciones y Exilios*, 2 (2001), 225-39; Castelao a Rodolfo Prada, s. d. (ca. xullo de 1939) e s. d. (ca. agosto de 1939), FC.

58. Cartas de Castelao a Xesús Bal y Gay, Nova York, 15.3.1939 (Arquivo Bal y Gay, Residencia de Estudiantes de Madrid) e a Carlos Velo Cobelas, Nova York, 13 de outubro de 1939, reprodución facsimilar en *A Trabe de Ouro* 22 (1995), 109-10.

garantías. Ademais, naquel país salientan os exiliados republicanos e socialistas adscritos á facción prietista, que na súa opinión son a expresión máis deslexitimadora da República e tamén se caracterizan pola súa oposición frontal ao Estatuto galego. A Castelao ficáballe Bos Aires, opción moito máis atractiva, como xa afirmaba en xullo de 1939:

El caso es vivir. Quizá me marche a Chile para esperar la entrada en la Argentina, con cuyo país sueño. O quizá vaya a Mejico. ¡Quién sabe! [...] Allá en la Argentina haría muchas cosas si me dejaran entrar⁵⁹.

Non só se trataba do feito de que a xefatura do PG recaera no Grupo Galeguista de Bos Aires desde que a Secretaría Executiva do partido tivese que refuxiarse en Francia, tras a caída de Cataluña en mans franquistas en xaneiro de 1939⁶⁰; ou de que desde Bos Aires lle propuxeran o nomeamento de xefe do galeguismo organizado ou de que alí residisen parte dos seus amigos de mocidade. Castelao era consciente, xa desde 1937, da transcendencia política do feito de que a *cidade máis grande de Galiza* fose Bos Aires e que, polo tanto, as posibilidades de mobilización política da colectividade galega fosen maiores. En Bos Aires, ademais, agardaba poder adicarse ás súas actividades non só políticas, senón tamén literarias e artísticas, pois alí existiría un certo mercado e unhas condicións favorables para desenvolver esas angueiras (desde estrear a súa obra de teatro *Os vellos non deben de namorarse*, en marzo de 1941, até pintar e publicar o que será no 1944 o *Sempre en Galiza*). Todos eses factores determinaron a súa escolla, finalmente materializada logo de meses de tensa agarda e de innumerables xestións perante o Consulado arxentino de Nova York e a Dirección Xeral de Inmigración arxentina⁶¹.

59. Carta de Castelao a Luis Amado-Blanco, s. l. (tren camiño de California), 12.7.1939 (Arquivo Amado Blanco, A Habana).

60. Cf. as varias cartas do secretario xeral da *Xunta Executiva* do PG reconstituída durante a Guerra Civil en Barcelona, Xoán Xosé Pla, ao Grupo Galeguista porteño datadas en 1939, en FP-FC.

61. Sobre os trámites e xestións efectuadas perante as autoridades consulares e a Dirección Xeral de Inmigración, así como sobre os diversos argumentos utilizados por Castelao e os seus correligionarios galeguistas na Arxentina –o feito de que fose antigo residente no país e que dúas das súas irmás posuísen cidadanía arxentina, que tivese curmáns na Arxentina ou que o Centro Galego tentase reclamálo para un posto remunerado, así como as influencias, semella, dun senador arxentino– informan as cartas de Castelao a Rodolfo Prada desde Nova York do 8.12.1939, 23.2.1940, 26.3.1940, 17.4.1940, 29.4.1940, 1.5.1940 e 19.6.1940 (FC).

Doutra banda, na Arxentina era onde mellor se presentaba a *estrutura de oportunidades* para o seu proxecto de actuación galeguista en América, que irá madurecendo paseniñamente. Xa que –como afirmamos– no Río de La Plata existía un ambiente máis favorable que noutras partes de América para o influxo dos galeguistas nas colectividades de emigrantes. Factores determinantes dese ambiente eran a fundación da Asociación Casa de Galicia, co coro Ultra e o antigo Grupo Galeguista como seccións autónomas do mesmo; a traxectoria nidiamente republicana e autonomista da FSG, se ben Castelao parece nesta etapa non calibrar axeitadamente que non son os galeguistas quen predominan dentro dela; ou o feito de que desde outubro de 1938 o poderoso Centro Galego estivese en mans dunha candidatura pro-republicana unitaria (coalición das agrupacións Celta, A Terra e Unión Gallega, fronte á Agrupación Galicia), baixo a presidencia de Xosé Neira Vidal e contando como secretario o galeguista Rodolfo Prada, aínda que nas eleccións parciais de 1939 a antiga entente republicana comezaba a sufrir fendas, que se irán ancheando nos anos corenta.

Xa que logo, a ida de Castelao a Bos Aires presentouse aos seus ollos como a posibilidade máis razoable de lanzar o seu proxecto político-cultural de liderar a “Galiza ideal” americana, depositaria da lexitimidade republicana e autonomista polo tempo durante o que Galiza seguise esmagada baixo a gadoupa franquista. Entre os seus planos, de feito, estará o de promover o nunca celebrado Congreso Nazonal Galego de América, idea que estaba presente no rianxeiro desde 1937, cando concibiu o proxecto de desprazarse en xeira de propaganda á Arxentina. Ese plano volve agromar con máis pulo nas varias cartas a Rodolfo Prada e ao dirixente comunista Santiago Álvarez en 1939-40 e mesmo foi presentado ás organizacións antifascistas galegas de Nova York⁶². Nel pensarán os líderes galeguistas do Río de La Plata até, polo menos, mediados de 1944.

Na capital arxentina, e recen arribado, Castelao fará uso estratexicamente do seu pasado emigrante. De feito, mentres atravesa o Atlántico rumbo ao Sur, como belidamente expresa nos parágrafos finais do libro II de *Sempre en Galiza*, rememora a súa primeira viaxe en 1895 cara a Arxentina, como emigrante, mentres agora é «un refuxiado político a quen lle negaron toda carta de cidadanía», pero algunha «fada descoñecida» lévao de novo a ese país. Entón está á agarda de coñecer os galegos de Arxentina e de Uruguai para conformar unha opinión cumprida e integral do que é o mundo da emigración, sen por iso deixar de crer que «a nosa emigración parécese o erro máis terrible que cometeu Galiza, se é que se trata dun movemento conscente e

62. Castelao a Rodolfo Prada, West Virginia, 1.9.1938 (FC).

non dun impulso involuntario e fatal». Pero tamén intúe que a emigración é un fenómeno complexo, «un sarillo de moitos fíos», polo que quizais poderá desculpar e comprender os emigrantes retornados «que, a pesares do seu fracaso, turrán por outros emigrantes»⁶³. Pois a emigración era un fenómeno máis complexo que unha simple ecuación entre poboación e recursos e as súas causas non se explicarían sinxelamente por «interpretacións materialistas, aínda que as necesidades económicas nos empurrasen decote a buscar terras de mellor vivir». Todo o contrario, na vontade de moitos emigrantes –afirmará agora Castelao– influirían causas máis poderosas que a pobreza, que non acerta a explicar, pero que intúe son de natureza metafísica. Unha sorte de alma viaxeira que espreme poeticamente no continuo chegar de tribos poboadoras no pasado a un *Finis Terrae* que se concibía como a fin do mundo. A fin de contas, se só a pobreza causase a emigración, «outros pobos hespañoes emigrarían máis que nós, porque teñen máis necesidades, máis miseria, máis escravitude», como el mesmo vira en 1935 durante o seu desterro na Estremadura española⁶⁴.

Por fin na Galiza ideal

Cando desembarca na Arxentina, e malia recoñecer que non pode agachar a súa condición de desterrado político, Castelao tamén quere subliñar que é, porén, un exiliado *diferente*, pois «eiquí me criei i eiquí veño envellecendo [...] a patria arxentina non é allea ao noso sentimento patriótico e nela non trocamos o noso xeito de vida». En Bos Aires –afirma– sentírase máis preto da súa patria que en Madrid (e, por suposto, que en México ou en Nova York). De aí que exclame con paixón que «soio me sinto emigrante dendes que cheguei a este país»⁶⁵.

E, de feito, a entusiasta acollida dispensada a Castelao fíxoos sentirse querido pola colectividade galega, polo menos, durante un tempo. Coa base nas reaccións reproducidas pola prensa, entre as que figurou mesmo a elaboración dun perfil psicolóxico do rianxeiro no que se salientaba a identificación entre o seu *eu* e mais o *eu* colectivo do pobo galego⁶⁶, podemos deducir que a recepción dispensada a Castelao por parte de varias entidades da colectivi-

63. *Sempre en Galiza*, libro II, XXVI, en OC, vol. 2, 319-20.

64. *Sempre en Galiza*, libro II, XX, en OC, vol. 2, 296-97.

65. «Un saludo de Castelao a los gallegos de la Argentina», *Galicia. Revista del Centro Gallego*, 331 (agosto 1940), en OC, vol. 3, 197-98.

66. Vid. J. Rodríguez, «Estudio Psicológico sobre un gallego de "Ley". Alfonso R. Castelao», *Galicia*, 691, 7.9.1940, p. 15.

dade galega de Bos Aires foi pouco menos que apoteósica. O líder galeguista será convidado arreo a numerosos banquetes e festas de diversas asociacións galegas tanto de Bos Aires como de Rosario e Montevideo durante a segunda metade do ano 1940⁶⁷, e aínda nos primeiros meses de 1941. Entidades que até o daquela amosaran unha certa sensibilidade cara ao galeguismo, como Nativos de Cambados, publicarán eufóricas notas de prensa nas que a chegada de Castelao se presenta como unha sorte de revulsivo colectivo:

En estos días parece que todos los galegos estamos de fiesta. Desde el primer momento que nos enteramos de la llegada a nuestro país de nuestro querido insigne poeta Alfonso R. Castelao, no sé que nos pasó a todos.

Parece que sentimos tan grande emoción como si aquel día esperásemos la llegada de algún familiar nuestro. Todos en estos instantes sentimos por nuestro gran maestro algo de lo nuestro.

Castelao ha llegado. No hay ni un solo gallego que no se manifieste con actos de júbilo ante la presencia de la mejor, se puede decir así, personalidad intelectual gallega⁶⁸.

Paralelamente a esa actividade, Castelao asume o seu papel de líder do galeguismo político organizado, facendo pleno exercicio do seu carisma. Pois, en diante e até a súa morte, o rianxeiro será considerado polos galeguistas emigrados e exiliados, e por boa parte dos emigrantes, unha sorte de mito vivente, a «viva encarnación de los derechos de la Patria Gallega», segundo resumía Rodolfo Prada no 1944⁶⁹. En primeiro lugar tenta reorganizar as forzas do nacionalismo, nun comezo con grande sixilo para non provocar reaccións negativas por parte das autoridades arxentinas. Para iso celébranse varias xuntanzas e concibe o proxecto da Irmandade Galega, organización de orientación galeguista pero suprapartidaria, rexeitando propostas que incidían máis ben en fortalecer a cohesión como partido do Grupo Galeguista de

67. Vid. por exemplo a homenaxe ao “Eminente Hijo de Galicia Don Alfonso R. Castelao” celebrada na Casa de Galicia o 13 de outubro de 1940, á que se adheriron 29 entidades, varias delas non galegas (Centro Catalán, Círculo Belmontino, Casa Balear ou Círculo Republicano Español) e algunha arxentina, como a Línea de Colectivos n.º 64 ou a Federación de Líneas de Autos Colectivos de Buenos Aires, sen dúbida pola gran cantidade de galegos entre os seus afiliados. Vid. *Galicia*, 696, 12.10.1940, p. 12.

68. *Galicia*, n.º 688, 17.8.1940, p. 10.

69. *Discurso pronunciado por Rodolfo Prada del Partido Galleguista en el Homenaje al Presidente Lluís Companys, el 15 de octubre, en el Anfiteatro “Bolívar” de México, organizado por el Consell Nacional de Catalunya*, s. l. [México D. F.]: Edicions del Consell Nacional de Catalunya, s. d. [1944], p. 3.

Bos Aires, sobre todo, en prevención dos problemas que ao pouco tempo xurdirán coa Casa de Galicia. Mais Castelao vía nese pechar filas unha estratexia errónea. Cumpría, pola contra, superar dimensións partidistas, tanto na política española como na galega⁷⁰. A Irmandade Galega, constituída en decembro de 1941, chegou a contar cuns 160 asociados en vida de Castelao. Non eran moitos, pero eran *selectos*: entre eles contábanse varios presidentes e directivos de asociacións galegas, antigos membros da Sociedade Nazionalista Pondal e mais da delegación porteña do Partido Galeguista, e varios novos incorporados. Os exiliados eran na organización apenas un dez por cento, o que espreme ben o seu carácter nidamente autóctono⁷¹.

Como fase seguinte daquel proxecto suprapartidario, Castelao concibiu a posible constitución dun comité ou consello representativo da Galiza emigrada. Co nome de Xunta de Galiza, este comité converteríase en depositario dos anxeos autonomistas e da vontade republicana do país. Unha lexitimidade que, ao non se poder expresar libremente o pobo galego, sería ostentada transitoriamente polos emigrados a través dos seus dirixentes e institucións representativas mediante o novo organismo. Este exercería o dereito de iniciativa perante os Gobernos vasco e catalán e perante o Goberno republicano español, reunindo a «todol-os galegos libres de América n-unha soia vontade patriótica, poñendo por riba das ambicións de partido o amor a Galiza e â sua liberdade»⁷². Semella mesmo, segundo un testemuño posterior de Xosé B. Abreira, que a idea desa institución xurdiu dos propios galeguistas residentes en Bos Aires, en concreto de Fuco Regueira, administrador do xornal *Galicia* e un dos espíritos máis inquedos da colectividade galaica⁷³. O proxecto, non obstante, foi arrecunchado ao se concibir e levarse adiante un deseño institucional alternativo: a constitución dun organismo fideicomisario do pobo galego, do que a base de lexitimidade habían ser os deputados galegos a Cortes electos en febreiro de 1936, e que debería ser quen de equipararse aos

70. Vid. o proxecto (elaborado por Lino Pérez) para a reorganización do Grupo Galeguista, sometido á Comisión Especial para o seu estudo, reunida na Casa de Galicia o 16.9.1940, en FP-FC; Castelao a Ramiro Isla Couto, Bos Aires, 26.6.1941 (FC). Igualmente, as declaracións de Castelao ao periódico montevidiano *España Democrática*, 11.12.1940 (citadas por Zubillaga, *Castelao*, p. 32).

71. *Libro de Socios* da Irmandade Galega, en Arquivo da Federación de Sociedades Gallegas de Bos Aires, carpeta "Irmandade Galega".

72. Proxecto manuscrito dunha *Xunta de Galiza*, sen data (ca. 1944). Fundación Penzol-Fondo Castelao (FP-FC).

73. Vid. o testemuño de X. B. Abreira, «Francisco Regueira, galeguista. Alguns apuntes para a historia do movemento galeguista antre nós», en *Orientación Gallega*, III:20, febreiro 1964, 4-6.

Gobernos catalán e vasco no exilio, así como de actuar conxuntamente con eles face á reinstauración dunha República federal en España. Así, chegarase, como é coñecido, á fundación do Consello de Galiza en outubro de 1944. Iso era froito tamén da oportunidade estratéxica do intre, do pulo da alianza Galeuzca, e igualmente da iniciativa e do alento do lehendakari Aguirre⁷⁴.

Con todo, e malia arrouparse nunha institución da que a base de lexitimidade son os deputados exiliados, Castelao non vai abandonar a súa consideración da Galiza emigrada como fonte alternativa e, mesmo, superior de lexitimidade política. Ademais, cada colectividade galega nos diferentes países de América é diversa e, por iso, tamén reaccionaría de diverso xeito perante a presenza dos exiliados, así como diante da altura ética destes últimos⁷⁵. Así, a comezos de 1941 deixa en mans dos galeguistas de Montevideo a decisión sobre a comenencia ou non de crear un Grupo Galeguista con disciplina partidaria do PG ou de abrir a organización a unha sorte de Irmandade Galega⁷⁶. E cando, logo da súa participación nas Cortes da República no exilio celebradas en México (outubro-novembro de 1945), Castelao recupera algo do optimismo perdido para acadar unha unidade galega republicana e patriótica en toda América, ten moi en conta as circunstancias nas que viven os emigrantes galegos en cada país. Os casos máis problemáticos, na súa opinión, serán os de México e Brasil, ademais de, por causas organizativas, Cuba. Mais non deixa de expresar a súa preferencia polo modelo imperante no Río de La Plata, a fórmula da unidade suprapartidaria, con mestura de novos exiliados e vellos residentes, que espalle a consciencia nacional galega sen etiquetas de facción⁷⁷.

Ora ben: Castelao concibiu a súa misión, e con el a dos galeguistas, en termos máis amplos que ían alén da mera estratexia política circunstancial face á prevista caída do réxime franquista. Tratábase tamén de contribuír á definitiva *regaleguización* das colectividades galegas de América, comezando pola do Río de La Plata, evitando que se confundise co conxunto da colectividade española, como en parte acontecera durante a Guerra Civil (en prol dun ou doutro dos bandos en loita). En marzo de 1946, Castelao será explícito ao respecto: fóra dalgúns núcleos, denantes da súa chegada

74. Sobre a estratexia política de Castelao, e do galeguismo en conxunto, durante o exilio caremos aínda de pescudas monográficas rigorosas. *Vid.* porén, para convencerse, B. Alonso, *O exilio de Castelao*, Vigo: A Nosa Terra, 2000.

75. Castelao a Santiago Álvarez, Nova York, 5.2.1940, en OC, vol. 6, 335-40.

76. Castelao a Manuel Meilán, Bos Aires, 15.1.1941, en OC, vol. 6, 355-59.

77. Informe do Consello de Galiza ás forzas democráticas do interior, Bos Aires, decembro de 1945, en OC, vol. 3, 345-94.

Galiza non existía en América [...] cando eu cheguei Nova York, Habana, Montevideo e cáseque todo Bos Aires era pura “españolada”, tanto nun bando como no outro, e no dos republicáns tiña un soio arcanxo: García Lorca.

Salvar as entidades galegas do divisionismo partidista, a través da Irmandade Galega como fórmula e, igualmente, da agrupación de asociacións locais e comarcais en Centros Provinciais, supoñía tamén illalas do “inferno” da unidade española, un inferno do que o lume estaría a ser avivecido polos exiliados republicanos refuxiados no Centro Republicano Español e noutros organismos. Iso suporía enxalzar e elevar o prestixio dos galegos en América e perante o resto dos ibéricos asemade –vello *leit-motiv* dos galeguistas á hora de espallaren os seus ideais entre os emigrantes–:

...nós regaleguizamos as nosas entidades, desviándoas e diferenciándoas das demáis, sen amingoarlle o seu natural republicanismo; perservándoas de todo contaxio, até que a concencia galega espertou e sacudeu o complexo de inferioridade en que estaban ensumidos.

Grazas á propaganda galeguista encabezada por Castelao, este chega a afirmar no 1946 que os galegos de Bos Aires xa falarían «arreo na nosa lingoa e comprenden que deben ensinarlla aos seus fillos». De non ter sido así, a emigración galega en América acharíase «apolillada, xa non pol-o hespañolismo unitarista, senón pol-o divisionismo partidista» levado polos refuxiados republicanos e nas entidades estarían pontificando os republicanos españolistas «os socialistas, os anarquistas, os republicáns de esquerda, os comunistas, falando no seu castelán podre e sen lembrarse de que eran galegos». O caos que imperaría en Bos Aires podería ter sido tan grande coma o de México, e «aínda perdura nas entidades non controladas por nós». De aí a xustificación da súa táctica e, por iso, o recoñecemento do seu erro en Nova York ao falar do Partido Galeguista aos emigrados. Estes, ao contrario que os exiliados, non entenderían de partidos, o seu mundo serían as ideas xerais e o patriotismo. Mais os exiliados, en México e noutras zonas, tiñan escorrentado os “antigos residentes” e contribuíran a crear «antagonismos irracionais... tratando de empurrar os emigrados cara o campo franquista, pois soio sinten pracer en cobrilos de aldraxes». Os galeguistas, pola contra, farían das colectividade galegas en América un pobo con máis consciencia nacional cá propia Galiza en 1936⁷⁸.

78. Castelao aos galeguistas do interior, 31.3.1946, en OC, vol. 6, 593-614.

Peza fundamental nese labor habería de ser a creación dunha *liturxia patriótica* de carácter galeguista, na que xogaría un papel sobranceiro tanto a Irmandade Galega como a posterior Comisión Intersocietaria para a Conmemoración das Datas Patrióticas Galegas. O cabodano do plebiscito autonómico cada 28 de xuño, a conmemoración dos “mártires de Carral” cada mes de abril e, nomeadamente, a introdución do Día da Galiza Mártir a proposta do propio Castelao no 1942, para conmemorar cada 17 de agosto o fusilamento de Alexandre Bóveda⁷⁹, devirán fitos referenciais dun novo universo simbólico, centrado preferentemente no concepto de “Galiza mártir”, patente no álbum de estampas do mesmo nome e que Castelao enunciaba xa en febreiro de 1937 como un lema a espallar entre os galegos de América, «xa que os mártires trunfan e algunha vez mellor que os herois»⁸⁰. A derrota da Guerra Civil converteríase, xa que logo, nunha nova estación palinxenésica do viacrucis sufrido por Galiza desde a Idade Media; pero a súa evocación lembraba, tamén, o día da resurrección nacional, da *alba de gloria* anunciada polo sangue dos mártires. Esas datas vanse sumar ás celebracións xa tradicionais do Día de Galiza (25 de xullo) e do 17 de decembro (Día de Galiza alternativo en conmemoración da morte do mariscal Pardo de Cela), así como as datas da proclamación da República española (14 de abril).

É obvio que a interpretación do político galeguista era deliberadamente optimista e claramente instrumental na súa visión político-estratéxica. Castelao arrebolaba o argumento de lexitimación fronte aos políticos republicanos e, mesmo, fronte aos reproches do galeguismo do interior, pois a súa idea de galeguismo suprapartidario tampouco era comprendida sempre por estes últimos⁸¹. Mais tamén é certo que Castelao vai matizar en Bos Aires –como xa afirmamos– algunhas das súas ideas sobre a emigración e os emigrantes. Así, descobre (e, nun comezo, mesmo idealiza) os “emigrados de éxito” comprometidos co seu país de orixe, tanto en Bos Aires como en Montevideo. Igualmente, procura en todo intre apoiarse nos antigos emigrados, nos que non só ve a emigrantes que partiron na procura dun mundo mellor. Tamén enxerga neles, dalgún xeito, desterrados políticos, que emigraron fuxindo de ter que realizar un inxusto e clasista servizo militar en

79. Segundo consta no informe *Memoria do primeiro Axercicio [sic] correspondente ao ano 1942*, p. 2. De xeito trabucado, figura a data do 20 de agosto (Arquivo da FSG, carpeta “Irmandade Galega”).

80. Castelao a Rodolfo Prada, Valencia, 5.2.1937 (FC).

81. Para o intercambio de cartas entre Castelao e os galeguistas do interior, *vid.* os documentos recompilados en X. Castro (ed.), *Castelao e os galeguistas do interior. Cartas e documentos (1940-1952)*, Vigo: Galaxia, 2000.

África. En 1945, o político rianxeiro desempeoará os argumentos desenvolvidos vinte e sete anos denantes por Luis Porteiro Garea, lembrando que os emigrantes podían ocupar o lugar da inexistente burguesía galeguista en Galiza, proporcionando medios e fixando obxectivos, sen suxeitarse á disciplina rixida do partido ou partidos nacionalistas⁸². En ningún intre, con todo, vai alterar Castelao a súa convicción básica de que Galiza debía deixar de ser un país de emigración; é máis, cismará en que, de poder facelo, prohibiría de vez a posibilidade de emigrar⁸³.

Malia a súa popularidade crecente entre os galegos de Bos Aires, Castelao resístese a ser un símbolo, a que o senten nunha cadeira que para el se converte en cadaleito. Pola contra, considera que o seu cometido é guiar o proceso de unificación de esforzos da colectividade galega, por iso, denunciará os achegamentos circunstanciais ao réxime franquista dos dirixentes do Centro Galego ou da Casa de Galicia. En confianza recoñecerá que a colectividade galega de Bos Aires non é tan perfecta como noutrora, desde a distancia, pensara. Pola contra, aquela «aínda non é unha masa; é un amoado co que algúns fan filloas no tempo de eleccións». É máis, Castelao xa considerará en xuño de 1941 que «en Bos Aires as entidades e institucións galegas son aparellos para desfacer homes», para o que cumpriría operar con prudencia no tecido societario⁸⁴. En parte por esa razón, Castelao dará en desestimar a idea inicial, anunciada pola Irmandade Galeguista de Montevideo, de celebrar un Congreso Nazonal Galego na capital uruguaia en novembro de 1944, por supoñer que unha asemblea á que concorreran dúcias de líderes societarios da emigración converteríase nun caos por mor das «ficcións parlamentarias» de moitos daqueles. Con todo, mantiña a súa fe inalterable en «nosos emigrados, que en conxunto trasuntan virtudes asombrosas», pois neles estaría a cordura, nos que «calan e traballan», e non nos que «falan para interrompir a obra dos demais», alusión probable ás polémicas mantidas con Blanco Amor, unha boa parte da FSG, os dirixentes do Centro Galego ou os republicanos españois exiliados en Bos Aires e que tiñan como portavoz *España Republicana*. En razón diso, proporá ao socialista galego Marcial Fernández en 1945 que a un Congreso Nacional só haberían concorrer «galegos representativos»; de Bos Aires unicamente acudirían a el «catro ou cinco persoeros con indiscutíbel responsabilidade»⁸⁵.

82. «Unha carta esquecida», *ANT*, n.º 438 (maio 1945), en OC, vol. 3, 314-20.

83. Informe para o PG do interior, s. d. (finais de 1944), en OC, vol. 3, 269-73.

84. «Verbas de Chumbo», *Ronsel*, 1 (octubre 1941), en OC, vol. 3, 202-04; Castelao a Ramiro Isla Couto, Bos Aires, 26.6.1941 (FC).

85. Castelao a Marcial Fernández, Bos Aires, 30.1.1945, en OC, vol. 6, 511-19.

Castelao fitará así con bos ollos a reorganización das asociacións locais e comarcais de emigrantes galegos en Centros Provinciais, alentada polos galeguistas, como unha precisa coordinación de esforzos até entón espaxados que habían levar á fundación dunha ou varias grandes entidades que non se centrasen no labor mutualista, senón no cultural e patriótico. Iso habería servir ademais para garantir o prestixio da colectividade, de entrada perante a sociedade arxentina, así como perante os nacionalistas vascos e os cataláns; pero tamén perante a segunda xeración de fillos de galegos⁸⁶. O político rianxeiro gaba así a constitución do Centro Orensano –«a nosa casa-refuxio, onde atopamos calor de familia, e un entusiasmo galeguista que a través dos seus dous mil socios sirvenos de moito⁸⁷»–, máis tarde do Pontevedrés e do Lucense –non vivirá para asistir ao nacemento do Centro Coruñés–, e non poderá evitar verse envolto nas desavinzas entre a FSG, nesta época pouco propicia aos galeguistas, e os Centros Provinciais, que o levan a polémicas un tanto absurdas⁸⁸.

Así e todo, Castelao comeza a albiscar que os dirixentes do Centro Galego porteño, comezando por Neira Vidal, non sempre están tan dispostos a respectar o maioritario sentimento republicano do seus socios. Xa tivo a oportunidade de apreciarlo no outono de 1941 despois de episodios como a dimisión de Prada como secretario do Centro Galego, e a izada momentánea da bandeira bicolor española nesta institución. E así seguirá a manifestarse nas ocasionais disputas por bandeiras, achegamentos circunstanciais e máis ou menos frecuentes á embaixada franquista, etcétera. De aí que, sobre todo desde comezos de 1946 e perante o risco de que gañe as eleccións no Centro Galego a Agrupación Galicia, ou os “apolíticos” que, en realidade, están dispostos a entenderse coa representación na Arxentina do réxime franquista, Castelao pase a propugnar abertamente que os bos republicanos e galeguistas conformen unha nova candidatura de unidade, como en 1938. Pouco antes de embarcar cara a Francia para ocupar a súa carteira de ministro no Goberno Giral, o rianxeiro tamén manifestará a súa desilusión perante a pervivencia das prácticas caciquís dos homes de prol da colectividade galega que fachendean de republicanos, sen o ser sinceramente:

86. «El fenómeno de concentración», *Lugo*, 1 (maio 1943), e «Pequeñas ideas», *Lugo*, 9 (xaneiro 1944), en OC, vol. 3, 227-28 e 240-42.

87. Castelao a Manuel Gómez Román, Bos Aires, 26.3.1945 (en OC, vol. 6, pp. 521-36). Cita en p. 533.

88. *Vid.* as cartas de Castelao a Alfredo Baltar e ao secretario da FSG, 27.5.1941 e 8.7.1941, en OC, vol. 6, 367-73.

homes fríxidos que se poñen un gorro frixio, alugado polo republicanismo oficial, para que co marchamo de republicáns dispoñan da nosa honra colectiva, oficiando de farsantes e cometendo traicións⁸⁹.

O peor, con todo, non sería iso. Eses mesmos dirixentes cometerían, segundo Castelao, un pecado aínda meirande, renunciar ao patriotismo galego para acentuar o seu sentimento españolista «tanto lles dá seren republicáns como falanxistas, con tal de ocultaren o seu carácter galego. O que lles importa é figurar como persoaxes»⁹⁰. Mais a Castelao e aos nacionalistas galegos do Río de La Plata aínda lles ficaban os Centros Provinciais, a Asociación Benéfico Cultural do Partido de Corcubión, o Centro Betanzos, e a mesma FSG entre 1945 e 1947-48, época na que o membro da Irmandade Galega Antón Alonso Pérez accede á presidencia. E, amais deles, a propia Irmandade Galega, a Casa de Galicia de Montevideo... Aínda había espazo para a esperanza e, talvez, Franco sería derrubado axiña.

A soidade ministerial en Francia

Castelao, pois, aínda tiña unha Galiza ideal na que se apoiar e refuxiar. E, sobre todo, o *Consello de Galiza* fundado en novembro de 1944. Este último, malia substituír como proxecto ao do anterior Congreso Nazonal Galego nas Américas e á Xunta de Galiza, non deixará de invocar como constante piar adicional da súa lexitimidade política o apoio das organizacións de emigrados, depositarias do sentimento republicano e patriótico dos cidadáns galegos. Iso daríalle un acento específico á organización exterior do nacionalismo galego⁹¹. Nas sucesivas conxunturas de crise (caída do Goberno Giral, tentos de entrada de Castelao no novo Goberno Llopis e no Goberno Albornoz, tentativa de contrarrestar o efecto do Referendo franquista de xullo de 1947 cun referendo paralelo levado a cabo entre os galegos do Río de La Plata), aquel será un argumento tanto ou máis importante que o de ser fideicomisario da vontade autonómica do pobo galego a través dos deputados electos, e o de representar á oposición galega actuante na mesma Galiza (o que foi problemático, por mor das crecentes desavinzas co PG do interior). Segundo algún autor, mesmo, sería a representatividade de Castelao como voceiro da emigración, e nomeadamente das colectividades galaicas do Plata,

89. «O apoliticismo do Centro Galego», *ANT*, 448 (xuño 1946), e «Co pé no estribo», *Opinión Gallega*, 43, 6.7.1946, en OC, vol. 3, 425-33. Igualmente, carta de Castelao a Rodolfo Prada, París, 7.12.1946 (FC).

90. Castelao a Rodolfo Prada en México, Bos Aires, 17.7.1946 (FC).

91. «Galezuca», *ANT*, 456, outubro 1947 (en OC, vol. 3, 473-76).

o que tería decidido a Giral a darlle un posto no seu Goberno en marzo de 1946, se ben é un aserto ben discutible⁹². E o nacionalista vasco Manuel de Irujo utilizará con preferencia ese argumento nas súas conversas co dirixente de Izquierda Republicana Julio Just en setembro de 1947, para tentar conseguir a entrada de Castelao como ministro no novo Goberno republicano de Albornoz⁹³. A FSG, os centros provinciais de Bos Aires e a Irmandade Galega, igual que varias entidades de Montevideo, tamén fixeron presión sen éxito para que Castelao entrase nese Goberno, en setembro-outubro de 1947⁹⁴.

Con todo, a efectividade dese apoio explícito foi máis retórica que real e non serviu para influír de xeito decisivo no azo dos gobernantes da República, nin para que o galeguismo recuperase o peso político perdido logo da crise do Goberno Giral. Ademais da súa soidade política na súa etapa como ministro do Goberno Giral en París, Castelao vai sentirse illado, sen apoio organizativo e sen o acubillo agarimoso dunha colectividade significativa de emigrantes galegos. Pola contra, os «galegos de Francia», segundo recoñecía o propio Castelao en abril de 1947, eran na súa grande maioría exiliados, militantes fieis á disciplina dos partidos republicanos e de esquerda, que estaban integrados noutras plataformas de inspiración non galeguista (como o Bloque Republicán Nazional Galego, impulsada por Enrique Lister). Todos eles ignoraron ó rianxeiro, «facéndose os xordomudos e desexando verme caído para apedrearme»; amais, a maioría dos exiliados galegos que andaban por Francia terían traballo e non sufrirían necesidades perentorias, uns *acomodados* en relación cos sufridos emigrantes que si viu na Arxentina: «na Francia hai traballo remunerado para todos cantos queiran traballar». A indiferenza dos galegos exiliados e emigrados de Francia cara á causa nacionalista e estatutaria convénceo agora máis que nunca do acertado da súa decisión de ubicar a Galiza ideal na Arxentina: «Franza non pode ser o centro de dirección política do galeguismo [...] a voz auténtica do eisilio somentes está en América»⁹⁵. Amais diso, as relacións de Castelao co

92. Vid. I. Gómez Rivas, «Castelao, ministro do Goberno Giral», *Moenia* 2 (1996), 35-63. Con todo, esta interpretación parécenos moi pouco plausible: a documentación aducida pola autora non proba en absoluto que exista unha relación causa-efecto entre as presións das sociedades galegas de América e a decisión de incluír a Castelao no Goberno Giral. Típica miraxe metodolóxica, polo demais, dos historiadores da literatura metidos a historiadores de verdade *avant la lettre*.

93. Informe das conversas entre Irujo e Just, 8.9.1947, reproducido en X. Estévez, *Antoloxía del Galeuzca en el exilio*, Donosti: Ascunce, 1992, 257-64.

94. Carta colectiva da FSG, Centros Provinciais e Irmandade Galega a Álvaro de Albornoz, Bos Aires, 25.9.1947 (FP-FC); *ANT*, n.º 456, outubro 1947, p. 6.

95. Castelao a Xoán Xosé Pla, París, 16.4.1947, en *OC*, vol. 6, 638-40; Castelao a Rodolfo Prada, París, 10.4.1947 (FC).

único representante do PG residente en Francia, o farmacéutico viveirense e filocomunista Xoán Xosé Pla⁹⁶, caracterizáronse polas continuas polémicas, os malentendidos e o afastamento, que se engadiron ás súas fondas desavinzas estratéxicas cos galeguistas do interior. O clima político do exilio republicano español en Francia –dirá en carta posterior ao seu curmán Alfredo Somoza, deputado de IR por A Coruña, quen logo de anos de agacharse fuxiu de Galiza en 1947– era aínda peor que o de México, unha sorte de metástase do cancro do «Madrid mexicano»⁹⁷.

A volta á Galiza ideal e o derradeiro desengano

Tras a crise do Goberno Giral, da falla de reacción da ONU e das potencias occidentais ante o Goberno de Franco, Castelao puido constatar a continuidade das divisións partidistas no exilio e, así mesmo, que os seus principais apoios, os nacionalistas vascos, comezaban a xogar abertamente a varias bandas. É dicir, mantendo a carta do mantemento das institucións republicanas e a de non ficar á marxe asemade dun posible pacto entre os socialistas de Prieto e os monárquicos⁹⁸. Esluídas as esperanzas de voltar a ser ministro e, máis aínda, de retorno apoteótico a unha Galiza libre confederada nunha IIIª República, ao rianxeiro só lle ficará volver ao Río de La Plata e atopar «a quentura dos vellos emigrantes», os únicos que o apoiaran. O seu labor no novo exilio arxentino seguirá a consistir en manter aceso o lume sacro do galeguismo, así como, en fomentar o desenvolvemento da consciencia nacional entre os galegos emigrados, fundamente desencantado cos seus antigos correligionarios de Galiza. E iso malia que, teoricamente, a tensión entre Castelao e o PG do interior reduciuse grazas á viaxe de Rodolfo Prada a Galiza entre xullo e agosto de 1947 e as súas entrevistas cos dirixentes galeguistas. Mais as feridas seguirán a proer até a súa morte, e mesmo

96. De feito, Xoán Xosé Pla xogaba varias cartas. Amais de colaborar estreitamente cos servizos de información do PNV en Francia, optaba claramente polo PCE e mais pola política de “Alianza Nacional” promovida por este no ámbito galego, figurando entre os promotores do Frente Libertador Gallego e do Bloque Republicán Nazonal Galego. Pla criticaba sen pudor ningún a Castelao e ao «soi-disant Consejo de Galicia» xa no 1945. *Vid.* copia de carta de Xoán Xosé Pla a Eliodoro de la Torre (Baiona), Montauban, 12.2.1945, en: Arquivo Tarradellas, Mosteiro de Poblet, Mazo 301.

97. Castelao a Alfredo Somoza, Bos Aires, 29.12.1947, en OC, vol. 6, 684-89.

98. *Vid.* neste senso S. de Pablo, L. Mees e J. A. Rodríguez Ranz, *El péndulo patriótico. Historia del Partido Nacionalista Vasco, II: 1936-1979*, Barcelona: Crítica, 2001, caps. 3-4.

despois de morto⁹⁹. De aí que afirme lapidariamente: «eu aínda teño algo que facer e fareino en Bos Aires»¹⁰⁰.

Como Ramón Otero Pedrayo deixou escrito, logo de reencontrar a Castelao en Bos Aires en agosto de 1947 –co gallo da viaxe do ourensán á Arxentina como convidado do Centro Galego porteño–, de non estar en Galiza o rianxeiro só podía ser feliz en Bos Aires, onde podía recrear a súa Galiza ideal: «eiquí hai galegos de todas as partes, escoito todas as falas, vén e vai xente das Rías»¹⁰¹, mais non só se trataba da presenza constante de galegos emigrados. Nos emigrados seguiría a estar *viva* a *auténtica* Galiza republicana como escribirá no setembro de 1947, «a forza autonomista e republicán dos emigrados galegos de BBAA [...] suma máis que total-as forzas xuntas do republicanismo representado no actual Goberno [Albornoiz]», razón pola que «ben podemos desprezariar a malquerencia que nos teñen»¹⁰². Castelao reconecerá, certamente, que o sino político do galeguismo e do *Consello de Galiza* tería sido outro de teren chegado a forxar unha unidade efectiva de todos os partidos políticos galegos no exilio e a un entendemento operativo coas forzas organizadas clandestinamente no interior. Mais, con todo, os galeguistas seguirían a contar coa confianza das entidades de emigrados¹⁰³.

Confianza que non embafaba o feito de que o réxime imperante na Arxentina do momento, o peronista, non agachaba as súas boas relacións diplomáticas coa ditadura franquista. Mais os exiliados galegos gozaban, coma o resto dos republicanos españois, dunha liberdade de movementos relativamente ampla dentro do país para as súas actividades públicas, sobre todo para celebraren xuntanzas, actos e conferencias, en parte pola indiferenza das autoridades peronistas perante o accionar de refuxiados que non se inmiscían na política interior da Arxentina. Suxeriano, xa no marzo de 1944, as exitosas xestións coa Policía que os galeguistas porteños levaron a cabo para poder celebraren o banquete-presentación do *Sempre en Galiza* no

99. É ben significativo que, cando Xosé Bieito Abreira visita Galiza no verán de 1950 e asiste á xuntanza fundacional da editorial Galaxia en Compostela, no decurso das súas conversas cos sobranceiros representantes do galeguismo do interior (Ramón Piñeiro, Del Riego, etcétera) só xurda, segundo a súa propia confesión, un punto de desavinza: a interpretación da actuación política de Castelao no exilio. Cf. X. B. Abreira, «Informe pro Consello de Galiza», s. d. [ca. setembro 1950], reproducido en M. X. Fernández Santiago, «Unha visión da actividade dos nacionalistas galegos en 1950 desde Bos Aires», *Estudios Migratorios*, 10 (2000), 133-47.

100. Castelao a Rodolfo Prada, París, 18.4.1947, en OC, vol. 6, 640-44; Castelao a J. A. Aguirre, París, 21.7.1947, en OC, vol. 6, 648-49.

101. Otero Pedrayo, *Polos vieiros*, 318-19.

102. Castelao a Manuel Puente, Bos Aires, 15.9.1947, en OC, vol. 6, 651-53.

103. Castelao a Irujo, Bos Aires, 6.10.1947, en OC, vol. 6, 659-79.

Prince George's Hall¹⁰⁴. De feito, Castelao non alude nas súas cartas desta etapa ao réxime peronista. Mesmo, no decembro de 1947 recomendará vivamente ao seu curmán, o deputado de IR Alfredo Somoza, fuxido de Galiza logo de pasar varios anos agachado, que se dirixa á Arxentina e que non dea creto aos «spellismos fabricados pol-a literatura, máis interesada que sincera, dos republicanos». Pois unha cousa sería o pobo arxentino, fundamentalmente solidario cos republicanos, e outra o Goberno peronista: «sempre será preferibel vivir n-ún país onde o povo é amigo a vivir n-únha nación en que o amigo único é o goberno»¹⁰⁵.

Castelao mergullarase plena e febrilmente no labor político galeguista do exilio ao longo da segunda metade de 1947 e durante 1948, mentres as forzas –os primeiros síntomas da enfermidade que despois se revelaría como mortal manifestáronse durante a súa estada francesa– non lle falten. Así, escribe artigos para o reaparecido órgano nacionalista *A Nosa Terra*, orienta o xornal dos centros Orensano e Pontevedrés *Opinión Gallega* con Rodolfo Prada, mantén un certo control, non exento de tirapuxas, sobre a revista *Galicia* do Centro Galego (dirixida por Luis Seoane), pronuncia discursos en actos e conmemoracións, despacha correspondencia política para resolver os «lios de Nova York, da Habana, de Mexico, de Chile, até de Caracas, onde temos xente nosa que ás veces fai tolerías¹⁰⁶»... O labor político absorbe as escasas enerxías que lle fican.

Pero o político rianxeiro aínda terá tempo de sufrir desgustos na súa Galiza ideal. Malia seguir a recibir homenaxes de diversos centros e entidades –do Centro Betanzos en agosto de 1948, do Centro Pontevedrés en xuño de 1949–, Castelao poderá asistir pouco denantes do seu falecemento a dous fenómenos paralelos. En primeiro lugar, o aumento da conflitividade interna dentro da Federación de Sociedades Gallegas entre 1948 e 1949, período no que esgaza o *Centro Republicano Federal Gallego*, liderado polo exiliado ordenense Manuel García Gerpe, partidario dunha liña de apoio decidido á guerrilla galega e á oposición antifranquista organizada en Francia, estratexia esta que Castelao non aprobará. Igualmente, até 1950 vai ter lugar unha forte competencia interna dentro da FSG entre comunistas e “federais” republicanos. Esas

104. Segundo o testemuño de Abraira, «Francisco Regueira». Vid. igualmente Schwarzstein, *Entre Franco y Perón*, 187-95. Con todo, e até 1945, ás veces os galeguistas porteños escollían Montevideo como lugar de celebración de actos públicos para eludir presións das autoridades arxentinas.

105. Castelao a Alfredo Somoza, Bos Aires, 20.12.1947, en OC, vol. 6, 684-89.

106. Castelao a Alfredo Somoza, Bos Aires, 20.9.1948, en OC, vol. 6, 719-29.

desavinzas, ademais, comezaron a ter reflexo no seo de varias sociedades locais de emigrados¹⁰⁷.

Un segundo fenómeno, que Castelao xa denunciara en vésperas da súa viaxe a Francia en xullo de 1946, era a lenta pero progresiva claudicación das elites dirixentes do Centro Galego perante as presións da Embaixada franquista e, con elas, de toda unha camada de notables da colectividade galega máis preocupados pola súa posición e *status* social, polo seu recoñecemento perante a sociedade receptora e, de paso, polas autoridades diplomáticas do Estado franquista, que pola causa da República e dos dereitos colectivos de Galiza. O novo presidente do Centro Galego desde 1947 (e até 1950), José Villamarín, pertencente á agrupación *Galicia* e teoricamente “apolítico”, achegábase a cada máis, de feito, ao réxime imperante en España, mediante diversos xestos simbólicos. Diante desta constatación, Castelao arremeterá contra dos dirixentes do Centro Galego en termos aínda máis duros que en 1946, así o fará na derradeira entrevista que concedeu en vida, publicada no periódico *Opinión Gallega*. Malia seguir a manifestar o seu respecto polo apoliticismo estatutario do Centro Galego, Castelao insistirá en que a obra mutualista e asistencial do Centro debía sempre completarse cun xurdio labor patriótico-cultural, recomendará aos socios das agrupacións *Galicia*, *A Terra e Celta* que sexan autenticamente republicanos que se arreden delas e funden outro grupo novo e insubornable e manifestará o seu desprezo por esa «aristocracia emigrante» que non entendería o sentir da masa emigrada. Pero despois da renovación de autoridades do centro en outubro de 1948, Villamarín vulnerara o acordo tácito cos galeguistas, que permitía a estes últimos ocuparen a Comisión de Cultura, consistente en que os representantes do Consulado e Embaixada franquista non debían ser recibidos na institución¹⁰⁸, pois o presidente recibiu a fins de 1948 ao daquela embaixador da España franquista, José Mª de Areilza, no centro¹⁰⁹. A dura intervención de Castelao, decidido desta vez a deixar claras as posicións e preferencias dos galeguistas nos intrincados debates internos do Centro Galego, significaba unha mudanza do que até entón fora a estratexia preferente dos galeguistas porteños: tentar influír o posible e por igual nas agrupacións e faccións existentes.

107. Cf. unha descrición polo miúdo en M. Fernández Santiago, «Asociacionismo gallego en Buenos Aires (1936-1960)», en X. M. Núñez Seixas (ed.), *La Galicia austral. La inmigración gallega en la Argentina*, Bos Aires: Biblos, 2001, 181-201.

108. Detallábo Rodolfo Prada en carta ao galeguista ourensán Bieito Fernández, Bos Aires, 20.2.1948 (Arquivo Bieito Fernández, Lugo).

109. «Acusacións de Castelao», reproducido en galego en *ANT*, n.º 467, xaneiro 1949 (en *Paralel a Castelao. I*, 102-12).

Unha frustración máis fonda, con todo, será o feito de intuír o que será o novo tipo de emigrante que chegará á Arxentina despois de que continuase o fluxo migratorio desde Galiza a partir de mediados de 1946, será un emigrante moi diferente sociolóxica e politicamente do anterior. Socializado nos anos de fame e medo da posguerra, aquel era, en termos xerais, menos activo política e sindicalmente, máis propenso á submisión perante as autoridades consulares franquistas, e viña enchoupado dos postulados da España franquista aprendidos na escola e no servizo militar. Castelao vaino expresar, acedamente, na súa mensaxe como presidente do *Consello de Galiza* datada o 28 de xuño de 1949, un dos seus últimos textos¹¹⁰. Alude nel, breve pero contundentemente, á falla de ideais democráticos observable na nova vaga de inmigrantes, así como:

a mentalidade dos novos emigrantes galegos, que veñen a enriquecerse cos métodos correntes en Hespaña. Falaría da emigración dos xurelos con tanto respecto como falaría da emigración dos galegos de hoxe en día.

O rianxeiro alertaba nesa mensaxe agónica asemade sobre a nova ofensiva dos sectores simpatizantes do franquismo, cos seus novos aliados “apolíticos” e, quizabes, baseándose no apoio de boa parte desas novas camadas de inmigrantes.

O espello da Galiza ideal parecía comezar a crebar, tamén para o Castelao dos últimos días. E esa percepción prefiguraba de xeito premonitorio o que ían a ser as eivas futuras do galeguismo para sobrevivir no exilio. Aínda que coa presidencia de Xabier Vázquez Iglesias na primeira metade da década dos cincuenta, o Centro Galego semellaba voltar ao rego republicano e galeguista, aquelas pexas terían cume no 1966 coa perda da presidencia da institución a mans da candidatura entestada polo profranquista Ramón Mourente; coas divisións dentro do galeguismo porteño ao longo da década dos cincuenta, e coa progresiva perda de influencia do galeguismo e do republicanismo en varios dos centros provinciais. Só permanecerá como un baluarte republicano, mais non tanto do galeguismo político e cultural, a FSG, así como varias entidades locais. Castelao, porén, non viviu para o ver. Se o podería ter evitado ou non de ter vivido uns anos máis, é algo que pertence xa ao eido da historia contrafactual.

110. «Mensaxe do presidente do Consello de Galiza», *ANT*, n.º 469, xullo 1949 (en OC, vol. 4, 561-63).

Resumo

EMIGRACIÓN E EXILIO EN ALFONSO R. CASTELAO: DA «MOURA FARTURA» Á «GALIZA IDEAL»

Xosé Manoel Núñez Seixas

O presente artigo pretende esculcar nas concepcións da emigración e do exilio que abrigou o líder galeguista, escritor e artista Alfonso R. Castelao ao longo da súa biografía intelectual e política. Dado que Castelao reuniu na súa andaina vital as facetas de emigrante e exiliado, e que reflexionou sobre ambos os dous fenómenos, tanto en clave ensaística como en clave artística e literaria, o exame dun variado *corpus* de fontes permite achegarnos á non sempre doada diferenciación e delimitación das esferas conceptuais de qué é o exilio e de qué é a emigración.

Palabras clave:

Emigración, exilio, galeguismo, Castelao.

Resumen

EMIGRACIÓN Y EXILIO EN ALFONSO R. CASTELAO DE LA «MOURA FARTURA» A LA «GALIZA IDEAL»

Xosé Manoel Núñez Seixas

El presente artículo pretende indagar en las concepciones de la emigración y del exilio que mantuvo el líder galleguista, escritor y artista Alfonso R. Castelao a lo largo de su biografía intelectual y política. A causa de que Castelao compaginó en su camino vital las facetas de emigrante y exiliado y que reflexionó sobre ambos fenómenos, tanto en clave ensayística como en clave artística y literaria, el examen de un variado *corpus* de fuentes permite aproximarnos a la no siempre fácil diferenciación y delimitación de las esferas conceptuales de qué es el exilio y qué es la emigración.

Palabras clave:

Emigración, exilio, galleguismo, Castelao.

Résumé

ÉMIGRATION ET EXIL CHEZ ALFONSO R. CASTELAO: DE «MOURA FARTURA» Á «GALIZA IDEAL»

Xosé Manoel Núñez Seixas

Cet article vise à fouiller dans les concepts d'émigration et d'exil qui ont été employés par le leader galicienniste, écrivain et artiste Alfonso R. Castelao, tout au long de sa biographie intellectuelle et politique. Étant donné que Castelao, dans son parcours vital, a rattaché l'aspect d'émigrant à celui d'exilé et qu'il a réfléchi sur ceux-ci dans ses essais et aussi dans son oeuvre artistique-littéraire, l'analyse d'un varié corpus de sources nous permet de nous approcher de la difficile différenciation et délimitation des sphères conceptuelles de ce qu'on appelle exil et ce qu'on nomme émigration.

Mots clefs:

Émigration, exil, nationalisme galicien, Castelao.

Summary

EMIGRATION AND EXILE IN ALFONSO R. CASTELAO: FROM THE «MOURA FARTURA» TO THE «GALIZA IDEAL»

Xosé Manoel Núñez Seixas

This article intends to scrutinize the views on emigration and exile that were held up by the nationalist leader, writer and artist Alfonso R. Castelao during his intellectual and political life. Castelao himself knew what it was to be an emigrant and exiled, and he thought about them both in his essays and in his literary and artistic works. Because of that, the exam of a great variety of sources allows us to come closer to the question and to analyse the difference (not always easy) between exile and emigration conceptual spheres.

Key words:

Emigration, exile, Galician nationalism, Castelao.

Currículo

XOSÉ MANOEL NÚÑEZ SEIXAS (Ourense, 1966) é doutor en Historia Contemporánea polo Instituto Universitario Europeo de Florencia e na actualidade profesor titular de Historia Contemporánea na Universidade de Santiago de Compostela. Especializouse no estudo comparado da cuestión nacional e na análise das dinámicas sociopolíticas da emigración transoceánica en Galicia. Sobre este tema publicou ultimamente os libros: *Emigrantes, caciques e indios* (Vigo: Xerais, 1998) e *O inmigrante imaxinario* (Compostela: USC, 2002), ademais de editar o volume colectivo *La Galicia Austral: La inmigración gallega en la Argentina* (Bos Aires: Biblos, 2001). É membro do Arquivo da Emigración Galega e integrante do consello de redacción das revistas *Estudios Migratorios* e *Estudios Migratorios Latinoamericanos*.

ENDOGAMIA E INTEGRACIÓN DE INMIGRANTES NA ARXENTINA MODERNA. BALANCES E PERSPECTIVAS DESDE UN ENFOQUE REXIONAL

Hernán Otero Cruz

INTRODUCCIÓN

Dos múltiples aspectos vencellados coa inmigración de masas á Arxentina, poucos suscitaron tanta atención nos últimos anos como o referido á integración matrimonial dos inmigrantes europeos. Prescindindo doutras dimensións igualmente relevantes, como a segregación espacial, o asociacionismo étnico, a participación política ou as pautas demográficas diferenciais, a concentración na integración matrimonial explícase ante todo por unha dobre peculiaridade do obxecto de estudo, ancorada tanto na dispoñibilidade de modelos técnico-metodolóxicos de abordaxe como na tradución –considerada evidente nun primeiro momento– da polaridade endo/exogamia como un indicador clave e facilmente homologable co debate historiográfico entre as interpretacións pluralistas e integracionistas do desenvolvemento sociocultural da Arxentina moderna. A dispoñibilidade case universal de fontes específicas como os rexistros matrimoniais, tanto parroquiais como laicos, e a existencia de indicadores resumos que permitían a cuantificación e comparabilidade duns feitos particularmente complexos, no primeiro caso, e a relación máis ou menos estreita que unha abundante tradición sociolóxica outorgaba ás identificacións endogamia/pluralismo cultural e exogamia/crisol de razas deron lugar ao xurdimento de numerosos e innovadores estudos na materia que, a pesar do recoñecemento explícito dos límites das premisas anteriores, non sempre puideron escapar de aporías conceptuais e límites técnicos.

Partindo deste panorama xeral, no presente texto propoñerémonos: 1) realizar unha posta ao día dos principais modelos técnicos e interpretativos existentes, destacando as súas vantaxes e os seus límites; 2) esbozar algunhas hipóteses exploratorias sobre a influencia do espazo xeográfico na integración matrimonial dos inmigrantes. Este segundo obxectivo, fundado nos escasos desenvolvementos que o tema ten suscitado até o presente, permitiranos incorporar algúns elementos de análise importantes, como as variacións de escalas e a segregación espacial. O exercicio proposto intentará, a partir dos

estudos de caso existentes, extraer algunhas consideracións xerais que nos permitan ir alén das conclusións derivadas de cada caso particular visto como unha unidade illada. Intentarase en tal sentido retomar a idea de sistema e a perspectiva macro, en momentos en que as perspectivas microanalíticas parecen ter atopado algúns límites significativos. Sen negar as invalorable achegas de tales perspectivas, partimos da convicción de que os límites atopados alentan ao uso de pluralidade de escalas de análise e desaconsellan a fixación exclusiva nos estudos de caso.

Tanto por razóns vencelladas ás áreas temáticas cubertas polos estudos existentes¹ como á importancia sociolóxica que revisten en si mesmos, concentrémonos aquí exclusivamente na endo/exogamia étnica dos tres principais grupos (italianos, españois e franceses) cara á época do Centenario, deixando de lado outros aspectos igualmente relevantes, como a endogamia dos grupos nacionais e relixiosos minoritarios² e o crucial aspecto da endogamia social.

ALGUNHAS CLAVES DUN OBXECTO COMPLEXO

Partiremos en primeiro lugar dos resultados xerais aos que chegou a produción existente, para logo desenvolver os principais modelos interpretativos despregados polos autores. Os resultados xerais sobre o particular son ben coñecidos e poden sintetizarse nas seguintes proposicións:

1) O comportamento matrimonial dos inmigrantes foi endogámico nunha proporción significativa de casos.

2) Os niveis de endogamia, porén, foron menores aos existentes noutros contextos e rexións de inmigración. Máis aínda, cara ao Centenario, momento de apoxeo da inmigración de masas, a maior parte destes son (coa única excepción dos homes españois) claramente inferiores ao cincuenta por cento, feito que demostra a significativa importancia da exogamia como vía de integración dos inmigrantes.

3) A tendencia homogámica variou dun grupo a outro, observándose unha escala sorprendentemente constante dun lugar a outro na súa xerarquía, aínda que non sempre nas súas distancias relativas de “apertura”; esta escala

1. Referímonos basicamente a Zunni (1955); Szychman (1977); Baily (1980); Freundlich de Seefeld (1986); Pagano e Oporto (1986); Otero (1990); Míguez *et al.* (1991); Marquiégui (1992); Maluendres (1991 e 1994); Silberstein (1991 e 1994); Camou e Pellegrino (1995). Estados parciais da cuestión sobre a integración matrimonial pódense ver en Borges (1988); Devoto (1992) e, sobre todo, Míguez (1993).

2. Cfr. Borges (1989) para os portugueses da cidade de Bos Aires; Dujé (1992) e Flores (1996) para os árabes da provincia de Córdoba e Geldstein (1988) e Tolcachier (1992) para a poboación xudía.

mostra que, dentro dos grupos maioritarios, os españois e os italianos (nesa orde) son os grupos máis endogámicos, mentres que os franceses aparecen, en todos os casos, como os máis exogámicos. Mención á parte merecen os grupos minoritarios (alemáns, daneses, etc. ou, empregando agora unha categoría analítica que se superpón coa nacional, os xudeus), que, por razóns comprensibles (maior diferenza cultural, conformación de enclaves étnicos, etc.), ofrecen un comportamento predominante endogámico.

4) A tendencia endogámica variou así mesmo en función dos sexos, sendo a muller a que evidencia o comportamento máis “pechado”, a excepción da poboación nativa, onde os homes foron moito máis endogámicos que as mulleres. Este diferencial posibilitou, en todos os casos, que foran as mulleres nativas as que se vencellaran matrimonialmente cos homes estranxeiros, establecendo así a “ponte” entre ambos os grupos.

5) A tendencia endogámica experimentou tamén variacións no tempo, observándose para todos os grupos unha certa correlación entre o incremento desta e o momento de maior chegada de inmigrantes do grupo en cuestión. Esta constante foi explicada tanto en función da evolución da relación de masculinidade dos grupos (aumento de inmigración familiar ou da chegada de mulleres nos momentos de alza de novas arribadas, por exemplo), como polo feito de mostrar que, mentres continúa ou se incrementa a chegada de connacionais, os lazos co país de orixe permanecen máis activos e funcionais, facilitando a endogamia.

Unha lectura historiográfica: do Crisol ao Pluralismo cultural

Vista retrospectivamente, a produción existente sobre a integración matrimonial para o caso arxentino é importante tanto en termos numéricos (afirmación válida, desde logo, en clave comparativa con outras áreas dos estudos migratorios) como cualitativos, a partir dunha mirada atenta á pluralidade de enfoques e de refinamentos conceptuais sucesivos. Desde un punto de vista estritamente historiográfico, esta produción atravesaba tres fases básicas, que, para simplificar, se poden situar en tres momentos históricos precisos: o dos contemporáneos do fluxo migratorio, a interpretación xermaniana dominante a partir dos anos sesenta e a crítica pluralista ao dito modelo a partir dos anos oitenta. En momentos de claro predominio do modelo pluralista, e enmarcados en parte nas súas premisas principais, sostivemos nun traballo anterior (Otero, 1990) que, a pesar dos avances alcanzados, os traballos realizados se atopan, cara aos anos noventa, atravesando unha sorte de lei de rendementos decrecentes, na medida en que a multiplicación de novos estudos de caso non traía consigo necesariamente novos avances, senón que tendía a repetir os resultados atopados nos precedentes.

A historia detallada destas tres etapas escapa desde logo do presente texto³, pero resulta imprescindible formular aquí os termos xerais do debate. Cara a mediados dos anos sesenta, Gino Germani e José Luis Romero comezaron a desenvolver desde a Universidade de Bos Aires o proxecto sobre a integración dos inmigrantes na sociedade riopratense que sentaría as bases dunha interpretación do pasado arxentino amplamente dominante a partir de entón. En esencia, Germani formulou que a integración de inmigrantes seguira un modelo de rápida *fusión* (termo que permitía escapar ao mesmo tempo das derivacións máis cuestionables do tradicional concepto anglosaxón de "asimilación"), favorecido pola diminución dos fluxos migratorios a partir de 1930 e, sobre todo, pola debilidade demográfica da sociedade receptora. Por outra banda, as elevadas relacións de masculinidade e a ausencia de prexuízos fortes favoreceran, no tema que nos ocupa, unha integración matrimonial con importantes tendencias exogámicas, verificada nos feitos polos datos sobre pautas matrimoniais achegados anos antes por Savornan (1950). O modelo xermaniano era, desde logo, moito máis complexo noutros aspectos, sobre todo nos relacionados coa polaridade conceptual entre estranxeiros e nativos asimilada aos esquemas da teoría da modernización, da que o mesmo Germani fora un dos principais referentes teóricos.

As críticas aos presupostos da interpretación pro-Crisol de Germani son ben coñecidas (Devoto, 1992) e céntranse, principalmente, na súa escasa consideración dos aspectos culturais do proceso de integración e no uso de fontes e modelos de carácter macrosociolóxico. A primeira observación constitúe unha simplificación do relato xermaniano xa que o autor de *Política y sociedad en una época de transición* (1962) destaca a existencia de trazos pluralistas, aínda que estes non sexan centrais na interpretación final. A segunda, en cambio, resulta máis pertinente e deu lugar a novas formas de abordaxe do obxecto que permitiron complexizar e perfeccionar o estudo da integración matrimonial. Mobilizados por estes presupostos e pola influencia do Pluralismo cultural americano, atento á captación de grupos esquecidos da historia oficial (as mulleres, os negros e os inmigrantes, en particular), desenvólvense cara aos anos oitenta os estudos orientados a demostrar que as pautas matrimoniais dos inmigrantes rexistraran elevados niveis de endogamia e que, en consecuencia, a proclamada fusión non constituía unha realidade tan evidente ou efectiva para os inmigrantes. Os traballos de Mark Szchuman (1977) e Samuel Baily (1980) inscribíense precisamente nesa renovación. A partir deles, ten lugar unha proliferación de estudos que, inspirados no

3. No que respecta á primeira fase, analizamos algúns aspectos básicos da integración matrimonial dos inmigrantes a partir da súa percepción e interpretación polos censistas do período de conformación do sistema estatístico nacional en Otero (1998; 1999, a e b; 2000).

Pluralismo, desprazarán con éxito diverso o modelo xermaniano. Inscibir a totalidade destes estudos posteriores baixo o rótulo de Pluralismo cultural constitúe, sen dúbida, unha simplificación perigosa xa que, entre moitas outras lecturas, resulta posible identificar dous tipos de Pluralismo: un *metodolóxico* (tipo e usos das fontes, conceptos e indicadores, etc.) e outro *interpretativo* (crítica ao Crisol). Como veremos máis adiante, o éxito do primeiro en relación coas achegas da perspectiva macro de Germani deixa pouco lugar a dúbidas, mentres que o segundo continúa en cambio ofrecendo posibilidades de diálogo nunha discusión que se atopa lonxe de ser rematada. Máis aínda, resulta posible, á luz dos novos traballos promovidos pola hipótese heurística do pluralismo metodolóxico, intentar unha defensa do modelo Crisol, especialmente se se cuestiona –como aquí propoñemos– calquera asimilación lineal entre endogamia e pluralismo, e aceptar que a primeira pode ser importante aínda en contextos enmarcados dentro dun proceso importante de fusión ou, se se prefire, de alta integración.

Unha lectura teórica: resultados comúns e interpretacións alternativas

Máis alá da súa evidente importancia historiográfica e político-cultural (xa que, xunto coa mobilidade social, a integración matrimonial foi usada para afirmar ou cuestionar a existencia dun *ethos* cultural integrador que forma parte do imaxinario dos arxentinos, é dicir, da historia en tanto que memoria colectiva e non só en tanto que ciencia académica), o estudo das pautas matrimoniais dos emigrantes resulta de vital importancia pola súa capacidade para poñer en xogo interpretacións contrastantes dos procesos sociais, que exceden amplamente o debate crisol/pluralismo. Nesta clave, a integración dos emigrantes non foi só o campo de batalla destas escolas, senón que, grazas á influencia da antropoloxía, a microhistoria ou a demografía francesa, por citar soamente algunhas das máis relevantes, converteuse tamén nunha sorte de laboratorio das teorías e métodos influentes nas ciencias sociais a partir da crise dos grandes modelos macroestruturais como o marxismo ou o funcionalismo.

De tal sorte, a decidida vocación microanalítica impulsada polo Pluralismo cultural, en contra das simplificacións dos modelos a escala macro da teoría da modernización xermaniana, deu lugar a unha pluralidade de interpretacións sen as que resulta imposible comprender o estado actual do tema que aquí nos ocupa. Considerados en estado puro, os principais marcos teóricos utilizados remiten a catro enfoques principais, cuxas vantaxes e límites abordaremos a continuación. Eles son:

a) *Interpretación culturalista*: consistente en considerar os niveis de endo/exogamia atopados nos principais grupos migratorios como derivados,

directa ou indirectamente; segundo a énfase dos autores, de actitudes pro ou antiintegradoras cara aos demais grupos migratorios e, sobre todo, cara á sociedade receptora. En tales casos, un alto nivel de endogamia é xulgado como dependente de actitudes discriminatorias cara aos restantes grupos e como tributario de actitudes preferenciais cara aos membros do propio grupo. Como ben sinalou Alain Gray (1987), córrese aquí o risco de confundir a *oportunidade* (nacida das probabilidades estatísticas que teñen os emigrantes de casar cun connacional) con *preferencia*, é dicir, con comportamentos culturais, sexan estes volitivos ou implícitos. Se ben este enfoque, que corresponde á primeira fase dos estudos pluralistas dos primeiros anos oitenta (en particular, Freundlich de Seefeld, 1986), foi en boa medida abandonado polas interpretacións posteriores, debe ser considerado con certa atención, xa que constitúe unha sorte de interpretación residual máis ou menos remanente en todos os traballos, particularmente atractiva para explicar os casos de desviación ou excepción.

A pesar do seu carácter simplificador no seu estado puro ou *ad hoc* nas hipóteses residuais, esta interpretación presenta un mérito indubidable que apela por novos estudos: o chamar a atención sobre os valores culturais que orientan a conduta dos individuos e sobre a escala de prestixio coa que cada comunidade, grupo ou individuo se representa ao resto da sociedade. Se ben a información cualitativa é abundante en referencia ás actitudes (o prexuízo de grupos de orixe nórdico cara á poboación nativa é quizais un dos exemplos máis evidentes), é pouco o que se avanzou nesta dirección. Quizais sexa útil reconsiderar neste contexto as clásicas interpretacións dos anos cincuenta baseadas no concepto de “distancia cultural” (Hutchinson, 1958) e retomar algunhas clivaxes interpretativas clásicas, como católicos-protestantes ou latinos-anglosaxóns, que puideran brindar orientacións cara ao que as condutas matrimoniais teñen efectivamente de preferencial, cultural e voluntario. O non medible (tabús, mandatos, prexuízos, etc.) forma, sen dúbida, parte do obxecto medido nun grao significativo, para o cal as fontes puramente demográficas resultan particularmente inapropiadas. Os factores culturais, por outra banda, poderían ser centrais para explicar os *rankings* constantes de endo/exogamia que os grupos posúen nos diversos espazos considerados. A diferenza crucial entre os indicadores cuantitativos de fácil comparación e a información cualitativa subministrada por fontes dispersas e, por regra xeral, socialmente esguelladas contribúe sen dúbida a explicar tales falencias e, a *fortiori*, o salto indebido entre as oportunidades e as preferencias que caracteriza esta corrente.

b) *Interpretacións demográficas baseadas no “mercado” matrimonial*: centradas no cálculo da probabilidade efectiva que teñen os integrantes dun grupo migratorio específico de contraer matrimonio cun integrante da mesma

nacionalidade, estas interpretacións concéntranse por regra xeral no indicador máis elemental do mercado matrimonial: a relación de masculinidade, partindo da evidencia innegable segundo a cal unha relación de masculinidade desequilibrada obriga os individuos (no caso das migracións, en xeral, pero non exclusivamente, aos homes) a buscar parella noutros grupos nacionais. O razoamento que guía esta forma de concibir o problema é en si mesmo irrefutable, pero pode argumentarse con razón que rara vez foi levado ata as súas últimas consecuencias. Non é a idea de mercado en si o que debe discutirse, senón ante todo a súa operacionalización, xa que o mercado real depende non só das proporcións de homes e mulleres, sintetizada pola relación de masculinidade, senón tamén doutros aspectos demográficos igualmente relevantes, en particular as estruturas de idade e a incidencia do celibato, dado que, igual que no mercado económico, non todos os membros potenciais do mercado participan efectivamente del. A solteiría (real ou parcialmente ficticia por efecto das fontes), estatisticamente importante, como sabemos, para o caso arxentino do período, desempeña un papel importante na forma en que concibamos o mercado, tanto se se considera como opción voluntaria ou como resultado dunha imposibilidade efectiva. Análogas consideracións deben formularse cara á viuvez e ás sucesivas unións que permiten ou non o reingreso ao mercado de matrimonio.

Un segundo punto importante –e acaso insoluble– é o de saber cales son os límites reais do mercado, de ordinario identificados implicitamente coa área administrativa do estudo de caso. Igual que os fluxos de capitais e de man de obra, os mercados matrimoniais reais teñen unha dimensión máis reducida –como o mostraron de modo contundente os estudos baseados en redes sociais–, pero tamén máis ampla, que a da área de residencia dos emigrantes⁴, da cal a ben documentada existencia de mercados matrimoniais interoceánicos constitúe o caso máis paradigmático. Por último, o mercado derivado dos indicadores demográficos máis xerais é tamén ilusorio nun aspecto máis evidente aínda: non todos os individuos dun suposto mercado teñen posibilidades de encontro e de intercoñecemento, tanto por razóns espaciais (o espazo social non é nin isotópico nin homoxéneo) como máis propiamente sociais (efectos limitantes da sociabilidade das persoas, das súas

4. Dous exemplos biográficos ilustran ben esta situación: Suárez Martínez, español residente en Tandil que coñece a súa futura esposa, tamén española, en Bos Aires, con ocasión dunha viaxe enmarcada nunha rede de relacións con significativa presenza de connacionais, e Juan Fugl, fundador da colectividade danesa de Tandil, que casa cun familiar que coñece nunha viaxe á súa terra natal. Sobre o enfoque biográfico e sobre estes casos particulares, ver Bjerg e Otero (1999).

redes de relacións e da existencia de lugares de intercoñecemento persoal –bailes, asociacións, etc.– en cada ámbito específico).

Máis alá dos seus claroscuros, o corsé da interpretación puramente demográfica, coas súas limitacións operacionais e heurísticas, pero tamén coa súa saudable vocación de determinar os efectos das probabilidades para chegar a medidas rigorosas, permitiu mostrar con razoable nivel de evidencia algunhas constantes significativas nos estudos de caso realizados, que, para simplificar, cualificaremos como efecto fluxo e efecto escala. No primeiro caso, existe unha relación máis ou menos directa entre a posibilidade dun grupo de manter niveis máis ou menos altos de endogamia e a chegada continua de inmigrantes desa orixe, de modo que a diminución dos fluxos entraña consigo, como xa tiña remarcado Germani, a progresiva apertura exogámica. No segundo caso, a escala ou tamaño, tanto dos grupos migratorios como das localidades en que se insiren, desempeña un papel análogo, sendo neste caso as escalas intermedias as que favorecerían –en ausencia de diferenzas culturais moi fortes– a integración exogámica, idea que desenvolveremos máis extensamente na sección seguinte.

c) *Interpretacións relacionais baseadas no uso da metodoloxía de redes sociais*: sen descartar de plano os marcos interpretativos anteriores, estas vertentes remarcán a necesidade de incorporar unha visión máis complexa do problema. A idea de base destes enfoques é que o comportamento matrimonial –ou, en liñas xerais, o comportamento social a secas– non é puramente individual nos seus determinantes e consecuencias, e que, por tanto, non é o individuo illado a unidade de análise máis pertinente para o estudo. Movidos por unha forte crítica á interpretación individualista e atomista do comportamento social, estes autores resitúan as pautas matrimoniais dos emigrantes en redes de relacións sociais máis amplas, involucrando de tal sorte dúas dimensións básicas: 1) o parentesco e 2) as relacións sociais premigratorias do país de orixe. Trátase dun salto teórico significativo pero tamén dunha renovación metodolóxica de vasto alcance, orientada cara a técnicas de reconstitución nominal da información de carácter microanalítico (método Henry de reconstitución de familias, prosopografías, reconstrución de cadeas migratorias e itinerarios individuais, etc.) que supoñen o vencello de informacións procedentes de rexistros e fontes diferentes e a priorización dun enfoque lonxitudinal, superador da perspectiva instantánea habitual dos indicadores demográficos tradicionais.

As orixes desta renovación son variadas e débense buscar, ante todo, na influencia das técnicas da demografía histórica francesa e na teoría de redes sociais da antropoloxía social británica dos anos cincuenta; estas últimas chegadas á Arxentina a través da mediación dos microhistoriadores italianos. O mérito principal deste enfoque radica na percepción da conduta matrimonial

como resultante dunha traxectoria individual dotada de maior profundidade histórica, que, en contra dos modelos migratorios dominantes nos anos sesenta e setenta, desemboca nunha imaxe continuísta (e xa non rupturista) das migracións. A conduta social dos emigrantes sitúase así nun universo de relacións sociais primarias –basicamente, familiares e *paesanis*– que inclúe tanto as rexións de chegada como, fundamentalmente, o espazo social pre-migratorio dos emigrantes. O uso, por momentos abusivo, do concepto de espazo social, tomado da antropoloxía francesa (Morel, 1972), permite explicar non só os móbiles da migración, senón tamén os seus mecanismos e as axudas (materiais, informacionais, etc.) que lles posibilitan aos emigrantes inserirse no novo mundo.

Grazas a este cambio de perspectiva, o enfoque relacional sacou á luz a existencia de mecanismos matrimoniais complexos, totalmente ausentes nos estudos macro, como os matrimonios múltiples, as endogamias microrrexionais, a migración en cadea orientada ao reagrupamento familiar, o reclamo de esposas, a conformación dunha rede de sociabilidade posmigratoria que lles permite aos que acaban de chegar atopar parella, etc. Lonxe do mercado impersoal da relación de masculinidade, a rede constitúe un microcosmos de contactos efectivos, por forza máis reducido e intenso que a totalidade de cónxuxes potenciais dun distrito. Por outra banda, o emigrante deixa de ser un actor *ex nihilo*, sen pasado e sen condicionantes, que elixe libremente un cónxuxe, para ser interpretado como un membro de redes densas de relacións que, en boa medida, condicionan (facilitan ou imposibilitan, segundo o caso) as eleccións matrimoniais.

Se ben esta visión subministra unha imaxe do proceso de integración matrimonial máis complexa e máis real que os modelos anteriores, non se atopa exenta de críticas igualmente relevantes. En particular, o tipo de datos achegados polas fontes utilizadas levou a concentrar a atención nas redes de carácter primario, o que deu lugar a unha imaxe excesivamente familiarista e harmónica do proceso de elección matrimonial. Así, mentres os modelos anteriores negaban implicitamente o rol da familia, o modelo relacional tende a sobreestimalo, facendo dos emigrantes simples elos dunha engrenaxe familiar ou *paesani*. Por outra parte, os límites das fontes deixan de lado outros tipos de relacións sociais (lazos de parentesco máis amplos, por exemplo) que serían funcionais para unha interpretación relacional. A influencia do Pluralismo cultural, co que se liga boa parte destes estudos, levou a focalizar a atención nas redes de carácter étnico, esquecendo as novas relacións sociais, por forza pluriétnicas, establecidas no lugar de destino. De tal sorte, o familiarismo viuse reforzado pola mediación do que Hilda Sabato (1989) cualificou acertadamente mediante a metáfora da “cápsula étnica”, segundo a cal os emigrantes son illados artificialmente (é dicir,

por un suposto metodolóxico e non pola existencia de datos en concreto) da sociedade receptora.

Calquera que sexa a avaliación que se realice destes modelos, eles permitiron establecer evidencias firmes no sentido de apontoar a hipótese de Tilly e Brown (1967), segundo a cal as cadeas migratorias tenden a atrasar o proceso de integración matrimonial ao fomentar maiores niveis de endogamia (Otero, 1990). Formulada en termos sinxelos, a ecuación “redes familiares e *paesanis* densas = maior endogamia” demostrou as súas vantaxes e foi verificada en innumerables estudos de caso. Aínda que puidera existir certa tautoloxía na fórmula (as cadeas xeran maior endogamia, pero tamén a procura da endogamia favorece a existencia de cadeas orientadas á súa satisfacción), estes estudos demostraron contundentemente a inconveniencia de reducir o mercado matrimonial aos cónxuxes potenciais do lugar de chegada.

d) *Interpretacións estratéxicas baseadas nas posicións sociais dos individuos*: como sinalara de xeito temperán Diego Armus (1986), os estudos migratorios no noso país non sempre lograron cruzar o dato étnico co social, dando lugar a unha interpretación que, explícita ou implicitamente, considera máis importante o étnico que as posicións de clase, calquera que sexa o modo en que estas sexan definidas ou operacionalizadas. O problema é importante se se ten en conta que os historiadores sociais souberon “etnizar” temas que antano foron vistos soamente desde a lupa das clases sociais, como a historia do movemento obreiro, mentres que os estudos da inmigración non sempre puideron percorrer o camiño inverso. As razóns desta asimetría son en parte teóricas (a obsesión temática no problema da identidade propia do Pluralismo), pero sobre todo heurísticas, xa que os censos e, sobre todo, os decisivos rexistros vitais do período da inmigración masiva son remisos a achegar datos sociais sobre a condición dos individuos, falencia que alcanza o seu paroxismo no caso das mulleres, que ou ben aparecen sen profesión ou ben presentan sistematicamente a mesma que os seus cónxuxes, o que daría unha imaxe de homogamia social particularmente errónea. Se ben os métodos nominais permitirían, en principio, rematar o problema mediante o cruzamento entre a ocupación do marido e a do pai da esposa, esta solución clásica non se lles aplica ás mulleres emigrantes, cuxos pais, nunha gran maioría, se atoparán nos lugares de orixe.

Tratando de superar a visión puramente étnica, desenvolvéronse algúns traballos que intentan, precisamente, incorporar a dimensión de clase nas condutas matrimoniais mediante a inclusión de *proxis* da posición social como a ocupación (Silberstein, 1994, por exemplo) ou o patrimonio e os mecanismos de reprodución como a herdanza (Bjerg *et al.*, 1998). Independentemente da dispoñibilidade de datos, os métodos de abordaxe da endogamia social son basicamente os mesmos que os da étnica, repetindo

punto por punto as consideracións esgrimidas sobre a estimación correcta do mercado, o rol das redes (por exemplo, profesionais ou laborais), as dimensións culturais da clase, etc. O problema maior, en todo caso, consiste en como vencellar ambas as dimensións da integración, xa que a pluralidade de situacións posibles (endogamia étnica e social, exogamia social e endogamia étnica, endogamia social e exogamia étnica, exogamia étnica e social) require marcos interpretativos específicos sobre cal das dimensións debe ser considerada como prioritaria, ou, no caso de que se evite –como sería aconsellable–, das explicacións do estilo de “en última instancia”, sobre como operan os criterios en xogo. A microsocioloxía da familia desenvolveu moitos modelos sobre o particular pero que, unha vez máis, requiren, para a súa verificación, do apoio de información extrademográfica de tipo cualitativo.

Unha lectura metodolóxica: da demografía á historia social

Os modelos anteriores foron presentados na súa formulación pura e, polo tanto, non dan conta, desde logo, de ningún traballo en particular, dado que os autores combinaron en graos variables interpretacións diferentes, tanto por razóns teóricas como polas peculiaridades das fontes e do contexto de cada estudo de caso. É evidente, por outra banda, que os marcos interpretativos non constitúen necesariamente explicacións rivais e que, como sostivera acertadamente Mitchel (1969), os niveis categoriais, estruturais e persoais son ante todo complementarios. Tomados como un todo, os traballos comentados permiten unha terceira lectura, alternativa ás anteriores, que é a da complexización progresiva dun obxecto de estudo, grazas a refinamentos conceptuais e metodolóxicos sucesivos que permitiron superar os considerandos simplistas dos primeiros estudos sobre o tema. Aínda que non todos coincidan sobre a avaliación final do proceso, isto é, o grao de pluralismo ou crisol que caracterizara A Arxentina moderna, todos os autores son conscientes da validez dos refinamentos acontecidos. Estes debuxan unha sorte de parábola de complexización crecente que, na súa fase descendente, contribuíu en certo modo ao estancamento actual dos estudos sobre o tema. Pola súa importancia en relación cos retos que formula para a demografía en tanto que disciplina cun paradigma específico, analizaremos aquí tres de tales refinamentos:

a) *A medición do mercado matrimonial.* A cuantificación, a representatividade dos resultados e a separación dos efectos de estrutura son, como se sabe, virtudes inherentes ao paradigma demográfico, o que explica a importancia dada ás formas de medición do mercado matrimonial, considerado aquí na súa faceta técnica e xa non interpretativa. As fontes dispoñibles (rexistros

parroquiais e civís ou anuarios estatísticos, como en Baily e Seefeld)⁵ subministran os datos básicos para a reconstrución das pautas matrimoniais pero non resolven en por si as discusións sobre cales son os mellores indicadores para o seu estudo.

Estes foron evolucionando, para o caso arxentino, nunha secuencia que inclúe sucesivamente as taxas de endogamia e os índices, que toman como punto de partida en ambos os casos os cadros de dobre entrada que opoñen as eleccións matrimoniais de homes e mulleres. As taxas ou proporcións de endogamia, que miden a proporción de persoas dun colectivo nacional que casa con membros do mesmo grupo, foron as máis utilizadas, tanto pola súa maior sinxeleza de cálculo como pola vantaxe, certamente importante, de brindar indicadores de resumo para cada sexo por separado, contrarrestada polo inconveniente de non subministrar información ningunha sobre a oferta de cónxuxes potenciais, é dicir, de todos aqueles que non casan e que, por tanto, escapan ao cadro de dobre entrada. Os índices, pola súa parte, permiten separar mellor os efectos de estrutura das poboacións en xogo pero presentan inconvenientes adicionais non desprezables, como a súa interpretación máis complexa, a non consideración da oferta real de cónxuxes potenciais e, sobre todo, a simplificación inescusable de establecer a media do comportamento de homes e mulleres nunha soa medida válida para todo o grupo. Algúns deles, como o clásico índice proposto polo demógrafo italiano Corrado Gini (1915), retomado logo por Savornan e Baily no noso medio, presentan o problema adicional de atoparse influídos polo tamaño dos grupos, no sentido de que os grupos de gran tamaño tenden a ter un índice menor que os grupos pequenos⁶.

Tanto nos índices como nos modelos máis refinados, a idea de fondo consiste en tratar de diferenciar canto do comportamento matrimonial obedece aos efectos da estrutura (sobre todo sexual) das poboacións en xogo e canto á existencia de tendencias específicas nun sentido ou noutro desas mesmas poboacións, e baséanse, por regra xeral, na comparación de dous conxuntos de datos: os datos efectivamente observados e os que resultarían dunha distribución de matrimonios completamente aleatoria (suposto de

5. Tamén os censos poderían ser de utilidade, como mostra o traballo de Robert MacCaa (1989) para os Estados Unidos, se ben a utilidade dos censos é probablemente menor para o caso arxentino.

6. Existen tamén outras formas de medición máis sofisticadas, como os modelos log-lineares, non usados ata o presente no noso país. Sobre o particular, cfr. Willigan e Lynch (1982). Aínda que apuntan a medir máis correctamente o problema da probabilidade, non escapan ao problema básico de como definir correctamente o mercado matrimonial, en especial cando este é percibido desde unha lóxica relacional.

panmixia orixinado na xenética de poboacións). O índice final resume precisamente esa distancia entre ambos os conxuntos de datos.

Lonxe de pretender exhaustividade nesta materia, a posta nunha mesma perspectiva destas medidas cos marcos interpretativos precedentes fórmulalle un problema crucial ao paradigma demográfico, polo menos na súa versión clásica, sempre e cando se acepte, como propoñemos aquí, a necesidade de incorporar os avances realizados polas interpretacións de tipo relacional. En tal sentido, a progresiva ampliación establecida (desde o estudo de unidades de análise illadas ao enfoque actual de unidades en interacción) supón abordar o problema da viabilidade de manter viventes algúns dos presupostos da forma clásica de entender a demografía, en particular a representatividade dos resultados, tanto en sentido estatístico como no sentido máis xeral do termo. A pregunta, neste caso, é ata onde e de que maneira a incorporación por parte dos demógrafos de variables de interacción provenientes da antropoloxía e da socioloxía permitiría manter o paradigma medicionista tradicional, especialmente no crucial problema da representatividade das redes reconstituídas, xa que, por definición do propio método, estas son moi poucas en comparación co amplísimo conxunto de interaccións posibles que caracteriza unha sociedade. Analogamente, resulta evidente que a aceptación dos presupostos do modelo interpretativo relacional bota por terra calquera caracterización simple do “mercado” matrimonial baseada en parámetros derivados exclusivamente da oferta e da demanda total de cónxuxes efectivos. Esta interrogante, que non estamos en condicións de resolver aínda, constitúe, sen dúbida, un dos desafíos básicos para desenvolvementos futuros.

b) *A crítica das categorías tradicionais.* É ben sabido que nos últimos anos a crítica das categorías analíticas cobrou unha especial importancia nos estudos sociais, tanto no relativo ás que forman parte dos marcos teóricos dos investigadores como ás categorías das fontes estatísticas, usadas no pasado de modo un tanto acrítico. Os estudos sociodemográficos sobre pautas matrimoniais non escapan, desde logo, a esta tendencia, como o mostra a posta en dúbida da categoría “nacionalidade”, tomada nun principio como referente lineal das características culturais e étnicas dos emigrantes. Sobre este punto, os estudos existentes coincidiron en afirmar que unha subpoboación definida polo lugar de nacemento (especialmente se é amplo) non necesariamente representa un grupo con características sociais, culturais e psicolóxicas homoxéneas, sobre todo porque os países de orixe dos principais grupos migratorios se atopaban durante o período da inmigración de masas en pleno proceso de consolidación dos respectivos estados-nación.

Desta maneira, os casamentos entre membros do mesmo país, poñamos por caso Italia ou Francia, poden non representar necesariamente matrimonios endogámicos nun sentido profundo, particularmente nos casos en que

os emigrantes proveñan de rexións con perfís socioculturais diferentes (por exemplo, un vascofrancés cun alsaciano, ou un piemontés cun siciliano). Analogamente, matrimonios aparentemente exogámicos poden ser en realidade endogámicos se remiten a áreas culturais semellantes, amputadas polo proceso político de conformación dos estados nacionais, como ilustra claramente o caso vasco (Otero, 1990). Tanto pola súa parcial vacuidade como pola existencia do que denominamos “endogamias rexionais de fronteira”, a categoría “nacionalidade” perde así parte do seu potencial explicativo e obriga a novos refinamentos. Conscientes destes problemas, os investigadores desenvolveron precisións conceptuais importantes a través do estudo da *endogamia a escala rexional* (é dicir, aquela en que se pode supoñer certa homoxeneidade cultural) ou *microrrexional* (áreas coincidentes, a grandes trazos, co espazo social premigratorio). O alto peso destas unións no conxunto das unións endogámicas “nacionais”, comprobado en todos os estudos que foron máis alá do indicador nacionalidade e tomado en sentido amplo, proba a validez desta tentativa, ao tempo que lles outorga maior plausibilidade ás interpretacións baseadas na continuidade das redes sociais premigratorias.

Agora ben, se se admite o pouco valor da nacionalidade como indicador, cabe formular a seguinte interrogante: Os refinamentos evocados constitúen soamente niveis sucesivos de precisión, compatibles entre si, ou, polo contrario, o uso dun nivel quítalles validez aos niveis superiores máis xerais? A reposta *a priori* aboa a hipótese de compatibilidade, posto que a identidade das persoas é plural (un individuo pode ter, por exemplo, ao mesmo tempo, unha identidade campesiña, vasca e francesa), pero non é seguro que este eclecticismo resolva todos os problemas derivados do uso amplo da categoría “nación”. Por outra banda, a centralidade outorgada a esta polos sistemas estatísticos a partir do século XIX dificulta os intentos actuais de ler nas orixes nacionais algo máis que a simple pertenza a unha comunidade política estatal de gran tamaño, problema básico para a demografía que se construíu en ampla medida sobre o apoio das fontes dos sistemas estatísticos nacionais.

c) *A profundidade de campo*. Superando os límites impostos polas fontes de carácter macro (os anuarios estatísticos en particular), os estudos microanalíticos permitiron así mesmo profundar nos niveis de relacións implicados no concepto de endogamia, ampliando a súa indagación desde os inmigrantes mesmos aos seus descendentes. Mobilizados pola busca de trazos pluralistas, os investigadores centráronse na tarefa de analizar as pautas matrimoniais dos fillos de inmigrantes e descubriron que unha parte non desdeñable destes casaban con inmigrantes da mesma nacionalidade que os seus pais. Deste xeito (e dado que as fontes arxentinas baseadas no *ius solis* sinalan como nativos a todos os nados no país, independentemente da orixe dos seus proxenitores), o cruzamento das pautas matrimoniais de arxentinos de

primeira xeración coa nacionalidade dos seus sogros desvelou a perduración de condutas endogámicas que as fontes tradicionais levaban a cualificar erroneamente como exogámicas. Falouse entón de “endogamia encuberta”, cualificación por certo pouco feliz xa que remite ás características das fontes e non á percepción dos actores, pero que tivo o mérito de sinalar a perdurabilidade das redes de relacións étnicas e de sociabilidade premigratorias máis alá dos inmigrantes mesmos. Analogamente, algúns estudos de caso (Otero, 1994) suxeriron igual continuidade na conduta matrimonial das segundas nupcias e dos matrimonios posteriores á viuvez, ao mostrar como estes tendían a repetir e reforzar as opcións maritais das primeiras unións.

En estreita relación coa crítica ás categorías tradicionais mencionada no punto anterior e a despeito da vocación de homoxeneización e arxentinización da sociedade resultante da inmigración masiva esgrimida polas fontes do sistema estatístico nacional, púidose percibir que a perduración de criterios étnicos máis alá dos inmigrantes mesmos era unha realidade palpable cando se descendía ao nivel de indagación micro. Lamentablemente, a evidencia empírica sobre as condutas matrimoniais dos arxentinos fillos de inmigrantes é aínda escasa e pouco concluínte xa que, segundo os estudos que se consideren, existen tanto casos de perdurabilidade significativa (Maluendres, 1991 e 1994) como de rápida adopción de pautas exogámicas (Míguez *et al.*, 1991, Freundlich de Seefeld, 1986). Por outra banda, desde o punto de vista estritamente demográfico, o cálculo das probabilidades e do mercado matrimonial dos fillos de inmigrantes é considerablemente máis complexo que o dos inmigrantes mesmos, xa que supón a incorporación das orixes dos proxenitores (distinguindo, por exemplo, matrimonios endogámicos e mixtos), ao tempo que os datos necesarios (a nacionalidade dos pais) son moito máis escasos.

En termos teóricos, o problema pódese presentar aquí de dúas maneiras aparentemente similares, pero diferentes nos seus alcances: indagar se os estranxeiros casan con fillos de inmigrantes –vía preferencial dos estudos de orientación pluralista– ou ben, como propuxemos nun traballo anterior, estudar con quen casan os fillos dos inmigrantes (Míguez *et al.*, 1991) en xeral. Mentres a primeira pregunta leva a descubrir maiores niveis de endogamia por parte dos inmigrantes e da primeira xeración de arxentinos, a segunda, en cambio, permite relativizar o peso desta, favorecendo unha interpretación en termos de Crisol. Por razóns vencelladas á representatividade dos resultados (en particular, a necesidade de tomar a totalidade da subpoboación en estudo), cremos que a segunda vía constitúe unha mellor forma de formular o problema, menos tinxida de apriorismos interpretativos.

Calquera que sexa o caso, convén insistir nun punto ao noso xuízo clave: é no estudo da primeira xeración de arxentinos fillos de inmigrantes onde

debe resolverse o debate Crisol/Pluralismo e non nos inmigrantes mesmos, nos cales a existencia de niveis significativos de endogamia constitúe un feito esperable e universalmente constatado en todos os países de inmigración. Desta maneira, a caracterización dunha sociedade como pluralista ou altamente fusionada depende ante todo do grao de perdurabilidade das pautas migratorias nos descendentes dos inmigrantes de segunda e terceira xeración.

ESPAAO E INTEGRACIÓN MATRIMONIAL

Sen desdeñar, desde logo, as interpretacións anteriores, cuxa pertinencia explicativa quedou demostrada en numerosos puntos, propoñémonos incorporar aquí algunhas reflexións e análises vencelladas á influencia do factor espacial nas pautas matrimoniais, pretensión non orixinal na medida en que foi formulada por numerosos autores, pero si necesaria dada a escaseza de estudos nesta dirección. Dentro dos factores espaciais, englobaremos aquí as seguintes dimensións:

- a) as diferenzas derivadas do *tamaño* das poboacións en xogo;
- b) os contrastes entre *poboación urbana e rural*;
- c) as *diferenzas rexionais* dos mercados matrimoniais definidos na súa formulación demográfica clásica e
- d) os efectos da *segregación espacial* sobre as condutas matrimoniais.

Vistas en conxunto, as dimensións presentadas son tributarias dunha común preocupación polo problema da *escala de análise* das poboacións sobre os seus efectos nas condutas sociais. Vai de seu, por outra banda, que, aínda que a reflexión sobre os problemas de escala chegou aos estudos migratorios da man da influencia da microhistoria, situarémonos neste caso nunha perspectiva oposta, de tipo macroanalítico, que priorizará os efectos que as estruturas teñen sobre os comportamentos resultantes.

O programa proposto resulta excesivamente ambicioso e supera con folgura os límites do presente texto, polo que as reflexións que seguen deben ser consideradas a partir do seu carácter basicamente *exploratorio*. A escaseza de fontes pertinentes (cos seus notables límites no relativo a datos espacializables) e a pouca reflexión que o tema suscitou ata o presente apuntan na mesma dirección.

Dos estudos de casos aos modelos rexionais: o efecto tamaño

Unha primeira aproximación consiste en intentar determinar se existe algún tipo de relación entre os niveis de endogamia observados nos principais grupos (españóis, italianos e franceses) e o tamaño das poboacións en xogo, considerado este en dous sentidos básicos: a) o tamaño de cada grupo

migratorio e b) o tamaño da localidade onde se insiren. A base empírica do exercicio, resumida no cadro 1, é a chegada polos estudos de caso existentes, que, aínda que escasos para subministrar unha visión de conxunto completamente satisfactoria, teñen a virtude de remitir a contextos socioespaciais claramente contrastantes en función do problema que aquí nos interesa. Os oito casos estudados remiten, en efecto, a localidades pequenas, de arredor dos 5000 habitantes (Guatraché e Trenel na Pampa), a cidades intermedias de 20 000 a 30 000 habitantes (Luján, Necochea e Tandil na provincia de Bos Aires) e a cidades de primeira orde, como Rosario, Córdoba e, moi en especial, a capital federal. Tanto por razóns vencelladas ao rango de datos subministrados polos estudos como á importancia histórica do período, concentrámonos nos comportamentos matrimoniais dos anos 1910 a 1920, relacionados cos datos contextuais de cada localidade, elaborados a partir do Terceiro Censo Nacional de 1914.

Igual que os paleontólogos que deben reconstruír complexas estruturas óseas a partir de restos particularmente fragmentarios, utilizaremos os estudos de caso para esbozar –máis que probar– algunhas hipóteses preliminares sobre o rol do espazo. O esbozo de modelización presentado ten ausencias considerables que nos veremos obrigados a considerar como “caixas negras”, aínda que, desde logo, deberon exercer influencias variables. Entre tales ausencias débense incluír, sobre todo, o nivel de intensidade das redes sociais migratorias de cada grupo (por exemplo: diferenzas entre modelos de implantación do tipo cadeas migratorias, empresas de colonización e fluxos máis individuais e espontáneos), a súa composición por orixes rexionais, a súa composición en termos socioocupacionais e a antigüidade dos fluxos migratorios en cada localidade. Este último factor é quizais o máis crítico de todos, xa que as características e formas de integración que adoptan os grupos se atopan fortemente condicionadas polo pasado migratorio e polo momento de chegada e non só por factores contextuais e instantáneos⁷.

A pesar das súas limitacións, os datos suxiren algunhas hipóteses interesantes, que resumimos a continuación⁸:

a) Conforme o coñecido, existe unha relación directa entre endogamia e *relacións de masculinidade*, diminuíndo a primeira a medida que se incrementa a segunda. A relación é particularmente marcada para os homes dos tres

7. Sobre a importancia dos procesos históricos para entender as migracións, ver o excelente texto de Rosental (1998).

8. Dado o carácter exploratorio e a escasa cantidade de casos, non se calcularon índices de correlación.

grupos e, conforme o esperable, ten moito menor impacto para as mulleres. Dado que estas son sempre menos numerosas nos mercados matrimoniais de cada localidade, a existencia de variacións máis ou menos significativas no exceso de homes non afecta maiormente ás súas xa moi significativas posibilidades de contraer matrimonios endogámicos.

b) Existe certa relación en forma de “curva en U” entre *tamaño da localidade* e pautas matrimoniais, sendo maior os niveis de endogamia nas cidades máis pequenas e nas máis grandes, e menor nas de tamaño intermedio. A hipótese funciona perfectamente para os españois (tanto homes coma mulleres) e para os homes franceses, pero de ningún xeito para os italianos (tanto homes coma mulleres).

c) Existe unha relación marcada entre endogamia e *tamaño de cada grupo migratorio*⁹: nos dous grupos maioritarios (tanto para homes como para mulleres), a endogamia aumenta, de modo máis ou menos lineal, a medida que aumenta o tamaño do grupo. A relación non existe para os franceses, que é o grupo máis pequeno e exógamo dos tres considerados. Podería especularse que a relación postulada se lles aplica aos grupos con tendencia endogámica e non aos máis abertos, que manifestarían certa insensibilidade ao factor tamaño, consideración que, se ben reviste o carácter de hipótese *ad hoc*, pode ser pertinente nalgún sentido.

d) O *nivel de urbanización* ten un impacto decisivo sobre os niveis de endogamia, tanto cando o indicador retido é a proporción de poboación urbana do conxunto da localidade como cando se desagrega o grao de urbanización para cada grupo específico. A relación non adopta aquí ningunha forma en particular, pero en todos os casos (coa única excepción das mulleres francesas da capital do país, excepción comprensible se se ten en conta que é o único caso de relación de masculinidade menor á normal -85-, o que determina obviamente menores niveis de endogamia) poden delimitarse claramente dúas rexións ou *limiars* ben marcados: para cada grupo e para cada sexo, as taxas de endogamia son sempre menores nas localidades de baixa urbanización (menos do 50% de poboación urbana) que nas moi urbanizadas (máis do 80% de poboación urbana). Se ben desempeñan aquí tamén o seu papel as diferentes relacións de masculinidade de cada ámbito, o impacto da dimensión urbano/rural permanece como significativo.

9. Suprimíuse aquí o caso de Córdoba, cuxo extenso período de observación distorsiona as comparacións.

Como pode observarse, as hipóteses a) e d) teñen un nivel de proba consistente, mentres que as b) e c) recoñecen excepcións significativas que desautorizan a súa aceptación sen reparos, pero, dado o carácter exploratorio do exercicio, tamén o seu rexeitamento. Vistas en conxunto, suxiren tres proposicións ben claras:

1) o peso dos determinantes do mercado demográfico aínda medido no sentido máis clásico e simple posible;

2) a maior integración matrimonial fomentada polos ámbitos rurais e semiurbanos en relación cos altamente urbanizados, e

3) a influencia decisiva do tamaño do grupo, como sostivera de xeito temperán Peter Blau (1977).

Estas relacións poden ser explicadas en termos puramente demográficos (efectos de *stocks* e relacións de masculinidade), pero sería un erro reducir o marco interpretativo exclusivamente a tales factores, xa que as dimensións do mercado requiren igualmente consideracións de orde relacional.

Un punto capital da teoría de redes, particularmente dos chamados criterios morfolóxicos (Mitchell, 1969), é o da cantidade de contactos que os actores sociais tecen na súa vida social e que contribúen á formación de novas relacións e, así mesmo, á modificación (e, eventualmente, á supresión) das redes preexistentes. Entre os múltiples factores condicionantes da cantidade de relacións emerxentes atópase, desde logo, o espazo xeográfico. Calquera relación lineal entre formas de asentamento urbano e configuracións relacionais sería, por suposto, inapropiada, pero tamén o sería a postulación dun espazo insensíbel no que as redes tivesen unha autonomía total allea aos condicionamentos espaciais: o espazo xeográfico é sempre un espazo socialmente articulado e non un espazo euclidiano isomórfico. Independentemente doutros factores en xogo, as relacións interpersoais tecidas nos lugares de chegada (sen dúbida con connacionais, pero tamén co resto da poboación nativa e doutras orixes) tiveron nas posibilidades de contactos interétnicos un dos seus factores condicionantes básicos. Aínda descartando as visións rupturistas tradicionais do movemento migratorio, é innegable que a migración introduce unha modificación espectacular nos espazos sociais dos individuos, que pasan a inserirse así en novos ámbitos de relacións, que de ningún xeito poden ser reducidos á simple continuidade dos lazos sociais premigratorios ou á súa amplificación dentro dos marcos institucionais da comunidade étnica. Se isto é así, non cabe dúbida de que o “espazo social posmigratorio” (o barrio, a veciñanza, o traballo, etc.) nucleou compoñentes de todos os grupos étnicos, como o proba, por outra parte, abundante información cualitativa.

Pódese afirmar, en tal sentido, que as características dunha localidade e dunha comunidade remiten a unha cuestión de tamaño, pero a condición de asumir tamén que este traduce non só unhas determinadas cifras de persoas

en xogo, senón tamén unha determinada *estrutura de relacións sociais, de redes de interacción e de valores fundadoras* destas. Partindo dunha analoxía xurdida do estudo da estrutura social (Rogoff, 1950), pódese postular que as relacións persoais (étnicas, sociais, matrimoniais, etc.) son máis fluídas en principio en subpoboacións de tamaño intermedio, cando menos por dúas razóns: a ausencia de segregación espacial forte e as posibilidades de contacto, sociabilidade e interacción resultantes. Se esta liña interpretativa é válida, contribuiría a explicar os achados suxeridos pola hipótese (c). Desta maneira, e mantendo constantes os demais parámetros, a formación de redes pluriétnicas (das que o matrimonio exogámico constitúe soamente a súa expresión mensurable) sería maior canto menor é o tamaño da comunidade migratoria considerada, a condición, claro está, de non ser excesivamente pequeno pola ausencia dunha poboación nativa receptora. O dito vale, igualmente, para os ámbitos rurais en relación cos urbanos.

As consideracións precedentes, cuxo carácter especulativo non podemos menos que salientar, oriéntanse a recoñecer un feito básico: o matrimonio mide un punto en certo sentido *final* do proceso de integración e, de tal sorte, traduce en boa medida o tipo de relacións sociais e de espazos en que se atopan insertos os actores. Como mostraron claramente Bozón e Héran (1987a e 1987b), o *nivel ecolóxico* ten unha importancia decisiva en tales relacións e, como tal, require ser incorporado como unha corrente interpretativa tan relevante como as mencionadas na sección anterior. Seguindo esta lóxica, a segregación das clases sociais e dos grupos étnicos no espazo leva consigo unha segregación das posibilidades de encontro que favorece a endogamia, mentres que a ausencia de segregación opera no sentido oposto. Intentaremos probar este punto nas seccións seguintes.

*Unha inversión copernicana: construír o macro polo micro
ou construír o micro polo macro?*

As formulacións anteriores amósannos a importancia do factor “segregación espacial” como condicionante da existencia de submercados matrimoniais específicos. Co obxecto de desenvolver este punto, analizaremos un caso extremo –a cidade de Bos Aires– para intentar precisar mellor a súa influencia. A ausencia de estudos e de fontes sobre pautas matrimoniais por seccións urbanas obrigaranos, no entanto, a desenvolver antes unha formulación de orde metodolóxica que nos permita abordar o problema, aínda que sexa de modo indirecto.

Se se admite que os resultados instantáneos captados pola visión macro son o produto dos mecanismos microsociais desenvolvidos polos actores participantes (e só un individualismo metodolóxico radical permitiría negar a

realidade dos agregados resultantes a partir de tales accións), pode argumentarse que os resultados xerais –pautas de segregación espacial dos tres grupos– deberían deitar algunha luz esclarecedora sobre os mecanismos micro que os producen. Non se concibe, desde logo, que o todo sexa aquí unha simple sumatoria de partes senón, como na teoría de sistemas, un *output* complexo de pluralidade de factores de diferente ponderación. A relación entre o nivel macro e o micro (que aquí concibimos como dúas escalas posibles de análise, sen que exista, necesariamente, superioridade epistemolóxica de ningunha delas¹⁰) pode adoptar dúas direccións básicas: explicar o macro polo micro, ou ben, partindo das observacións macro, explicar como estas condicionan os aspectos micro. Como se dixo, a renovación historiográfica microanalítica que sucedeu á crise dos grandes paradigmas macroestruturais dos anos setenta e a súa artificial visión rupturista do proceso migratorio fixo que, en liñas xerais, a relación entre ambas as escalas fora considerada basicamente na primeira das dúas direccións mencionadas. No caso da integración matrimonial, isto trouxo consigo un modelo interpretativo que, como xa vimos, considera as redes sociais premigratorias (nos seus diferentes tipos: cadeas, redes amicais, *paesanis* e de parentesco) como un dos elementos predictivos das condutas endogámicas. Sen negar a importancia deste modelo, podemos polo menos interrogarnos verbo de cal é a validez de saltar dos mecanismos micro detectados á súa postulación como universal explicativo da totalidade das experiencias migratorias.

O modelo evocado baséase nun suposto básico (non sempre explicitado, pero de todos os xeitos presente) do modelo relacional na súa versión migratoria, que é a idea segundo a cal os lazos fortes (familiares, *paesani*) predominarían sobre outras formas máis lábiles de relacións ou sobre mecanismos de acceso aos bens e á información máis impersoais (en particular, o mercado). Neste punto, existe suficiente evidencia empírica¹¹ para afirmar que unha porción significativa do fluxo migratorio non necesariamente formou parte

10. Desde logo, pódese pensar, como o fai Gribaudi (1996), que a escala micro é epistemologicamente superior a calquera outra escala de maior nivel e considerar que estas supoñen, inevitablemente, algún nivel de reificación das categorías. Un punto de vista alternativo, similar ao que aquí postulamos, pódese ver en Rosental (1998).

11. Nos últimos anos, fíxose un considerable esforzo para precisar as proporcións de inmigrantes que chegaron formando parte de cadeas migratorias familiares ou *paesanis*. Sobre este aspecto, ver as análises sobre vascos, franceses e daneses incluídos en Bjerg e Otero (1995). Os resultados obtidos son semellantes aos proporcionados por Alsena (1910), comisario xeral da Inmigración, quen sostíña que, cara a 1893, un 40% dos inmigrantes chegaba ao país con contactos previos con outros connacionais, o que equivale a afirmar que o 60% debeu recorrer a mecanismos máis lábiles e impersoais.

de mecanismos relacionais baseados en lazos fortes, como si foi, comparativamente, o caso de contextos como o norteamericano ou o australiano, máis limitativos para os inmigrantes. Como argumentou convincentemente Devoto (1998) nun recente texto, países de emigración cara ao Río da Prata, como Italia e España, caracterizáronse por un contexto emigratorio altamente familiarizado coas posibilidades e os límites da emigración, e cunha multiplicidade de vías de información, de modo que os emigrantes non deberon depender tan estreitamente das noticias e das axudas provistas pola parentela para decidir a onde emigrar. Por outra banda, e a diferenza do mundo actual, o contexto migratorio decimonónico riopratense caracterizouse pola gran capacidade de expansión da súa economía, a existencia de fluídos mercados de traballo e de moi alta demanda, unha notable liberdade xurídica de mobilidade para entrar e saír, e a ausencia de fortes prexuízos discriminatorios cara á man de obra estranxeira; factores que farían menos necesaria que no caso norteamericano a recorrencia a lazos fortes tanto para emigrar como para acceder ao mercado de traballo unha vez chegados ao país. Estes argumentos valen, ao noso xuízo, tanto para a inserción ocupacional e a obtención de traballo –aspectos centrais das preocupacións de Devoto–, como para o acceso a outros bens e servizos, como a vivenda e o aluguer, ou, incluso, os mercados matrimoniais.

Se se admiten as observacións precedentes, podería dubidarse da conveniencia de estender o modelo relacional de lazos fortes á totalidade da experiencia migratoria e, nun maior nivel de abstracción, dubidar da posibilidade de concibir o macro exclusivamente a partir dunha xeneralización de probas, certamente importantes pero metodoloxicamente circunscritas, da escala micro. Máis claramente aínda, o carácter predictivo de elementos tales como a pertenza a unha rede social premigratoria só resulta válido no universo das redes reconstruídas, pero, quizais, non para a totalidade da experiencia migratoria se, como se vén afirmando, as ditas redes de lazos fortes non representan a enorme pluralidade de redes posibles. Por último, a pertenza a redes non é necesariamente o aspecto máis relevante do problema, xa que resulta igualmente importante o tipo de capital (económico, pero tamén social, cultural e informacional) que elas vehiculan¹².

Por todo o anterior, máis que explicar en profundidade as pautas matrimoniais, intentaremos aquí analizar a relación macro/micro no segundo dos sentidos propostos, o que vai do macro ao micro, tendo como obxectivo de indagación ver ata que punto e de que modo os resultados macros obtidos

12. Existe, como é sabido, unha importante relación entre pertenza a redes e o acceso ao capital social e cultural. Sobre o particular, ver Fernández Kelly (1995).

nos permiten discutir aspectos microanalíticos. Nesta segunda dirección, o estudo das pautas de residencia dun espazo urbano de gran tamaño –a cidade de Bos Aires– permitíranos analizar o seu rol como factor potencialmente condicionante, e por tanto nalgunha medida explicativo, da integración matrimonial. Noutras palabras, buscarase utilizar as macroconfiguracións espaciais como disparador das *condicións de posibilidade* –retomamos aquí, fóra do seu contexto de orixe pero cun sentido análogo, a expresión de Fernando Devoto (1992) sobre as causas da emigración– das redes sociais dos emigrantes xa instalados na sociedade receptora, en particular das redes posteriores á radicación e que condicionan e definen a integración migratoria. Seguindo esta lóxica, analizaremos, sempre en termos espaciais, un factor básico condicionante da formación de novas redes sociais: a diferenciación espacial dos mercados matrimoniais.

Segregación espacial urbana e integración matrimonial: o caso porteño

Se ben algúns autores (en particular Szchuman, 1977, no seu estudo sobre a cidade de Córdoba) chamaron de xeito temperán a atención sobre a necesidade de incorporar o espazo como factor condicionante da formación de parellas, os estudos existentes tenderon a identificar o mercado matrimonial co espazo total das rexións estudadas, operación arriscada para as grandes cidades¹³. A evidencia dispoñible para a capital do país (Otero, Pellegrino, 2003) mostra de modo contundente a existencia de mercados segmentados espacialmente, caracterizados por moi fortes variacións na distribución de homes e mulleres de cada nacionalidade no espazo urbano. Nun contexto xeral de sobreabundancia de homes inmigrantes, determinadas seccións da cidade caracterizáronse por relacións de masculinidade particularmente elevadas. Máis notable aínda, xa que contraría as imaxes tradicionais ás que estamos acostumados, é que algunhas seccións presenten relacións de masculinidade bastante equilibradas ou, incluso, con déficit de homes (o caso paradigmático é aquí o dos españois do norte de Bos Aires). Por outra banda, a ausencia de homes nalgunhas seccións foi xeneralizada na poboación nativa.

Se ben non cabe dúbida de que as redes sociais premigratorias foron utilizadas para ampliar un mercado matrimonial particularmente escaso de cónxuxes potenciais mediante as coñecidas prácticas do reclamo de mulleres tanto parentes como conterráneas (das que a alta endogamia microrrexional

13. Sobre a segregación espacial dos inmigrantes en Bos Aires e a súa relación con outras dimensións do proceso de integración (matrimonio, influencia do sistema educativo, densidades), ver Otero *et al.* (2003).

constitúe un bo indicador), resulta igualmente claro que, analizada espacialmente, a intensidade de tales estratexias debeu ser moi variada. A conclusión máis evidente neste punto é que a inserción en certos espazos urbanos, calquera que fosen as súas causas iniciais, condicionou en boa medida a marxe de acción para a realización de matrimonios endogámicos, existindo de tal sorte espazos que sentaron máis claramente que outros as condicións de posibilidade para unha maior e máis rápida integración matrimonial tanto con outros grupos coma cos nativos. O dito tamén vale, desde logo, para os migrantes limítrofes e internos, artificialmente separados dos europeos nos estudos migratorios.

Esta lóxica pódese detectar, así mesmo, noutros universos de análise, como o suxiren para 1887 os datos porteños sobre persoas que habitan en *conventillos*. Aínda que o censo municipal dese ano non subministra información detallada para cada grupo nacional, a contraposición entre arxentinos e estranxeiros amosa que o *conventillo* típico (espazo de sociabilidade que, a diferenza das circunscricións urbanas, constitúe un submercado matrimonial de maior homoxeneidade social) foi habitado por unha maioría de estranxeiros (sobre todo, homes), pero tamén por unha proporción alta de poboación nativa que –feito interesante aquí– foi predominantemente feminina. Se se toman estes espazos de habitación e vivenda como un universo de sociabilidade e encontro condicionante da formación de parellas, resulta difícil non admitir que tales ámbitos constituíran canles de integración máis rápidas e intensas que outras formas de radicación urbana, sobre todo porque a exogamia en termos nacionais puido ser acompañada de endogamia no plano social (semellanza de ingresos e ocupacións). Claramente segregados en termos sociais (non só por incluír a poboación máis pobre en termos estruturais, senón tamén por concentrar os que acaban de chegar), pero sen evidencias claras de forte segregación étnica, os *conventillos* favoreceron unha especie de *crisol “desde abaixo” da pirámide social*¹⁴. O punto non é secundario se se ten en conta que o 40% da poboación residente en Bos Aires habitaba en *conventillos* cara a finais dos anos oitenta do pasado século.

Desde logo, non se lles pode dar a estes submercados matrimoniais un carácter absoluto e determinista, xa que a mobilidade da poboación fai ilusorio considerar as seccións ou os *conventillos* como unidades pechadas sobre si mesmas. O traslado cara aos bailes, festas e outros eventos organizados polas colectividadeas, favorecido por unha rede de transporte público de considerable modernidade e extensión para a súa época, serviu sen dúbida para

14. A obra *Mustafá*, de Discépolo e De Rosa, ilustra claramente, a través da colorida linguaxe do sainete, esta situación.

ampliar o horizonte matrimonial máis alá do mercado inmediato das relacións cara a cara de barrio ou habitacionais, pero resultaría igualmente difícil negar que a sociabilidade máis abertamente pluriétnica de tales espazos non condicionou a formación de novas relacións sociais e matrimoniais. En igual sentido, sería aventurado supoñer que a mobilidade interna da poboación das cidades arxentinas de principios deste século foi maior que a das cidades actuais, nas que, a pesar das facilidades de transporte, as posibilidades de formación de parellas atópanse fortemente condicionadas pola distancia.

Se o modelo hipotético presentado resulta válido, débese convir que nos espazos urbanos de certo tamaño existiron determinados *vectores de integración* que permitiron operar o paso decisivo desde redes sociais premigratorias á conformación de novas redes pluriétnicas. Aínda que indirecta, a estratexia de indagación presentada permite romper a “cápsula étnica” dos estudos pluralistas.

A modo de síntese: un país, tres modelos

Intentamos ata aquí demostrar a importancia decisiva dos factores básicos: o tamaño da localidade e a segregación espacial; dimensións que, como vimos, se atopan estreitamente vencelladas. Se se admiten como plausibles as hipóteses presentadas, pódese establecer unha especie de modelo xeral sobre as relacións entre espazo e integración matrimonial. O devandito *modelo, de carácter espacial, exploratorio e hipotético-dedutivo*, permitiría distinguir tres tipos básicos de situacións:

a) *Modelo urbano de cidades de gran tamaño* (Rosario, Córdoba, Bos Aires), caracterizado por maiores niveis de endogamia a causa da existencia de: 1) segregación espacial mediana ou forte (en termos comparativos con outros casos arxentinos e non en relación con outros casos estranxeiros); 2) submercados matrimoniais máis segmentados étnica, social e espacialmente, que condicionan en maior medida as posibilidades de formación de redes pluriétnicas.

b) *Modelo urbano de cidades de tamaño intermedio* (do que Tandil podería constituír un caso típico), caracterizado por menores niveis relativos de endogamia a causa de: 1) segregación espacial baixa ou nula; 2) alta ruralidade, que favorece a integración exogámica; 3) submercados matrimoniais pouco segmentados étnica, social e espacialmente, que permiten maiores e máis horizontais posibilidades de interacción e formación de redes pluriétnicas. Este segundo tipo podería ser perfeccionado e subdividido no futuro mediante a incorporación doutras variables, como: 1) a importancia relativa da sociedade receptora; 2) a antigüidade da ocupación en relación co proceso de expansión da fronteira; 3) os graos variables de poboación rural.

c) *Modelo rural de rexións de colonización*. Se ben non existen estudos sobre as pautas matrimoniais das colonias, é evidente que estas constitúen *a priori* un caso específico, tipificado por: 1) o predominio de poboación rural; 2) a alta homoxeneidade étnica dos fluxos, que, provenientes de rexións moi específicas de cada país de orixe, chegan encadrados por empresas de colonización públicas ou privadas, determinando a conformación de enclaves étnicos dominados polos grupos nacionais respectivos; 3) ausencia de sociedade receptora coa que integrarse; 4) diferenzas, nalgúns casos, fortes, en termos de relixión ou idioma, coa sociedade arxentina (colonias xudías de Entre Ríos e Santa Fe, ou alemáns do Volga en Bos Aires, por citar dous exemplos paradigmáticos). Aínda sen contar con datos de pautas matrimoniais para estes casos de colonización, a evidencia dispersa suxire altos (e inevitables) niveis de endogamia, maiores que os do modelo (a). Razoando por analoxía (e non só por indución ou dedución), a persistencia idiomática nas rexións de colonización constituiría unha proba palpable en igual sentido.

Se se incorporan as pautas matrimoniais dos arxentinos fillos de estranxeiros, dos que, vale a pena repetilo, carecemos de datos abundantes polo momento, pódese formular a hipótese de que os modelos mencionados repetirían a escala relativa proposta: 1) moi alta endogamia na primeira xeración nas zonas de colonización, que continuaría incluso ata a segunda e terceira xeración; 2) continuidade –en graos variables en función doutros parámetros, pero con niveis inferiores aos inmigrantes mesmos– da endogamia de primeira xeración en ámbitos urbanos de gran segregación; 3) apertura claramente exogámica nas cidades intermedias. A comparación das pautas matrimoniais dos fillos de inmigrantes entre cidades de mediano tamaño, como Tandil, con rexións con escaseza de sociedade receptora, como Guatraché e Trenel, constitúe un primeiro elemento de proba nesa dirección e ratificaría a validez do modelo.

CONCLUSIÓNS E AXENDA FUTURA

Chegados a este punto, tememos dicir moito ou moi pouco. Tratamos primeiro de complexizar un obxecto á luz dos refinamentos realizados por un conxunto significativo de autores e buscamos, logo, indagar mediante instrumentos simples nunha dirección pouco frecuentada polos estudos micro: a percepción dos casos como formando parte dun sistema maior para, retomando a perspectiva macro dos estudos xermanianos, superar o que Freud cualificaba con agudeza como “o narcisismo das pequenas diferenzas” propio dos estudos monográficos.

Esta traxectoria levounos, deliberadamente, a retomar o punto de partida e concluír, nun panorama xeral, similar e máis complexo, ao mesmo

tempo, que o presentado por Germani, e que en esencia dá testemuño para o caso arxentino da formación dun tecido social novo dotado de alta permeabilidade no plano da integración matrimonial. Esta conclusión neoxermaniana, se se nos permite a expresión, realizada a partir da bagaxe conceptual e técnica do pluralismo metodolóxico, ten, como xa vimos, nos modelos relacionais unha das súas bases máis firmes de sustentación. En síntese, cremos que, no plano xeral dos indicadores demográficos, é posible afirmar a seguinte serie de proposicións básicas:

1) A endogamia dos inmigrantes, baixa en relación con outros contextos de inmigración, pode ser explicada en principio polos condicionantes clásicos do mercado, a condición de complexizalo mediante a incorporación do espazo e, en sede operativa, pola vía da segmentación espacial (xa sexa rexional no nivel país, xa sexa mediante a segregación para cada unidade complexa);

2) Como suxiren os estudos relacionais e as hipóteses de continuidade de redes sociais premigratorias, unha porción significativa da endogamia debe ser explicada precisamente en función de tales parámetros (continuidade de universos relacionais) e non necesariamente mediante a hipótese de busca de afinidade cultural ou étnica (preferencias).

3) A necesaria ruptura da “cápsula étnica” apela por investigar no futuro as formas de sociabilidade posmigratoria que posibilitan a integración matrimonial (maioritaria, como o mostran os altos valores das taxas de exogamia), tanto para os emigrantes como para os seus descendentes.

Non ignoramos que estas conclusións son provisionais e formulan máis interrogantes que ás que responden, especialmente porque moitas áreas temáticas quedan aínda por estudar. Unha axenda tentativa de traballos futuros debería incluír, en principio, catro direccións básicas:

1) No plano demográfico, mellorar as formas de estudar o mercado matrimonial real mediante a incorporación de: a) as unións consensuais¹⁵, de alta incidencia no período; b) a viuvez e as segundas nupcias; c) o celibato¹⁶. Sobre este último, podería establecerse certa homoloxía co papel que

15. Para o caso dos franceses de Tandil, as “unións consensuais” representan o 52,4% do total de unións detectadas, o que suxire a existencia de importantes nesgos nos estudos baseados exclusivamente nos matrimonios legalmente sancionados, sobre todo porque as unións non sancionadas mostran a existencia de maior endogamia, probablemente a causa da maior influencia de matrimonios realizados externamente á área de estudo.

16. Intentamos un primeiro achegamento a esta problemática en Míguez e Otero (1995).

desempeña o retorno no estudo da mobilidade social. Como sostivo Germani, as altas taxas de retorno ou reemigración do caso arxentino (maiores que no caso norteamericano) alertan contra calquera lectura excesivamente optimista da mobilidade e da integración social. En igual sentido, o alto celibato do período suxire a conveniencia de non reducir o panorama optimista da integración matrimonial aos casamentos verificados. Como xa expresamos varias veces, permanece intacto o problema de como conxeniar as esixencias de medida e representatividade, propias do paradigma demográfico, cos novos enfoques relacionais, altamente sensibles á captación de mecanismos pero incapaces de subministrar resultados xeneralizables a conxuntos poboacionais máis vastos.

2) No plano sociolóxico, incorporar os procesos de endogamia e exogamia social xa que, do mesmo modo que se postulou para o espazo, a inserción ocupacional pode ser un determinante primario das pautas matrimoniais posteriores, ao configurar mercados matrimoniais específicos. Desde logo, a endogamia social non debería reducirse á ocupación xa que outras dimensións –a educación, en particular– poden ser igualmente relevantes para os estudos futuros.

3) En termos teóricos: a endo/exogamia foi considerada ata o momento como unha variable dependente que require ser explicada, e non como unha variable independente susceptible de achegar explicacións sobre outros procesos sociodemográficos. De se adoptar esta segunda perspectiva, pódense abrir numerosas liñas de investigación particularmente relevantes, tanto no plano demográfico como no cultural. No primeiro caso, Torrado (1993) sinalou a hipótese de que os matrimonios mixtos constituíron unha vía de modernización das pautas reprodutivas da poboación, proposición suxestiva que chama por novos estudos. Consideracións semellantes, aínda que menos evidentes, poderían establecerse en relación coa difusión de actitudes culturais e coñecementos concretos cara á enfermidade e á mortalidade. A influencia do tipo de unións foi igualmente significativa nos calendarios e intensidades da nupcialidade, como amosamos nun traballo anterior (Otero, 1991). A demografía diferencial, de ordinario reducida á polaridade nativos e estranxeiros ou a cada grupo nacional (o que equivale, nos feitos, a asumir implicitamente un suposto de endogamia absoluta), ten moito por gañar a partir do estudo das peculiaridades dos matrimonios mixtos.

4) Na mesma liña que o formulado no *ítem* anterior, e tomando os matrimonios e as estruturas familiares xa non desde o seu aspecto morfolóxico e mensurable senón desde unha historia dos valores familiares, correspondería estudar as influencias diferenciais dos *valores familiares* achegadas polas herdanzas culturais de cada rexión de orixe dos inmigrantes. Por valores familiares entendemos aquí, como propón Emmanuel Todd (1999), as variantes

antropológicas das estruturas e relacións de poder internas dos modelos familiares europeos¹⁷, cuxa influencia sobre a formación da familia arxentina non recibiu ata o presente a atención necesaria. Nesta dirección, a endo/exogamia podería ser resituada no problema máis xeral dos vasos comunicantes a través dos cales viaxaron ideas, expectativas e valores decisivos para a nosa conformación como unha cultura específica.

17. O autor distingue, a este respecto, catro tipos básicos de familias (comunitarias exógamas, autoritarias, nucleares igualitarias e nucleares absolutas), que debuxan unha xeografía claramente diferente da das nacionalidades derivadas das unidades políticas estatais, o que reintroduce –noutra clave– a crítica ao indicador nacionalidade, ao tempo que fundamenta a importancia decisiva de considerar, en cada caso, as orixes rexionais dos fluxos. Así, por citar só un exemplo, a inmigración italiana pode provir de rexións de familias comunitarias exógamas ou de familias nucleares igualitarias, cuxos efectos sobre a conformación de familias serán, desde logo, tamén diferenciais.

Cadro 1:
Taxas de endogamia dos principais grupos étnicos. Arxentina, c. 1910.

a) PAUTAS MATRIMONIAIS: Estudos de caso.

Casos	Período	TAXA DE ENDOGAMIA					
		Italianos		Espaníois		Franceses	
		Homes	Mulleres	Homes	Mulleres	Homes	Mulleres
Luján	1911-1920	s.d.	s.d.	38	72	31	50
Tandil	1896-1914	44	74	45	74	25	43
Necochea	1904-1918	38	73	48	68	18	25
Guatraché	1910-1919	26	75	61	76	s.d.	s.d.
Trenel	1911-1919	39	73	74	79	s.d.	s.d.
Rosario	1915-1920	44	81	77	87	s.d.	s.d.
Bs. As.	1913-1917	49	75	80	81	37	34
Córdoba	1869-1909	70	90	54	82	39	70

Casos	Relacións de masculinidade				Autores
	Total	Italianos	Espaníois	Franceses	
Luján	126	201	265	206	Marquiegui (1992)
Tandil	135	233	228	171	Míguez et al. (1991)
Necochea	130	197	192	181	Míguez et al. (1991)
Guatraché*	141	247	291	s.d.	Maluendres (1991)
Trenel*	155	189	200	s.d.	Maluendres (1994)
Rosario	116	153	135	104	Silberstein (1991-1994)
Bs. As.	117	160	127	85	Seefeld (1986), Baily (1980)
Córdoba	97	158	155	108	Szchuman (1977)

b) DATOS DE CONTEXTO, 1914.

Casos	Poboación urbana (%)				Tamaño da poboación			
	Total	Italianos	Espaníois	Franceses	Total	Italianos	Espaníois	Franceses
Luján	49	44	41	35	20 813	3406	1768	349
Tandil	46	46	40	41	34 061	4296	5594	639
Necochea	40	53	40	36	21 292	1761	2553	362
Guatraché*	s.d.	s.d.	s.d.	s.d.	5331	243	457	s.d.
Trenel*	s.d.	s.d.	s.d.	s.d.	4124	1271	677	s.d.
Rosario	91	84	97	96	269 459	53 700	40 256	2439
Bs. As.	99	99	99	97	1 575 814	312 267	306 850	27 923
Córdoba	90	82	84	90	134 935	10 385	13 583	786

* Datos de 1912.

BIBLIOGRAFÍA

ALSINA, J. (1910): *La inmigración en el primer siglo de la Independencia*, Bos Aires, Ed. J. F. Alsina.

ARMUS, D. (1986): "Diez años de historiografía sobre la inmigración masiva a la Argentina", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 4.

BAILEY, J. (1979): "Inmigración y relaciones étnicas. Los ingleses en la Argentina", *Desarrollo Económico: Revista de Ciencias Sociales*, vol. 18, n.º 72.

BAILY, S. (1980): "Marriages Patterns and Immigrant assimilation in Buenos Aires, 1882-1923", *Hispanic American Historical Review*, vol. 60, n.º 1.

BJERG, M. e OTERO, H. (1999): "Inmigración y liderazgos en comunidades rurales. Un análisis desde las biografías y las redes sociales", en *Xornadas De Europa a las Américas: dirigentes y liderazgos (1880-1960)*, Rosario, CEMLA, Centro Cultural Parque España, Rosario, 2-4 de setiembre.

BJERG, M.; OTERO, H.; ZEBERIO, B. (1998): "De hijos excluidos a padres igualitarios. Prácticas de herencia de vascos y daneses en las tierras nuevas del Sur bonaerense, 1870-1930", en ZEBERIO, B., BJERG, M., OTERO, H. (comp.): *Reproducción social y sistemas de herencia en una perspectiva comparada. Siglos XVIII-XX*, Tandil, IEHS, Centre d'Études de Population, CRH-EHESS.

BJERG, M.; OTERO, H. (comp.) (1995): *Migración y redes sociales en la Argentina moderna*, Tandil, CEMLA-IEHS.

BLAU, P. M. (1977): *Inequality and Heterogeneity: A Primitive Theory of Social Structure*, New York, Free Press.

BORGES, M. (1988): "Inmigración y asimilación en la Argentina. Un enfoque historiográfico", *Anuario del Instituto de Estudios Histórico-Sociales*, n.º 3, Tandil.

BORGES, M. (1989): "Los portugueses en Buenos Aires a mediados del siglo XIX: una aproximación socio-demográfica", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 12.

BOZON, M. e HÉRAN, F. (1987a): "La découverte du conjoint. I. L'aire de recrutement du conjoint", *Données Sociales*, París.

BOZON, M. e HÉRAN, F. (1987b): "La découverte du conjoint. II. Les scènes de rencontre dans l'espace social", *Population*, 6.

CAMOU, M. e PELLEGRINO, A. (1995): "El matrimonio de inmigrantes y nativos. Montevideo 1860-1908", en *Xornadas Interescuelas y Departamentos de Historia*, Montevideo.

DEVOTO, F. (1992): *Movimientos migratorios. Historiografía y problemas*, Bos Aires, CEAL.

DEVOTO, F. (1998): "Información, cadenas y redes. El papel de los lazos fuertes y débiles en el movimiento migratorio de los españoles e italianos a la Argentina", *Seminario Internacional Cambios y Continuidades en los Comportamientos Demográficos en América*, Córdoba, 27-29 de outubro, IUSSP.

DUJE, N. E. (1992): "Pautas matrimoniales del migrante árabe en la ciudad de Córdoba, 1910-1930", *América* 92, São Paulo.

FERNÁNDEZ KELLY, P. (1995): "Social and Cultural Capital in the Urban Ghetto: Implications for the Economic Sociology of Immigration", en PORTES, A. (ed.): *The Economic Sociology of Immigration. Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship*, Nova York, Russel Sasse Foundation.

FLORES, M. A. (1996): *La integración social de los inmigrantes. Los llamados turcos en la ciudad de Córdoba, 1890-1930*, Córdoba, Centro de Estudios Históricos.

FREUNDLICH DE SEEFELD, R. (1986): "La integración social de los extranjeros en Buenos Aires. Pluralismo Cultural o Crisol de Razas? (1860-1923)", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 2.

GELDSTEIN, R. (1988): "Matrimonios mixtos en la población judía de Salta. Un análisis socio-demográfico", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 9.

GERMANI, G. (1962): *Política y sociedad en una época de transición. De la sociedad tradicional a la sociedad de masas*, Bos Aires, Paidós.

GINI, C. (1915): "Indici di omofilia e di rassomiglianza", *Atti Istituto Veneto*.

GRAY, A. (1987): "Intermarriage: Opportunity and Preference", *Population Studies*, n.º 41.

GRIBAUDI, M. (1996): "Échelle, pertinence, configuration", en REVEL, J. (comp.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, Gallimard/Seuil.

HUTCHINSON, B. (1958): "Some Evidence Related to Matrimonial Selection and Immigrant Assimilation in Brazil", *Population Studies*, vol. 12.

McCAA, R. (1989): "Isolation or Assimilation? A Log Linear Interpretation of Australian Marriages, 1947-60, 1975, and 1986", *Population Studies*, n.º 43.

MALUENDRES, S. (1991): "Los inmigrantes y sus hijos ante el matrimonio: un estudio comparativo entre alemanes de Rusia, españoles e italianos en Guatraché (La Pampa), 1910-1939", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 18.

MALUENDRES, S. (1994): "De nuevo sobre las pautas matrimoniales de los migrantes y sus hijos piemonteses y leoneses en Trenel, territorio nacional de La Pampa (1811-1940)", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 28.

MARQUIEGUI, D. N. (1992): "Revisando el debate sobre la conducta matrimonial de los extranjeros. Un estudio a partir del caso de los españoles y franceses en Luján, 1880-1920", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 20.

MÍGUEZ, E.; ARGERI, M.; BJERG, M.; OTERO, H. (1991): "Hasta que la Argentina nos una: Reconsiderando las pautas matrimoniales de los inmigrantes, el Crisol de Razas y el Pluralismo Cultural", *Hispanic American Historical Review*, vol. 71, n.º 4.

MÍGUEZ, E. e OTERO, H. (1995): "The Excluded from the Marriage Market. Migration and Celibacy in an Argentine Frontier Town", en *Xornadas Internacionais Personal Sources and Research on Overseas Migration to the Americas*, Bos Aires, Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos, PEHEC, Instituto de Historia Argentina y Americana "Dr. Emilio Ravignani", 12-14 de setembro.

MÍGUEZ, E. J. (1993): "Il comportamento matrimoniale degli italiani in Argentina. Un bilancio", en ROSOLI, G. (comp.): *Identità degli italiani in Argentina. Reti sociali, famiglia, lavoro*, Roma, Centro Studi Emigrazione, Edizione Studina.

MITCHELL, C. (ed.) (1969): *Social Networks in Urban situations. Analysis of Personal Relationships in Central Africa Towns*, Manchester University Press.

MOREL, A. (1972): "L'espace social d'un villard picard", *Études Rurales*, n.º 45.

MOYA, J. (1998): *Cousins and Strangers. Spanish Immigrants in Buenos Aires, 1850-1930*, Berkeley, University of California Press.

OTERO, H. (1990): "Una visión crítica de la endogamia: reflexiones a partir de una reconstrucción de familias francesas (Tandil, 1850-1914)", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 15-16.

OTERO, H. (1991): "Patrones diferenciales de nupcialidad de nativos e inmigrantes. Tandil (Bs. As.), 1850-1914", *Anuario del IEHS*, n.º 4.

OTERO, H. (1994): "Redes sociales primarias, movilidad espacial e inserción social de los inmigrantes en Argentina. Los franceses de Tandil, 1850-1914", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 28.

OTERO, H. (1998): "Estadística censal y construcción de la Nación. El caso argentino, 1869-1914", *Boletín del Instituto de Historia Argentina y Americana Dr. Emilio Ravignani*, n.º 16-17.

OTERO, H. (1999a): "Legalidad jurídica y legalidad estadística en el paradigma censal argentino, 1869-1914", en FRADKIN, R.; CANEDO, M.; MATEO, J. (comp.): *Población y relaciones sociales en la campaña de Buenos Aires*, Grupo de Investigación en Historia Rural Rioplatense, UNMdP.

OTERO, H. (1999b): "Demografía política e ideología estadística en la estadística censal argentina, 1869-1914", *Anuario del IEHS*, n.º 14.

OTERO, H. (2000): "La estructura ausente. Los tabulados de los censos nacionales de población de la Argentina moderna", *Cuadernos de Historia*, n.º 2.

OTERO, H. e PELLEGRINO, A. (2003): "Sharing the City: Residence Patterns and Immigrant Integration in Buenos Aires and Montevideo", en BAILY, S. e MÍGUEZ, E. (ed.), *Mass Migration to Modern Latin America*, Wilmington, Scholarly Resources Inc., Jaguar Books on Latin America, n.º 24.

PAGANO, N. e OPORTO, M. (1986): "La conducta endogámica de los grupos inmigrantes: pautas matrimoniales de los inmigrantes italianos en el barrio de La Boca en 1895", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 4.

ROGOFF, N. (1950): "Les recherches américaines sur la mobilité sociale", *Population*, n.º 4.

ROSENTHAL, P. A. (1998): *Les sentiers invisibles. Espace, familles et migrations en France au XIX siècle*, Paris, Éditions de l'EHESS.

SABATO, H. (1989): "El pluralismo cultural en la Argentina: un balance crítico", en *Historiografía argentina (1958-1988)*, Bos Aires, Comité Internacional de Ciencias Históricas, Comité Argentino.

SAVORNAN, F. (1950): "Matrimonial selection and the amalgamation of heterogeneous groups", *Population Studies* (Suplemento), marzo.

SILBERSTEIN, C. F. (1991): "Inmigración y selección matrimonial: el caso de los italianos en Rosario (1870-1910)", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 18.

SILBERSTEIN, C. (1994): "Más allá del crisol: matrimonios, estrategias familiares y redes sociales en dos generaciones de italianos y españoles (Rosario, 1895-1925)", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 28.

SZCHUMAN, M. (1977): "The limits of the Melting Pot in Urban Argentina: Marriage and integration in Córdoba, 1869-1909", *Hispanic American Historical Review*, vol. 57, n.º 1.

TILLY, C. e BROWN, C. H. (1967): "On uprooting, kinship, and the auspices of migration", *International Journal of Comparative Sociology*, vol. 8, n.º 2.

TODD, E. (1999): *La diversité du monde. Famille et modernité*, Paris, Seuil.

TOLCACHIER, F. (1992): "Continuidad o ruptura de identidades étnicas: el comportamiento matrimonial de los israelitas en el partido de Villarino, 1905-1934", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, n.º 20.

TORRADO, S. (1993): *Procreación en la Argentina. Hechos e ideas*, Bos Aires, Ediciones de la Flor.

WILLIGAN, J. D. e LYNCH, K. (1982): *Sources and Methods of Historical Demography*, Nova York, Academic Press.

ZUNNI, J. (1955): "Selección matrimonial que practican grupos de extranjeros y grado de homogamia existente", *Boletín del Instituto Étnico Nacional*, II, 1/2.

Resumo

ENDOGAMIA E INTEGRACIÓN DE INMIGRANTES NA ARXENTINA MODERNA. BALANCES E PERSPECTIVAS DESDE UN ENFOQUE REXIONAL

Hernán Otero Cruz

O texto concíbese como un balance da produción demohistórica existente sobre a integración matrimonial dos inmigrantes durante o período da inmigración de masas. Tomando como punto de partida as principais teorías explicativas sobre a integración matrimonial (enfoques culturalistas, demográficos, relacionais e estratéxicos), os modelos xerais do Crisol de razas e do Pluralismo cultural, e as conceptualizacións alternativas sobre as unidades de análise (endogamia de primeira e segunda xeración; integración matrimonial en unións legais e de feito; endogamia nacional, rexional e microrrexional, etc.) utilizadas ata o momento, o estudo concéntrase na influencia do factor espacial sobre os modelos de integración matrimonial resultantes. A dimensión espacial inclúe tanto as rexións socioespaciais dos estudos de caso como a combinación de diferentes escalas de análise (tamaño de cada localidade e cada grupo) e a distinción entre o urbano e o rural. Por último, propónse unha tipoloxía dos tres modelos sociorexionais de integración que é posible detectar no caso arxentino, que inclúe tanto a dimensión matrimonial coma outros elementos claves do proceso de inserción migratoria.

Palabras clave:

Endo/exogamia, italianos, españois, franceses, crisol de razas, pluralismo cultural, redes sociais, modelos espaciais.

Resumen

ENDOGAMIA E INTEGRACIÓN DE INMIGRANTES EN LA ARGENTINA MODERNA. BALANCES Y PERSPECTIVAS DESDE UN ENFOQUE REGIONAL

Hernán Otero Cruz

El texto se propone como un balance de la producción demo-histórica existente sobre la integración matrimonial de los inmigrantes durante el período de la inmigración de masas. Tomando como punto de partida las principales teorías explicativas sobre la integración matrimonial (enfoques culturalistas, demográficos, relacionales y estratégicos), los modelos generales del Crisol de Razas y del Pluralismo Cultural, y las conceptualizaciones alternativas sobre las unidades de análisis (endogamia de primera y segunda generación; integración matrimonial en uniones legales y de hecho; endogamia nacional, regional y microregional, etc.) utilizadas hasta el momento, el estudio se concentra en la influencia del factor espacial sobre los modelos de integración matrimonial resultantes. La dimensión espacial incluye tanto las regiones socio-espaciales de los estudios de caso como la combinación de diferentes escalas de análisis (talla de cada localidad y cada grupo) y la distinción entre lo urbano y lo rural. Por último, se propone una tipología de los tres modelos socio-regionales de integración que es posible detectar en el caso argentino, que incluye tanto la dimensión matrimonial como otros elementos claves del proceso de inserción migratoria.

Palabras clave:

Endo/exogamia, italianos, españoles, franceses, crisol de razas, pluralismo cultural, redes sociales, modelos espaciales.

Résumé

ENDO GAMIE ET INTÉGRATION D'INMIGRANTS EN ARGENTINE MODERNE. BILAN ET PERSPECTIVES D'UNE OPTIQUE RÉGIONALE

Hernán Otero Cruz

Ce texte se propose comme un bilan de la production demo-historique existante sur l'intégration matrimoniale des immigrés pendant la période d'immigrations de masses. En partant des principales théories explicatives sur l'intégration matrimoniale (points de vue culturalistes, démographiques, relationnels et stratégiques), des modèles généraux du Creuset de Races et du Pluralisme Culturel, et des conceptualisations alternatives sur les unités d'analyse (endogamie de première et deuxième génération; intégration matrimoniale dans des unions légales et de fait; endogamie nationale, régionale et microrégionale, etc.) utilisées jusqu'au présent, l'étude est axée sur l'influence du facteur spatiale sur les modèles d'intégration matrimoniaux résultants. La dimension spatiale renferme non seulement les régions socio-spatiales des études de cas mais aussi la combinaison de différentes échelles d'analyse (taille de chaque localité et de chaque groupe) et la distinction entre l'urbain et le rural. Finalement, on propose une typologie des trois modèles socio-régionaux d'intégration qui coexistent dans le cas argentin. Cette typologie renferme non seulement la dimension matrimoniale mais aussi d'autres éléments clefs du processus d'insertion migratoire.

Mots clefs:

Endo/exogamie, italiens, espagnols, français, creuset de races, pluralisme culturel, réseaux sociaux, modèles spatiaux.

Summary

ENDO GAMY AND IMMIGRANT INTEGRATION IN MODERN ARGENTINA. EVALUATIONS AND PROSPECTS FROM A REGIONAL FOCUSING

Hernán Otero Cruz

This text is proposed as an evaluation of the existing demo-historic outputs about the marital integration of immigrants during the mass immigration period. Taking as a starting point the main explanatory theories about marital integration (culturalist, demographic, relational and strategic focusings), the general models of *Crisol de Razas* (races melting-pot) and *Pluralismo Cultural* (cultural pluralism), and the alternative conceptualizations used to the present about the units of analysis (endogamy of first and second generation; marital integration through legal and in fact unions; national, regional and microregional endogamy), the study focuses on the influence that the spatial factor has on the resulting marital integration models. The spatial dimension includes the case-studies sociospatial regions, the mixture of different scales of analysis (measure of each locality and of each group), and the distinction between urban and rural. Finally, it is proposed a typology of the three socioregional models of integration that is possible to detect in the argentinian case, which includes not only the marital dimension but also other main elements in the migratory insertion process.

Key words:

Endogamy/exogamy, Italians, Spanish, Frenchies, *crisol de razas* (races melting-pot), cultural pluralism, social nets, spatial models.

Currículo

HERNÁN OTERO CRUZ é historiador e demógrafo. Doutor en Demografía e Ciencias Sociais pola École des Hautes Études en Sciences Sociales (París). Investigador do CONICET e codirector do programa "Población y Sociedad" no Instituto de Estudios Históricos y Sociales da Universidad Nacional del Centro de la Provincia de Buenos Aires, Tandil, Arxentina. Os seus campos de investigación abarcan a historia da poboación, especialmente as migracións internacionais e a formación do sistema estatístico arxentino. Publicou, entre outros os libros, *Poblaciones Argentinas. Estudios de demografía diferencial* (comp.) con Guillermo Velázquez, PROPIEP (IEHS-CIG), 1997, e *Inmigración y redes sociales en la Argentina moderna* (comp.) con Maria Bjerg, CEMLA-IEHS, 1995.

UN SÉCULO DE MIGRACIONES FORZOSAS: AS ORIXES E CONSECUCIAS DA LIMPEZA ÉTNICA

Philipp Ther

Cando comezou a guerra na antiga Iugoslavia, os medios de comunicación occidentais adoptaron o termo “limpeza étnica”, como algo inaudito, na presentación das atrocidades alí cometidas entre 1991 e 1995. En realidade, o termo limpeza étnica foi amplamente usado anteriormente en alemán, francés, polaco ou checo (*Säuberung, purification, oczyszczanie, čistící*) e noutras moitas linguas. A finais do século XIX e na primeira metade do século XX, moitos consideraban posible e mesmo desexable a limpeza dalgunhas sociedades e nacións. Este artigo busca descubrir por que a limpeza étnica chegou a ser unha práctica común ao longo do século XX, explicar as súas causas fundamentais e inmediatas e analizar as súas consecuencias, non só para as vítimas, senón tamén para as sociedades e os estados implicados.

A limpeza étnica está dirixida sempre a un grupo étnico ou nación percibida como ameazante; e a meta é, case sempre, afastar ese grupo dun territorio determinado. O carácter étnico das vítimas é definido polo Estado, poder ocupante, ou nación dominante; e os grupos e os individuos definidos etnicamente, xeralmente, non teñen a oportunidade de declarar unha etnicidade diferente ou previrse para a separación das súas propias terras de orixe. Se a limpeza étnica se leva a cabo fóra das fronteiras dun estado xa existente ou cara a un novo, isto denomínase usualmente expulsión, pero se se realiza dentro das fronteiras do estado denomínase deportación. Na maioría dos casos, expulsión e deportación son fenómenos irreversibles.

As limpeza étnicas no século XX sucederon en tres grandes períodos. O primeiro durou aproximadamente unha década, desde 1913 até 1923, e afectou sobre todo ao sueste de Europa. O segundo e máis longo período estendeuse a través da Europa central e oriental entre 1938 e 1948. Na primeira metade desa década, a idea xermana do *Lebensraum* (espazo vital) e o avance do exército alemán foron as principais causas da limpeza étnica. Entre 1943 e 1948, os aliados adoptaron a limpeza étnica para a súa nova orde da posguerra europea. Este traballo céntrase neses cinco anos, cando preto de trinta millóns de persoas en Europa foron obrigadas a deixar as súas terras de orixe de forma permanente. O terceiro período estendeuse polo sueste de

Europa e algunhas rexións da Confederación de Estados Independentes (CIS) durante os noventa –e foi o resultado da fragmentación de Iugoslavia e da Unión Soviética–.

CAUSAS DA LIMPEZA ÉTNICA

Os casos máis recentes de limpeza étnica, particularmente no sueste de Europa, foron explicados invocando un “vello odio” ou culpando a ditadores, como o líder iugoslavo Slobodan Milosevic. Por outra banda, o papel da comunidade internacional foi considerado a miúdo como crucial no auxilio ou prevención dos conflitos étnicos¹.

Neste artigo examinaremos coidadosamente as causas a longo prazo da limpeza étnica. No século XIX e nos comezos do XX, comezaron a xurdir os motivos políticos, sociais e psicolóxicos para esta maliciosa práctica. En particular, a específica interacción do crecemento dos estados modernos co desenvolvemento da idea de nación crearon as condicións idóneas para practicar a limpeza de minorías.

O Estado moderno e a nación moderna no século XIX

Como xa sinalaron Ernest Gellner e Eric J. Hobsbawm, centralizar e homoxeneizar políticas unificadoras da administración do estado e do sistema educacional ou implementar –ou incluso crear– unha lingua estatal son requisitos básicos para o funcionamento dun estado moderno². Desde finais do século XVIII, varios estados europeos empezaron a intentar introducir un grupo de institucións homoxéneas sobre os territorios con distintos sistemas legais, económicos e políticos. Os gobernos deses estados non só necesitaban crear sistemas monetarios e de pesos e medidas comúns, senón que tamén tiveron que enfrontarse a diferentes mentalidades, costumes e tradicións.

De xeito concreto, no caso dos estados creados no século XIX, as novas institucións encontráronse coa resistencia das estruturas políticas preexistentes e as mentalidades de rexións anteriormente independentes³. Isto aconteceu

1. Como xa apuntara Susan L. Woodward: Occidente tomou rapidamente conciencia da independencia das Repúblicas da antiga Iugoslavia en 1991 e 1992, pero non se implicou na prevención da limpeza étnica que a seguiu. Ver Woodward, Susan L. (1995): *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*, Washington: Brookings Institution, pp. 250-252.

2. Ver Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*, Ithaca, London: Cornell University Press, pp. 33-38; Hobsbawm, Eric J. (1992): *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, New York, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 93-96.

3. Breuilly, John (1992): *Nationalism and the State*, Manchester: Manchester University Press, pp. 96-122.

mesmo no caso de que a poboación estivese integrada en estados que fosen relativamente homoxéneos lingüística e culturalmente. Por exemplo, as poboacións das rexións italianas de Piemonte e Sicilia descubriron que a miúdo tiñan intereses diferentes aos do goberno central. Só sete anos despois da creación de Italia en 1859, organizaron unha revolta que foi contida polo exército. O Imperio Xermano, creado en 1871, aínda atopou máis resistencia, entre os bávaros e os alsacianos ou co continuo illamento da etnia polaca.

O auxe do estado moderno coincidiu e interactuou co ascenso da idea de nación moderna⁴. Ao mesmo tempo que os principios da Ilustración comezaron a centralizar e homoxeneizar a administración dos seus territorios, os pensadores ilustrados, como o filósofo alemán Johann Gottfried Herder, comezaron a postular a existencia dunha identidade baseada na lingua, cultura e valores compartidos. En países como Francia, onde o estado e a nación se desenvolveron simultaneamente, a identidade nacional tendeu a salientar principios políticos comúns. O nacionalismo francés despois da Revolución centrouse en valores como a *liberté, égalité e fraternité*. Polo menos, na teoría e de acordo coa Constitución de 1793, todo aquel que apoiase eses valores podería chegar a ser cidadán de Francia⁵.

Aqueles que aínda non tiñan un estado de seu desenvolveron aspectos lingüísticos e culturais da identidade nacional e frecuentemente solicitaron, con base nos seus mercados nacionais, o dereito para constituír o seu propio estado. O nacionalismo xermano, por exemplo, tendeu máis que os seus colegas franceses por unha definición cultural e lingüística de nacionalidade⁶. Cando Herder avogou pola emancipación cultural a finais do século XVIII, en parte foi un intento para espertar a nación alemá, que Herder cría que estaba languidecendo baixo a dominación cultural francesa; o carácter diferente do nacionalismo alemán xa se manifestara na guerra contra Napoleón I. Foi ás persoas de fala xermana, non a unha nación política, ás que os nacionalistas alemáns apelaron para participar na loita contra Francia⁷. En 1814, o famoso

4. Cf. Eisenstadt, Samuel N. e Rokkan, Stein (eds.) (1973): *Building States and Nations*, 2 vols., Beverly Hills: Sage Publications.

5. Para o nacionalismo revolucionario francés, ver tamén Hobsbawm, Eric J. (1992), pp. 20-21, 88.

6. Ver Hobsbawm, Eric J. (1992), pp. 21-23; para Alemaña e Italia, ver Breuilly, John (1992), pp. 96-115. De calquera xeito, sería erróneo idealizar o nacionalismo francés. Despois de que Francia fora ameazada por tropas estranxeiras durante as guerras revolucionarias, o nacionalismo francés endureceuse e cada vez máis baseouse na lingua. Con todo, o ideal dun nacionalismo revolucionario baseado en regras políticas permaneceu como un valor exemplar.

7. Ver Schulze, Hagen (1987): "The Revolution of the European Order and the Rise of German Nationalism", en Schulze, Hagen (ed.) (1987): *Nation-Building in Central Europe*, Leamington Spa, New York: Berg, pp. 5-18, esp. pp. 10-12.

reformador prusiano Freiherr vom Stein concluía: “Todo o que queira ser verdadeiramente nacional non debe confiar suficientemente nos estranxeiros como para mesturarse con eles nunha comunidade civil ou empregalos na administración estatal”. Engadiu: “Este é o noso deber coa terra xermana (...) para limpar a terra do Rhin de todos aqueles que se fixeron e se consideraron antixermanos”⁸. Sería, desde logo, un erro describir a Stein como perpetrador da limpeza étnica. A pesar disto, a súa demanda mostra que a chamada para a liberación da ocupación e imposición de normas estranxeiras conta en parte con argumentos culturais e lingüísticos.

A finais do século XVIII e comezos do XIX, os intelectuais, desde o leste até o sur das rexións eslavas de Europa, empapáronse dunha interpretación do pensamento herderiano durante a súa estancia en Viena e nas universidades xermanas. Estes comezaron a estudar e codificar as linguas faladas nas súas rexións de orixe e publicaron poesía e literatura no seu idioma “tradicional”. Os movementos nacionais no centro e leste de Europa viron nos aspectos culturais e lingüísticos (ás veces vistos como “xermanos”) un modelo de nacionalidade atractivo⁹. O feito de que moitas nacións do leste europeo non tiveran os seus propios estados antes de 1918 fixo que o modelo cultural e lingüístico de nacionalidade resultase moito máis atractivo¹⁰.

Aquelas nacións europeas que xa codificaran unha lingua e estableceran unha cultura nacional (como os polacos, alemáns, dinamarqueses, suecos e italianos) tiñan máis posibilidades para desenvolver unha identidade nacional coherente. Outras nacións comezaran desde moi cedo e tipificaron unha lingua común, antes incluso de empezaren a construír a súa nación. As modernas linguas búlgara, croata, albanesa, ucraína, eslovaca, checa, lituana e letoa foron estandarizadas a finais do século XIX e comezos do XX¹¹. No século XIX, os conceptos modernos de “estado” e “nación” interactuaron en varios sentidos.

8. Stein expresou esta opinión nunha carta ao gobernador do Ducado de Berg, Staatsrat Justus Gruner, en xuño de 1814. Ver Botzenhart, Manfred (ed.) (1964): *Freiherr vom Stein. Briefe und amtliche Schriften*, vol. 5, Stuttgart: W. Kohlhammer, pp. 1-3. Sobre as demandas alemás dun estado-nación homoxéneo a finais do século XIX, ver Heckmann, Friedrich (1992): *Ethnische Minderheiten. Volk und Nation. Soziologie inter-ethnischer Beziehungen*, Stuttgart: F. Enke, p. 45.

9. Ver a clasificación de Jan Krón de Centroeuropa e o nacionalismo xermano, Krón, Jan (1990): *Konfliktní Společenství. Česká a Němci 1780-1918*, Praga: Akademia, p. 29.

10. Para a construción da nación en Serbia, ver Kitromilides, Paschalis (1989): “Imagined Communities and the Origin of the National Questions in the Balkans”, *European History Quarterly*, vol. 19, pp. 149-194.

11. Sobre a importancia da lingua para definir as nacións e a nacionalidade, ver Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*,

Por un lado, a nacionalización foi un dos resultados e facilitou a centralización necesaria para establecer unha burocracia estatal moderna. Como explicou Ernest Gellner, as burocracias, incluso sen ser nacionalizadas no senso de Brubaker, precisaron dunha subdivisión nacional clara da poboación para operar con eficacia¹². A burocracia do Estado foi eficientemente dirixida nunha linguaxe única, as escolas estatais ensinaron cun currículo uniforme en todo o territorio, o servizo militar demandou unha inculcación do único, un sentido coherente de pertenza. Así, os estados axudaron a transformar o nacionalismo dunha ideoloxía abstracta nunha realidade social. Ademais, a estandarización das linguas dependeu dunha relativamente pequena elite cultural e da diseminación dunha cultura nacional “inventada” desde o centro cara á periferia. Estas elites culturais foron pouco tolerantes con aquelas outras que ficaban fóra da súa definición de nacionalidade.

Por outro lado, a miúdo, a construción do estado enfrontouse directamente coas aspiracións de grupos nacionais acabados de crear. Non supuxo ningunha sorpresa que os estados recentemente centralizados se atopasen coa resistencia da periferia. O proceso de estandarización lingüística e cultural atopouse cunha crecente oposición despois do ocorrido¹³. A Europa central e do leste foi o lugar onde se desenvolveu unha miriade de movementos autonomistas ou separatistas, que comezaron a demandar independencia nos mesmos termos en que os seus opresores demandaron a homoxeneidade. Para defender e reforzar os seus movementos nacionais, as nacións recentemente creadas salientaron tamén a idea de centralización e mesmo toleraron pequenos levantamentos de grupos e minorías con necesidade de ser centralizadas, pero proporcionaron un pouco de tolerancia cara ás minorías e culturas diferentes. Non todos os conflitos foron nacionais e étnicos. As batallas tamén

London, New York: Verso, pp. 70-75. Usualmente, os dialectos rexionais foron establecidos como unha lingua “nacional”. Por exemplo, o dialecto de Praga foi a base do moderno checo e o dialecto falado en Herzegovina foi elixido como a actual lingua croata. Banac, Ivo (1984): *The National Question in Yugoslavia: origins, history, politics*, Ithaca: Cornell University Press, p. 77.

12. John A. Hall salienta este elemento chave da teoría de Gellner sobre a modernización e o ascenso do nacionalismo na introdución do seguinte traballo: Hall, John A. (ed.) (1998): *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, p. 11.

13. Isto pódese ver claramente se comparamos a completa nacionalización dos labregos vivindo na periferia de Francia coa incompleta nacionalización dos labregos nas rexións occidentais do imperio tsarista na mesma época. Ambos os procesos poden ser comparados como fai Weber, Eugen (1979): *Peasants into Freemen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, London: Chatto & Windus; para o caso francés, Miller, Alexej (1998): “Russko-ukrainskie otnosheniya v 19 i nachale 20 veka. Rusifikatsiya i prichiny eio neudachi”, *Ruskii istoricheskii zhurnal*, n.º 1 (1998), pp. 131-148.

foron libradas polos recursos económicos, a educación e a participación política, e estes asuntos coincidiron coas demandas nacionais só nalgúns casos, pero todos os conflitos foron interpretados en termos nacionalistas¹⁴.

Do mesmo xeito que os movementos pola independencia política nacional medraban, así tamén o facía o desexo dos estados e dos grupos nacionais dominantes para suprimilos. Os grandes imperios multinacionais europeos –o otomán, o dos Habsburgo, o dos Romanov– padeceron sobre todo por causa deste principio “nacional” sobre o que se disputaba entón o xogo político. Cada un destes imperios intentara unificar a poboación que controlaba, pero non puido facelo sobre a base da nacionalidade. Cada un intentou sucesivamente imbuír a identidade “imperial” dun contido significativo e crear algún tipo de mecanismo institucional polo que varios grupos nacionais emerxentes puidesen ser integrados. Non obstante, os estados multinacionais estiveron en serio perigo a fins do século XIX, no cada vez máis volátil sistema nacional.

A formación dos estados-nación foi incluso máis dificultosa para os países xurdidos despois da I Guerra Mundial, como Polonia, Checoslovaquia e Iugoslavia. A administración destes países tivo que ser construída desde o principio e gobernar sobre rexións con moita máis diversidade de tradicións históricas. Máis infame é, probablemente, o caso de Polonia, onde as vías férreas non se xuntaron cando o país foi renovado en 1918. Os tan nomeados estados-nación creados despois da I Guerra Mundial tamén tiveron que asentarse sobre as súas leis sobre diferentes e frecuentemente disputados territorios, que estaban parcialmente habitados por outras minorías étnicas. O consenso entre as elites dominantes nos novos estados era que o desafío non podería ser só dominado por un estado centralizado cun goberno forte. Polo tanto, o modelo francés de centralismo político foi elixido cando chegou a hora de formar estados¹⁵. De calquera xeito, debería ser mencionado que o oeste de Europa tamén continuou a ter dificultades na implementación da centralización. Os franceses experimentaron isto na década dos vinte do século pasado en Alsacia¹⁶, onde a política de centralización se conxugou cun intento de asimilación lingüística e cultural que foi mal interpretado e provocou a loita da poboación local.

14. Ver Sundhaussen, Holm (1996): “Bevölkerungsverschiebungen in Südosteuropa seit der Nationalstaatswerdung (19./20. Jahrhundert)”, en Höpken, Wolfgang (ed.) (1996): *Zwangsmigrationen in Mittel- und Südosteuropa*, Comparativ: Leipziger Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsgeschichte, vol. 6, n.º 1, Leipzig: Leipziger Universitäts-Verlag, pp. 25-40, esp. pp. 28-29.

15. Para ver unha crítica aínda válida da centralización, consultar: Seton-Watson, Hugh (1945): *Eastern Europe Between the Wars, 1918-1941*, Cambridge: Cambridge University Press.

16. Solange e Gras, Christina (1982): *La revolte des régions d'Europe occidentale de 1916 à nos jours*, Paris: PUF, pp. 97-170.

Actitudes e política cara ás minorías

No século XIX, aínda era habitual crer que os grupos étnicos non dominados (o termo “minoría” era mal utilizado nese tempo¹⁷) poderían ser asimilados en poucas xeracións¹⁸. Este “optimismo” estaba profundamente arraigado no idealismo liberal, e ás veces en ideas nacionalistas partidarias e racistas. Os oficiais prusianos estaban convencidos de que poderían pórse á altura dos oradores eslavos con niveis de cultura xermana supostamente máis altos. Os polacos asumiron a mesma crenza sobre os ucraínos, que estiveron expectantes para transformarse en polacos con algúns hábitos folclóricos obsoletos. Sexa como fose, os polacos prusianos e os ucraínos polacos beneficiáronse do progreso económico e experimentaron algunha mobilidade social, chegando a ser cada vez máis asertivos e resistindo as demandas asimilacionistas.

Co crecente fracaso da asimilación, as minorías foron consideradas cada vez máis como un problema e un obstáculo para o desenvolvemento do estado. As nacións dominantes comezaron a velas como algo incómodo e un elemento sempre potencialmente traizoeiro no tecido social da nación. As diferentes minorías foron consideradas de xeitos distintos; os alemáns e xudeus do leste de Europa foron considerados moi pronto como inaceptables, mentres que outros grupos foron considerados para ser asimilados a longo prazo. Co tempo, as políticas de asimilación foron substituídas por políticas de supresión e, máis recentemente, por políticas de expulsión.

Despois da I Guerra Mundial, as actitudes cara ás minorías comezaron a empeorar. No período de entreguerras, a centralización foi pouco a pouco un intento de homoxeneizar territorios disputados. Para os novos estados-nación, puido ser a solución máis prudente facer determinadas concesións a certas rexións e minorías, pero calquera autonomía cultural ou territorial era considerada como un perigo para o estado e a nación. Os máis débiles dos novos estados foron os que fixeron os principais esforzos para asegurar as súas regras. O novo estado polaco e, sobre todo, a administración serbia do reino dos serbios, croatas e eslovenos foron particularmente ineficaces e corruptos e as súas regras sobre os territorios de Volhynia e Kosovo, respectivamente, foron opresivas nos dous casos¹⁹. As tensións fóronse agravando polo feito de

17. Deberíase precisar que antes de 1918 non houbo unha definición internacional legal do que era unha minoría.

18. Ver Hobsbawm, Eric J. (1992), pp. 34-36.

19. Para a centralización do período de entreguerras en Iugoslavia, ver Banac, Ivo (1984), pp. 214-225; para Polonia, ver Brubaker, Rogers (1996): *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, pp. 84-103.

que os estados acabados de crear enviaron elites desde a nacionalidade dominante para controlar as rexións minoritarias.

A centralización combinouse coa nacionalización que traían os estados e inevitablemente profundou os conflitos entre nacións dominantes e minorías. Os esforzos finais para a asimilación foron feitos –moitas veces– polas reclamacións de membros dun grupo étnico que “en verdade” eran membros doutro. Os serbios insistiron en que os musulmáns en Bosnia-Herzegovina e Kosovo foran convertidos actualmente en serbios, os búlgaros sostiveron que os pomakes eran actualmente búlgaros; Hungría fixo unha reclamación semellante cos “maxiars que non falan maxiar” (por exemplo, croatas, eslovacos e romaneses) e Grecia definiu os macedonios como “gregos eslavófonos”. Na súa maioría, sexa como sexa, as distintas fronteiras foron borradas e cada parte buscou facer coidadosas distincións entre “nós” e “eles”. Houbo pouca tolerancia para mesturar identidades ou antepasados. Nalgúns casos, a nación chegou a ser sinónimo de antepasado, como en Alemaña. En 1913, a idea de que todos os xermanos eran só xermanos por descendencia foi elevada a lei.

Os conflitos do período de entreguerras fixeron cada vez máis atractiva a idea de resolver o problema das minorías nacionais simplemente polo traslado a un determinado territorio de todas elas. O auxe de actitudes que fixeron da limpeza étnica algo imaxinable e factible poden ser atribuídas á modernidade²⁰. Ao longo do século XIX, o mundo moderno chegou a ser cada vez máis consciente de que as novas tecnoloxías poderían permitirlle acometer grandes proezas da enxeñaría social. O concepto de “enxeñaría nacional” emerxeu primeiro en Prusia e no Imperio Xermano durante o século XIX. Para asegurar as súas regras sobre os seus anteriores territorios polacos, Prusia comezou a asentarse etnias xermanas alí durante a década dos trinta do século XIX. Unha lei aprobada en 1886 axudou explicitamente ao cambio da composición étnica de áreas habitadas por unha maioría de polacos e animou os xermanos a se asentaren alí²¹. En 1908 o Goberno emendou esta “lei de asentamento” e incluso permitiu o desafiuzamento dos polacos a favor dos alemáns, constituíndo unha clara violación da Constitución. Os Demócratas Nacionais en Polonia, o partido nacionalista máis importante, emulou esta política no seu programa a comezos do século XX. Eles insistían en asentarse polacos en áreas ucraínas dominadas por ucraínos para preservar os polacos nesas rexións. Cando Polonia acadou a independencia, o Goberno adoptou

20. Unha profunda reflexión sobre este tema ofréceba Bauman, Zygmunt (1991): *Modernity and the Holocaust*, Cambridge: Polity Press.

21. A lei chamouse *Gesetz betreffend die Beförderung deutscher Ansiedlungen in den Provinzen Westpreußen und Posen*.

esta política e asentou etnias polacas en Galitzia e Volhynia²². O Goberno iugoslavo de entreguerras enviou serbios para mesturar etnicamente áreas en Kosovo; polacos en Alemaña, ucraínos en Polonia e albaneses en Iugoslavia acusaron estes poboadores de colonizadores e demandaron a súa expulsión.

En suma, dous factores estruturais, a formación do Estado e a construción da nación, e dous factores psicolóxicos, actitudes intolerantes cara ás minorías e as ideas da enxeñaría nacional, fixeron que a limpeza étnica xurdise en moitas partes de Europa. Isto non significa que as migracións forzosas estivesen predeterminadas²³. A implementación da limpeza étnica aínda non dependía de actos individuais e da continxencia histórica.

O PRECEDENTE: A LIMPEZA NO PERÍODO DE ENTREGUERRAS

Como a propia identidade nacional, o principio de autodeterminación nacional, sobre todo, tal e como expresou Woodrow Wilson, foi destinado a resolver problemas creados pola cuestión nacional e a crear un estado para cada nación e promover a paz e a estabilidade no mundo postimperial. O espectáculo do colapso dos imperios non conseguiu conter os diferentes grupos nacionais dentro das súas fronteiras, cercados polas batallas sanguentas pola independencia dos Balcáns en 1912-1913, cando aproximadamente cincocentas mil persoas elixiron fuxir ou foron expulsadas dos seus fogares, a maioría deles de xeito permanente²⁴. A I Guerra Mundial, que comezou cun acto violento dun grupo nacionalista serbio protestando contra o imperio dos Habsburgo, tamén asistiu a casos de migracións forzosas por causa da súa etnicidade. Por exemplo, Rusia deportou membros da minoría xermana que vivían preto das súas fronteiras occidentais, xa que o Goberno estaba temeroso dunha potencial lealdade con Alemaña, aínda que houbo poucas evidencias da dita lealdade²⁵. O destino dos armenios que residían en territorio turco foi aínda peor. O exército turco castigounos colectivamente polas súas

22. Para os paralelismos entre as políticas de asentamento xermanas e polacas, ver Brubaker, Rogers (1996), p. 101.

23. Para un punto de vista escéptico da *seething cauldron* ('caldeira furiosa/fervendo'), ver Brubaker, Rogers (1998): "Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism", en Hall, John A. (ed.) (1998): *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, pp. 272-301, esp. p. 281.

24. Djordjević, Dimitrije (1989): "Migrations during the 1912-1913 Balkan Wars and World War One", en Ninif, Ivan (ed.) (1989): *Migrations in Balkan History*, Beograd: Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies, pp. 115-130, esp. p. 117.

25. Ver Hauser, Przemysław (1994): "Kolonista Niemiecki w Polsce w XIX i XX wieku", en Wrzesiński, Wojciech (ed.) (1994): *Polskie Mity Polityczne XIX i XX wieku. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, vol. 9, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, pp. 195-217,

declaradas simpatías con Rusia e conduciunos fóra dos seus fogares en 1915. Aproximadamente un millón de armenios morreron durante aquela loita; polo alto número de baixas, esa traxedia foi comunmente considerada como un xenocidio.

Os promotores do Tratado de Versalles decidiron que o imperio finalizaría no oeste de Europa dunha vez por todas e baixo o principio de autode-terminación nacional cada nación debía de ter o seu propio estado. Pero como a maioría da Europa do leste era tan diversa etnicamente, este principio era imposible de implementar. Inevitablemente, algunhas nacións crearon os seus propios estados, mentres outras foron forzadas a vivir baixo a dominación doutras. Unha polvoreira xurdiu na Europa do leste cando os alemáns se atoparon baixo a dominación checa e polaca, os ucraínos baixo a dominación polaca e un variado conglomerado de nacionalidades se asentaron baixo o debilmente definido reino dos serbios, croatas e eslovenos.

Lonxe de ser contidas dentro das súas fronteiras, as nacionalidades comezaron a enfrontarse entre elas nun camiño, incluso, máis fero e desesperado no período de entreguerras. O seu fracaso –como foi mencionado anteriormente– só creou máis tensión, que desembocaría na violencia da II Guerra Mundial.

Mentres as relacións entre os grupos étnicos medraban cada vez máis forzosamente, un perigoso precedente para a “solución” daquelas tensións foi aprobado pola comunidade internacional en 1923. En 1913, despois da segunda guerra balcánica, Bulgaria e Turquía asinaron o primeiro tratado internacional que contiña unha provisión para o reasentamento das minorías²⁶. Grecia e Turquía chegaron a un acordo similar en 1914 e Grecia e Bulgaria en 1919. Pero en 1923 foi sancionado e apoiado internacionalmente o Tratado de Lausanne, polo que Grecia e Turquía acordaron “intercambiar” as súas respectivas poboacións minoritarias turcas e gregas, que pasou a ser un modelo para as migracións forzosas en masa nunha vasta área²⁷.

esp. pp. 203-204. Para a situación en Austria, ver Mentzel, Walter (1995): “Weltkriegsflüchtlinge in Cisleithanien 1914-1918”, en Heiss, Genort e Rathkolb, Oliver (eds.) (1995): *Asylland wider Willen: Flüchtlinge in Österreich im europäischen Kontext seit 1914*, Viena: J-&-V-Ed., pp. 17-44.

26. Ver Sundhaussen, Holm (1996), p. 35. Ver tamén Marrus, Michael R. (1985): *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, New York: Oxford University Press, pp. 46-48.

27. A única excepción foi feita polos gregos que foran residentes en Istanbul antes do 30 de outubro de 1918 e para os musulmáns que habitaban na Tracia occidental. Ver: *Convention concernant l'Échange des Populations Greques et Turques signée le 30 Janvier 1923* (Istanbul, 1927). Para o Tratado de Lausanne, ver Lemberg, Hans (1992): “Ethnische Säuberung: Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen?”, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, n.º 46, pp. 27-38, esp. p. 28.

O termo “intercambio” disfrazou a intensidade do sufrimento e do número de vítimas entre o millón e medio de gregos e turcos emigrantes forzados²⁸. É difícil saber o número exacto de expulsados que morreron, pero preto de cincocentas mil persoas foron asasinadas cara á fin do “intercambio”²⁹; aqueles que sobreviviron sufriron terriblemente. Un informe de 1926 da Comisión Grega de Refuxiados á Liga das Nacións describía o seguinte: “Desde a perspectiva humanitaria a imaxinación non alcanza para entender o evento. Só aqueles que poden esforzarse en entender a quen presenciou indixencia, miseria, enfermidade ou morte en todas as súas formas posibles, así como a dimensión deste desastre, non tiñan precedentes como para demandar unha nova visión de parte da maioría das persoas”³⁰.

A pesar de que o Tratado de Lausanne axudou a organizar as expulsións, nas que moitos refuxiados non puideron sobrevivir aos sufrimentos, a longo prazo tivo desastrosos efectos políticos. Producíronse sancións internacionais á limpeza étnica como solución para o problema das minorías nacionais. Máis aínda, fíxose que os políticos, no ámbito mundial, creran que a homoxeneidade dos estados-nación era o ideal para a estabilidade e a paz internacional e que os membros das minorías nacionais, con calquera opinión propia sobre as súas identidades, poderían crear unha potencial fonte de conflito e inestabilidade. A súa eliminación física parecía a única opción viable para os países que desexaban sobrevivir; durante a II Guerra Mundial, esta “solución radical” ao problema da multinacionalidade tería tráxicas consecuencias.

CONFLICTOS ÉTNICOS DURANTE A II GUERRA MUNDIAL

Co establecemento das ditaduras en Alemaña e na Unión Soviética, que non parecían considerar o sufrimento humano como un obstáculo para a enxeñaría social e nacional, o escenario foi preparado para a limpeza étnica e o xenocidio a unha escala que non fora vista anteriormente. Entre 1938 e 1940, a Alemaña nazi pechou tratados coa Unión Soviética, os estados bálticos e

28. Sundhaussen estima que o número total de vítimas da primeira fase de limpeza étnica chegou aos tres millóns de persoas só na área dos Balcáns. Ver Sundhaussen (1996), p. 35.

29. Dos dous millóns de gregos que vivían en Turquía, aproximadamente un millón chegaron a Grecia en 1922-1923 e algúns centos de miles quedaron en Istanbul. É posible que algúns puideran ter escapado ás estatísticas oficiais, declarando unha nacionalidade diferente, morrendo na guerra. No entanto, pódese asumir que algúns centos de miles de gregos e varios miles de turcos morreron na primeira fase da expulsión. Para o impacto das migracións forzadas en Grecia, ver Pentzopoulos, Dimitri (1962): *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*, Paris: Mouton.

30. Liga das Nacións (1926): *Greek Refugee Settlement* (Tradución), Xenebra: The League, p. XV.

Italia para repatriar preto de seiscentos mil alemáns étnicos dende eses países³¹. Despois de que os alemáns invadiran Polonia, anexaron vastos territorios no oeste de Polonia (o chamado “Warthegau”) e a maioría deses repatriados asentáronse alí para expandir o *Lebensraum* (o espazo vital) racialmente puro dos alemáns. Aproximadamente un millón de polacos e xudeus que vivían en Warthegau deixaron os seus fogares³². Os xudeus levados foron dos primeiros en ser deportados aos campos de concentración³³. Así a limpeza étnica e o xenocidio chegaron a estar conectados fatalmente. Con todo, o caso de Warthegau tamén subliñou a necesidade de distinguir entre limpeza étnica e xenocidio. Os nazis intentaron, desde o comezo, extinguir os xudeus de Warthegau, mentres que no caso dos polacos o obxectivo principal non era a súa extinción senón a súa escravización e explotación desapiadada. En xeral, as expulsións e deportacións pretenden primeiramente expulsar un grupo étnico, mentres a meta do xenocidio é a súa extinción. Xa que o caso do Holocausto foi substancialmente diferente ao da limpeza étnica, este artigo non o tratará de xeito moi extenso.

As políticas da Alemaña nazi tamén crearon algo inaudito en termos numéricos: os movementos de poboación cara ao oeste de cinco millóns e medio de persoas, a maioría de orixe eslava; entre elas, máis de dous millóns oitocentos mil traballadores forzados de Polonia foron deportados ao Imperio Xermano³⁴. Cando o exército alemán se retira desde o leste de Europa central en 1943-1944, as áreas mesturadas etnicamente con anterioridade xa foran parcial ou completamente homoxeneizadas³⁵. Stalin, ao principio, axudou a

31. Ver as estatísticas en Bierschenk, Theodor (1954): “Zahlen über die während des Zweiten Weltkriegs umgesiedelten deutschen Volksgruppenzugehörigen”, *Zeitschrift für Ostforschung*, vol. 3, n.º 1, pp. 80-83. O número total de alemáns repatriados desde o leste chegou a 770 577 en xaneiro de 1944. Para o reasentamento dos alemáns desde o sur do Tirolo a Polonia, ver Stuhlpfarrer, Karl (1985): *Umsiedlung Südtirol, 1939-1940*, Wien: Locker.

32. Para a expulsión e deportación dos polacos na Polonia ocupada, ver Czeslaw, Luczak (1993): *Polska i Polacy w drugiej wojnie Nwiatowej*, Poznan: Uniwersytet im Adama Mickiewicza, pp. 145-146.

33. Como demostrou unha investigación recente, o asentamento dos alemáns repatriados, a deportación dos xudeus ao *Generalgouvernement* (o goberno xeral de Polonia) e o inicio do Holocausto estiveron conectados. Aly, Götz (1995): “*Endlösung*”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt am Main: Fischer.

34. G.ywny Urząd Statystyczny (ed.) (1993) *Historia Polski w Liczbach. Ludność Terytorium*, Warszawa: G.ywny Urząd Statystyczny, p. 196. Sobre un terzo de todos os habitantes da Polonia ocupada polos nazis foron expulsados dos seus fogares. Ver tamén Borodziej, Włodzimierz (1985): *Terror i Polityka. Policja niemiecka a polski ruch oporu w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1944*, Warszawa: PAX.

35. Magocsi, Paul Robert (1993): *Historical Atlas of East Central Europe*, Seattle: University of Washington Press, p. 166.

Hitler a volver trazar o mapa territorial e étnico de Europa. Pouco despois, os soviéticos entraron no leste de Polonia e nos estados bálticos, desprazando tamén varios centos de miles de persoas. De acordo con recentes investigacións, entre 1939 e 1941, preto de trescentos trinta mil cidadáns polacos foron deportados desde o leste de Europa a Asia central e Siberia³⁶. Destes, o 63% eran polacos e o número de xudeus era tamén alto en proporción á súa poboación. De calquera xeito, neste punto a meta de Stalin non tiña un obxectivo étnico senón a limpeza “social”, quería expulsar as “clases dominantes” do leste de Europa para preparar os territorios anexados para unha rápida soviétización³⁷. O conxunto de prioridades políticas de Stalin mudou durante a II Guerra Mundial. A Unión Soviética empezou entón a levar a cabo as deportacións de chechenos e outras nacións caucásicas, poboacións bálticas, alemáns e tátaros crimeanos despois de 1941, para previr unha suposta colaboración cos alemáns, asegurar os seus territorios e assimilar as poboacións³⁸.

As actitudes nazis cara ás poboacións nacionais foron contaxiosas. Algúns estados e nacións máis pequenos empezaron a tomar parte en actos de limpeza étnica durante a guerra, a miúdo alentados polos seus ocupantes. Por exemplo, tanto a Alemaña nazi como a Unión Soviética agravaron amplamente as tensións nacionais en Volhynia e a Galitzia do leste. Entre 1939 e 1941, os líderes soviéticos estimularon os ucraínos a desfacerse da dominación económica e cultural dos polacos e “mallar” literalmente nos seus antigos señores. Despois de que os nazis conquistaran o leste de Polonia no verán de 1941, xogaron ao vello xogo de “divide e vencerás” aínda máis perversamente. Os

36. Ciesielski, Stanislaw; Hryciuk, Grzegorz e Srebrakowski, Aleksander (1994): *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wroc.aw: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2.ª ed., p. 82. Estas novas estatísticas están baseadas en fontes soviéticas que eran descoñecidas para os polacos e os historiadores occidentais antes de 1992. Consideramos que o número de deportados podería ter sido considerablemente máis alto, pois hai unha pequena posibilidade de que algúns transportes non foran rexistrados polo People's Commissariat of Internal Affairs (Narodnyi Kommissariat Vnutrennikh Del). Esta investigación recente demostra que os números declarados na maioría da bibliografía inglesa sobre o imperio soviético no leste de Polonia están esaxerados. Ver Gross, Jan (1988): *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton: Princeton University Press. A pesar disto, está amplamente citado na literatura occidental.

37. Así, o argumento de Gross de que a política de Stalin tiña metas primordialmente nacionais e era especificamente antipolaca é discutible. Ver Gross, Jan (1988), p. 198.

38. A distinción entre unha expulsión temporal e permanente e outras moitas motivacións detrás das transferencias de poboación non son o suficientemente claras no resumo dos movementos de poboación de Paul Magocsi durante e despois da II Guerra Mundial. Ver Magocsi, Paul Robert (1993), pp. 166-168.

alemáns crearon forzas polacas e ucraínas colaboracionistas e foron enfrontados uns contra os outros³⁹. A minoría polaca no leste da Galitzia foi sometida para preservar o estado polaco, que incluía rexións con maioría de poboación ucraína. A fins do ano 1942, os nacionalistas radicais italianos quixeron aproveitar a oportunidade da ocupación xermana e da guerra para crear o seu propio estado-nación. A Organización dos Nacionalistas Ucraínos (Orhanizacja Ukrainykh Nationalistiv) comezou a expulsar os polacos en 1942. Máis de trescentos mil polacos fuxiron desde os territorios orientais de Polonia cara ao oeste sobre o río San⁴⁰. A resistencia clandestina polaca vingouse comezando a expulsar os ucraínos de áreas controladas no sueste de Polonia⁴¹. En 1944, as unidades militares ucraínas e polacas non só loitaron unha contra a outra, senón que masacraron a poboación de lugares enteiros⁴². En 1945 houbo informes de asasinatos de mulleres embarazadas, vellos e nenos⁴³. A violencia contra os xudeus continuou incluso despois de 1945⁴⁴.

A natureza desapiadada destes enfrontamentos entre nacionalidades, non só entre polacos e ucraínos, senón tamén entre croatas e serbios, foi un obstáculo á coexistencia despois da guerra. Certamente, os polacos, checos e outras nacións ocupadas crían imposible vivir cos alemáns en 1945. Como apuntou Edmund Dmitrów, despois da guerra a sociedade polaca definitivamente sentiu que os alemáns non deberían residir máis no territorio polaco⁴⁵. Jan Kręć con-

39. Ver, por exemplo, como os alemáns acenderon a violencia étnica, Archiwum Instytutu Śląskiego w Opolu (AIS): "Pamiętniki trzech pokoleń mieszkaneów Ziemi Odzyskanych (1986)", *Pamiętnik*, n.º 95.

40. Eberhardt, Piotr (1993): *Polska granica wschodnia 1939-1945*, Warszawa: Spotkania, p. 136.

41. Ver Lukaszewicz, Jan (1989): "Walki polsko-ukraińskie 1943-1947", *Zeszyty Historyczne*, vol. 90, Paris: Instytut Literacki, pp. 159-199, esp. pp. 180-181 e 194-195; Torzecki, Ryszard (1993): *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

42. Ver Woźniakowski, Ks. Józef (1992-1993): "Korespondencja Arcybiskupa Bolesława Twardowskiego z Arcybiskupem Andrzejem Szepczyckim w latach 1943-1944", *Przegląd Wschodni*, vol. 2, n.º 2, pp. 465-484. Para a expulsión dos polacos, ver tamén Ther, Philipp (1998): *Deutsche und polnische Vertriebene. Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945-1956*, Göttingen Vandenhoeck und Ruprecht, pp. 67-87.

43. Como exemplo, ver o informe do AIS, *Pamiętnik*, n.º 82; ver tamén Burdus, Jeffrey (1997): "Agentura: Soviet Informant's Network and the Ukrainian Underground in Galicia 1944-1948", *East European Politics and Societies*, vol. 11, n.º 1, pp. 89-130, esp. p. 106.

44. A peor persecución aconteceu en xullo de 1946 na cidade polaca de Kielce, onde 42 persoas foron asasinadas. Ver Szajnberg, Bożena (1992): *Pogrom Żydów w Kielcach 4 lipca 1946*, Wrocław: Bellona. A pesar de que houbo tensións entre xudeus e polacos na área de Kielce no período de entreguerras, nunca chegou a ser un pogrom.

45. Dmitrów, Edmund (1995): "Die Zwangsausiedlung der Deutschen in der polnischen öffentlichen Meinung der Jahre 1945-1948", *Deutsche Studien*, n.º 126-127, pp. 226-235, esp. p. 226.

siderou que algo similar ocorreu no caso dos checos⁴⁶. O grao de odio que os alemáns incitaran continuou cando o curso da guerra cambiou. Despois da ocupación do leste de Prusia en outubro de 1944, os soldados do Exército Vermello vingáronse dos alemáns, esnaquizándoos, asaltándoos e roubándolles⁴⁷. O temor aos soldados soviéticos fixo que aproximadamente cinco millóns de xermanos deixaran os territorios do leste dos ríos Neiße e Oder⁴⁸.

Os conflitos interétnicos desenvolvidos durante a II Guerra Mundial tiveron un forte impacto nos comunistas do leste europeo, que chegaron a ser ardentes e fervorosos defensores da homoxeneidade dos estados-nación. Como observou Krystyna Kersten, nos escritos dos líderes comunistas polacos nos tempos da guerra, “a nación chegou a ser o termo máis frecuentemente utilizado e substituíu todos os termos relacionados coa clase ou coa sociedade”⁴⁹. Na Checoslovaquia da preguerra, os comunistas pensaban unir Alemaña, Chequia e Eslovaquia como membros dunha única organización. En 1945, o Partido Comunista Checoslovaco (KSC) era un dos máis radicais defensores de expulsar todos os alemáns. Todos os partidos comunistas do leste de Europa buscaron reforzar o nacionalismo creado durante a II Guerra Mundial.

46. Stanek, Tomáš (1991): *Odsun Nemcůž Československa 1945-1947*, Praha, pp. 123-127; Krén, Jan (1990): “Odsun Nemců ve svetle nových pramenu”, *Čeští Nemci odsun*, Praha: Academia: Nase vojsko, pp. 6-32, esp. p. 16. En Hungría este consenso foi menos contundente. Ver Tóth, Ágnes (1997): “Zwang oder Möglichkeit?” Die Annahme der Maxime von der Kollektivschuld und die Bestrafung der deutschen Minderheit in Ungarn”, en Plaschka, Richard G.; Haselsteiner, Horst; Suppan, Arnold e Drabek, Anna M. (eds.) (1997): *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938-1948: aktuelle Forschungen*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, pp. 89-103.

47. Coa columna sur do Exército Vermello, o exército ucraíno conquistou partes da Alta Silesia en xaneiro de 1945, perpetrando actos similares contra os alemáns. Madajczyk, Piotr (1996): *Przyłączenie Śląska Opolskiego do Polski 1945-1948*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, pp. 85-94.

48. Algúns destes refuxiados foron evacuados polos nazis, pero a maioría fuxiron por si mesmos. A estimación de cinco millóns de refuxiados e evacuados foi dada en Shieder, Theodor (ed.) (1953-1961): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ostmitteleuropa, Band I/1-3. Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus den Gebieten östlich der Oder-Neiße*, Bonn: Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, vol. 1/1, p. 23. Magocsi asume que, coa evasión previa aos enfrontamentos militares, entre 1944-1948 chegaron a 5 650 000 persoas. Ver Magocsi, Paul Robert (1993), p. 168.

49. Kersten, Krystyna (1989): “Polska – państwo narodowe. Dylematy i rzeczywistość”, en *Narody. Jak powstawały i jak wybijały się siena niepodległość*, Warszawa: Państwowy Wydawnictwo Naukowe, pp. 442-477, esp. p. 473.

LIMPEZA ÉTNICA E A ORDE EUROPEA DA POSGUERRA

Na ondata de destrución perpetrada por unhas nacións contra outras, non é sorprendente que os gobernos se implicaran na formación de poboamentos de posguerra considerando a limpeza étnica co único significado de prever unha violencia futura. A Unión Soviética, Gran Bretaña e os Estados Unidos consideraron os movementos de poboación como un requisito para a paz. Os británicos, en particular, chegaron a convencerse de que as fronteiras étnicas e do Estado tiñan que chegar a coincidir para estabilizar a Europa central e do leste. Como proba, os aliados apuntaron para si o “éxito” do Tratado de Lausanne. Os líderes políticos do centro e leste de Europa chegaron a conclusións similares.

Cando Churchill, Roosevelt e Stalin se encontraron nas conferencias de Teherán, Ialta e Postdam, entre novembro de 1943 e xullo de 1945, acordaron que a posguerra en Europa debería arranxarse novamente para evitar futuros conflitos. En particular, as minorías alemás do centro e leste de Europa tiñan que ser “disoltas”. Os aliados tamén acordaron que Alemaña debería perder territorios no leste, que Checoslovaquia debería ser restablecida e todos os beneficios territoriais dos aliados alemáns, como Hungría, deberían ser reservados. O problema máis delicado era Polonia, que fora un aliado dos británicos e franceses desde o estalido da guerra. Stalin insistiu en que a Unión Soviética retería os territorios anexados no leste de Polonia en 1939. Como a Unión Soviética tivera que soportar a maior carga da guerra no leste, os poderes occidentais encontraron difícil resistir as demandas de Stalin. Os aliados decidiron estender Polonia máis ao oeste, o que provocou unha perda de vastos territorios alemáns no leste. A Unión Soviética tamén retivo antigos territorios romaneses, húngaros, checoslovacos, fineses e bálticos.

Os cambios territoriais feitos en 1945 foron moito máis grandes que os que foran anticipados en Teherán en 1943. A fronteira polaca foi movida entre 200 e 300 quilómetros ao oeste e incluso Lwów (Lviv), un dos seus centros políticos máis importantes, foi asignado á Unión Soviética. Os alemáns perderon máis territorios no leste, incluíndo as cidades de Breslau (Wroc.aw) e Stettin (Szczecin). Como resultado, o número de emigrantes forzados aumentou⁵⁰. Mentres, en Teherán, os aliados discutiran o desprazamento aproximado dun par de millóns de persoas, predominantemente alemáns; en Ialta e Postdam, os americanos, británicos e a Unión Soviética decidiron expulsar doce millóns de alemáns, dous millóns cen mil polacos e algúns

50. Os Estados Unidos e Gran Bretaña advertían a finais de 1944 da desestabilización como consecuencia da transferencia de 12 millóns de alemáns. Ver Lemberg, Hans (1992), p. 34; Eberhardt, Piotr (1993), pp. 184-187.

centos de miles de ucráinos, fineses e húngaros, así como un bo número de persoas doutras nacións.

A Unión Soviética desempeñou un papel especial no inicio e implementación destes movementos de poboación. En 1945, o Goberno húngaro dubidou en “transferir” a súa minoría alemá, o que provocou a intervención de altos oficiais soviéticos tamén en Hungría⁵¹. Stalin desexaba a limpeza étnica dos territorios no leste por moitas razóns: primeiro, estaba máis impaciente ca os poderes occidentais por “resolver” todos os problemas minoritarios na súa esfera de influencia; e segundo, as expulsións masivas acrecentaban bruscamente o antagonismo alemán cara aos seus veciños do leste e facían a Polonia e Checoslovaquia máis dependentes da protección soviética.

A creación da orde europea de posguerra estaba baseada na homoxeneidade do estado-nación que comezaba no leste de Polonia. En setembro de 1944, o Comité Polaco para a Liberación Nacional⁵² asinou tratados coas repúblicas soviéticas de Ucraína, Lituania e Bielorrusia con respecto á “evacuación” da poboación polaca deses territorios⁵³. De acordo coas estatísticas oficiais, 117 211 polacos xa foran transportados desde o que chegara a ser o oeste de Ucraína ao territorio da posguerra de Polonia en 1944⁵⁴. Na primavera de 1945, algúns centos de miles de polacos chegaron procedentes de Lituania, Bielorrusia e Ucraína e foron asentados nos territorios do leste de Alemaña que foran conquistados polo Exército Vermello⁵⁵. Entre 1944 e

51. En agosto de 1945, o subdirector da Comisión de Control Interaliada, o tenente xeneral Sviridov, entregou as súas funcións ao Goberno húngaro para demandar a expulsión de máis de catrocentos cincuenta mil alemáns. Nesta orde, a Unión Soviética tamén suxeriu influenciar a opinión pública para apoiar a “transferencia”. A causa de que o Goberno húngaro non actuara de acordo con isto, Marshal Voroshilov demandou a expulsión de 500 000 alemáns o 30 de novembro de 1945. Ver Tóth, Ágnes (1997), pp. 98-100.

52. O “Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego” (PKWN) en Lublin foi o precursor do goberno instalado por Moscova.

53. Os tratados foron gardados no AAN, GP Rz d/s Repatr., sygn. 1, pp. 19-21 e pp. 28-37. Para máis información, ver tamén Ther, Philipp (1996): “The Integration of Expellees in Germany and Poland after World War II: A Historical Reassessment”, *Slavic Review*, vol. 55, n.º 4, pp. 779-805, esp. pp. 784-785.

54. Todas as estatísticas gobernamentais sobre a expulsión dos polacos son citadas por Czerniakiewicz, Jan (1987): *Repatriacja ludności polskiej z ZSSR 1944-1948*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, esp. p. 54. Seguindo a posición gobernamental, Czerniakiewicz usou o termo “repatriación”, que foi usado para encubrir as políticas soviéticas contra os polacos e Polonia.

55. En 1945, os antigos territorios do leste de Alemaña foron chamados “territorios recuperados” (*Ziemia Odzyskane*). Desde a década dos sesenta do século xx este termo propagandístico foi substituído progresivamente por “territorios occidentais” (*Ziemia Zachodnie*) –usado tamén neste traballo.

1948, 1 517 892 polacos foron “repatriados” desde a Unión Soviética. A estas estatísticas oficiais deberían engadirse 300 000 persoas que fuxiran da guerra polaco-ucraína e, polo menos, uns 300 000 que sobreviviran como traballadores forzados en Alemaña, pero aos que non se lles permitira volver aos seus fogares en 1945. Polonia usou a presenza de dous millóns cen mil persoas sen fogar como argumento principal á hora de reclamar os territorios do leste de Alemaña⁵⁶.

As circunstancias baixo as que tivo lugar a migración forzada dos polacos desde os territorios do leste melloraron gradualmente despois da finalización dos tratados de repatriación. Estes tratados entre Polonia e os ucráinos, bielorrusos e lituanos da Unión Soviética, teoricamente, permitiron o transporte de artigos domésticos limitados a dúas toneladas e mais á gandaría. As autoridades soviéticas foron obrigadas a rexistrar as pertenzas deixadas atrás polos polacos no territorios do leste e o Goberno polaco prometeu compensar os seus propietarios⁵⁷. Tal e como fora estipulado nos tratados, Polonia e as tres repúblicas soviéticas tamén crearon administracións especiais para organizar a migración. En Polonia, a administración especial chamouse Oficina Estatal para a Repatriación (Panstwowy Urząd Repatriacyjny, ou PUR) e tamén había un departamento para a repatriación na Ucraína soviética (o “viddil repatriacyjnij”), así como en Lituania e na Bielorrusia soviética.

Non deberían confundirnos as previsións dos tratados que estipulaban que a “evacuación” debería ser voluntaria. Os polacos nos territorios orientais temían ser deportados a Siberia⁵⁸ e non desexaban vivir baixo o mando soviético. Uns poucos intentaron quedar e rexeitaron apuntarse para o seu transporte ao oeste, aínda que foron obrigados a marchar en 1946⁵⁹. Isto é proveitoso para utilizar a diferenciación de Krystyna Kersten entre forza directa e circunstancial para entender as diferentes caras da expulsión. Cando unha forza directa era aplicada, a xente non tiña oportunidade máis que para deixar os

56. Os “repatriados” polacos rexistrados tamén incluían 157 000 xudeus. Para a repatriación dos xudeus, ver Litvak, Yozef (1991): “Polish-Jewish Refugees from the Soviet Union to Poland at the End of the Second World War and Afterwards”, en Davies, Norman e Polonsky, Antony (eds.) (1991): *Jews in Eastern Poland and the USSR 1939-46*, London: Mcmillan, pp. 227-239, esp. p. 235; Shlomi, Hanna (1991): “The ‘Jewish Organising Committee’ in Moscow and ‘The Jewish Central Committee’ in Warsaw, June 1945-February 1946: Tackling Repatriation”, en Davies, Norman e Polonsky, Antony (eds.) (1991), pp. 240-254.

57. O parágrafo oito do Tratado de Lausanne contiña unha previsión similar que nunca foi mantida.

58. Ver AIS, *Pamiętnik*, n.º 82; Heczko, Alma (1994): “Pozegnanie Lwowa”, *Karta*, n.º 13, pp. 3-6.

59. Ver Gansiniec, Ryszard (1994): “Na strazy miasta”, *Karta*, n.º 13, pp. 7-27.

seus fogares, se emigraba baixo algunha forza circunstancial era porque se sentía ameazada ou non vía futuro nos seus vellos fogares⁶⁰.

A pesar de que as condicións melloraron, ningunha das previsións que intentaban facer a “repatriación” máis humana foron posibles. Circunstancias prácticas como a ausencia de transporte significaba que o sufrimento resultase inevitable. Por exemplo, o Goberno polaco autorizou un axente para a repatriación en Volhynia queixándose de que en 1945 só recibira 4000 vagóns de ferrocarril en vez dos 70 000 requiridos⁶¹. De acordo coas estatísticas governamentais, polo menos a metade das posesións dos polacos forzados a emigrar foi perdida durante a expulsión e un terzo dos expulsados necesitou a asistencia dos servizos sociais en 1946 polo estado de pobreza e esgotamento ao que chegaran⁶².

Por causa da natureza horrible da ocupación nazi xermana no leste de Europa, a expulsión dos alemáns de varios países foi incluso máis traumática. Nese tempo, as autoridades nazis decidiron evacuar algúns alemáns nos territorios do leste e outros simplemente foron fuxindo cara ao oeste, isto sucedeu realmente moi tarde⁶³. Despois da capitulación de Alemaña, Checoslovaquia e Polonia empezaron a expulsar os alemáns que permaneceran no leste. As expulsións que tiveron lugar entre maio e xullo de 1945 son frecuentemente referidas como unha fase “salvaxe”. O exército polaco deu esta orde: “tratar os alemáns do mesmo xeito que nos trataron a nós”⁶⁴. En Checoslovaquia, os alemáns foron forzados a vestir brazaletes brancos coa letra “N” (“Némeč”, a palabra checa que designa alemán), que imitaban os brazaletes amarelos coa estrela de David que os xudeus tiñan que levar baixo o réxime nazi⁶⁵. Os alemáns que per-

60. Para estes termos, ver Kersten, Krystyna (1996): “Przymusowe przemieszczenia ludności-pryba typologii”, en Orłowski, Hubert e Sakson, Andrzej (eds.) (1996): *Utracona Ojczyzna. Przymusowe wysiedlenie, deportacje i przesiedlenia jako wspólny doswiadczenia*, Poznań: Instytut Zachodni, pp. 13-31, esp. p. 21.

61. AAN, GP Rz d/s Repatr., sygn. 12, pp. 12-14.

62. Ver AAN, MZO, sygn. 692, p. 86. Os datos do servizo social foron tomados da administración rexional na Alta Silesia no AAN, Ministerstwo Administracji Publicznej (MAP), sygn. 2467, pp. 178-179 e 185-188.

63. Nalgunhas rexións, as autoridades nazis inicialmente castigaron severamente calquera intento de fuxir para fomentar a resistencia contra o Exército Vermello. Ver Shieder, Theodor (ed.) (1953-1961), vol. I/1, 11E-13E. Ver tamén informes persoais sobre a evacuación, en Shieder, Theodor (ed.) (1953-1961), vol. I/1, pp. 38-47, 58, 65 e 78.

64. Citado en Nitschke, Bernadetta (1995): “Sytuacja niemieckiej ludności cywilnej na ziemiach polskich”, en *Polska w Europie*, Warszawa, Zeszyt specjalny, pp. 36-44, esp. p. 37.

65. Para unha fase temperá da expulsión en Checoslovaquia, ver Stanek, Tomáš (1991), pp. 60-85; Hrabovec, Emilia (1997): “Neue Aspekte zur ersten Phase der Vertreibung der Deutschen aus Mähren 1945”, en Plaschka, Richard G.; Haselsteiner, Horst; Suppan, Arnold e

maneceron no centro e leste de Europa estiveron a mercé dos criminais, a administración local, a policía e o servizo de seguridade. Eles tampouco tiñan dereitos de propiedade e recibían escasos víveres. A corrupción era estendida e afectou aos alemáns especialmente nos antigos territorios do leste⁶⁶. Un sacerdote protestante de Görlitz (Zgorzelec) describía a situación en 1945: “O alemán xa non é máis suxeito para a lei. A súa honra, o seu corpo, a súa vida e a súa propiedade están na posición desapiadada dun vencedor insolente”⁶⁷.

A terceira fase da expulsión dos alemáns comezou a principios de agosto de 1945. En Postdam, os aliados formularon un acordo que proporcionaba a “transferencia” dos alemáns desde Polonia, Checoslovaquia e Hungría⁶⁸; isto deu unha base legal á expulsión dos alemáns desde eses países. De acordo con isto, cinco millóns máis de alemáns foron forzados a deixar os seus fogares despois de 1949. O Tratado de Postdam intentou mellorar o tratamento dado aos alemáns e o seu artigo XIII estipulaba que a transferencia da poboación alemá debería ser levada a cabo “dun xeito ordenado e humano”. É cuestionable se as masas das migracións forzadas puideron ser algunha vez humanas, pero os alemáns tamén fallaron en reforzar a estipulación dunha transferencia “ordenada”. Os refuxiados continuaron sendo asaltados e recibindo abusos antes da súa saída e a viaxe cara a Alemaña resultaba tamén perigosa:

Cada vez que había unha parada e cando o tren comezaba a moverse, entre doce e quince polacos asaltábano e saqueábano. Cando o tren paraba de novo, saltaban e desaparecían. Deste xeito, nós e os pasaxeiros doutros vagóns eramos asaltados unha e outra vez. [...] Cando xa sacaran toda a equipaxe, os bandidos empezaban a coller os abrigos, os traxes, as roupas dos homes e das mulleres ben vestidos. Algúns pasaxeiros quedaban só coa roupa interior⁶⁹.

Drabek, Anna M. (eds.) (1997), pp. 117-140. Para máis detalles sobre a expulsión dos alemáns de Polonia e dos territorios occidentais, ver Ther, Philipp (1998), pp. 50-66; e tamén Siebel-Achenbach, Sebastian (1994): *Lower Silesia from Nazi Germany to communist Poland, 1942-1949*, London: Macmillan. A desvantaxe do libro de Achenbach é que está baseado nas fontes arquivísticas alemás e na bibliografía polaca máis antiga sobre o tema.

66. Motivacións puramente materiais foron un factor importante para expulsar a poboación local ou levalos a campos de traballo. A propiedade dos alemáns expulsados foi frecuentemente asumida polos membros da administración local, as milicias de cidadáns (Milicja Obywatelska, MO). Como exemplos de corrupción, ver AAN, MZO, sygn. 1245, pp. 114-123; AAN, 295/VII/51, sygn. 1, p. 25; AP w Opolu, Starostwo Powiatowe (SP) w Kozłu, sygn. 349, pp. 20 e seguintes e sygn. 351, pp. 3-5; AIS, Pamietnik 201.

67. Scholz, *Wächter*, p. 33.

68. Ver Maurice de Zayas, Alfred (1988): *Nemesis at Potsdam: The Expulsion of the Germans from the East*, Lincoln: University of Nebraska Press.

69. Shieder, Theodor (ed.) (1953-1961), vol. I/2, pp. 657-658.

A administración especial para os refuxiados na Zona de Ocupación Soviética (*Zentralverwaltung für deutsche Umsiedler* ou ZVU) reclamaba en 1946: “É case que un costume que os poboadores sexan completamente saqueados e que perdan as últimas pertenzas cando cruzan a fronteira. Son coñecidos moitos casos de abuso psicolóxico cara a nós”⁷⁰. O tratamento aos alemáns provocou aos poderes ocupantes de Alemaña un serio problema, porque estaban obrigados a proporcionar alimento e vestido a millóns de persoas que o perderan todo. A finais de 1945, os británicos e os soviéticos empezaron a presionar a Checoslovaquia e a Polonia para reformar o trato aos alemáns, e, a comezos de 1946, os aliados chegaron a novos acordos con ambos os países con respecto ao transporte dos emigrantes forzados. Despois disto, as condicións melloraron lentamente. A expulsión foi en moitos casos aínda unha sorte mellor que permanecer en Checoslovaquia ou Polonia. O Goberno polaco declarou en varias ocasións que os alemáns deberían ser explotados como forza de traballo⁷¹; de acordo cunha instrución secreta da Oficina para a Repatriación do Estado Polaco, os alemáns estaban obrigados a traballar polo menos 60 horas por semana, un mínimo de 12 horas ao día na industria e 14 horas na agricultura⁷². O PUR tamén estableceu explicitamente que os alemáns non tiñan dereitos para os descansos no traballo e os seus salarios normalmente acadaban o 25% ou o 50% do que recibían os polacos, resultando insuficientes para alimentar incluso unha persoa. Miles de alemáns tamén foron retidos e explotados en campos de traballo especiais⁷³. Un informe médico da administración que fora destituída en Brandeburgo demostra como se encontraban os antigos traballadores forzados cando chegaban a Alemaña:

Nunha exploración xeral, un gran número de restablecidos parecían malnutridos. Tiñan edemas nas pernas, baixa presión arterial, estaban pálidos e en xeral débiles. Os nenos na puberdade tiñan dilatadas as glándulas tiroides, un sintoma da deficiencia de vitaminas e minerais. Os expulsados declararon que non tiveran tratamento médico durante un ano. Un número de homes durante o transporte sofren as consecuencias dunha hernia e non están aptos para traballos duros. Un número de mulleres tamén están discapacitadas para o traballo. Elas padecen doenzas cardíacas, enfermidades da muller e problemas estomacais⁷⁴.

70. Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde (BAB), MdI (Ministerium des Inneren), DO 1-10, ZVU, n.º 11, p. 162.

71. Nitschke, Bernadetta (1995), p. 38.

72. AP w Opolu, PUR Kluczbork, n.º 4, pp. 2-4; AP w Opolu, PUR Kozłe, sygn. 4, pp. 39-40 e 45.

73. Ver Madajczyk, Piotr (1996), pp. 237-293.

74. Ver Brandenburgisches Landeshauptarchiv (BLHA), Rep. 332, n.º 574, pp. 252-253.

Centos de miles de persoas tamén están enfermas despois da súa chegada a Alemaña; só en agosto e setembro de 1945, as autoridades da zona de ocupación soviética rexistraron máis de trinta mil casos de tifo. Un informe de Schwerin no leste de Alemaña demostra como era de desesperada a situación. Despois de que un tren de comida non chegara, os refuxiados solicitaban: “Preferimos que collades un revólver e nos disparedes. Así, polo menos, a miseria acabará”⁷⁵. Moitos refuxiados suicidáronse ou esperaron sen entusiasmo o regreso aos seus vellos fogares.

No verán de 1945, a homoxeneización étnica do centro e leste de Europa afectou tamén a outras nacións distintas a Polonia e Alemaña. Despois dos alemáns e dos polacos, outro numeroso grupo de expulsados foron os ucraínos –de acordo cos datos do Ministro de Interior da Unión Soviética, 482 000 ucraínos foron repatriados desde Polonia en 1945 e 1946⁷⁶. De novo, esta “repatriación” supúxose que sería voluntaria, pero os ucraínos que intentaron quedar en Polonia foron primeiro obxecto de presións psicolóxicas e despois atacados fisicamente por unidades paramilitares e o exército polaco⁷⁷ –a pesar da presión para que marchasen, máis de cento cincuenta mil ucraínos aínda habitaban o sueste de Polonia na primavera de 1947. Cando o popular xeneral Karol Świerczewski foi asasinado, o Goberno polaco usou isto como un pretexto para castigar colectivamente a minoría ucraína, e entre o 20 de abril e o 31 de xullo de 1947, uns 140 000 ucraínos foron deportados cara aos territorios do oeste de Polonia na denominada “Akcja Wis.a”⁷⁸. O obxectivo do goberno foi asimilalos nos seus novos lugares de residencia. A deportación tamén foi de interese para a Unión Soviética, desde que se interrompeu a provisión e axuda para os loitadores da resistencia ucraína na Unión Soviética.

Esta final e brutal solución do conflito polaco-ucraíno foi realizada sen ter en conta o respecto aos dereitos humanos ou o alto número de baixas. En 1945-1946 os expulsados ucraínos foron frecuentemente asaltados antes e durante a “repatriación” a Ucraína. Un informe secreto do Ministerio do

75. BAB, DO 1-10, ZVU, n.º 11, p. 236.

76. Rossiiski Gosudarstvennyi Arkhiv Sotsialno-Politicheskoi Istorii (RGASPI), Fond (F) 17, Opis (Op.) 121, Tekhsekratriat Org. Buro, SK VKP (b), Delo (D.) 545, Listy (L1.) 47-51. O informe foi clasificado como secreto.

77. Ver Lukaszew, Jan (1989), pp. 188 e 194. Lukaszew (un pseudónimo utilizado polo historiador polaco Jan Olszanski) estima que, polo menos, 4000 civís e partisanos ucraínos foron asasinados durante a “repatriación”.

78. Para a deportación dos ucraínos, ver Chojnowska, Aldona (1992): “Pperacja “Wis.a” (presiedlenie ludnosci ukrainskiej na ziemie zachodnie i py.nocne w 1947 r.)”, *Zeszyty Historyczne*, n.º 102, pp. 3-102. Despois de 1950, o número de deportados chegou a 150 000. Isto incluíu a poboación do Lemko no sueste de Polonia, que fala un dialecto ucraíno.

Interior soviético mencionou brevemente que a “evacuación da poboación ucraína fora realizada baixo circunstancias difíciles... Os bandidos que asaltaron o Goberno ucraíno autorizaron delegados para a evacuación daqueles que expresaran o seu desexo de emigrar a Ucraína. Houbo actos de sabotaxe contra o transporte por ferrocarril”⁷⁹.

Outras minorías do leste e centro de Europa foron en gran parte reducidas en número ou eliminadas. O Goberno checoslovaco non tivo apoio internacional ou o consentimento de Hungría para desfacerse completamente da súa minoría húngara. Non obstante, 89 660 húngaros foron forzados a emigrar desde Eslovaquia a Hungría entre 1945 e 1948; a cambio, 73 273, case tres cuartas partes da minoría eslovaca, deixaron Hungría cara a Eslovaquia⁸⁰. Mentres a capital de Eslovaquia, Bratislava, foi completamente limpada de húngaros, a minoría húngara permaneceu en gran parte intacta nas áreas rurais. Un bo número de húngaros tamén abandonou Iugoslavia. No inverno de 1944-1945, a minoría húngara na Vojvodina nun principio estivo ameazada e logo perseguida polas tropas serbias e, en 1946, Iugoslavia e Hungría chegaron a un acordo de repoboamento mutuo que afectou a 40 000 persoas⁸¹.

Ademais do tremendo sufrimento de individuos e familias, as migracións forzosas tiveron largas e duradeiras consecuencias nas economías e nas sociedades dos estados que participaron nelas. Non é unha esaxeración dicir que unha persoa que deixou Europa centrooriental en 1938 probablemente non a reconecería en 1948. A maioría dos xudeus foron asasinados polos nazis e a maioría dos que sobreviviron emigraran tanto a Israel como aos Estados Unidos. As minorías xermanas foron case completamente eliminadas, incluíndo a poboación ao leste dos ríos Oder e Neiße. A presenza polaca en Wilno (Vilnius), Lwów (Lviv) e nos antigos territorios do leste de Polonia estaba tamén radicalmente reducida. En cambio, algo máis de seiscentos cincuenta mil ucraínos foran expulsados do sueste de Polonia.

En 1948, a Europa do centro e do leste consistía en estados-nacións case que enteiramente homoxéneos por primeira vez na historia. Mentres un terzo da poboación polaca anterior á guerra estaba composta por minorías nacionais, o 95% dos seus habitantes eran católicos en 1948. En 1938, só

79. RGASPI, F 17, Po. 121, Tekhsekratriat Org. Buro, SK VKP (b), Delo (D.) 545, Listy (L1.) 47-51. Para ter máis detalles, ver os documentos impresos en Misi.o, Eugeniusz (ed.) (1996): *Repatriacja czy Deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946*, vol. 1 (Dokumenty 1944-1945), Warszawa: Archiwum Ukrainkie.

80. Ver Štájt, Štefan (1993): *Mad'arska Mensina na Slovensku v Rokoch 1945-1948*, Bratislava: Veda, pp. 138-139. De acordo cos plans orixinais do Goberno checoslovaco, existía unha previsión de máis de 170 000 húngaros para ser reasentados.

81. Magocsi, Paul Robert (1993), p. 168.

dous terzos da poboación de Checoslovaquia era checa e eslovaca. En 1948 o país era o 94% checo e eslovaco. Menos do 20% da poboación minoritaria da preguerra permaneceu en Hungría despois de 1945. Ucraína chegou a ser, por primeira vez na historia, un estado que incluía a maioría dos territorios poboados polos ucraínos. Aínda que o dominio soviético e a inmigración de posguerra de rusos e xudeo-rusos aumentou o grao de rusificación, podería sosterse que as bases da independencia ucraína en 1992 foron construídas entre 1938 e 1948.

A homoxeneización do leste e do centro de Europa continuou durante a Guerra Fría. Cando Iugoslavia adquiriu a península de Istria no mar Adriático despois da II Guerra Mundial, unha poderosa maioría de italianos que vivían alí e na costa da Dalmacia elixiron emigrar a Italia antes que vivir baixo o réxime comunista⁸². Entre 1956 e 1959, unhas 226 373 persoas de ascendencia alemá deixaron Polonia pola República Federal e 37 383 emigraron á Alemaña oriental (GDR), sendo substituídos por 249 300 polacos que chegaron a Polonia desde a Unión Soviética⁸³. No período que vai entre 1949 e 1987, máis dun millón catrocentos mil alemáns de orixe étnica emigraron ao oeste de Alemaña desde a Europa centrooriental e a Unión Soviética⁸⁴. A emigración a Israel e os Estados Unidos diminuíu o tamaño das comunidades xudías ao longo da Europa central e do leste. As migracións posteriores a 1950 foron, polo menos, parcialmente voluntarias e producíronse baixo mellores condicións que as migracións forzadas en masa nos anos corenta do século XX. As motivacións para emigrar tamén cambiaron; na década dos setenta as razóns económicas chegaron a ser a principal causa para emigrar desde a Europa central e do leste.

82. Para o conflito iugoslavo-italiano sobre Istria e a Eslovenia occidental, ver Duroselle, Jean-Baptiste (1966): *Le conflit de Trieste 1943-1954*, Bruxelles: Éditions de l'Institut de Sociologie de l'Université de Bruxelles.

83. Para as estatísticas, ver Latuch, Miko.aj (1961): *Repatriacja ludności polskiej w latach 1955-1960 na tle zewn. i trznych ruchyw wedrywkowych*, Warszawa: Polskie Tow. Demograficzne, pp. 83 e 103.

84. Münz, Rainer e Ulrich, Ralf (1997): "Changing Patterns of Immigration to Germany, 1945-1995: Ethnic Origins, Demographic Structure, Future Prospects", en Bade, Klaus J. e Wiener, Myron (eds.) (1997): *Migration Past, Migration Future: Germany and the United States*, Providence: Berghahn Books, pp. 65-119. Entre 1988 e 1994, outros 1 900 000 descendentes de alemáns emigraron cara á República Federal Alemá.

CONSECUENCIAS POLÍTICAS E SOCIAIS

As expulsións e as deportacións tiveron importantes consecuencias para a historia política e social da Europa central e oriental. Os gobernos que realizaron as expulsións confiscaron as propiedades da maioría dos emigrantes forzados e usaron estas propiedades como un *stock* de capital para reformas sociais e para distribuílas favorecendo determinados grupos sociais. Ademais, os países forzados a recibir os emigrantes foron obrigados a redistribuír as propiedades e ingresos para cubrir as necesidades básicas da poboación, o que supuxo un pequeno paso adiante do socialismo ou cara a unha economía de mercado social. No leste de Europa, a finais dos anos corenta, os comunistas usaron as áreas afectadas pola migración forzada para experimentos como a colectivización.

En 1945, a Europa central e oriental asistiu non só a unha transferencia inaudita de xente, senón tamén de propiedades. En Checoslovaquia, o presidente Edvard Beneš privou colectivamente das súas propiedades os alemáns, maxiáres e tamén os chamados “traidores” nun decreto de outubro de 1945. Como resultado, 11 200 fábricas, 55 000 pequenos negocios, 125 000 granxas, 200 000 fogares familiares e case tres millóns de hectáreas de terra foron nacionalizadas⁸⁵. En Hungría, a terra –maioritariamente propiedade dos alemáns– foi redistribuída entre a poboación⁸⁶. O Goberno soviético “herdou” a propiedade de 419 476 granxeiros polacos e de 2 100 000 “repatriados” que foron expulsados dos territorios do leste de Polonia⁸⁷.

Os movementos cara ao oeste de Polonia tiñan incluso un significado de máis impacto na estrutura da propiedade do país que a “odsun” (transferencia) feita polos alemáns en Checoslovaquia. As fábricas, granxas e casas que estaban situadas nun terzo do territorio total da posguerra quedaron en mans do Estado. Adicionalmente, o Goberno adquiriu as propiedades previamente embargadas aos xudeus asasinados polos nazis ou as propiedades que pertencían a aqueles que morreron no Holocausto. Por isto, en 1945, unha gran proporción da industria dos polacos era xa propiedade do Estado; dos seis millóns de hectáreas distribuídas na reforma agrícola, 4 800 000 foran propiedade dos alemáns⁸⁸.

85. Suppan, Arnold (1997): “Zur sozialen und wirtschaftlichen Lage im Protektorat Böhmen und Mähren”, en Plaschka, Richard G.; Haselsteiner, Horst; Suppan, Arnold e Drabek, Anna M. (eds.) (1997), pp. 9-32, esp. p. 32.

86. Ver Tóth, Ágnes (1997), p. 90.

87. Esta estatística aparece citada por Czerniakiewicz, Jan (1987), p. 204.

88. A cantidade total de terra distribuída na reforma agraria foi só o 25% superior. Ver S. abek, Hernryk (1972): *Dzieje polskiej reformy rolnej 1944-48*, Warszawa: Wiedza Powszechna, p. 262.

Os gobernos da Europa central e do leste usaron estes recursos confiscados de varias formas, pero, sobre todo, para reforzar o control comunista sobre eses territorios. Primeiro, as propiedades dos emigrantes forzados proporcionaron capital para reformas sociais, como as reformas agrarias en Polonia e Hungría; en xuño de 1947, o Goberno polaco creou 48 528 novas granxas en Polonia central e 389 993 nos territorios occidentais e ampliou miles das pequenas granxas xa existentes para parcelas máis rendibles. Segundo, os comunistas redistribuíron a propiedade para construír alianzas entre a poboación en xeral e recompensar aos que lles deron apoio –como indicaron os resultados da elección en 1946 nas fronteiras checas, o KSC tivo moito éxito nesta tentativa. Terceiro, o Estado tamén podería explotar as propiedades e usalas para construír directamente o socialismo –en 1948, os gobernos checoslovaco e polaco tamén usaron previamente as propiedades alemás en campañas de colectivización e nacionalización.

Como primeiro uso das propiedades confiscadas no proceso de centralizar a economía, os comunistas no leste de Europa foron capaces de inocular a poboación contra a resistencia a esta centralización. Industrias fundamentais e bancos en Polonia, Checoslovaquia e Hungría foron nacionalizados sen problemas, porque pertencían a alemáns e xudeus que foran asasinados no Holocausto. Por outra parte, algunhas das propiedades foron inicialmente distribuídas a propietarios privados, aliviando así os seus temores, pero este proceso foi facilmente invertido a partir de 1948. Este foi o caso de Polonia, no que, entre 1945-1946, o Goberno distribuíu preto de seis millóns de hectáreas de terra. Os beneficiarios non chegaron a ser propietarios no sentido legal, pero tiveron as granxas, a maquinaria e o gando como usufrutuarios. En resumo, os campos e as cabezas de gando nas novas granxas foron apropiadas polo Estado, pero os granxeiros recibiron a colleita e o leite. Pouco despois das falseadas eleccións de 1947, o Goberno polaco decidiu entregar as granxas aos seus usufrutuarios e celebralo cerimoniosamente⁸⁹, pero xa no verán de 1947 o rexistro de novos propietarios foi moderado. Cando o Goberno decidiu colectivizar a terra en 1948, a maioría dos granxeiros non tiñan aínda títulos legais para as súas posesións⁹⁰; así, a colectivización produciuse moi rapidamente nas antigas rexións alemás de Polonia.

Os países que recibiron un importante fluxo de emigrantes forzados experimentaron unha reducida cohesión social e rexional, e, deste xeito, foron facilmente dominados pola autoridade comunista. Na súa recente monografía,

89. Ver ordes para celebrar estes eventos e reportaxes en AAN, MZO, sygn. 67, p. 116; AAN, MZO, sygn. 83a. p. 139, AP w Opolu, SP w Kluczborku, sygn. 139, p. 29.

90. Lach, Stanisław (1993): *Przekształcenia ustrojowo-gospodarcze w rolnictwie ziem zachodnich i północnych w latach 1945-1949*, S. upsk, pp. 62-63.

Krystyna Kersten chegaba á conclusión de que a fragmentación da sociedade polas migracións forzadas ocasionou unha resistencia polaca máis débil. Nos antigos territorios da Alemaña do leste, o grao de solidariedade entre os empregados/dependentes foi especialmente baixo e a rede da oposición era débil.

A zona de ocupación soviética en Alemaña (SZO) foi máis seriamente afectada polo influxo dos expulsados. Os 4 300 000 emigrantes forzados –oficialmente chamados “repoboadores” para quitar importancia ao seu sufrimento e evitar tensións con Polonia, Checoslovaquia e a Unión Soviética– chegaron a ser case un cuarto da poboación alemá do leste. Na Alemaña occidental, os 7 500 000 refuxiados eran o 17% da poboación en 1948. Mentres os problemas iniciais, como a subministración de comida e aloxamento, poderían solucionarse relativamente rápido, a integración dos refuxiados na sociedade alemá era máis difícil de acadar. Un problema maior foi o feito de que os refuxiados perderan a maioría das súas pertenzas durante a expulsión, os prexuízos contra os “desposuídos” chegaron a ser xeneralizados e ás veces transformáronse en odio cando a poboación local tiña que compartir as súas casas e outras propiedades cos acabados de chegar. O segundo problema, encontrado en Polonia e tamén noutros países, era cultural. Os refuxiados falaban dialectos descoñecidos que pertencían, frecuentemente, a diferentes denominacións cristiás e, en xeral, tiñan diferentes costumes e tradicións. Así, a división económica entre os hóspedes e os novos emigrantes foi exacerbada polas diferenzas sociais e culturais.

Na Alemaña do oeste, os aliados occidentais temeron que os refuxiados caeran presos da propaganda dos partidos extremistas e votaran polos nacionalistas ou polos comunistas. En 1947, Estados Unidos enviou unha carta oficial aos primeiros ministros dos estados da Alemaña occidental advertindo de que os refuxiados estaban formando “células minoritarias” que poderían “cristalizar en grupos disidentes e subversivos”⁹¹. Un memorando enviado polo xefe militar británico Robertson ao xeneral Lucius D. Clay, en febreiro de 1949, describía a situación dos refuxiados da seguinte maneira:

O influxo do leste creou na Alemaña occidental unha clase sen propiedades que, resentida pola falta de posesións e pola miseria dos meses botados nos campos de tránsito e de aloxamento, é obrigada a sobrevivir en niveis que eles non poden de boa gana aceptar e que son evidentemente máis baixos ca os dos nativos da Alemaña occidental⁹².

91. Citado por Schraut, Sylvia (1995): *Flüchtlingsaufnahme in Württemberg-Baden 1945-1949. Amerikanische besatzungsziele und demokratischer Wiederaufbau im Konflikt*, München: Oldenburg, p. 64.

92. Citado por Schraut, Sylvia (1995), p. 69.

A pobreza dos refuxiados foi aliviada só despois da metade da década dos cincuenta, cando a crucial Lastenausgleich (literalmente, “lei referida a compartir as cargas”) de 1952 comezou a ter efecto. Esta lei recadou un imposto especial entre a poboación autóctona a favor dos refuxiados e habitantes das cidades cuxos fogares foran destruídos nos bombardeos. Finalmente, o “milagre económico” da Alemaña occidental axudou a moitos refuxiados a ser integrados na súa sociedade na década dos sesenta⁹³. A pesar deses éxitos, os refuxiados na Alemaña occidental continuaron demandando a volta aos seus vellos fogares e unha revisión da fronteira xermano-polaca⁹⁴; a esperanza de retornar durou moito tempo e só diminuíu coa chegada dunha nova xeración.

En moitos sentidos, a migración forzada chegou a ser máis importante nos primeiros anos da Guerra Fría. Na sociedade da Alemaña occidental os refuxiados foron un forte recurso do anticomunismo popular e gobernamental. Un total de oito millóns de alemáns occidentais que sufriran a expulsión, o que supuña aproximadamente un sexto da poboación, tiñan razóns persoais para odiar os checos, os polacos e a Unión Soviética. Todos os países, desde que se producira a “transferencia”, foron ou chegaron a ser comunistas e, a finais da década dos corenta, moitos refuxiados empezaron a percibirse como vítimas do comunismo. Ademais, as expulsións e a perda de territorio no leste foron a razón máis importante, polo feito de que o nacionalismo de posguerra na Alemaña occidental tiña unha perspectiva anticomunista, anti-soviética e pro-occidental. O líder dos socialdemócratas, Kurt Schumacher, e algúns membros do goberno liberal-conservador de Konrad Adenauer xurdiron das áreas de limpeza étnica do leste –eles permaneceron ferventemente anticomunistas durante todas as súas vidas. Schumacher e a maioría dos refuxiados foron incomprendidos no seu rexeitamento aos ofrecementos soviéticos para crear un sistema económico mesturado e reunificar Alemaña como un país neutral na década dos cincuenta.

Algúns dos refuxiados alemáns, especialmente aqueles que eran activos nas organizacións de refuxiados, incluso demandaron a revisión das fronteiras da Polonia occidental. Isto, en cambio, fortaleceu as reclamacións dos comunistas de que só eles poderían garantir a fronteira no Oder e no Neisse. Os gobernos

93. Tal e como a investigación empírica de Paul Lüttinger mostrou, o desequilibrio salarial entre os refuxiados e a poboación indíxena permaneceu durante moito tempo. Ver Lüttinger, Paul (1989): *Integration der Vertriebenen. Eine empirische Analyse*, Frankfurt am Main/New York: Campus.

94. A policía e o Servizo de Seguridade do Estado (Stasi) suprimiu estritamente estas demandas na Alemaña oriental. A pesar disto, miles de refuxiados trasladáronse máis preto da fronteira na década dos corenta e cincuenta, porque querían intentar volver a Silesia e Bohemia. Ver BAB, DO 1-11, *Hauptverwaltung der deutschen Volkspolizei*, Nr. 886, pp. 12-24, 134 e 159.

polaco e checo beneficiáronse da rabia da vinganza alemá. Entre os polacos que emigraran a Silesia e Pomerania, circularon rumores de que os alemáns volverían e que unha III Guerra Mundial podería comezar⁹⁵. Cando o secretario de Estado estadounidense, James Byrnes, mostrou algunhas dúbidas sobre o futuro das novas fronteiras no seu famoso discurso de setembro de 1946, o Goberno polaco iniciou unha enorme propaganda contra os aliados occidentais e a súa propia oposición pro-occidental⁹⁶. Esta política tivo tanto éxito que o Goberno repetiuna en 1947 durante unha conferencia de ministros estranxeiros en Moscova⁹⁷ e os británicos e os americanos foron presentados como os inimigos de Polonia; o Goberno checoslovaco utilizou argumentos similares.

Esta propaganda rompeu cun forte acordo popular. Os checos recordaban, particularmente, como os británicos capitularan ante Hitler e lle permitiron destruír Checoslovaquia en 1938. Os polacos sabían que non recibirían axuda do oeste cando os alemáns atacaran o seu país en 1939. O ascenso da importancia política das organizacións de refuxiados na Alemaña occidental na década dos cincuenta ofreceu máis oportunidades para explotar o medo en Alemaña e a desconfianza dos seus aliados occidentais. Só a distensión política dos anos setenta moderou o conflito da Guerra Fría, pero, incluso despois, os refuxiados foron máis tenaces na súa resistencia á aproximación entre a Alemaña occidental e os seus veciños do leste.

A pesar da propaganda comunista, Gran Bretaña e Estados Unidos nunca prestaron atención ás demandas alemás para cambiar as fronteiras e devolver aos refuxiados os seus fogares. Os aliados occidentais estiveron máis preocupados por previr outro conflito maior en Europa, o que significaba que non estaban dispostos a interferir en disputas por territorios dentro da esfera de influencia soviética. Intentaron suprimir as demandas dunha revisión das fronteiras e consideraron a expulsión como algo irreversible⁹⁸; a Unión Soviética seguiu as mesmas políticas no centro e leste de Europa. Deste xeito, a Guerra Fría asegurou que ningún goberno local nin as organizacións non gobernamentais puideran turbar a orde da posguerra europea.

95. Ver Centralny Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (CA MSW), sygn. 118, p. 156; AAN, Ministerstwo Informacji i Propagandy, sygn. 960, pp. 10-24; AP w Katowicach Urząd Województwa Śląskiego (UWSł), Wydział Społeczno-Polityczny (Sp-Pol.) sygn. 42, pp. 13 ff; AP w Katowicach, UWSł, Sp-Pol., sygn. 46, p. 54; AP w Katowicach, UWSł, Sp-Pol., sygn. 54, p. 14; AP w Katowicach, UWSł, Sp-Pol., sygn. 54/1, p. 2; Gansiniec, "Na strazy", pp. 16 e 18.

96. Para a concepción e implementación desta propaganda, ver AAN, MZO, sygn. 83a, pp. 115, 160.

97. Ver informes sobre protestas populares contra os británicos e estadounidenses en CA MSW, MAP, sygn. 118, p. 66.

98. Ver Schraut, Sylvia (1995), p. 132 f.

LIMPEZA ÉTNICA: LECCIÓN APRENDIDAS?

Os partidarios democráticos da limpeza étnica nas décadas dos vinte e corenta tiveron dous importantes obxectivos: asegurar a paz e estabilizar os países do centro e leste de Europa. Os custos incluíron as vidas, as propiedades e o trauma emocional das vítimas. En 1945, e posteriormente, os aliados convenceráronse de que os seus obxectivos políticos en Europa foran peores ca os custos.

En 1945, as fronteiras entre Alemaña e os seus dous veciños do leste, Polonia e Checoslovaquia, foron reducidas a unha fracción da súa extensión anterior. Como intento, ambos os países estiveron mellor protexidos contra unha potencial agresión alemá, pero esta estratéxica vantaxe foi acadada só ao mover oito millóns de alemáns de Polonia e tres millóns de alemáns dos Sudetes desde Checoslovaquia –un total de doce millóns de alemáns, ou un quinto da poboación da posguerra en Alemaña, tiñan razóns persoais para ter aversión aos estados checo e polaco.

A limpeza étnica durante e despois da II Guerra Mundial danou as relacións xermano-polacas, xermano-checas e polaco-ucraínas ata o día de hoxe. Isto é particularmente obvio no caso dos checos e dos alemáns. A expulsión dos alemáns dos Sudetes foi a razón máis importante para o sentimento anti-checo no período da posguerra e significou que un sinal de entendemento mutuo só podería ser superado despois dunha forte resistencia en 1997. As migracións de decenas de miles de refuxiados a áreas próximas a Polonia e Checoslovaquia no período de posguerra é un indicador da fráxil natureza da paz, só a divisoria entre o leste e o oeste e o forte control sobre as fronteiras do leste de Europa aseguraron a paz e fixeron unha revisión de fronteiras e unha inversión imposible da limpeza étnica.

Se os superpoderes non garantiran as fronteiras na Europa de posguerra, as consecuencias poderían ser similares ás do sueste asiático durante a división da India británica en 1947. A violencia estalou entre os musulmáns por un lado e os hindús e os sikhs polo outro; ambos os dous bandos expulsaron as minorías inimigas para asegurar territorios etnicamente puros⁹⁹. En total, doce millóns de persoas foron expulsadas e ao redor dun millón morreron. Estas “transferencias” claramente fallaron para estabilizar calquera país e para

99. Os británicos foron parcialmente responsables desta traxedia porque a súa política deu un amplo espazo e motivación para unha limpeza étnica. Ver sobre as expulsións, Schofield, Victoria (1996): *Kashmir in the Crossfire*, London: I. B. Tauris, pp. 125-131; Talbot, Ian (1996): *Freedom's Cry. The Popular Dimension in the Pakistan Movement and Partititon Experience in North-West India*, Karachi: Oxford University Press, pp. 12 e 154; National Documentation Center (ed.) (1993): *The Journey to Pakistan. A Documentation on Refugees of 1947*, p. 325.

asegurar a paz. India e Paquistán loitaron en dúas guerras despois de 1947 e os agravios aos emigrantes forzados dos dous bandos contribuíron amplamente ás tensións entre os países. Unha nova guerra entre os dous países é aínda hoxe moi posible.

En Europa tamén resulta difícil proclamar que a expulsión contribuíu á estabilidade doméstica. En Checoslovaquia, a expulsión dos alemáns dos Sudetes non creou un estable estado-nación. Na ausencia dunha minoría alemá, a Checoslovaquia da posguerra estivo, incluso, menos motivada para desenvolverse nun estado federal con iguais dereitos para os eslovacos. Os nacionalistas eslovacos foron parcialmente satisfeitos despois da primavera de Praga en 1968, cando se creou a República Eslovaca pero, máis alá da federalización en 1990, non se impediu que o país rompese en 1992.

A limpeza étnica tamén fracasou na estabilización de Polonia. A pesar de que o Goberno expulsou e deportou minorías alemás e ucraínas, resultou imposible separar “cirurxicamente” alemáns e ucraínos dos “verdadeiros” polacos. A fronteira xermano-polaca anterior a 1939 estaba habitada por unha poboación cultural e etnicamente mixta que non encaixou nas estreitas definicións sobre os polacos na posguerra. En reacción á asimilación forzada, esta poboación descubriu e subliñou os elementos xermanos da súa identidade. A partir diso, Polonia foi de novo confrontada cunha gran e compacta minoría que non era leal ao Estado e incluso apoiaba a revisión das fronteiras. Máis alá de escisións internas entre os polacos do centro e os refuxiados, por exemplo, debilitou a cohesión social¹⁰⁰. En resumo, a homoxeneidade étnica resultou ser un mito e un intento de acadar o que tería terribles consecuencias¹⁰¹.

Non obstante, podería argumentarse que as fronteiras estables e os estados homoxéneos permitiron aos gobernos alemán, polaco e ucraíno establecer boas relacións despois de 1990-1992; o mesmo aconteceu para as relacións polaco-ucraínas. Polonia foi, despois de todo, o primeiro país en recoñecer a independencia de Ucraína. Como dixo Orest Subtelny, “a existencia dunha Ucraína independente beneficia amplamente a seguridade xeopolítica de Polonia”. Quizais a separación de nacionalidades en territorios homoxéneos, nalgúns casos, elimina os pretextos para o conflito, pero o proceso de creación deses territorios só agrava as tensións. Podería argumentarse que as

100. Ther, Philipp (1998), pp. 301-319.

101. Máis recentemente, chegou a ser fascinante explicar o éxito e o fracaso das transformacións no centro e leste de Europa coa homoxeneidade nacional. Por exemplo, ver Vachudová, Milada Anna e Snyder, Tym (1997): “Are Transitions Transitory?: Two Models of Political Change in East Central Europe Since 1989”, *East European Politics and Society*, vol. 11, n.º 1 (Winter 1997), pp. 1-35.

relacións internacionais no centro e leste de Europa non floreceron debido á limpeza étnica senón a pesar dela.

Considerando os últimos custos das migracións forzadas, a comunidade internacional debe abolir a limpeza étnica desde políticas nacionais e internacionais. O argumento racional xa foi exposto, a limpeza étnica non funciona, fracasou para asegurar a paz e estabilizar os estados. Tamén hai argumentos morais contra esta práctica, como o que defende que, aínda que a limpeza étnica podería previr o conflito, os custos humanos son moi altos. A comunidade internacional podería e debería intentar previr conflitos de grande escala até nos lugares onde as migracións forzosas chegan a ser unha práctica estándar. A atrocidade da guerra en Bosnia, en 1995, ou da guerra contra Serbia, en 1999, poden ser signos dunha maior política activa internacional. Oxalá intervencións deste tipo fagan da limpeza étnica unha reliquia do pasado.

Resumo

**UN SÉCULO DE MIGRACIONES FORZOSAS:
AS ORIXES E CONSECUCIAS DA LIMPEZA ÉTNICA**

Philipp Ther

O século xx non foi soamente o século do Holocausto e o Gulag, senón que foi tamén un século de “limpezas étnicas”. No transcurso do século xx, arredor de 50 millóns de persoas foron obrigadas a deixar permanentemente os seus fogares tan só en Europa, mentres moitas máis corrían a mesma sorte en África ou Asia. O artigo céntrase nas causas das limpezas étnicas, atendendo ás pautas específicas da construción nacional e os nacionalismos, a incapacidade dos estados-nación para un diálogo construtivo coas minorías e a aceptación das migracións forzosas como unha forma de política.

Palabras chave:

Limpeza étnica, migración forzosa, minorías, construción nacional, Europa central e oriental, historia do século xx.

Resumen

**UN SIGLO DE MIGRACIONES FORZOSAS:
LOS ORÍGENES Y CONSECUCIAS DE LA LIMPIEZA ÉTNICA**

Philipp Ther

El siglo xx no fue sólo el siglo del Holocausto o el Gulag, sino que fue también una centuria de “limpezas étnicas”. En el transcurso del siglo xx, alrededor de 50 millones de personas han sido obligadas a dejar permanentemente sus hogares tan sólo en Europa, mientras muchas más corrían la misma suerte en África y Asia. El artículo se centra en las causas de la limpieza étnica, analizando las pautas específicas de la construcción nacional y los nacionalismos, la incapacidad de los estados-nación para un diálogo constructivo con las minorías y la aceptación de las migraciones forzosas como una forma más de política.

Palabras clave:

Limpeza étnica, migración forzosa, minorías, construción nacional, Europa central y oriental, historia del siglo xx.

Résumé

UN SIÈCLE DE MIGRATIONS FORCÉES: LES ORIGINES ET LES CONSÉQUENCES DU NETTOYAGE ETHNIQUE

Philipp Ther

Le xx siècle a été le siècle de l'Holocauste et le Goulag mais il a été aussi celui des "nettoyages ethniques". Pendant le xx siècle, vers 50 millions d'Européens ont été obligés à quitter leurs maisons, et cela va de même pour des Africains et des Asiatiques. Cet article cherche les causes des Nettoyages ethniques et pour y arriver on doit analyser les démarches spécifiques de la construction nationale et les nationalismes, l'incapacité des états nations pour un dialogue constructif avec les minorités et l'acceptation des migrations forcées comme une forme de politique.

Mots clefs:

Nettoyage ethnique, migration forcée, minorités, construction nationale, Europe centrale et orientale, histoire du xx siècle.

Summary

A CENTURY OF FORCED MIGRATIONS: ORIGINS AND CONSEQUENCES OF THE ETHNIC CLEANSING

Philipp Ther

The 20th century was not only the century of the Holocaust and of the Gulag, but was also a century of 'ethnic cleansing'. Over the course of the 20th century, about 50 million people have been forced to permanently leave their homelands within Europe alone, while many more encountered the same fate in Africa and Asia. The article concentrates on the causes of ethnic cleansing, which lie in the specific patterns of nation building and nationalism, the inability of nation states to deal constructively with minorities and the international acceptance of mass forced migration as a means of politics.

Key words:

Ethnic cleansing, forced migration, minorities, nation building, Central and Eastern Europe, 20th Century History.

Currículo

PHILIPP THER é profesor na Facultade de Estudos Culturais da Universidade Europea en Frankfurt/Oder (Alemaña). Realizou a súa tese de doutoramento (PhD) de Historia en 1997 na Universidade Libre de Berlín e o seu M.A. en 1993 na Universidade de Georgetown. Entre as súas publicacións figuran: *Deutsche und polnische Vertriebene: Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945-1956*, Göttingen, 1998; Philipp Ther e Ana Siljak (eds.), *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe 1944-1948*, Lanham u.a.: Rowman and Littlefield, 2001 (Harvard Cold War Book Series, N.º 1). Actualmente investiga sobre a historia cultural de Centroeuropa no século XIX.

OS EXILIADOS POLÍTICOS PORTUGUESES EN FRANCIA ENTRE 1958 E 1974

Víctor Pereira

De 1926 a 1974 a democracia e a liberdade non existen en Portugal. Milleiros de portugueses vense obrigados ao exilio intentando fuxir das persecucións, do cárcere e, a partir de 1961, do alistamento para as guerras nas colonias africanas portuguesas. O réxime que nace despois do golpe de estado militar do 28 de maio de 1926 e que, a partir de 1933, leva o nome de *Estado Novo*, logrando un lugar entre os réximes autoritarios da Europa occidental, identifícase co Estado portugués de tal xeito que toda oposición ao réxime se transforma en oposición ao Estado no seu conxunto.

Este artigo céntrase no estudo dos exiliados políticos portugueses que viven en Francia entre 1958 e 1974, ano en que ten lugar a Revolución dos Caraveis. Porén, non é a única actividade política aquí observada. É preciso, en efecto, poder distinguir estes exiliados portugueses entre os milleiros de portugueses que van a Francia e residen alí durante eses mesmos anos, apreciar as súas especificidades na sociedade francesa, sobre todo no que respecta aos outros emigrantes portugueses, e, finalmente, discernir os seus compromisos políticos en Francia.

AS DESIGNACIÓNS DOS EXILIADOS POLÍTICOS PORTUGUESES EN FRANCIA DE 1958 A 1974

Entre o millón de portugueses que, entre 1958 e 1974, emigraron a Francia, é bastante difícil designar aqueles que son exiliados, ou sexa refuxiados ou emigrantes políticos, e aqueles que son, como se lles chama comunmente, emigrantes económicos. Esta dificultade vese acentuada pola chegada a Francia de preto de 100 000 refractarios e desertores que deixan Portugal co fin de fuxir dos catro a cinco anos de servizo militar, a miúdo marcados pola estancia, polo menos, nunha das fronteiras africanas. As guerras coloniais, que comezan en 1961, desenvólvense en Angola, Mozambique e Guinea-Bissau e mobilizan toda a xuventude masculina portuguesa. Debemos entón considerar estes refractarios e desertores como exiliados políticos e ver nos seus actos unha oposición aberta ao réxime? Aínda que non

apoiasen os fins colonialistas do réxime, a maioría destes rapaces terían, de todos os xeitos, emigrado; a incorporación militar operou máis ben como un acelerador da emigración.

A nomenclatura dos investigadores

A literatura sobre as migracións distingue os exiliados dos refuxiados ou dos emigrados políticos: “un refuxiado pode ter deixado o seu país por razóns que non son directamente políticas, por exemplo, para fuxir dunha guerra, mentres que a noción de exilio comporta xeralmente unha motivación política”¹. A distinción que se opera sobre o termo de “motivación” invita a unha toma en consideración dos individuos máis que das masas en fuga ou desprazadas; pois os portugueses que deixan o seu país –e, sobre todo, o réxime salazarista– son exiliados. Porén, se distinguimos facilmente exilio e refuxio, é máis difícil distinguir emigración política e emigración económica dentro da migración portuguesa dos anos 1958-1974. Como sinala Emile Témime, esta emigración está “marcada ás veces por motivacións políticas que non sempre se confesan e que se mesturan de xeito inextricable coas causas económicas dominantes”². O suposto peso da motivación económica, principalmente deducido do que fan os emigrantes en Francia, explica o pouco valor xeralmente atribuído ás eventuais motivacións políticas da emigración portuguesa, salvo cando estas son evidentes, como no caso de homes políticos ou de intelectuais opostos ao réxime. Ademais, o carácter “inextricable” das causas da migración invita a non prestarlle á fronteira entre economía e política unha nitidez que non ten particularmente, se, como no caso do salazarismo, a miseria é tamén un instrumento político.

No caso da emigración portuguesa, as motivacións non políticas, as máis das veces, foron postas en primeiro lugar. O discurso das elites salazaristas utilizaba o argumento da “alma aventureira portuguesa” para explicar a emigración portuguesa masiva dos anos sesenta, mesmo se esta se dirixía, principalmente, cara a Europa e, sobre todo, cara a Francia. Esta explicación tiña a preciosa vantaxe para o Goberno de suxerir que a emigración portuguesa non tiña ningunha relación cunha certa denuncia do réxime ou co fracaso da súa política económica e social, xa que esta “alma” era inherente ao “pobo” portugués desde había séculos. Ademais, ata 1822, data da independencia do

1. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France*, Paris, Albin Michel, 1999, p. 12.

2. Émile Témime, “Emigration politique et émigration économique”, in École Française de Rome (ed.), *L'Emigration politique en Europe au XIXe et XXe siècles*, Rome, École Française de Rome, 1991, pp. 57-72, p. 57.

Brasil, se moitos investigadores observan na historia de Portugal, desde as “Grandes Descubertas”, un proceso de emigración masiva cara ás colonias portuguesas –en particular, cara ao Brasil–, estes emigrantes non foron emigrados senón colonos; non rexeitaban a tutela do seu Estado. A emigración dos anos 1960-1970 non é unha colonización, unha expansión portuguesa. É froito ao mesmo tempo de, por unha banda, a miseria do campo portugués e/ou as febles remuneracións percibidas e, por outra banda, das necesidades de man de obra da Europa occidental –de Francia en particular– e dos salarios máis elevados que alí lles son ofertados. Esta emigración insírese no marco dun traslado da man de obra dos países menos desenvolvidos cara aos países máis desenvolvidos, da periferia europea cara ao centro. Dentro destas interpretacións das motivacións non hai pegadas de motivacións políticas.

Por outra parte, eses milleiros de portugueses que non podían vivir decentemente no seu país sen poder influír de maneira legal na política do Goberno portugués, non mostraron coa súa emigración, aínda que fose económica, a súa “defección” ao réxime, segundo a expresión de Albert Hirschman³? Non se pode, no caso dunha ditadura, considerar toda emigración como un acto político⁴, significando o emigrante coa súa partida un desacordo co réxime político do seu país, un “voto cos pés”? O emigrado libérase da tutela do seu estado de orixe, pero, sobre todo, do réxime no poder, recusando a autoridade do Goberno que el non pode contribuír a cambiar. Segundo o modelo elaborado por Albert Hirschman, a imposibilidade para os cidadáns portugueses de facer evolucionar o réxime a través dunha “toma de palabra”, a través da canle dunhas eleccións principalmente, leva á “defección” como único medio para expresar a súa reprobación fronte ao réxime salazarista. Este modelo aquí sería pouco operativo, porque conduciría a non distinguir exiliados e emigrados, pero constitúe un parapeto contra unha distinción demasiado neta e sistemática, que adquire a súa máxima agudeza no período 1958-1974.

O sistema elaborado por Albert Hirschman permite percibir evolucións na emigración portuguesa cara a Francia, considerada como económica, a partir de acontecementos políticos. O ano 1958 está tamén marcado en Portugal polo comezo da corrente de emigración masiva cara a Francia e polas eleccións presidenciais. A ditadura salazarista, despois de 1945, tiña instaurada a ilusión dun sistema democrático, organizando eleccións e deixando subsistir unha oposición legal ao réxime. Esta oposición interior, constituída por intelectuais, manifestábase a través de peticións, de cartas abertas e, sobre todo, utilizaba

3. Albert Hirschman, *Défection et prise de parole*, Paris, Fayard, 1995 (1ª ed. 1970).

4. Cf. Abdelmalek Sayad, *La double absence*, Paris, Seuil, 1999, pp. 135-141.

as campañas electorais para difundir as súas ideas entre os electores, os cales, porén, estaban lonxe de constituír todo o “pobo”, pois o réxime tivera moito coidado en non dar o dereito de voto aos analfabetos e en manipular as listas electorais no que concirne aos eventuais opositores. O réxime salazarista aceptaba esta oposición legal porque podía controlala facilmente e evitar que non alcanzase as clases populares, que, iso si, debían seguir sendo apolíticas. Se ben as eleccións eran un dos únicos medios, legais, que permitían a esta oposición facerse oír e intentar facer evolucionar o réxime, estas estaban lonxe de seren libres: os cadernos electorais eran manipulados e a oposición non podía consultalos. Múltiples manipulacións transformaban as eleccións en farsas electorais; como proba, varias veces a oposición retirou as súas listas antes da elección para denunciar o sistema electoral fraudulento.

O carácter pouco democrático deste funcionamento electoral fíxose manifesto cando foron as eleccións presidenciais de 1958, nas que o candidato da oposición, o xeneral Humberto Delgado, fixo tremar o réxime salazarista espertando unha grande adhesión popular. Un sopro de esperanza atravesou o país durante a campaña electoral, unha evolución do réxime parecía, de alí en diante, posible, pois o presidente da República era quen tiña o poder de nomear o presidente do Consello e este novo elixido podería escoller entre manter ou botar a Salazar. Despois dunha campaña dinámica e moi movida, Humberto Delgado recolleu unha alta porcentaxe de votos; pretendeu mesmo ter gañado as eleccións, pero estas, cheas de irregularidades, deron a vitoria ao almirante Américo Tomas, o candidato oficial. Toda ilusión dunha eventual evolución do réxime pola vía das urnas desapareceu; tanto é así, que foi adoptado, despois desas eleccións, o principio da elección do presidente da República por un colexio electoral restrinxido. Se alguén tiña a esperanza de oporse ao réxime legalmente, a partir de 1958 esta oposición *vía* eleccións é dada por va e o Goberno de Salazar confirma a súa firme resistencia a toda evolución política e social. A emigración preséntase, entón, para un maior número de xente como a única solución para obter unhas mellores condicións de vida que o réxime rexeita conceder. Esta emigración coincide coa fin da ilusión da “toma de palabra” e adquire entón o sentido dunha “defección”.

Este esquema parece reproducirse despois das eleccións lexislativas de 1969. Despois da morte política de Salazar en agosto de 1968, Marcelo Caetano é investido polo presidente da República, Américo Tomas, como presidente do Consello. A morte política do vello ditador fai renacer a esperanza de ver evolucionar o réxime cara a unha democracia. O novo presidente do Consello, considerado como un liberal, alimenta, á súa chegada ao poder, esta esperanza de evolución, permitindo, por exemplo, a volta a Portugal de Mario Soares, deportado á illa africana de São Tomé desde marzo de 1968, e substituíndo a PIDE (Policía Internacional de Defensa do Estado) pola DGS

(Direção Geral de Segurança). As eleccións legislativas de 1969, nas cales a oposición non comunista pode participar, ofrecen, de novo, a posibilidade de facer evolucionar o réxime a través da toma de palabra electoral. Agora ben, a oposición non pode facer campaña libremente e as listas electorais, herdadas da época salazarista, non representan máis que un 30% dos electores posibles. No aparente plebiscito de Marcelo Caetano, no que o partido gobernamental obtivo o 88% dos sufraxios e a totalidade dos escanos de deputados, as esperanzas de ver evolucionar o réxime democraticamente esváense rapidamente. A “primavera marcelista” apenas dura, malia as transformacións aparentes realizadas polo novo presidente do Consello. Despois destas eleccións, a emigración colle un novo pulo e acada a cifra de 100 000 emigrantes por ano; malia a morte de Salazar, a ditadura sobrevive e só a emigración permite fuxir dela.

Pódese obxectar a Albert Hirschman que a “defección” non implica necesariamente a fin da toma da palabra; ao contrario, a “defección” pode permitir a toma da palabra. É desde o estranxeiro desde onde máis facilmente os opositores ao réxime poden tomar a palabra, mentres que a oposición legal no interior do país mostrou xa todas as súas limitacións a través das eleccións. Porén, esta proposta de interpretación da emigración portuguesa dos anos 1958-1974 por medio do sistema defección/toma de palabra non permite distinguir exilio e emigración económica. Mesmo se, pola súa propia partida, o emigrante provoca transformacións no corpo social que deixa (alzas dos salarios, modernización das estruturas agrícolas, difusión de novas ideas que, a curto e longo prazo, volven inelutable a democratización da sociedade portuguesa), tamén reafirma, paradoxalmente, o réxime, debilitando as tensións sociais, é dicir, actuando como unha válvula de seguridade. Se os efectos da emigración posterior a 1958 foron políticos, parece difícil afirmar que esta emigración sexa o resultado dunha vontade consciente de cada un dos emigrantes de denunciar o réxime establecido. Non hai que esquecer que o réxime salazarista fixo desde sempre todo o posible para deixar a maior parte da poboación lonxe da política e de todo aquel que a puidera achegar a ela, de preto ou de lonxe. Era difícil adquirir unha conciencia política nun país que coñecía unha alta taxa de analfabetismo, sobre todo nas capas populares, e nunha sociedade fortemente constrinxida, sobre todo pola Igrexa católica. O modelo de Hirschman, que conduciría a assimilar aos exiliados aqueles que non teñen conscientemente a vontade de mostrar o seu descontento e de actuar para unha evolución do réxime, presenta o risco de subestimar o peso do amordazamento do pensamento e da expresión política en Portugal e, polo tanto, a necesaria especificidade daqueles que afirman a natureza política do seu exilio. Mesmo se consideramos a emigración como un acto político, non podemos pretender que todos os emigrantes sexan

exiliados políticos, porque, contrariamente a estes exiliados, os emigrados portugueses non tiñan conscientemente como obxectivo denunciar o réxime portugués, non percibían os vínculos entre o que os fixera marchar –isto é, a miseria e a pobreza dun país profundamente rural– e as responsabilidades dese réxime que tiña como finalidade a de manter o *statu quo*.

Hai que considerar, polo tanto, que só aqueles que puideron adquirir unha conciencia política en Portugal marcharon do seu país por motivos políticos? Isto supón que as súas razóns para marchar eran claras no momento de facelo; agora ben, podemos perfectamente pensar que foi *a posteriori* cando comprenderon as profundas motivacións da súa migración. Mario Soares, que chegou a Francia en 1970, constata en 1972 que “moi a miúdo, a emigración é o rexeitamento de vivir nun clima de opresión económica e política, mesmo se aqueles que marchan toman politicamente conciencia deste fenómeno só *a posteriori*”⁵. Precisamente porque son a miúdo reconstituídas ou racionalizadas *a posteriori*, as motivacións para marchar son frecuentemente difíciles de delimitar. Resulta, pois, máis pertinente estudar non só as motivacións, senón tamén as prácticas dos emigrantes. Así, Yossi Shain define un exiliado político como un emigrado que está comprometido “cunha actividade política dirixida contra a política do réxime do seu país, contra o propio réxime, ou contra o sistema político no seu conxunto, co fin de crear circunstancias favorables para o seu regreso”⁶. No caso portugués, esta acción militante de oposición pode ter comezado en Portugal ou, pola contra, iniciarse en Francia, de tal xeito que un emigrado se transforme entón nun exiliado en razón da súa acción (ou á inversa). O interese por definir o exiliado político polas súas prácticas militantes máis que polas súas motivacións éo, pois, tamén por respectar e restituír as evolucións. Así, é probable que algúns dos opositores ao réxime portugués que se exiliaron abandonasen despois a súa loita por desánimo ou decepción; vólvense entón emigrados, aínda que as súas motivacións de partida foran de índole política.

As tipoloxías dos investigadores, levadas ao caso portugués, conducen a optar por manter a distinción entre emigrados e exiliados, sendo estes últimos definidos polas súas prácticas políticas. Queda por saber se esta definición para os exiliados políticos portugueses en Francia de 1958 a 1974 é compatible con dous dos modos de designación dos que os exiliados non poden escapar; o promulgado polo Estado francés e os elaborados polos propios portugueses.

5. Mario Soares, *Le Portugal bâillonné*, Paris, Calmann-Lévy, 1972, p. 278.

6. Yossi Shain, *The frontier...*, *op. cit.*, p. 15.

As designacións dos exiliados políticos portugueses polo Estado francés entre 1958 e 1974

O Estado francés recoñece e protexe os exiliados políticos outorgándolles, baixo a súa demanda, o estatuto de “refuxiado político”. A noción de refuxiado político ten pois unha acepción xurídica e administrativa. Agora ben, entre 1958 e 1974, só foron solicitadas por portugueses 608 demandas de concesión de estatuto de refuxiado político na OFPRA (Office Français de Protection des Réfugiés et Apatrides) e só 314, ou sexa pouco máis da metade, foron concedidas⁷. Debemos considerar esta cifra de 608 portugueses como a dos exiliados políticos portugueses en Francia entre 1958 e 1974? E por que só a metade dos demandantes obtivo este estatuto?

Unha primeira constatación é que a febleza do número de solicitudes é debida a que a grande maioría dos exiliados portugueses non solicitaron o estatuto de refuxiado político. Desconfían do aspecto inquisitorial da OFPRA e temen chamar a atención dos servizos policiais franceses pois, para eles, que, como a maioría dos exiliados antes da saída dos seus respectivos estados, coñeceran a forza represiva da institución policial en Portugal, a perspectiva de pasar repetidamente pola Prefectura de Policía, Servizo de Información e demais avivaba un sentimento de inseguridade e un reflexo de defensa. Mesmo en Francia, sentíanse acosados, vixiados, espiados... Así, moitos dos que puideron obter, en teoría, o estatuto de refuxiado político non fixeron por telo, e non só por medo aos problemas administrativos, senón tamén por non chamar a atención do estado de acollida e da súa máquina policial. Esta característica, que non era específica dos exiliados portugueses, só explica a febleza do número de solicitudes na medida en que estes exiliados, como tantos outros, podían prescindir dese estatuto de refuxiado –preferían diluírse na emigración económica, sen chamar a atención sobre as súas motivacións políticas e, por conseguinte, sobre as súas actividades políticas-. Non solicitar o estatuto parecía así unha garantía de seguridade e de certa liberdade porque, como nolo recorda Gérard Noiriel, “a tradición francesa é tamén unha represión sistemática (polo menos, ata os anos sesenta) da actividade militante dos traballadores estranxeiros”⁸.

7. Todos os datos de cifras relativos aos exiliados políticos portugueses e á OFPRA son sacados de: Antonio Jorge dos Santos e Silva, *Le cas des réfugiés politiques portugais en France: vers une étude statistique du fichier de l'OFPRA-approches juridiques du statut de réfugié*, memoria de DEA de Historia baixo a dirección de Marie-Hélène Piwnik, Université Paris IV, 1998, pp. 69-71.

8. Gérard Noiriel, *Le creuset français*, Paris, Seuil, 1988, p. 331.

Os exiliados políticos portugueses tiveron pois tendencia a maquillar os seus percorridos para que estes fosen semellantes aos dos inmigrantes económicos portugueses que finxían ser –cando facían as súas solicitudes de permiso de residencia ocultaban que tiveran feito estudos en Portugal ou calaban as súas opinións políticas–. Estas prácticas puntuais non lles impedían levar unha actividade militante na súa vida cotiá, mentres que solicitar o estatuto de refuxiado político suporía case automaticamente a imposibilidade de continuar toda actividade política.

Se os portugueses non solicitan o estatuto de refuxiado político é tamén porque, entre 1958 e 1974, Francia abre as súas fronteiras aos traballadores estranxeiros e particularmente aos traballadores portugueses, que tiñan fama de serios e pouco politizados. Esta apertura das fronteiras fai que a solicitude do estatuto de refuxiado político deveña en superflua. Porén, a partir de 1971, esta situación parece alterarse un pouco. En efecto, das 608 solicitudes de outorgamento do estatuto de refuxiado político efectuadas polos portugueses entre 1958 e 1974, 341 son feitas entre 1971 e 1974, demostrando, por unha parte, o aumento da chegada dos refractarios portugueses a Francia e, por outra parte, unha maior necesidade de solicitar o estatuto. Este aumento das demandas resulta da firma dun acordo de man de obra entre o Estado francés e o portugués –que, prevendo a migración nunha cota máxima anual de 65 000 portugueses que chegan a Francia, prohibe a emigración dos portugueses menores de 21 anos para, desde a óptica do Estado portugués, frear e impedir os fluxos dos refractarios– e de varias restricións á inmigración que son postas en práctica a partir de 1968 e que se acentúan a partir de 1971 (circulares Fontanet-Marcellin).

Fronte a estas restricións á inmigración e ás cláusulas particulares sobre a idade dos portugueses no acordo franco-portugués de 1971, a demanda do estatuto de refuxiado político supón entón un recurso, porque permite escapar ás restricións ligadas a estas medidas. As autoridades francesas mostráronse conciliadoras con respecto aos refractarios portugueses. Porén, non lles concedían o estatuto de refuxiado político. Estes refractarios estaban nunha situación híbrida na que non tiñan nin o estatuto de refuxiado político nin a condición de traballadores inmigrantes.

Esta política ambigua con respecto aos emigrantes portugueses queda reflectida nunha nota do gabinete do ministro de Asuntos Exteriores datada o 15 de novembro de 1966. Segundo esta nota, o outorgamento do estatuto de refuxiado pola comisión de recursos da OFPRA ao portugués Antonio de Moura Diniz “contraría unha xurisprudencia constante segundo a cal os súbditos portugueses estaban de feito excluídos en Francia do beneficio da convención antes citada relativa ao estatuto dos refuxiados. Ademais, a Comisión de Recursos sempre considerara –e tal foi invariablemente o parecer do

departamento e do Conseil de l'Office– que non correspondía recoñecer a calidade de refuxiado aos inimigos do presidente Salazar, non só porque a instauración dun réxime autoritario non constitúe un dos acontecementos máis graves, xeradores de persecucións, visados pola Convención de Xenebra de 1951, senón tamén porque a evolución da situación en Portugal desde 1928 non motivou en ningún momento, antes ou despois da citada convención, a conclusión de acordos internacionais relativos aos portugueses que se atopan no exilio. Aínda que o outorgamento do estatuto de refuxiado reforza teoricamente os nosos medios de controlar no noso país as actividades políticas dos adversarios do réxime de Lisboa, a decisión da Comisión de Recursos resulta politicamente inoportuna”⁹.

O outorgamento do estatuto de refuxiado político pola OFPRA aos “inimigos”, e non vítimas, do réxime de Lisboa resulta máis ben dunha xurisprudencia e dunha interpretación pouco extensiva da Convención de Xenebra de 1951 (en vigor en Francia en 1954) que define os refuxiados como “toda persoa que, como consecuencia de acontecementos ocorridos antes do 1 de xaneiro de 1951 e temendo con razón ser perseguidos polo feito da súa raza, relixión, nacionalidade, pertenza a un certo grupo social ou opinións políticas, se atopa fóra do país en que ten a nacionalidade e non pode ou, por causa dese temor, non quere reclamar a protección dese país, ou que, se non ten a nacionalidade, se atopa fóra do país no que tiña a súa residencia habitual e non pode ou, en razón do seu temor, non quere volver a el”. Ademais, ao contrario de que pretende a nota, apoiándose supostamente na Convención, moitas persoas foron perseguidas a causa das súas opinións políticas despois da instauración do réxime autoritario portugués e deberon, por temor a sufrir persecucións, abandonar Portugal.

Aínda que, teoricamente, a OFPRA sexa independente do Ministerio de Asuntos Exteriores, o outorgamento ou non do estatuto de refuxiado político está influenciado polas relacións diplomáticas entre os estados, neste caso entre Francia e Portugal, o que explica unha certa compracencia da OFPRA con respecto ao réxime salazarista. Os arquivos do Ministerio de Asuntos Exteriores francés revelan que a diplomacia francesa, entre 1958 e 1974, considera a Portugal como “un país veciño e amigo”¹⁰ e os dous países mantiñan estreitas colaboracións. O outorgamento do estatuto de refuxiado político aos

9. Nota do 15 de novembro de 1966 da oficina do ministro de Asuntos Exteriores do Goberno francés, AMAE, serie Europa 1961-1970, subserie Portugal, vol. 87.

10. Carta do ministro de Asuntos Exteriores do Goberno francés ao ministro do Interior do Goberno francés, 26 de novembro de 1968, AMAE, serie Europa 1961-1970, subserie Portugal, vol. 87.

exiliados portugueses podía comprometer esas boas relacións, posto que levaba a facer recoñecer polo Estado francés o carácter ditatorial do réxime salazarista, dando así unha lexitimidade moral e política aos exiliados políticos portugueses.

Ademais, a OFPRA, ata 1971, data da ratificación por Francia do protocolo de Bellagio, asinado en 1967, que suprime a data tope de 1951 fixada pola Convención de Xenebra para recoñecer os refuxiados políticos, pode argüír que os exiliados portugueses non poden xustificar persecucións posteriores a 1951, porque, en efecto, a media de idade dos solicitantes se situaba entre os 20 e os 23 anos. E, sobre todo, a OFPRA non considera que o feito de ser refractario ás obrigas militares baste para argüír a persecución política tal como a entende a Convención de Xenebra. O refractario debe, pois, probar que antes de ser insumiso tivera xa actividades políticas que podían convertelo en vítima de persecucións. Resulta difícil, porén, tal como o esixe a OFPRA, para os exiliados políticos proporcionar probas que demostren que foron vítimas de persecucións a causa das súas opinións políticas e merecer así o estatuto.

A política da OFPRA con respecto aos exiliados políticos portugueses e aos textos que rexen o dereito de asilo francés converten, pois, o outorgamento do estatuto de refuxiado político aos exiliados políticos portugueses nun asunto extremadamente difícil e aleatorio. A pesar disto, 314 portugueses obtiveron o estatuto de refuxiado político entre 1958 e 1974 (187 entre 1971 e 1974). Segundo unha nota de 1967 que procede da OFPRA, “a OFPRA cre deber recordar que os únicos cidadáns portugueses que foron recoñecidos como refuxiados baixo o título da Convención de Xenebra o foron no pasado, en tanto que exiliados da Guerra Civil española”¹¹. Segundo esta nota, só os portugueses que participasen no bando republicano na Guerra Civil española, entre 1936 e 1939, obtiveron o estatuto de refuxiado político. Agora ben, se de 1958 a 1967, 53 portugueses obtiveron o estatuto e a media de idade dos solicitantes oscilaba entre 20 e 31 anos, esta regra da OFPRA resulta pouco convincente.

Entre 1958 e 1974, a porcentaxe anual de outorgamento do estatuto con respecto ás demandas non sofre ningunha evolución significativa que permita percibir un cambio de actitude da OFPRA fronte aos solicitantes portugueses. Mesmo se distinguimos dous períodos dentro do ano 1971 –data de ratificación do protocolo de Bellagio por Francia que lles permite teoricamente aos rapaces exiliados portugueses obter o estatuto e ano en que

11. Nota do 16 de novembro de 1967 da oficina do ministro de Asuntos Exteriores do Goberno francés, AMAE, serie Europa 1961-1970, subserie Portugal, vol. 87.

a política de inmigración francesa fai que sexa útil para os refractarios a solicitude de estatuto–, a taxa de outorgamento do estatuto de refuxiado varía pouco; o 48% entre 1958 e 1970, e o 55% entre 1971 e 1974. Parece, pois, que o outorgamento do estatuto de refuxiado político aos exiliados portugueses pola OFPRA foi guiado por unha lóxica pragmática –é dicir, analizando caso a caso, segundo a personalidade do solicitante e os intereses, nun momento dado– do Ministerio do Interior e do Ministerio de Asuntos Exteriores, co fin de conciliar o interese diplomático do Goberno francés e unha certa imaxe de Francia como terra de asilo.

Varios motivos conxúganse para que o estatuto político-administrativo de refuxiado político non permita delimitar o grupo que os investigadores sinalan con ese vocábulo ou cun vocábulo próximo (e que é innegablemente máis amplo que os 314 portugueses que obtiveron o estatuto de refuxiado político ou os 608 solicitantes). A reticencia dos interesados con respecto ao procedemento, o feito de que os exiliados portugueses puidesen prescindir deste estatuto mesturándose coa migración chamada económica e as regras e as prácticas disuasorias da OFPRA explican esta constatación. Esta característica tivo eco na maneira coa que os portugueses que viven en Francia se definen? Conduceos a apoiarse na súa especificidade ou, pola contra, a facer valer, máis alá da súa solidariedade, a súa semellanza con aqueles dos seus compatriotas que buscaban prioritariamente unha vida material mellor?

Autorrepresentación

As estratexias identitarias da maioría dos exiliados políticos portugueses confirman igualmente a súa aparente invisibilidade. O exemplo de Filipe Amorim é neste sentido rechamante. Ameazado de expulsión por non ter respectado unha “estrita neutralidade política”, por ter militado “activamente no seo de organizacións subversivas” e por ter sido “inculpado de golpes e feridas voluntarias durante os acontecementos de febreiro de 1972 (asunto Overney)”¹², escribe unha carta aberta, publicada o 26 de xullo de 1973 en *Politique-Hebdo*, periódico que pretende ser aberto a todas as tendencias de extrema-esquerda, para explicar o seu caso: “Quen son eu? Son un obreiro portugués. Vin a Francia en 1969 para non facer o meu servizo militar, como moitos dos portugueses novos que prefiren deixar o seu país antes que participar nos masacres nos cales os militares portugueses nos queren facer participar. As últimas revelacións sobre a acción dos mercenarios portugueses contra pobos enteiros do Mozambique permiten comprender mellor por que a maior parte

12. *Politique Hebdo*, 26 de xullo de 1973.

da xuventude portuguesa quixo desertar. En novembro de 1970 fun contratado en Boulogne-Billancourt como pintor de pistola. Era o meu oficio en Portugal. Farto das condicións de traballo, dos ritmos, das vexacións e do racismo de certos xefes volvinme un militante activo do Comité de Loita, organización legal que ten os seus estatutos depositados na Prefectura”¹³. Aínda que el sexa refractario e teña asimilado a súa saída de Portugal cun acto de denuncia da política colonial portuguesa, aínda que sexa un militante, non reivindicaba máis que a súa condición de obreiro portugués e nunca a de exiliado político. Esta actitude é semellante á do comportamento da gran maioría dos exiliados políticos portugueses, que, fronte á maquinaria policial francesa, prefiren utilizar as súas identidades de portugueses, de traballadores inmigrantes ou de obreiros. A identidade obreira prima sobre a identidade nacional; Filipe Amorim reforza esta idea subliñando que el exerce o mesmo oficio en Francia e en Portugal. A partir da súa identidade de obreiro, denuncia no mesmo plano as guerras coloniais portuguesas, as súas condicións de traballo e o racismo do que é vítima. Esta non utilización do estatuto de exiliado é tamén unha estratexia política. No marco da politización dos emigrados en Francia, os exiliados –no sentido en que os temos definido: os que teñen prácticas políticas– ocultan as súas especificidades. Esta estratexia non é orixinal no sentido de que, nos anos 1960-1970, moitos militantes de extrema-esquerda se establecen no medio obreiro, renegando moitos deles das súas orixes burguesas.

A utilización ou non da identidade de exiliado político depende do obxecto da reivindicación e tamén do interlocutor. Así, segundo se dirixan os periódicos escritos por exiliados políticos portugueses á emigración económica ou máis ben á emigración política, os termos de “exiliados” ou de “traballadores inmigrados” son utilizados diferentemente. Mentres que nos periódicos escritos para os “emigrados” portugueses, os exiliados políticos tenden a ocultar as súas diferenzas, identificándose cos seus lectores potenciais, estes mesmos destacan a súa identidade de exiliado político portugués cando o interlocutor comparte, supostamente, as súas conviccións políticas.

Porén, a utilización ou non da identidade de exiliado político depende doutros factores que reforzan o uso estratéxico da identidade de exiliado político. Estes poucos versos de Manuel Alègre ofrecen unha representación restrinxida dos exiliados políticos portugueses en 1964: “Eramos vinte ou trinta nas marxes do Sena / E os ollos ían coas augas / buscaban o Tejo nas augas do Sena”¹⁴. Estes vinte ou trinta exiliados son a elite do grupo do que forma parte o autor, intelectuais e homes políticos que teñen certa fama e que, eles

13. *Ibid.*

14. Manuel Alègre, *Lusiade exilé*, Paris, Seghers, 1970.

mesmos, se consideran e se identifican como exiliados políticos. Por outra parte, o vínculo Sena/Tejo-París/Lisboa confirma o elitismo desta representación, dando por suposto que todos os exiliados políticos portugueses viñan de Lisboa. A imaxe de exiliado político está aquí atribuída unicamente aos homes políticos e intelectuais e, nesta imaxe, a condición social e a identidade de exiliado van da man. Así, moitos exiliados políticos portugueses non son considerados como tales porque non pertencían a estes medios –interiorizaron estas categorizacións sociais existentes–. As designacións dos exiliados políticos portugueses están, pois, só ligadas a esta elite.

Tres emisores de definicións designan os exiliados políticos portugueses en Francia entre 1958 e 1974; os investigadores *a posteriori*, o Estado francés e os propios portugueses, que contribuíron a reforzar a aparencia da súa inexistencia non solicitando o estatuto de refuxiado político e reivindicando, parsimoniosamente e estratexicamente, a súa identidade de exiliado político.

A POSICIÓN ORIXINAL DOS EXILIADOS POLÍTICOS PORTUGUESES NA SOCIEDADE FRANCESA

Por específico que sexa, o exiliado político, como todo emigrante, debe buscar onde vivir, poder alimentarse, vestirse e atopar traballo nun medio diferente daquel ao que estaba afeito ata entón. Agora ben, non ten o exiliado portugués, ademais do compromiso que o define, unha particularidade na construción do seu día a día, na súa actividade profesional?

Un grupo heteroxéneo

A falta de estatísticas fiables, debida en parte á variedade de definicións dos exiliados políticos portugueses, contribúe a non poder determinar exactamente a orixe social destes. Porén, un elemento de resposta é o dado pola Cimade (Comité Intermouvement auprès des Évacués), fundada despois de 1945 co fin de socorrer os refuxiados e emigrantes e que axudou aos exiliados políticos portugueses nas súas xestións administrativas, na busca de emprego, nas solicitudes de bolsas, etc. Unha nota deste comité estima, en 1971, que os “propios portugueses non son moi claros, nin no que se refire á composición social actual do movemento de resistencia contra o exército, nin no que se refire á evolución rexistrada desde o comezo dos anos 60. Segundo a opinión máis estendida, tería existido na orixe unha maioría de intelectuais procedentes de todos os matices da burguesía; logo, coa propagación das ideas progresistas e anticolonialistas, foron tamén os fillos dos obreiros os que rexeitaron cumprir o servizo militar. Asistiríamos entón a unha democratización do movemento (...). Parece, segundo os testemuños

que puidemos recoller, que hai –e que sempre houbo– entre os desertores e refractarios unha maioría urbana e, entre esta, unha forte maioría de xente nova da pequena burguesía (funcionarios, comerciantes)”¹⁵. Esta “opinión máis estendida” á que se refire a Cimade nesta constatación pode ser a sosti-da polos exiliados políticos portugueses próximos á organización. Estes, ligando o exilio político portugués co movemento de protesta contra as guerras coloniais, poñen por diante así os refractarios, eses portugueses novos que se posicionaron contra aquelas guerras. En efecto, a partir de 1961, co comezo das guerras coloniais, o exilio político portugués confúndese case co movemento de insubmisión e de resistencia ao exército e, polo tanto, a orixe social, e a súa evolución, da maioría dos exiliados depende da orixe social dos opositores ás guerras coloniais, aínda que non poidamos considerar sistemáticamente todos os refractarios como exiliados políticos. Baste dicir que, a partir de entón, o exilio político portugués en Francia coñece unha amplitude numérica nunca acadada desde 1926 e unha maior diversidade social porque, antes de 1961, o exilio político portugués é principalmente un exilio de elites, como a dos antigos ministros e outros homes políticos que se refuxian en Francia despois do golpe de estado do 28 de maio de 1926¹⁶. Nos anos sesenta, os exiliados portugueses xa non proceden da elite política portuguesa, a cal foi, desde 1926, educada e recrutada polo réxime.

Os primeiros opositores ás guerras coloniais foron os estudantes e outros intelectuais. Entre os primeiros atopamos moitos opositores ao réxime; violentas revoltas estudantís tiveran lugar en 1962, 1965 e 1969. Os estudantes portugueses eran daquela maioritariamente procedentes da burguesía, porque a universidade portuguesa só estaba frecuentada polas clases acomodadas do país; éralle practicamente imposible a un fillo, e *a fortiori* a unha filla, de obreiro ou de campesiño acceder á universidade.

Ademais dos estudantes, os universitarios deberon tamén exiliarse en Francia para poder continuar as súas investigacións, como por exemplo Manuel Valadares, que foi doutor en Ciencias Físicas na Universidade de París e director do Laboratorio francés de Física Nuclear de Saclay. Algúns, como Rémy Freire, Vasco de Magalhães Vilhena, Antonio José Saraiva, Duarte Leite e Veiga Simões, Maria Helena Andrade e Silva, José Gentil da Silva, João Andrade e Silva e Vitorino Magalhães Godinho, foron investigadores no CNRS; outros foron profesores ou lectores de portugués nas universidades francesas.

15. Nota sobre os exiliados portugueses, sen data (probablemente 1972), arquivos da Cimade.

16. Cf. Ana Cristina Climaco Pereira, *L'exil politique portugais en France et en Espagne, 1927-1940*, tese de doutoramento de Historia baixo a dirección de Andrée Bachoud, Universidade de Paris VII, 1998.

Esta burguesía intelectual foi, pois, unha compoñente non menor do exilio político portugués. Así, en 1967, a Prefectura de Policía do Sena estima en 100 o número de intelectuais e conta arredor de 500 estudantes portugueses¹⁷. A Prefectura baséase, para esta estimación, no tamaño das asociacións, como, por exemplo, a Unión de Estudantes Portugueses en Francia, fundada en París en maio de 1960 e que conta, en 1967, con 300 membros, ou a Liga Portuguesa de Ensino e Cultura Popular, rexistrada na Prefectura o 16 de xuño de 1965 e que tiña naquela data 35 estudantes e 15 “intelectuais”¹⁸. O feito de que máis da metade dos estudantes se asocien á UEPPF confirma o carácter masivo do compromiso desta categoría. Estes estudantes e intelectuais uníronse así ao substrato de exiliados políticos, intelectuais, artistas e científicos. Unha continuidade social existe entón entre os exiliados políticos portugueses de diversas xeracións, no que se refire á pertenza á burguesía letrada.

Non obstante, existe o risco de sobreestimar esta compoñente intelectual no exilio político portugués porque é a máis visible, a que máis se expresa, a máis observada polos servizos policiais e tamén a que é identificada e se identifica como exiliada política. Agora ben, a orixe social dos opositores, e polo tanto dos exiliados, evolucionou: mozos urbanos de clase media baixa, pero tamén mozos obreiros influídos pola propaganda a favor da insubmisión e que fuxiran das guerras coloniais. Os exiliados políticos portugueses en Francia non procederon só da burguesía intelectual senón tamén, a partir de 1961, da pequena burguesía e, en menor medida, dos medios obreiros e rurais. Porén, as distincións sociais impostas no país de partida non son deixadas intactas polo exilio. Unha vez chegado a Francia, un fillo da burguesía tiña moitas posibilidades de comezar a súa vida sendo obreiro ou empregado, igual que un fillo de campesiño ou de obreiro en Portugal.

Mobilidade interna e apertura

Os primeiros empregos desempeñados en Francia polos exiliados políticos portugueses non eran diferentes daqueles exercidos pola maioría dos emigrados portugueses na mesma época e borraban, por un tempo, as diferenzas sociais entre os emigrantes. Os exiliados políticos portugueses sufriron os cambios de posición social classicamente derivados da migración. Dos 522 exiliados portugueses que a Cimade recibiu entre xullo de 1965 e decembro de 1967 –estas cifras deben ser consideradas con precaución porque non

17. Prefectura de Policía, Direction des Renseignements Généraux et des Jeux, *La colonie portugaise dans la région parisienne*, marzo de 1967.

18. *Idem*.

todos os exiliados ían á Cimade e as cifras só cobren dous anos–, máis do 90% exercían, como primeiro emprego en Francia, traballos de peón, de manipulador ou de obreiros especializados. Agora ben, dez ou doce meses despois da súa chegada a Francia, a Cimade constata que, se o 56,95% deses 522 exiliados seguían a ser obreiros especializados, o 13% traballaba en oficinas, hoteis e hospitais, o 11% a tempo parcial en laboratorios e o 6% en bibliotecas ou museos¹⁹. Estas cifras testemuñan a rápida evolución profesional dunha parte dos exiliados políticos portugueses, o que os diferencia, claramente, dos emigrados económicos portugueses, que non coñeceron, salvo excepcións, unha mobilidade profesional tan rápida. Esta última é, no caso dos exiliados, provocada pola súa aspiración a atopar na sociedade francesa unha posición social próxima á que tiñan ou á que tiñan as súas familias en Portugal e a exercer empregos ligados ás súas cualificacións, máis elevadas que as dos emigrados económicos portugueses.

Entre estes exiliados, algúns estudantes, ao chegaren a Francia, teñen que interromper, por un tempo cando menos, os seus estudos e atopar rapidamente un emprego para poder facer fronte ás súas necesidades. E, non tendo xa o “capital social” que tiñan en Portugal, deben exercer as profesións implicitamente reservadas aos estranxeiros, é dicir, empregos pouco cualificados e pouco remunerados. A maioría destes exiliados políticos portugueses perdían tamén o confort material que coñecían en Portugal; para algúns, a bufarda de París contrastaba co confort que tiveran no seu medio familiar.

Entre os exiliados políticos portugueses que intentan continuar en Francia as profesións e as actividades que exercían en Portugal atopamos bo número de estudantes e, máis xeralmente, os intelectuais. A maioría atópase na Sorbona, en Jussieu, en Nanterre e en Vincennes, que abre as súas portas en 1969. Mario Soares, por exemplo, imparte clases en Vincennes, e na Sorbona²⁰.

A elección dos estudantes/intelectuais portugueses de vivir e de estudar en París explícase por razóns ligadas a Portugal e a Francia. París é para os intelectuais portugueses a capital cultural europea, mesmo mundial. A burguesía intelectual portuguesa é tradicionalmente francófona e francófila; a estancia en París é case para eles un “lugar da memoria” –os escritores Eça de Queiroz e Aquilino Ribeiro ou a pintora Maria Helena Vieira da Silva ilustran esta tradición–. Nos anos sesenta, con Londres e Berlín, París ten os lugares universitarios máis activos politicamente; os intelectuais portugueses poden continuar alí as súas investigacións e estudos, animados por parte dos intelectuais franceses. Pero, estes intelectuais francófonos dilúense na categoría

19. Nota sobre os exiliados portugueses, sen data (probablemente 1968), arquivos da Cimade.

20. Mario Soares, *Escritos de exilio*, Lisboa, Bertrand, 1975, p. 92.

de intelectuais residentes en Francia ata o punto de non seren máis portugueses no exilio? Non, porque a maioría dos intelectuais portugueses exiliados en Francia continúa, a través das súas publicacións, a súa loita específica contra o réxime (podendo esta ser articulada noutros combates). A publicación de textos, obras ou artigos en portugués e sobre Portugal é, para estes intelectuais, unha forma de militancia que ten varias funcións: unha denuncia do réxime portugués ante os medios internacionais e os gobernos estranxeiros e tamén ante os emigrados económicos portugueses que viven en Francia. Os intelectuais e estudantes portugueses, dentro do marco das estruturas universitarias francesas, profundan no estudo de Portugal, liberados xa de toda censura. O réxime salazarista é un dos principais temas estudados porque a lonxevidade e as causas que levaron a ese réxime atormentan estes intelectuais que foron, pola súa causa, obrigados a deixar o seu país. O enfoque científico é para estes intelectuais unha maneira de comprender o réxime, de analízalo para, eventualmente, combatalo mellor²¹.

Os intelectuais portugueses exiliados esfórzanse por facer visible a situación portuguesa, mesmo a través do seu traballo: publicacións, conferencias, etc. A comezo dos anos sesenta, os medios de comunicación franceses, agás os periódicos próximos ao PCE, eran moi pouco críticos con respecto ao réxime portugués e a opinión pública francesa estaba moi mal informada sobre ese país e a súa situación política. A oposición intelectual portuguesa exiliada esforzábase, por conseguinte, en modificar esa tendencia grazas ás súas publicacións e buscaba gañar unha credibilidade nos medios ou entre os intelectuais franceses para poder criticar a propaganda do réxime portugués. Por exemplo, o diario *Le Monde* móstrase crítico fronte ao réxime salazarista e pide axuda aos intelectuais exiliados para forxar unha opinión sobre os acontecementos portugueses. Este creto ofertado á oposición intelectual portuguesa exiliada por un periódico como *Le Monde* –que non chegaba a un público limitado e que tiña uns lectores non necesariamente opostos ao réxime portugués como os dos periódicos comunistas como *L'Humanité* ou, a *fortiori*, os periódicos editados polos intelectuais portugueses– danaba a boa imaxe que o réxime portugués quería facer chegar á opinión pública internacional. Os intelectuais exiliados dirixíanse non só cara á opinión dos medios, senón tamén cara á opinión dos gobernos estranxeiros e sobre todo aos dos

21. Varios estudos sobre Portugal foron feitos por exiliados políticos portugueses, entre os cales están: Manuel de Lucena, *A evolução do sistema corporativo português*, 2 vols., Lisboa, Perspectivas e realidades, 1976; Silas Cerqueira, “L’Église catholique et la dictature corporatiste portugaise”, *Revue Française de Sciences Politiques*, n.º 23, xuño 1973, pp. 473-513; Alfredo Margarido, *A introdução do marxismo em Portugal (1850-1930)*, Lisboa, Guimarães, 1975; Manuel Villaverde Cabral, *Portugal na alvorada do século XX*, Lisboa, A regra do jogo, 1979.

países occidentais que, naqueles anos sesenta e no contexto da “Guerra Fría”, daban pouca importancia á natureza ditatorial e represiva do réxime. Estaban máis preocupados por manter a Portugal no campo occidental e temían que a caída do réxime salazarista supuxera o paso de Portugal ao campo comunista, hipótese que o propio Salazar se compracía en difundir como unha ameaza. En consecuencia, un dos obxectivos da oposición portuguesa non comunista consistía en ofrecer unha alternativa crible a ese maniqueísmo: a ditadura ou o comunismo. Como o indican os arquivos do Quai d’Orsay, o Goberno francés, no comezo dos anos sesenta, daba pouco creto á oposición portuguesa e mostrábase moi comprensivo co réxime salazarista. Esta comprensión materializábase con vendas de armas ou cun apoio na Asemblea de Nacións Unidas, na que Portugal era fortemente atacado por causa da súa política colonial. Estas boas relacións son tamén perceptibles na actitude do Goberno francés con respecto aos opositores ao réxime. Ás principais figuras da oposición prohibéselles entrar en territorio francés (como, por exemplo, Fernando Queiroga, Álvaro Cunhal). Porén, aínda que o Goberno francés, en 1972, continúa a declararse “sensible ás boas relacións entre Francia e Portugal”²² e unha parte deste Goberno visita Lisboa, parece que a actitude do Goberno francés con respecto aos membros da oposición portuguesa comeza a cambiar. Por exemplo, Mario Soares puido, en 1970, residir en Francia, escribir alí un libro denunciando o réxime ditatorial portugués²³ e impartir clases nas universidades francesas. É preciso poñer de manifesto nesta evolución do Goberno francés con respecto á oposición portuguesa o peso dos intelectuais portugueses exiliados en Francia que conseguiran mostrar os límites do réxime portugués e desacreditalo? Estes, contribuíndo a modificar a opinión dos medios internacionais e utilizando a axuda de intelectuais e de figuras políticas francesas, denunciaron sen descanso o apoio do Goberno francés ao réxime portugués. Formaron así un grupo de presión, de tal xeito que toda acción dirixida contra os exiliados portugueses en Francia foi a partir de entón mediatizada. Esta situación interior, engadida ao descrédito que supón para o réxime a súa política colonial e a evolución da opinión internacional a favor dunha maior firmeza con respecto ás ditaduras, puido levar o Goberno francés a tratar mellor os exiliados pero tamén a ser ou parecer máis crítico no que se refire á situación de Portugal.

Se as prácticas dos intelectuais portugueses foron unha forma eficaz de militancia contra os que sostiñan ou toleraban ese réxime no estranxeiro,

22. *Ibid.*

23. Mario Soares, *Le Portugal bâillonné*, Paris, Calmann-Lévy, 1972.

tamén pretenderon alcanzar e convencer os emigrados económicos portugueses en Francia.

O paso mesmo efémero dun bo número de estudantes e de intelectuais portugueses polos mesmos empregos que os emigrados económicos portugueses en Francia permite superar a fenda que, en Portugal, separaba a burguesía intelectual oposta ao réxime do resto da poboación e, máis particularmente, dos medios rurais e obreiros. Para os intelectuais portugueses exiliados en Francia, estes emigrados representan o “pobo” ao que nunca se puideron achegar en Portugal. Ademais, o cambio de categoría profesional sufrido por estes estudantes fainos descubrir e tomar conciencia das realidades da vida obreira que, ata entón, non coñeceran.

O vínculo entre exiliados políticos e emigrados económicos efectúase acotío no lugar de traballo e a través de diversas prácticas. A moitos estudantes, o descubrimento das condicións de vida dos traballadores emigrados incítaos a ligar estudos e conviccións políticas. Así, moitos fórmanse en ciencias sociais coa intención de poder axudar os seus compatriotas. Esta militancia dirixida cara aos emigrados económicos portugueses distínguese tamén por un amplo abano de accións culturais. En París e arredores, así como noutras rexións francesas, os exiliados portugueses adaptan as súas accións ao nivel político e cultural dos emigrados económicos portugueses. Como estes últimos eran moi desconfiados con respecto á política, moitos intelectuais portugueses ocultaban as súas condicións de exiliados políticos e transmitían a súa mensaxe a través de diversas accións culturais. Músicos como José Afonso, Tino Flores, José Mario Branco ou Sergio Godinho conxugan música popular, mensaxe revolucionaria e compromiso político. Estes mozos músicos exiliados que renovaron a música popular portuguesa tiveron un grande éxito, sobre todo entre os novos estudantes portugueses, e, por outra parte, foi a canción de José (Zéca) Afonso *Grândola, vila morena*, gravada en 1971 na rexión parisiense, a que deu o sinal de partida do levantamento militar do 25 de abril de 1974, cando foi emitida nas ondas radiofónicas. O teatro foi tamén un medio de chegar aos traballadores portugueses en Francia, outro medio de politización. Obras como *O canto do fantoche lusitano* de Peter Weiss, considerado polo Goberno portugués como un home maldito, foron representadas co fin de denunciar o réxime portugués. Algunhas compañías compuxeron elas mesmas as súas obras de teatro e puxeron en escena as preocupacións dos emigrantes portugueses, dos desertores²⁴. Así, o teatro obreiro de París

24. Sobre a actividade teatral portuguesa en Francia, ver: Antonio Cravo, *Subsídios para a historia do teatro portugués en França*, Paris, CCPF (Coordination des Collectivités Portugaises de France), 1996.

escribiu e representou *O soldado*²⁵ e o club dos mozos traballadores de París, fundado en 1969, *O emigrante*. Aínda que estas compañías están constituídas por estudantes e por intelectuais, chámanse teatro obreiro, teatro popular; identifícanse co seu público e adáptanse aos emigrados económicos portugueses creando pezas e personaxes cos que estes se poidan identificar para que a mensaxe política se entenda máis facilmente.

Se as compañías de teatro crean obras máis accesibles para os emigrados económicos é porque a súa escolarización foi inexistente ou moi feble en Portugal. Para remediar estas lagoas culturais e para aqueles emigrados portugueses que o desexen, os estudantes e intelectuais portugueses, nomeadamente entre os membros da Liga de ensino e de cultura popular, dan cursos de alfabetización (en francés). Ademais de ser un medio de entrar en contacto cos emigrados portugueses, esta escolarización tiña como finalidade permitir a aqueles portugueses a emancipación que lles fora negada polo réxime salazarista.

Máis alá de todas estas actividades culturais, os intelectuais e estudantes portugueses conciben periódicos específicos para os emigrados económicos portugueses. Tamén aquí os contidos son adaptados ás necesidades prácticas dos emigrados: xestións administrativas, funcionamento dos sindicatos, etc., pero tamén dedicados ás denuncias do réxime portugués ou da explotación dos emigrados en Francia, a través das informacións sobre as guerras coloniais e as folgas en Francia e Portugal. Entre estas publicacións, distinguimos dous enfoques diferentes dos emigrados económicos portugueses. Periódicos como *A Voz do Imigrante*, *Emigrado Português*, *Jornal do Emigrante* ou *O Imigrado Português* destacan o punto en común a todos os portugueses en Francia: a distancia do seu país natal, a migración... Neses xornais, o acento ponse na evolución política en Portugal, pero tamén nas moitas dificultades que os portugueses atopan en Francia. Porén, periódicos como *O Traballador*, *Camarada*, *O Proletariado* ou *A Voz do Povo* subliñan en primeiro lugar a clase social deses emigrados portugueses: son proletarios, a súa nacionalidade conta menos que a súa condición social. Estes periódicos incítanos a participar nas loitas sociais en Francia, e non só a defender os seus dereitos como emigrados senón tamén como traballadores.

Con todo, esta intensa actividade política viuse limitada polas diferenzas sociais e culturais que non puideron ser sempre superadas e tamén pola desconfianza da maioría dos emigrados económicos portugueses fronte á política. Así, o éxito das actividades culturais, nomeadamente o teatro, dirixidas

25. Helder Costa, *Teatro operario: 18 de janeiro 1934: O soldado*, Coimbra, Centelha, 1980; Antonio Cravo, *Subsídios...*, op. cit., p. 14.

aos emigrados portugueses debe ser relativizado. O público destas actividades estaba constituído, case sempre, polos propios exiliados. Por outra parte, o réxime portugués continuaba a vixiar e a controlar rigorosamente a poboación portuguesa emigrada en Francia. O Goberno portugués, por mediación dos bancos portugueses, da misión católica portuguesa e de asociacións que organizan tamén actividades culturais, deportivas e asistenciais, limitaba a acción dos exiliados. Periódicos como *A Voz da Saudade*, *Correio Português* ou *Mundo Português* eran publicados coa finalidade de competir cos periódicos editados polos exiliados políticos portugueses e os sindicatos franceses. E, sobre todo, o réxime portugués mantiña un clima de sospeita e de medo entre a comunidade portuguesa en Francia, infiltrando nela moitos axentes da PIDE que vixiaban tamén os exiliados políticos e trataban de que non continuasen as súas accións entre os emigrados portugueses²⁶.

As orixes sociais da maioría dos exiliados políticos non os illan completamente da emigración portuguesa. Houbo dúas formas de vínculos directos, as actividades militantes dos intelectuais dirixidas aos emigrados e o paso máis ou menos longo, pero case obrigado, de moitos mozos burgueses portugueses por empregos que eran os dos emigrados portugueses. Pero nos lugares de traballo, así como nas universidades, a súa condición de exiliados non desaparece. Conservan unha especificidade que corresponde á posición que lles tocou en sorte.

Unha posición de intermediario

A distinción entre emigrado e exiliado e a separación entre estes dous grupos, en termos diferentes porén, é a miúdo subliñada ou atopada nas fontes e nos estudos da época. Danièle Kergoat, por exemplo, estudou o comportamento dos obreiros dunha fábrica chamada Bulledor durante as folgas en 1968²⁷. Nesta fábrica, na que traballan moitos emigrados portugueses, a maioría OS (obreiros especializados), Danièle Kergoat distingue dous grupos entre os traballadores portugueses, segundo o criterio do desexo ou non de regresar a Portugal. Unha importante maioría desexa regresar rapidamente a Portugal e considera a súa emigración como necesaria economicamente pero transitória. Os que planean quedar en Francia, unha pequena minoría pois, son cualificados por Danièle Kergoat como “refuxiados políticos” ou “desertores”. O

26. Cf. Víctor Pereira, “L’Etat portugais et les Portugais en France de 1958 à 1974”, memoria de DEA baixo a dirección de Serge Berstein, IEP Paris, 2001.

27. Danièle Kergoat, *Bulledor ou l’histoire d’une mobilisation ouvrière*, Paris, Seuil, 1973, pp. 101-116.

termo de refuxiado é diferenciado do termo de desertor, como se non fosen sinónimos. Emporiso, estes refuxiados e desertores que non poden regresar libremente a Portugal, polo menos mentres dure o réxime salazarista, teñen o mesmo desexo de quedar en Francia, e, por esta razón, están máis atentos aos seus dereitos, ás súas condicións de traballo e de vida. Danièle Kergoat subliña que, segundo estes, o seu paso por Bulledor é transitorio, que desexan un oficio mellor, unha mellor remuneración, e que, con este fin, aprenden francés nas clases nocturnas. Intúen a súa estancia en Francia como probablemente longa, polo menos mentres o réxime que os fixo fuxir non desapareza. Esta actitude parece paradoxal: pola contra, a miúdo, os refuxiados ou exiliados, máis aínda que os outros emigrantes, pensan poder volver rapidamente ao seu país de partida –a esperanza no combate político realizado explica en parte o sentimento dunha estancia en Francia pasaxeira, episódica–. Este sentimento non é compatible cunha estancia prolongada máis alá da caída do odiado réxime –tal foi o caso dalgúns refuxiados españois chegados en 1939, dos exiliados antifascistas italianos coa chegada ao poder de Mussolini ou dos exiliados políticos chilenos que fuxían do réxime de Pinochet en 1973–. De todas as maneiras, a duración do exilio vivido como tal depende da supervivencia do réxime que se combata e é máis doado concibir a caída dun réxime que se acaba de instalar, como a ditadura de Pinochet en 1973, que a da ditadura salazarista, establecida desde 1926 e que, en 1968, sobrevive á súa figura tutelar. Aínda que eles esperan ardentemente a caída do réxime, non a conciben como inminente. Os exiliados políticos portugueses chegados a Francia entre 1958 e 1974 naceron, a maioría, baixo o réxime ditatorial, o que non lles impide, pois, querer intentar instalarse nunha perspectiva a longo termo na sociedade francesa.

Na época das folgas de maio de 1968, Danièle Kergoat constata que, na mobilización, os dous grupos de traballadores portugueses de Bulledor teñen actitudes diferentes. No primeiro grupo, o dos “inmigrantes”, algúns son pasivos, mesmo collen medo e regresan a Portugal. Moitos foron os emigrados portugueses en Francia que, en maio de 1968, regresaron a Portugal por medo a unha posible revolución. Pola contra, os traballadores portugueses exiliados, colocados por Danièle Kergoat no segundo grupo, participan nos debates sindicais e ocupan unha posición activa na folga. No desenvolvemento da folga, estes inventan un papel de intermediarios entre os emigrados económicos portugueses e certas prácticas francesas. Asumen como misión a de explicar aos compatriotas que non fuxiron para Portugal –mostrando, pois, unha certa apertura de mente fronte aos movementos sociais– o desenvolvemento das folgas, as reivindicacións e as decisións tomadas polos sindicatos.

Este papel de intermediario desempeñado polos exiliados non é nin anódino nin accesorio porque os sindicatos franceses confesaban a súa dificultade

de comunicación cos emigrados económicos portugueses. Destacaban a sub-politización dos portugueses causada polo réxime salazarista para explicar a feble adhesión dos traballadores portugueses aos sindicatos²⁸. Estes non só tiñan dificultades para comprender o funcionamento dos sindicatos franceses, senón que tamén facían unha amálgama entre sindicatos e política. Para os traballadores portugueses inmigrados, afiliarse a un sindicato equivalía a facer política, o que lles estaba prohibido polo Estado francés e, ademais, podía ser perigoso para eles con respecto ao réxime portugués, que, a través dos axentes da PIDE en Francia, seguía a vixialos. Pola contra, os exiliados políticos portugueses, que querían defender os seus dereitos e que temían menos as ameazas do Goberno portugués, afiliábanse aos sindicatos franceses. A súa vontade de ficar en Francia incítaos a defender os seus dereitos como calquera outro traballador francés. Non son reivindicativos só pola súa condición de traballador emigrado, senón tamén polo seu estatuto de traballador. Teñen as mesmas reivindicacións que os traballadores franceses, as mesmas esixencias. Non queren só mellorar as condicións dos traballadores inmigrados no seo da empresa, desexan mesmo deixar Bulledor.

Algúns exiliados políticos portugueses son, pois, non só os portavoces dos traballadores emigrados portugueses nos sindicatos senón tamén os portavoces dos sindicatos ante os traballadores emigrados, de aí a súa posición de intermediarios entre as dúas partes. Mesmo se os exiliados políticos coñecen unha mobilidade profesional máis rápida que a dos seus compatriotas emigrados económicos, loitan ardentemente polo seu beneficio e mesmo van máis alá, posto que, para a maioría deles, o combate pola clase obreira supón o combate pola sociedade enteira.

As conviccións políticas dos exiliados políticos lévanos así a non só loitar contra o réxime portugués, senón tamén a comprometerse no espazo político francés, nos sindicatos franceses. As notas da policía francesa focalízanse na acción do PCF e da CGT, excluindo as formacións políticas portuguesas e deixando así pensar que os traballadores exiliados non crean as súas propias forzas, senón que utilizan as estruturas francesas. Ademais, o PCP está prohibido en Francia desde o decreto ministerial do 18 de decembro de 1957, despois dun comezo de implantación entre os estudantes portugueses. Esta prohibición, que resulta non só das presións portuguesas con respecto ao Goberno francés, senón tamén, e sobre todo, do contexto da “Guerra Fría”, no que o Goberno francés vixía estreitamente os membros dos partidos comunistas estranxeiros (o propio Partido Comunista Español foi prohibido

28. Cf. por exemplo Laurent Charles, “Les émigrations: les Portugais”, *Esprit* n.º 4, pp. 705-718.

en 1950, como consecuencia da operación “Boléro-Paprika”²⁹), revela a obriga dos exiliados políticos portugueses de unirse aos partidos e sindicatos franceses para poder continuar a súa actividade legalmente. No momento en que o número de traballadores portugueses en Francia aumenta, a CGT é o primeiro sindicato que se dirixe a eles. Como o notifican os Renseignements Généraux, “a afluencia masiva dos traballadores portugueses estimula os axitadores comunistas portugueses e os seus asesores franceses, que ven a posibilidade de agrandar o marco da súa acción, ata entón exercida só no medio estudantil”³⁰. Os asesores franceses dos que falan os Servizos de Información son membros do PCF e da CGT que apoian a actividade dos militantes comunistas portugueses; por outra parte, o termo “asesores” é sintomático da xerarquía suposta polos redactores da nota. Pola contra, trátase dunha colaboración entre militantes portugueses e militantes franceses da CGT, que se manifesta a través da publicación de panfletos e do periódico *O traballador*, dirixido aos traballadores portugueses a partir de 1964. O sindicato abre sedes nas cidades –nas barriadas de chabolas³¹– onde residen os traballadores portugueses, principalmente en Champigny, Nanterre, Saint-Denis, Aubervilliers, Levallois, Villejuif. As municipalidades comunistas da rexión parisiense organizan tamén festas dirixidas aos traballadores portugueses e os militantes comunistas portugueses teñen o seu *stand* na festa da Humanité. Segundo unha enquisa do Servizo de Información de 1967, o PCF e a CGT están presentes na iniciativa de creación de diversas organizacións como a “Conferencia dos países de Europa occidental para a amnistía dos presos e exiliados políticos portugueses” ou da “Asociación dos Naturais de Portugal”. As iniciativas e as accións do PCF e da CGT permiten aos militantes do PCP en Francia teren actividades legais dirixidas á emigración económica portuguesa e continuar a súa loita. Por outra banda, estes militantes portugueses permiten máis doadamente á CGT entrar en contacto cos traballadores portugueses co fin de denunciar o réxime portugués e defender os seus dereitos de obreiros en Francia.

Porén, o monopolio da CGT entre os militantes sindicais portugueses debe ser matizado porque a influencia do PCP entre a comunidade exiliada en Francia vai a menos a partir de 1964, e aínda empeora despois dos

29. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France*, Paris, Albin Michel, 1999, pp. 264-267.

30. Préfecture de Police de Seine, Direction des Renseignements Généraux et des Jeux, *La colonie...*, *op. cit.*

31. Sobre as barriadas de chabolas “portugasas”, ver: Marie Christine Volovitch-Tavares, *Portugais à Champigny, le temps des baraques*, Paris, Autrement, 1995.

acontecementos de maio de 1968. A CFDT e certos grupos da extrema-esquerda van recuperar ou influír sobre moitos militantes portugueses. Así, a CFDT, a partir de 1967, edita *Liberdade Sindical* e crea secretariados nacionais de traballadores inmigrados con agrupacións por nacionalidades, entre as que están a dos portugueses e na que uns representantes son elixidos para formar parte da comisión sindical da CFDT. Aínda que o FO sexa un sindicato menos influente entre os traballadores inmigrados, tamén ten unha agrupación portuguesa con Eleutério Gervasio e Craveiro Lopes. Finalmente, tamén militantes portugueses participan activamente nas accións especialmente dirixidas polos maoístas franceses, nomeadamente en Renault-Billancourt, dirixidas aos traballadores inmigrados.

A posición de intermediario dos exiliados políticos portugueses percíbese perfectamente nos sindicatos, lugares onde, nos anos sesenta, as loitas obreiras e políticas se funden e se confunden. O feito de que sexan exiliados e de que procedan, principalmente, da pequena burguesía explica esta posición orixinal que foron creando na sociedade francesa.

O COMPROMISO DOS EXILIADOS POLÍTICOS PORTUGUESES EN FRANCIA

Se o compromiso político define o exilio político, as súas prácticas non só poden ser intermitentes senón mesmo múltiples. En efecto, nos anos sesenta, o termo “político” ten dificilmente o sentido que adquiriu para algúns a continuación. O compromiso sindical, por exemplo, non se entendía a miúdo como distinto do compromiso político; era unha maneira entre outras moitas. Hai que considerar, pois, o compromiso político dos exiliados portugueses como unha serie, ás veces descontinua, de prácticas militantes en varios campos. Ademais, tal como o suxeriu o compromiso sindical, estas prácticas “políticas” dos exiliados portugueses non están só dirixidas contra o réxime portugués, senón que se enmarcan tamén no espazo político francés. Polo tanto, habería uns trazos específicos no compromiso dos exiliados políticos portugueses que terían que ver nomeadamente coas condicións inherentes ao exilio, coa composición particular desta categoría e coas evolucións ideolóxicas que afectan á oposición portuguesa entre 1958 e 1974?

Sociabilidades políticas exiliadas

O compromiso político dos exiliados políticos portugueses presenta formas moi variadas que se desenvolven tamén nas súas actividades profesionais: os intelectuais, os obreiros, os artistas militan. Se todo acto dun exilio político portugués adquire unha connotación política non é só en razón

da polisemia da palabra “política” nos anos sesenta, senón tamén, parece ser, en razón da súa condición de exiliado, porque o propio exilio é xa unha forma de compromiso. Estar exiliado significa cada día a súa oposición ao réxime portugués. Stéphane Dufoix subliña así, na súa tese: “aparentemente, o exilio é o lugar do todo político”³². A postura militante, sexa activada ou non nas accións, é inherente á condición de exiliado. A militancia preséntase como unha forma de vida.

O exilio é tamén un lugar de sociabilidades políticas. Unha desas sociabilidades é a dos intelectuais, ensinantes e alumnos portugueses no Barrio Latino entre os anos 1958 e 1974. Podemos enumerar como lugares de encontro destes exiliados a Librería Portuguesa, na rúa Gay-Lussac, rexentada por Adolfo Ayala, a librería Joie de Lire de François Maspéro e tamén os cafés arredor do Barrio Latino e dos xardíns de Luxembourg. Pero estes lugares de sociabilidade non son específicos dos exiliados portugueses, a non ser a Librería Portuguesa, senón tamén de moitos individuos e grupos da mesma composición ideolóxica, outros intelectuais, ensinantes e alumnos franceses e doutras nacionalidades que viven tamén no Barrio Latino ou que o frecuentan. Vemos, pois, que esta forma de sociabilidade dos exiliados portugueses ábrese a outros medios e particularmente a medios de extrema-esquerda. A frecuentación da librería Maspéro é a proba disto, así como certas publicacións producidas polos exiliados políticos portugueses que son suplementos de publicacións francesas. Así *Portugal Libertario* é o suplemento de *Front Libertaire*, editado pola organización revolucionaria anarquista. As publicacións como *Viva o Comunismo*, que aparece en 1971, ou *Servir o Povo*, en 1969, son traducións literais de publicacións francesas aparecidas con anterioridade, deixando así supoñer a existencia de vínculos e de interaccións. Podemos entón considerar que, polo menos no seo da extrema-esquerda que naquel momento está fortemente polarizada arredor da Sorbona e do Barrio Latino, as sociabilidades, por nacionalidade, dos intelectuais entrecruzáronse. Estas sociabilidades permiten pensar en dobres pertenzas, por parte dalgúns militantes portugueses, a grupos portugueses e franceses.

As prácticas políticas dunha parte dos militantes portugueses dirixidas aos emigrados chamados económicos fai aparecer outro tipo de sociabilidade: as sociabilidades obreiras que se perciben nas publicacións como *O Salto* ou *Alarme*. Neses periódicos menciónanse a miúdo as actividades de asociacións, como a da Xuventude Traballadora de París ou a da Xuventude Traballadora

32. Stéphane Dufoix, *Exil et politique. Éléments pour une sociologie de la politique en émigration: l'exemple des Hongrois, des Polonais et des Tchécoslovaques en France de 1945 à nos jours*, tese de doutoramento en Ciencias Políticas baixo a dirección de Marc Lazar, Universidade Paris I, 1997, vol. 1, p. 174.

Portuguesa. Estes grupos organizan corais, festas ou encontros entre traballadores nos que se deixan ver motivacións que suxiren certa apertura dalgúns intelectuais á inmigración económica a través da cultura popular.

O exilio está xeralmente marcado por momentos privilexiados de encontros ou de xuntanzas, nomeadamente nas conmemoracións, como os rituais dos xantares e comicios do 5 de outubro, data da revolución republicana de 1910. Este tipo de conmemoración funde os exiliados políticos portugueses coa súa historia, como o recorda Geneviève Armand-Dreyfus: “para unha comunidade emigrada, a memoria histórica está por riba de todo, é vital mantela; é o factor de cohesión nacional, cultural e político”³³. As prácticas conmemorativas dos exiliados políticos portugueses non se limitan só aos acontecementos de carácter nacional, senón que se abren, para algúns exiliados, a outras datas: o 1º de maio, o 14 de xullo e, sobre todo, a Comuna de París son acontecementos históricos, conmemorados nos periódicos editados polos exiliados políticos, que non teñen relación coa memoria colectiva portuguesa, senón coa memoria colectiva francesa e, sobre todo, popular e obreira. As prácticas conmemorativas dos exiliados van máis alá da vontade de manter tradicións e unha memoria colectiva nacional: non participan só na loita de carácter nacional, senón tamén na loita mundializada e pretenden participar nos acontecementos que se desenvolven alí onde se atopan.

As diferentes sociabilidades que acabamos de describir son tan vivas como solicitadas. En efecto, hai unha necesidade de atoparse entre portugueses para atenuar o desarraigamento e para poder falar a súa lingua natal. Existe pois un desexo moi importante de encontros. Este desexo é aínda máis forte porque os exiliados portugueses son, na súa maioría, novos e a xuventude é o tempo privilexiado das sociabilidades amplas e fluídas. Así, as diversas asociacións de mozos (traballadores portugueses ou estudantes portugueses) multiplícanse e mostran así non só a importancia da xuventude senón tamén a súa vontade de autonomía.

A radicalización política do exilio portugués

Unha forte tendencia vaise debuxando ao longo dos anos 1958-1974; o distanciamento, por parte dos exiliados políticos portugueses, do PCP en beneficio dos diferentes grupos da extrema-esquerda. O itinerario de Manuel Villaverde Cabral ilustra este fenómeno³⁴. Procedente dun medio que el cualifica de

33. Geneviève Armand-Dreyfus, *L'émigration politique en France au travers de sa presse 1939-1975*, 2 vol., tese de doutoramento baixo a dirección de Pierre Milza, IEP de París, 1994, p. 613.

34. Itinerario reconstituído segundo a entrevista con Manuel Villaverde Cabral, o 2 de decembro de 1999, en París.

“pequeno-burgués”, traballaba na rexión de Coímbra no mundo editorial e tiña traducido nomeadamente obras de Marguerite Duras. Militante do PCP en Portugal, viuse obrigado a exiliarse en 1963 a causa dunha eventual ameaza de arresto por parte da PIDE. Chega a París e descobre a solidariedade intelectual do Barrio Latino. Alí desvincúlase rapidamente do PCP e participa na escisión pro-chinesa en 1964 coa FAP (Frente de Acção Popular) e co CMLP (Comité Marxista-Leninista Popular). Aínda que esta bifurcación non é excepcional en Francia, porque moitos militantes de extrema-esquerda daquela pasáronse a unha organización comunista, o exilio contribúe a este cambio na medida en que a chegada a Francia é para o exiliado o momento en que xa non está rigorosamente controlado polo partido e a súa propaganda.

Este itinerario pon de relevo unha ruptura producida no seo do PCP, que tiña case o monopolio dentro da oposición de esquerdas en Portugal. Porén, no mesmo Portugal, este case monopolio decrece e o paso case obrigado polo PCP atenúase na segunda metade dos anos sesenta. Así, nas memorias de Raul Simões Pinto³⁵, refractario que chega a Francia arredor de 1970 (logo, máis tarde que Manuel Villaverde Cabral), o PCP xa non é mencionado, suscitando así a hipótese dun distanciamento do PCP por parte da xuventude da oposición en Portugal, polo menos por parte dos refractarios e dos desertores que, exiliándose, atópanse, en parte, en desacordo co PCP, que defendía a loita no seo do exército e no interior de Portugal.

Ademais destes diferentes itinerarios de exiliados políticos portugueses podemos, a partir da prensa producida polos exiliados políticos portugueses, entrever bastante claramente a radicalización do exilio político portugués, sobre todo se temos en conta o valor que constitúe a prensa como revelador da evolución do exilio portugués. Como o constata Geneviève Armand-Dreyfus, “publicar un periódico é afirmar a súa existencia política e como organización, o primeiro e o máis fundamental signo desta afirmación”. Segundo o inventario de publicacións da emigración portuguesa en Francia efectuado por Cristina Climaco: 108 títulos en total³⁶, entre 1963 e 1974 (que comprenden, pois, as publicacións producidas polos exiliados políticos), podemos constatar, en primeiro lugar, o aumento significativo do número de publicacións que aparecen cada ano³⁷. Mentres que só un título aparece en 1963, 4 aparecen en

35. Raul Simões Pinto, *O 15 de Moulinet*, Porto, Pé de Cabra, 1995.

36. Porén, este inventario non é exhaustivo; a difusión limitada da maioría destas publicacións e a súa conservación aleatoria implica que non se poida, en todo o territorio francés, establecer un inventario definitivo destas publicacións.

37. Este inventario e a análise que se fixo del atópase in Ana Cristina Climaco Pereira, *La presse de l’émigration politique portugaise, analyse du journal o salto 1970-1974*, memoria de DEA de

1964, 5 en 1965, 6 en 1966, 10 en 1967, 18 en 1968, 21 en 1969, 26 en 1970, 32 en 1971, 42 en 1972, 55 en 1973 e 46 en 1974. Disto podemos deducir facilmente que algunhas publicacións teñen unha vida efémera, o que confirma o número de novas publicacións; un só título foi lanzado en 1963, 3 en 1964, 2 en 1965, 3 en 1966, 5 en 1967, 10 en 1969, 9 en 1970, 14 en 1971, 17 en 1972, 24 en 1973 e 9 en 1974. O aumento do número de títulos novos é constante até 1973; en 1974, ano da revolución do 25 de abril, moitos periódicos deixan de aparecer como consecuencia do regreso de moitos exiliados. Os picos de creación de publicacións vense influenciados por acontecementos de diversa índole; se os anos 1971, 1972 e 1973 son anos en que o fluxo dos desertores e refractarios, compoñente principal do exilio político portugués durante eses anos, que chegaban a Francia é o máis importante, tanto como o número de emigrados portugueses en Francia cara aos que ían dirixidas boa parte das publicacións; o pico de 1968 pode, sen dúbida, explicarse por maio e a efervescencia que se produciu na extrema-esquerda.

Ademais da evolución numérica, o léxico dos títulos e os editores indicados no inventario de Cristina Climaco revelan particularidades sintomáticas das apostas e das estratexias do compromiso dos exiliados políticos portugueses e da súa evolución. Os primeiros periódicos publicados polos exiliados políticos de maneira autónoma, é dicir, sen a protección directa dun organismo francés (por exemplo, un sindicato), aparecen en 1964. Estes periódicos son *Acção Revolucionaria* e *Revolução Portuguesa*, publicados respectivamente polo MAR (Movimento de Acção Revolucionario) e a FAP (Frente de Acção Popular), dous movementos que intentaron formar na oposición portuguesa unha alternativa ao PCP. O MAR, creado en 1962 e constituído por militantes comunistas e por cristiáns progresistas, foi o primeiro movemento que competiu co PCP pola esquerda. A propia FAP resulta dunha escisión pro-chinesa do PCP que tivo lugar en 1964 con Francisco Martins Rodrigues, antigo membro do comité central do PCP. Os dous periódicos, difundidos en Francia e dos que a tirada era limitada e só difundida entre os exiliados políticos portugueses, inauguran a multiplicación de alternativas políticas ao PCP. Estes dous periódicos son efémeros xa que só aparecen un ou dous anos³⁸, particularidade común ás publicacións dos exiliados políticos

Historia baixo a dirección de Andrée Bachoud, Université Paris VII, 1992, pp. 55-77; outro inventario efectuado por Marie Christine Volovitch-Tavares, "Les Portugais dans la région parisienne depuis la fin de la deuxième guerre mondiale jusqu'en 1974", in Antoine Marès, Pierre Milza, *Le Paris des étrangers depuis 1945*, Paris, Publications de La Sorbonne, 1994, pp. 117-120.

38. O inventario non indica a cantidade de números que foron editados.

portugueses. A falta de medios financeiros e de dinámicas políticas no seo do exilio político portugués –escisións, disolucións dos partidos ou grupos– implica unha duración de vida curta nas publicacións.

Os títulos dos periódicos que nacen despois destas dúas publicacións pioneiras indican a compoñente estudantil, que daquela se reivindicaba como tal, no exilio político portugués. En 1965 aparecen *Vintequatro de Março: órgão da Junta Patriótica de Estudantes Portugueses no Estrangeiro* e *Movimento Estudantil*, publicado pola UEPF (Unión dos Estudantes Portugueses en Francia). Estes periódicos só saen un ano. Se o compromiso político é daquela sobre todo obra dos estudantes, arredor de 1967-1968 o vocabulario dos títulos e os seus editores radicalízanse. Un novo campo semántico é empregado. Con *O Proletariado*, publicado polo CMLP en 1967, comezan as declinacións dos nomes de grupos ou de periódicos arredor do medio obreiro, proletario. Así, aparecerán *A Classe Operária* en 1970, *Os Proletários Não Têm Pátria* e *Controle Operário* en 1974. En 1968 o termo de emigrante é utilizado por primeira vez polos exiliados políticos portugueses no *Jornal do Emigrante*, publicado pola Liga Portuguesa do Ensino e da Cultura. Ademais, o vocabulario traballador/emigrante/portugués conxúgase e mestúrase como, por exemplo, en *A Voz do Povo: Órgão dos Trabalhadores Portugueses da Emigração*, publicado en 1968. Que os termos pobo/traballador/emigrado se conxuguen deixa entrever a pegada do pensamento da extrema-esquerda, nomeadamente a maoísta.

Outro gran tema das publicacións dos exiliados portugueses: as guerras coloniais. A primeira publicación con mención específica aparece en 1968: *Guerra Colonial*, publicada pola comisión do FPLN. As publicacións específicas das guerras coloniais e dos desertores e refractarios multiplícanse: *Lutte Anti-colonial* en 1971, *Lutta/lutte* en 1972, *Boletim do Comité de Apoio aos Desertores Portugueses em França* en 1973, *A Voz do Desertor* en 1973; mentres que, noutras publicacións, nomeadamente *O Salto*, o tema das guerras coloniais faise recorrente, case omnipresente, neses mesmos anos.

Desta evolución do vocabulario das publicacións difundidas polos exiliados políticos portugueses deducimos as principais evolucións que coñeceu o exilio político portugués e percibimos as súas principais cesuras. Se até preto de 1967-1968 o número de publicacións é reducido e o seu público potencial tamén –só se dirixen aos exiliados–, despois dese momento denotan a apertura dos exiliados á emigración portuguesa en Francia e ao mundo obreiro; isto vén facilitado porque os emigrados portugueses pertencen xa a ese mundo. Á parte de que esta apertura dos exiliados portugueses coincide coa apertura de estudantes franceses maoístas ao mundo obreiro, que se concretiza na súa presenza nas fábricas a partir de 1967, a desaparición practicamente do termo “estudante” no título das publicacións a partir deses anos corrobora a idea de que os exiliados, principalmente intelectuais e estudantes,

xa non utilizan a súa identidade de intelectuais (a excepción que confirma a regra parece ser *Viva a Revolução: Órgão do Comité Revolucionário dos Estudantes Comunistas*, só estes estudantes comunistas sosteñen a idea de que a fusión intelectuais-obreiros non existe). Como os intelectuais franceses, os exiliados políticos portugueses emprenden “a súa reeducación” no mundo obreiro. Ademais, o lugar ocupado nas publicacións a partir de 1970 polas guerras coloniais, que se converten na cuestión principal do compromiso político dos exiliados políticos portugueses, sinala a nova xeración de exiliados constituída polos refractarios e desertores –xeración que está menos influenciada polo PCP e dá moita importancia a estas guerras e, nomeadamente, ás súas consecuencias sobre a supervivencia do réxime–.

Nesa lista de periódicos a case ausencia do PCP é perceptible sobre todo en comparación cos grupos de extrema-esquerda. Porén, esta preponderancia da extrema esquerda debe ser matizada. Se os militantes de extrema-esquerda foron máis activos na produción de publicacións que os militantes do PCP foi debido tamén á natureza da implantación do PCP en Francia. Como o constatan os testemuños de vellos militantes, o PCP tiña un núcleo clandestino en París³⁹ no que algúns deses funcionarios brillaban na arte da fabricación de documentos falsos. Este núcleo clandestino difundía o *Avante*, o órgano do partido. Arredor del había toda unha efervescencia comunista composta polas asociacións controladas polo PCP e que tiñan obxectivos e membros moi diversos. Así, a AOP, a Comisión de Solidariedade cos Presos Políticos, o Club de Mozos Emigrados ou o Movemento de Mulleres Portuguesas formaban parte desta efervescencia comunista.

Aínda que os primeiros signos da radicalización do exilio portugués están datados en 1967 (creación da FAP), as enquisas da policía francesa datan en maio de 1968 a aparición da “extrema-esquerda” portuguesa⁴⁰. Un informe dos Servizos de Información de marzo de 1967 concede moi pouca importancia en termos efectivos e de accións á corrente pro-chinesa escindida en 1964 do PCP. Pola contra, os arquivos do Ministerio do Interior e do Ministerio de Asuntos Exteriores revelan unha gran vixilancia da policía francesa e portuguesa arredor da LUAR (Liga de União e Acção Revolucionaria), de tendencia guevarista. Este grupo, fundado en 1967 por Herminio de Palma Inacio, dáse a coñecer en setembro do mesmo ano a través dun logrado atraco a man armada no Banco de Portugal en Figueira da Foz e, logo, polo roubo dun *stock* de armas no cuartel de Évora.

39. Rui Perdigão, “As relações do PCP com dois eminentes antifascistas: Emidio Guerreiro e Manuel Valadares”, *Nova Renascença*, vol. XII, 1992, pp. 319-325; José Silva Marques, *op. cit.*

40. Cf. por exemplo *Inmigration des travailleurs portugais* (sen autor nin data), CAC 0019890151, art. 9.

Pero o momento, segundo a policía francesa, de emerxencia da extrema-esquerda portuguesa en Francia foi en maio de 1968, no que, é ben certo, súbditos portugueses participan activamente nos acontecementos, ocupando nomeadamente a Casa de Portugal, situada no campus universitario. Unha nota dos Servizos de Información, datada o 30 de agosto de 1968, precisa que “o 22 de maio de 1968 ás 15 horas, Vasconcelos Ferreira, estudante de socioloxía, portavoz de Santos-Marques, e varios individuos descoñecidos para os residentes e estraños ao campus universitario anunciaban a ocupación da casa. Un comité revolucionario secuestraba o director Dias Rogado no seu apartamento e izaba bandeiras vermellas e negras. Evacuación o 12 de xuño”⁴¹. A ocupación da Casa de Portugal polos militantes portugueses significaba, en Francia, unha oposición ao réxime salazarista, aínda que esta pertencese á Fundación Calouste Gulbenkian. Esta ocupación revela a ambivalencia das prácticas dos exiliados políticos portugueses que participan nos acontecementos de maio do sesenta e oito como moitos militantes (e non militantes) franceses e estranxeiros, pero conservan de todas as maneiras a súa especificidade de exiliados ocupando o que podía pasar en Francia por un símbolo do réxime⁴².

Despois de maio de 1968, as mencións sobre os exiliados políticos portugueses son máis escasas nos arquivos da policía francesa e a radicalización que se percibe nas súas publicacións non está avalada por esta. Así, en 1971, o informe do gabinete do xefe da policía de París sobre a inmigración estranxeira na Prefectura de París sinala os intentos de implantación dos revolucionarios entre os inmigrados económicos portugueses: “desde maio de 1968 uns elementos pertencentes aos diversos movementos esquerdistas ou pro-chineses desenvolven unha intensa actividade para penetrar na inmigración portuguesa. Esta actividade maniféstase moi a miúdo a través de arengas públicas, nomeadamente nas barriadas de chabolas, seguidas de distribución de diversos panfletos. Trátase, sobre todo e case sempre, de mozos franceses ou portugueses que actúan en pequenos grupos sen moita coordinación”⁴³. O acento ponse sobre a colaboración de militantes franceses e portugueses, pero tamén sobre a aparente falta de coordinación dos diferentes movementos. En efecto, os movementos de extrema-esquerda portugueses

41. Notes des enseignements généraux, *Les activistes portugais à Paris*, le 30 août 1968, CAC 001990353, art. 11.

42. Sobre a ocupación da Casa de Portugal en maio de 1968, ver tamén: Daniel Ribeiro, “Historias de um assalto”, *Expresso*, 12 de abril de 1997, pp. 50-51.

43. Cabinet du Préfet de Paris, *L’immigration étrangère dans le ressort de la préfecture de Police*, sen data (probablemente 1971), CAC 0019900353, art. 13.

eran, coma os outros, numerosos e coñecían múltiples querelas. Os avatares do CMLP, primeira organización maoísta coa FAP, son neste sentido moi reveladores. As diversas discusións teóricas e estratéxicas comportaron múltiples escisións no seo do CMLP, de onde saíron nomeadamente os grupos O Comunista en 1968, A Vangarda e o CCRML (Comités Comunistas Revolucionarios Marxistas-Leninistas) en 1970. Todos estes grupos participan do contorno maoísta, o único, por outra parte, mencionado no informe do gabinete do xefe da policía de París, onde se meten nos “movementos esquerdistas” os militantes trotskistas, efectivamente minoritarios no exilio portugués en Francia. A principal organización trotskista, a Liga Comunista Internacionalista, é creada, en París, tardiamente, en 1972 e dá lugar a unha prensa especificamente trotskista con: *Textos Combate Operário*, suplemento de *Rouge*, semanal da Ligue Communiste Internationaliste, sección francesa da IV Internacional, que aparece en 1972-1973 (tres números en 1972 e un en 1973); *Acção Comunista*, do que aparece un só número en 1973, e *Combate Operário*, que sucede, en 1973, a *Textos Combate Operário* (dous números en 1973, catro en 1974, un en 1975; o número que aparece en 1975 demostra que algúns militantes, que quedaron en Francia despois do 25 de abril de 1974, continuaron a súa acción militante). Esta debilidade da influencia trotskista no seo do exilio político portugués explícase, en primeiro lugar, a partir da situación política portuguesa. En efecto, como o constata Marcio Moreira Alves, “non é posible afirmar que exista unha tradición trotskista en Portugal”⁴⁴. Esta ausencia de tradición en Portugal é a consecuencia da dura represión salazarista que afectaba mesmo ao PCP, que tiña, non obstante, unha sólida organización clandestina. Esta corrente, en Francia, tivo moi pouca influencia sobre os exiliados políticos portugueses. Estes eran máis facilmente seducidos polo maoísmo que polo trotskismo, que, no seu propio estilo, conservaba trazos herdados do seu pasado bolxevique, o que moitos vellos militantes do PCP querían, ante todo, deixar atrás. Ademais, a corrente maoísta, en Francia, exercía unha maior atracción sobre os exiliados portugueses, que eran maioritariamente novos.

A radicalización política do exilio portugués en Francia entre 1958 e 1974, máis marcada a partir de 1967-1968, pon de relevo diversos factores de escalas: mundiais, portugueses e franceses. En primeiro lugar, o propio exilio provoca unha evolución política dos militantes portugueses. A oposición portuguesa exiliada é liberada do peso castrador do PCP, favorecendo así a multiplicación de organizacións de extrema-esquerda. O PCP mostrouse igualmente incapaz de facer caer o réxime, acusábaselle mesmo de non querer

44. *Idem*.

facelo, nomeadamente despois dos anos confusos para o réxime salazarista que viñeron logo da campaña presidencial en 1958. O feito de que o réxime sobreviva a catro anos de crise até entón nunca vista (varios golpes de estado, perda de Goa en 1961, comezo das guerras coloniais...) desanima moitos militantes da oposición e ocasiona a radicalización destes mesmos opositores, aos que os métodos tradicionalmente utilizados na oposición, e sobre todo no PCP, decepcionan. As influencias da situación política internacional explican tamén este movemento de radicalización. A vitoria castrista en Cuba en 1959 demostra a eficacia da guerrilla e inflúe, en todo o mundo e sobre todo no terceiro mundo, sobre moitos militantes, que se declaran partidarios de Fidel Castro e do Che Guevara. Fronte a estas “vitorias”, o modelo soviético en 1956 e en 1968 perde o seu atractivo, sobre todo para os exiliados políticos portugueses, que, en Francia, poden entrever certas realidades sobre a URSS que lles son ocultadas en Portugal pola censura do réxime e pola do PCP, que segue a ser incondicionalmente pro-soviético.

Ademais, a cuestión colonial modifica a situación política portuguesa e as estratexias da oposición portuguesa. A chegada a Francia de moitos mozos desertores e refractarios, sobre todo despois de 1968, cambia profundamente a fisionomía do exilio político portugués en Francia. Esta xuventude exiliada, que non coñeceu a hora de gloria do PCP en Portugal e non pertenceu ás súas filas, opúxose ao partido no tema da mobilización militar. O PCP preconiza, como o mellor medio de loitar contra o réxime establecido, que “os militares comunistas fiquen nas tropas asentadas en Portugal e nas colonias para continuar alí o traballo revolucionario”⁴⁵. Por suposto, pola súa propia insumisión, os mozos exiliados marcan a súa oposición a esta doutrina. A diverxencia é marcada entre o PCP e a extrema-esquerda e percíbese no feito de que a axuda aos refractarios portugueses e a incitación á insumisión son o patrimonio da extrema-esquerda. Esta pretende, no marco dos diferentes comités de apoio aos desertores e refractarios portugueses, desenvolver a insumisión creando unha rede de acollida para os refractarios portugueses e fabricando instrumentos de propaganda. As guerras coloniais, e o vasto movemento de insumisión que estas comportan, caracterizan, por unha parte, a ruína do réxime salazarista portugués e, por outra, as diverxencias, na loita contra o réxime, entre o PCP e a maioría da xuventude opositora portuguesa, que adquiren case a forma dun conflito de xeracións.

Finalmente, a radicalización do exilio político é reforzada e alimentada pola radicalización que experimenta, naquel momento, unha parte da xuventude

45. Citado en “Le PCP analyse ses difficultés et se réorganise”, *Est-Ouest*, 1-15 de decembro de 1967, n.º 397, pp. 19-20.

francesa. A guerra de Alxeria supuxo o preludio desta efervescencia política que culminou cos acontecementos de maio de 1968. Este movemento facilita a radicalización dos exiliados políticos, aos que as sociabilidades e a militancia fan que se acheguen aos militantes franceses.

CONCLUSIÓN

Definidos pola súa militancia, os exiliados políticos portugueses en Francia entre 1958 e 1974 non quedan reducidos a unhas decenas de homes políticos ou intelectuais. A observación dos exiliados e da súa militancia, englobando múltiples prácticas, permite ver non só a vontade de politización da emigración portuguesa en Francia e o uso de formas de accións máis radicais; tamén permite percibir unha dimensión social, na súa inserción na sociedade por exemplo, que unha lectura demasiado política do exilio tende, ás veces, a omitir.

Resumo

OS EXILIADOS POLÍTICOS PORTUGUESES EN FRANCIA ENTRE 1958 E 1974

Víctor Pereira

Despois da campaña presidencial do xeneral Humberto Delgado en 1958 e o comezo das guerras coloniais, a oposición ao salazarismo gaña un novo vigor.

Moitos militantes, estudantes politizados, refractarios ou desertores escollen, nese período, Francia como terra de exilio e desenvolven prácticas políticas centradas, por exemplo, na denuncia do réxime salazarista e/ou na politización dos emigrantes portugueses radicados alí. Porén, o artigo non se limita ao estudo desta acción política e pretende cuestionar a categorización do exilio e analizar as actividades sociais deses exiliados.

Palabras clave:

Exilio, emigración, Estado Novo, extrema-esquerda, oposición.

Resumen

LOS EXILIADOS POLÍTICOS PORTUGUESES EN FRANCIA ENTRE 1958 Y 1974

Víctor Pereira

Después de la campaña presidencial del general Humberto Delgado en 1958 y con el comienzo de las guerras coloniales, la oposición al salazarismo adquiere un novo vigor.

Muchos militantes, estudiantes politizados, opositores o desertores escogen, en ese período, Francia como tierra de exilio, desarrollando prácticas políticas centradas, por ejemplo, en la denuncia del régimen salazarista y/o en la politización de los emigrantes portugueses radicados allí. Pero el artículo no se limita al estudio de esta acción política y pretende cuestionar la categorización del exilio y analizar la actividades sociales de esos exiliados.

Palabras clave:

Exilio, emigración, Estado Novo, extrema-izquierda, oposición.

Résumé

LES ÉXILÉS POLITIQUES PORTUGAIS EN FRANCE ENTRE 1958 ET 1974

Víctor Pereira

Après la campagne présidentielle du Général Humberto Delgado en 1958 et avec le début des guerres coloniales, l'opposition au salazarisme prend une force renouvelée. Pendant cette époque-là, beaucoup de militants, d'étudiants politisés, de réfractaires ou de déserteurs choisissent La France comme terre d'exil et ils y développent des pratiques politiques afin de dénoncer le régime salazariste et/ou de politiser des migrants portugais résidants en France. Pourtant cet article ne veut pas se borner à l'étude de cette action politique et il vise à questionner la catégorisation de l'exil et à étudier les activités sociales de ces exilés.

Mots clefs:

Exil, émigration, Estado Novo, extrême gauche, opposition.

Summary

PORTUGUESE POLITICAL EXILES IN FRANCE FROM 1958 TO 1974

Víctor Pereira

After the presidential campaign of the General Humberto Delgado in 1958 and in the beginning of the colonial wars, the opposition to salazarism takes on a renewed energy. Many activists, politicized students, opposed people or deserters chose France as a place of exile during this period. They began to develop political activities focused, for example, on denouncing the salazarist regime and/or on politicizing the portuguese emigrants established in France. However, this article does not place its limits on this political action but tries to call into question the categorization of the exile and study the social activities of these exiles.

Key words:

Exile, emigration, Estado Novo, hard left-wing, opposition.

Currículo

VÍCTOR PEREIRA é doutorando en Historia Contemporánea no Instituto de Estudos Políticos de París, onde imparte clases. Despois da lectura da súa "tese de mestrado" sobre os exiliados políticos portugueses en Francia entre 1958 e 1974, está realizando a súa tese de doutoramento, baixo a dirección do profesor Serge Berstein, co título: *O Estado Portugués e os portugueses em França (1958-1974)*.

MODELOS DE INCORPORACIÓN DE INMIGRANTES. DO ASIMILACIONISMO AO MULTICULTURALISMO

Nancy Pérez Rey

Con excepción de escasas rexións no mundo, a maioría da xeografía do planeta experimentou movementos de poboación ao longo da historia, desde desprazamentos causados por motivos sociopolíticos, ambientais ou simplemente aventureiros, até os máis habituais orixinados por determinantes económicos. Cando estes desprazamentos pasan de ter unha dimensión temporal e se convierten nun fenómeno permanente, a sociedade que os recibe comeza a activar unha serie de mecanismos co propósito de definir o lugar que terán os “recentemente chegados”. Estamos, así, a experimentar o que Ruiz de Olabuénaga chama a *migracionalización das sociedades*¹, onde os movementos de poboación se converteron nun fenómeno cada vez máis universal e cotián.

Segundo os actuais ritmos demográficos e migratorios², as sociedades desenvolvidas –receptoras de inmigrantes– camiñan cara a situacións de diversidade, plurais étnica e culturalmente. Neste texto trataremos, por un lado, de expor as políticas migratorias de países que, teoricamente, acadaron unha situación multicultural e, por outro, as políticas dun grupo de países europeos, diferentes entre si, pero que se poderían incluír dentro dun modelo de recepción de inmigrantes aínda en formación. Ao primeiro caso corresponden aqueles países tradicionalmente receptores que evolucionaron nos xeitos de integrar a poboación estranxeira desde posicións asimilacionistas a actitudes multiculturais (Australia, Canadá e Estados Unidos). Fronte a ese modelo situaremos as políticas migratorias de tres países europeos –Alemaña,

1. Ruiz de Olabuénaga, José Ignacio (2000): *Inmigración*, Madrid: Acento Editorial (colección Flash Europa), p. 10.

2. Segundo Sami Naïr, a poboación migratoria actual no mundo é aproximadamente duns 130 millóns de persoas, o 21% da poboación total. A pesar de que as lexislacións dos países desenvolvidos tratan de frear os fluxos migratorios, segue e seguirá existindo unha forte presión global. Son desprazamentos con carácter duradeiro que modifican a estrutura social das sociedades dos países emisores e dos receptores. En Naïr, Sami e Lucas, Juan de (1998): *El desplazamiento en el mundo*, Madrid: Instituto de Migraciones y Servicios Sociales, Secretaría General de Asuntos Sociales/MTAS, p. 22 e 26.

Francia e España– que, por outros determinantes históricos, reaccionaron de xeito diferente á inmigración. Así mesmo, o futuro destas políticas vai ligado ao feito de que estes tres países pertencen a un organismo supranacional –a Unión Europea– que tende a homoxeneizar as súas actuacións. Neste punto, sería preciso preguntarnos se podemos falar dun modelo europeo de incorporación de inmigrantes ou se, polo contrario, aínda se manteñen especificidades nacionais concretas que obstaculizan a creación dunha política migratoria común.

CONCEPTUALIZACIÓN

Como primeira aclaración introdutoria, poderíamos definir a inmigración como o acto de entrar a residir de xeito temporal ou permanente nun país distinto ao de orixe. As causas que a provocan poden ser múltiples e complexas razóns de tipo persoal, familiar, así como motivos relacionados coa situación económica, social e política do país de orixe do inmigrante³. Por outro lado, o complexo proceso de relacións que se produce polo contacto das sociedades receptoras e os inmigrantes vense denominando en xeral “integración”. O termo, porén, suscitou dúbidas e receos porque se considerou como un modelo dominante de asimilación ou de fusión, que inclúe a perda da especificidade dos grupos. A pesar de que esta interpretación tende a ser a máis difundida, o fundamento da integración, para outros, reside na importancia da diferenciación cultural, co recoñecemento do dereito de individuos e de grupos a ser diferentes⁴. Desde algúns postulados sociolóxicos, o termo parte da teoría do conflictivismo, xa que conciben a integración como unha negociación continua entre diferentes grupos sociais que acaba por recoñecer as diversas normas e valores dos grupos que están en interacción⁵.

Para evitar confusións, utilizaremos os termos *incorporación/incorporado* en lugar de integración/integrado. De todos os xeitos, debe quedar claro que, para

3. Malgesini, G. e Giménez, C. (1997): *Guía de conceptos sobre migraciones, racismo e interculturalidad*, Madrid: La Cueva del Oso, p. 193.

4. Así o explica Remiro Brotóns para o caso español: “Integración no es, en todo caso, asimilación pura y dura. (...), tampoco es mimetismo. Si despojamos nuestras señas de identidad del sentido de superioridad con que solemos adornarla, tal vez podamos concebir la hipótesis de minorías de origen extranjero que tienden a arraigar en nuestro territorio y reclaman respeto de su propia identidad”. Remiro Brotóns, A. (1995): “Unión Europea: ¿Sólo cabezas rapadas frente a inmigrantes bravos?”, en Lamo de Espinosa, E. (ed.) (1998): *Culturas, estados, ciudadanos. Una aproximación al multiculturalismo en Europa*, Madrid: Alianza Editorial, pp. 151-196 e concretamente p. 186.

5. Solé, C. et al. (2002): “El concepto de integración desde la sociología de las migraciones”, *Migraciones* n.º 12, pp. 9-41.

nós, o termo integración queda libre da carga asimilacionista e que entendemos, ademais, que a integración non ten por que ser un proceso *unidireccional*, senón que debe afectar tanto aos que chegan como aos que os reciben⁶.

De acordo co expresado polo demógrafo Livi-Bacci, calquera país receptor de inmigración ten, en termos xerais, unha ideoloxía negativa con respecto á inmigración⁷. Isto mesmo sucede nos países que están en condicións económicas, sociais, ideolóxicas ou culturais de ter actitudes máis abertas cos estranxeiros. O inmigrante arrastra consigo unha bagaxe cultural diferente á dos seus anfitrións, producíndose, potencialmente, un choque inevitable no que a diferenza pode converterse en ameaza⁸. Estes choques poden xerar actitudes segregacionistas e incluso racistas, entendendo o racismo actual xa non tanto en termos biolóxicos como sociais ou culturais. Trátase dun racismo *diferencialista*, que exhibe a incapacidade cultural de comunicarse entre os pobos, porque o seu discurso recolle aspectos ideolóxicos, lingüísticos e mesmo políticos⁹.

O ASIMILACIONISMO

As actitudes *asimilacionistas* foron as máis recorridas para resolver os perigos que potencialmente poden provocar as diferenzas. A esencia da asimilación constitúe a homoxeneización cultural: foméntase que os grupos e minorías¹⁰ vaian adoptando a lingua, os valores, as normas e os trazos identificadores da cultura dominante, de forma que abandonen progresivamente a súa

6. Segundo Abad Márquez, “cualquier programa realista de integración social no debe dirixirse solamente a minorías de inmigrantes, sino también a las mayorías autóctonas”, en Abad Márquez, L. V.; Cucó, A. e Izquierdo, A. (1993): *Inmigración, Pluralismo y Tolerancia*, Madrid: Ed. Popular (cap. 5: “Integración social: entre la asimilación y la marginación”).

7. Livi-Bacci, M. (1991): *Inmigración y desarrollo: comparación entre Europa y América*, Barcelona: Fundación Paulino Torras Domènech (Itinera Cuadernos, n.º 3), p. 21.

8. A ameaza que pode representar a chegada dun grupo culturalmente diferente a unha sociedade está relacionada co problema da construción da identidade nacional da sociedade receptora. A chegada do *meteco* pode arriscar a “orde” establecida mentres non se atope un lugar onde poida “encaixar”.

9. Lucas, J. de: “El antirracismo fácil”, en Nair, S. e Lucas, J. de (ed.) (1998), pp. 143-147. Como xa se verá, o novo racismo atópase en situacións multiculturais, pero o termo máis apropiado para identificar o rexeitamento no contexto da inmigración é o de xenofobia. Segundo a súa etimoloxía, é o rexeitamento ou o odio á persoa de orixe estranxeira. Malgesini, G. e Giménez, C. (1997), p. 317.

10. Diferénciase “minoría” de “grupo” en que o primeiro termo se refire a un grupo de persoas sometidas a situacións de marxinação ou subordinación debido ás súas características físicas ou culturais. Para ver máis sobre as minorías, consultar Rosoli, G. (1993): “Migraciones internacionales, nuevas identidades étnicas y sociedades multiculturales”, *Estudios Migratorios Internacionales*, ano 8, n.º 25, pp. 337-349.

propia. Polo tanto, a asimilación será entendida como un modo de incorporación que non pretende o igualitarismo, senón que busca, dalgunha forma, a dominación ou a distinción dun grupo cultural ou étnico sobre outro –unha especie de sometemento–. Así mesmo, definimos *cultura* partindo das reflexións de Lamo de Espinosa e Hoffmann-Novotny, que falan de cultura como as formas de actuar e pensar propias dun grupo humano, reguladas por unha serie de normas, valores e institucións e lexitimadas por elementos como poden ser a lingua, a relixión ou mesmo os mitos e as crenzas¹¹.

En canto ao termo *etnicidade* –aínda que a miúdo se confundiron os termos *etnia* e *raza*–, esta inclúe características raciais –físicas–, así como tamén aspectos de tipo cultural –costumes, ritos, lingua, relixión, aparato institucional, etc.– e, moitas veces, territorial. No tema das migracións internacionais, véñse utilizando o concepto de *enclave étnico* para referirse aos grupos de persoas de orixe estranxeira nas sociedades receptoras de inmigrantes¹².

Retomando a cuestión do asimilacionismo, encontramos unha liña de interpretación que entende tamén por asimilación a fusión dos elementos culturais de varios grupos diferentes. O *melting pot* –tal e como recoñeceu a historiografía norteamericana– baséase en que a cultura e a identidade nacional dun determinado país debe comporse a partir das contribucións de todos os grupos que o formen ou se incorporen a el¹³.

O MULTICULTURALISMO

Co descrédito do asimilacionismo, xurdiron novas propostas que recoñecen a evidencia da diversidade e o pluralismo nas actuais sociedades desenvolvidas¹⁴. O pluralismo cultural ou o multiculturalismo aparecen como

11. Lamo de Espinosa, E. (1998): “Fronteras culturales”, en Lamo de Espinosa, E. (ed.) (1998), p. 15; e Hoffmann, Hans J. e Nowotny, Helga (1994): “Oportunidades y riesgos de las sociedades multiculturales de inmigración”, en *La Inmigración en Europa. Expectativas y recelos*. (Revista del Instituto de Estudios Económicos, n.º 4), p. 131.

12. Por exemplo, fálase de enclaves hispanos en California, enclaves magrebíns en Francia, etc. Malgesini, G. e Giménez, C. (1997), pp. 109-113.

13. A fusión cultural foi parte do mito da construción nacional dos Estados Unidos como un crisol de razas e culturas. M. Gordon, no seu traballo do ano 1964, *Assimilation in American Life*, considera o *melting pot* como un dos modelos de integración de inmigrantes en Estados Unidos. Malgesini, G. e Giménez, C. (1997), pp. 161-164.

14. A pesar da crise do asimilacionismo no nivel de xestión da inmigración, certas prácticas asimilacionistas continuaron exercéndose. Para Malgesini e Giménez, moitos dos supostos do asimilacionismo –sobre todo para o caso de Europa– aínda non están superados. As nacións europeas aínda seguen considerándose sociedades homoxéneas e definidas, procedendo a un enfrontamento directo cos inmigrantes. Malgesini, G. e Giménez, C. (1997), p. 40.

termos descritivos dunha realidade cada vez máis plural e como modelos alternativos de organización social, apostando pola convivencia harmoniosa nunha mesma sociedade de grupos étnica e culturalmente diferentes. Até a década dos oitenta, o pluralismo era sinónimo de multiculturalismo, aínda que, despois, os termos comezaron a ser diferenciados¹⁵. Atendendo aos seus significados etimolóxicos, entendemos que os termos pluricultural e multicultural están estreitamente relacionados e que, polo tanto, podemos utilizalos co mesmo sentido, aínda que para o tema que nos interesa entendemos o multiculturalismo como un modelo de organización social que nace no seo da filosofía antiasimilacionista do pluralismo cultural.

Deste xeito, quedaron expostos os dous niveis de significación do termo *multiculturalismo*. Por un lado, ao referírmonos ao multiculturalismo simplemente *como un feito ou unha situación dada*; é dicir, á coexistencia de todo tipo de diferenzas –de raza, de cultura, de xénero, de situación económica ou mesmo de preferencia sexual– podemos darlle o nome de situación multicultural. Segundo Kincheloe e Steinberg, o multiculturalismo non é algo no que un deba crer ou estar de acordo, senón que, simplemente, é. Trátase dunha condición da vida das sociedades occidentais contemporáneas¹⁶. Por outro lado, o multiculturalismo como proxecto de organización sociopolítica resúmese en: a) o respecto –non simple tolerancia¹⁷– e a aceptación de todas as culturas que conviven nun mesmo lugar; e b) o dereito á diferenza e á organización da sociedade en vías da igualdade de oportunidades, de trato e de participación na vida pública e social para todas as persoas. Lamo de Espinosa apunta, ademais, que o respecto polas diversas identidades culturais non debe ser utilizado para o reforzamento dun dos grupos, senón como vía cara á *fertilización cruzada* e a aceptación do outro como *ser de cultura*¹⁸.

15. Para algúns, o pluralismo é “un concepto político baseado en la propuesta de igual poder para los grupos étnicos principales; el multiculturalismo se origina como un concepto cultural que concede un especial valor al entendimiento de todas las culturas de una sociedad, sin una agenda política específica”. Malgesini, G. e Giménez, C. (1997), p. 257.

16. Kincheloe, Joe L. e Steinberg, Shirley R. (1997): *Changing Multiculturalism*, Buckingham/Philadelphia: Open University Press, pp. 1-26. No caso español, Miguel Pajares tamén constata o multiculturalismo como un feito, como a situación dunha sociedade que contén unha gran diversidade de pautas culturais, crenzas, actitudes, aspectos identitarios, etc., e que coa chegada de inmigrantes esa situación multicultural –xa existente– véñse a revalorizar: “...decir que nuestra sociedad es multicultural no es más que constatar un hecho”. Pajares, M. (1999): *La inmigración en España. Retos y propuestas*, Barcelona: ICARIA, p. 72.

17. Tolerancia implicaría certo paternalismo ou proteccionismo propio dalgunhas actitudes asimilacionistas.

18. A definición feita por Emilio Lamo de Espinosa expón claramente os dous significados que temos visto no termo multiculturalismo. Como feito, o multiculturalismo é: “la convivencia en

O multiculturalismo como política de incorporación de inmigrantes tivo diferentes versións, segundo o lugar onde se pretendera pór en marcha. O descrédito ao que se viu sometido nos últimos anos provocou que moitos especialistas no tema optaran pola utilización do termo interculturalidade en lugar de multiculturalismo. A interculturalidade introduce unha perspectiva dinámica da cultura e as culturas. É unha proposta que se centra no contacto e na *interacción*, a influencia mutua, a mestizaxe cultural, etc., en procesos de interacción sociocultural. O concepto xorde no campo da educación como instrumento de mediación nun dos espazos multiculturais por excelencia: a escola. Na actualidade, xa se pode falar de mediación intercultural de forma máis xeral, entendida por algúns autores como un modo de intervención en situacións sociais de *multiculturalidade significativa*¹⁹.

Deseguido, analizaremos algunhas experiencias de incorporación de poboación estranxeira en sociedades receptoras de inmigrantes. Será na política inmigratoria elaborada por cada país, en aspectos de tipo social, como o acceso á educación, á sanidade ou ao emprego ou nos niveis de aceptación da poboación do medio receptor, onde se pode apreciar o grao de incorporación dos inmigrantes e se este se corresponde con actitudes máis plurais ou máis restritivas.

OS MODELOS MULTICULTURAI: AUSTRALIA, CANADÁ E ESTADOS UNIDOS

Na historia da construción nacional destes países, a inmigración desempeñou, sen dúbida, un importante papel. Os primeiros colonizadores europeos, conscientes da distancia da metrópole e ante a necesidade de fomentar o rápido crecemento da poboación, pronto se embarcan na tarefa de atraer inmigrantes. Como veremos, os tres países revelan, nas primeiras fases de recrutamento de inmigrantes, unhas actitudes altamente exclusionistas coas

un mismo espacio de personas identificadas con culturas variadas” e como proxecto político baséase no “respeto a las identidades culturales, no como reforzamiento de su etnocentrismo, sino al contrario, como camino, más allá de la mera coexistencia, hacia la convivencia, la fertilización cruzada y el mestizaje.” En Lamo de Espinosa, E. (1995), p. 18. Tanto Lamo de Espinosa como Carlos Giménez prefiren falar de *espazos multiculturais* ou *situacións de multiculturalidade significativa* en lugar de multiculturalismo; en Lamo de Espinosa, E. (1995), p. 54; Giménez Romero, Carlos (1997): “La naturaleza de la mediación intercultural”, *Migraciones*, n.º 2, pp. 125-159, concretamente p. 142.

19. A súa finalidade é “el reconocimiento del Otro y el acercamiento de las partes, la comunicación y la comprensión mutua, el aprendizaje y desarrollo de la convivencia, la regulación de conflictos y la adecuación institucional, entre actores sociales o institucionales etnoculturalmente diferenciados”, en Giménez Romero, C. (1997), p. 142.

persoas procedentes de países distintos á metrópole e, máis aínda, cos de procedencia non europea. Unha vez que se superan certos niveis iniciais de rexeitamento, a incorporación deses inmigrantes responderá, claramente, a pautas asimilacionistas. Non será até despois da II Guerra Mundial e coa entrada de inmigrantes de diversas orixes e composición étnica cando as primeiras actitudes multiculturais sexan favorecidas. O multiculturalismo terá, con todo, unha interpretación e un significado diferente para cada caso nacional e a pesar de ser proposto por institucións gobernamentais non encontrou solucións para todas as dificultades que revela a diversidade.

EVOLUCIÓN DA POLÍTICA MIGRATORIA

Primeira metade do século xx

A chegada de poboación a Australia debeuse, en parte, ao fácil acceso á propiedade da terra, ás excelentes oportunidades de obter un traballo seguro e á asistencia na viaxe. A pesar disto, as políticas de recrutamento imponían serios obstáculos para a entrada de persoas non desexadas: pobres, criminais, discapacitados e persoas de orixe non europea. A asistencia da viaxe era ofrecida tan só aos estranxeiros de orixe británica. Segundo datos de Ch. Price, entre 1788 e 1939, Australia recibe 2,5 millóns de poboadores e, destes, o 95% dos asistidos eran británicos²⁰. Esta situación revélanos unha Australia cunhas políticas de inmigración moi selectivas, xustificando a ben nomeada *White Australia Policy*, que se seguiu administrando con gran rigor até ben superada a metade do século xx. Tras a II Guerra Mundial, revelouse unha importante debilidade poboacional que foi inmediatamente abordada polo goberno laborista da década dos corenta a través da reactivación do crecemento da poboación –fomentando o propio crecemento natural– e coa inmigración, sempre intentando manter a proporción de maioría británica de dez a un. Ademais, os poucos inmigrantes de orixe non británica debían aceptar que as súas culturas e as súas linguas serían asimiladas á cultura dos seus anfitrións, borrando, así, calquera trazo distintivo. Jock Collins e Francis Henry explican que, no caso australiano, a asimilación significou

20. Dos case 8 millóns de australianos en 1947, o 87,8% tiñan orixe británica, o 7,2% do noroeste de Europa, o 1,7% do sur de Europa, o 0,8% do leste europeo, o 1,2% outros brancos e o 1,3% non brancos. En Price, Ch. (1993): “Australia: a new multicultural country?”, en Kubat, D. (ed.) (1993): *The politics of Migration Policies (Settlement and Integration, the first world into the 1990s)*, New York, Center for Migration Studies, (2ª edición), pp. 3-22, esp. pp. 4-5.

para os estranxeiros a adopción dos comportamentos sociais do país que os recibía e o abandono de toda a súa bagaxe cultural²¹.

No caso canadense, o fomento da inmigración tamén foi un obxectivo político desde momentos moi temperáns. Do mesmo xeito que Australia, Canadá contou cunha política de inmigrantes elixidos –*preferred immigrants*–, aínda que abandonou a exclusividade da orixe británica xa na década dos noventa do século XIX ao atraer poboadores rurais da Europa do leste e outros europeos co fin de desenvolver as provincias occidentais²². Esta acción estaba directamente relacionada coa composición poboacional do país, formada por británicos e franceses. Cada grupo dominou un territorio concreto e mantivo a súa lingua e a súa organización sociopolítica propia, pero os franceses sempre estiveron en inferioridade numérica. As autoridades francófonas de Quebec presionaron para o recrutamento doutros nacionais non británicos, para compensar a crecente influencia que estes xa gozaban no Canadá. Aínda que até a década dos sesenta do século XX Canadá non tivo unha normativa específica que regulase o tema da inmigración, unha serie de medidas administrativas foron as encargadas de manter a política do *White Canada*.

No caso estadounidense, tamén os europeos foron o grupo máis desexado para levar a cabo o poboamento do país, aparecendo de forma parella medidas de exclusión racial. A propia disparidade de grupos que se asentaban no país fixo aflorar actitudes de temor ante a posibilidade de que os inmigrantes non asimilaran a cultura americana. Así, en 1882, a hostilidade cara aos inmigrantes asiáticos levou á promulgación da Lei de exclusión chinesa. Actitudes de rexeitamento como esta foron a base, a comezos do século XX, dunha lexislación aínda máis restritiva, que culminou na década dos vinte coa promulgación de leis que restrinxiron aínda máis a inmigración²³. O principio democrático de igualdade exposto na Declaración de Independencia dos Estados Unidos só era entendido como un principio de igualdade branca, outorgado, primeiro, á inmigración inglesa e, máis tarde, estendido ás diversas categorías de europeos. De aí que a cuestión da discriminación de

21. Collins, J. e Henry, F. (1994): "Racism, ethnicity and Immigration", en Adelman, Howard *et al.* (1994): *Immigration and Refugee Policy. Australia and Canada Compared*, Toronto, University of Toronto Press, (vol. 2), pp. 515-548, concretamente p. 520.

22. Inglis, C.; Birch, A. e Sherington, G. (1994): "An overview of Australian and Canadian Migration", en Adelman, Howard *et al.* (1994), vol. 1, pp. 3-30, concretamente pp. 12-13.

23. Esta e outras circunstancias económicas levaron á promulgación da *Quota Law* de 1921 e a *Immigration Act* de 1924, que imponían un sistema de cotas que só favorecía a entrada de inmigrantes de países do noroeste de Europa, limitados a un máximo de 150 000 por ano e nacionalidade.

razas distintas ao prototipo branco nos Estados Unidos fose un asunto pendente case que até a actualidade²⁴. Dentro do principio de *democracia branca*, existiu, desde moi pronto, a idea de fusionar os inmigrantes para asimilalos á conduta americana –coñecida como *melting pot* ou fusión cultural–. A imaxe desa América receptora e fusionadora representábase a comezos de século xx na peza teatral de I. Zangwill *The Melting Pot: Drama in four acts*. O protagonista da obra, un inmigrante xudeu, cría na desaparición das divisións nacionais e étnicas dos inmigrantes para a formación dun grupo homoxéneo: o americano. Deste xeito, o *melting pot* converteríase tamén, segundo Charles Hirschman, no símbolo dunha sociedade liberal, así como no punto de partida da escola da asimilación nos estudos étnicos e de raza nos Estados Unidos²⁵. De acordo con este espírito fusionador, a escola pública funcionaba como un dos seus mellores instrumentos. A educación dos inmigrantes estaba orientada a facer desaparecer as diferenzas étnicas e culturais que estes traían consigo²⁶.

Segunda metade do século xx: cara ao multiculturalismo

Desde a fin da II Guerra Mundial e até a actualidade, a composición étnica de Australia, Canadá e Estados Unidos diversificouse amplamente grazas á chegada de novos grupos de inmigrantes²⁷. A *Immigrant and Nationality Act* de 1952 declaraba que a raza xa non era un obstáculo para a entrada dos inmigrantes nos Estados Unidos, aínda que o sistema de cotas seguiría funcionando até mediados da década dos sesenta. A *Immigration and Nationality Act Amendment* abolía o sistema de cotas por orixe nacional, establecéndose, no

24. Para ver máis sobre esta cuestión, consultar o capítulo dedicado á segregación dos negros en Estados Unidos no traballo de Todd, Emmanuel (1996): *El destino de los inmigrantes. Asimilación y segregación en las democracias occidentales*, Barcelona: Tusquets Editores, pp. 73-99.

25. Hirschman, Ch. (1983): "America's Melting Pot Reconsidered", en *Annual Review of Sociology*, 9, pp. 397-423, concretamente pp. 397-399.

26. A comezos do século xx, as metas para a americanización a través da escola eran resumidas por un mestre do seguinte xeito: "Our task is to break up these groups or settlements, to assimilate and amalgamate these people as a part of our American race, and to implant in their children, so far as can be done, the Anglo-Saxon conception of righteousness, law and order, and popular government...". Tomado de Mohl, A. R. (1991): "Cultural Pluralism in Immigrant Education: The international Institute of Boston, Philadelphia and San Francisco, 1920-1940", en Pozzetta, E. George (ed.) (1991): *American Immigration & Ethnicity* (vol. 10: *Education and Immigrant*), London/NY: Garland Publishing, Inc., pp. 235-238, p. 236.

27. Aproximadamente dende a década dos 60, Asia, América do Sur e Central, as Indias Occidentais e África suplantaron a Europa como principal fonte de inmigrantes cara a estes tres países. Ver a táboa de "Stock de inmigrantes de segundo país/rexión de orixe".

seu lugar, un sistema preferente que favorecía a reunificación familiar e as preferencias ocupacionais. As diversas emendas á Lei de 1965 volvían establecer unha cota de entrada de 20 000 persoas por país –cantidad que resultou insuficiente para moitos grupos nacionais–. Esta situación provocou a explosión da inmigración indocumentada, en particular de países limítrofes como México²⁸. A *Immigration Reform and Control Act* de 1986 –ou a Lei Simpson-Rodino, nomes do senador e deputado que a inspiraron– foi aprobada co obxectivo principal de regular a situación dos inmigrantes indocumentados e de controlar o fluxo destes, reforzando a vixilancia nas fronteiras e definindo mellor os mecanismos de expulsión. A Lei de inmigración de 1990 –IMMACT– foi unha resposta á crenza de que a inmigración ilegal fora atacada de forma efectiva pola IRCA de 1986 e que os Estados Unidos farían fronte á falla de traballadores especializados nos noventa. Esta lei elevaba o límite de inmigrantes legais a 700 000 por ano e establecía un sistema de preferencias²⁹ para a admisión de inmigrantes no que tiñan prioridade a vía familiar e os traballadores cualificados –aumentando o número de visados para estes últimos–; endurecíanse as normas antidiscriminatorias sobre o emprego contidas na lei anterior e, ademais, suprimíanse algúns criterios de exclusión derivados da ideoloxía, afiliación política, etc. Nos últimos anos, a política migratoria estadounidense seguiu pondo restricións á inmigración. A *Illegal Immigration Reform and Immigrant Responsibility* de 1996 endureceu os controis fronteirizos, pechou portas aos indocumentados e fixo máis dificultosa a posibilidade de obter o dereito de asilo. Só algúns grupos específicos de inmigrantes obtiveron algúns beneficios.

28. Sabagh, Georges (1993): “¿Existe un modelo pluricultural americano?”, en Tapinos, George Ph. (dir.) (1993): *Inmigración e integración en Europa*, Barcelona: Fundación Paulino Torras Domènech, pp. 265-290, concretamente pp. 267-269.

29. En Estados Unidos é coñecido co nome de *Employment Preference System*. De forma similar aos casos canadense e australiano, este sistema permite a entrada a aqueles inmigrantes cualificados ou que teñan algún tipo de especialización necesaria para o mercado laboral deses países.

STOCK DE INMIGRANTES SEGUNDO PAÍS/REXIÓN DE ORIXE (en miles)

	Australia			Canadá					Estados Unidos			
	1990	1995	1999	Orixe	1986	1991	1996	Orixe	1970	1980	1990	
Europa	2426,5	2407	2423,5	Reino Unido	793,1	717,8	655,5	México	754,7	2199,2	4298	
Asia	655,9	879,9	1049,1	Italia	366,8	351,6	332,1	Filipinas	184,8	501,4	744,8	
Oceanía	365,5	395,5	460,9	Estados Unidos	282	249,1	244,7	Cuba	439	607,8	737	
N. África/Oriente Próximo	186	206,8	224,1	Hong Kong	77,4	152,5	241,1	Alemaña	833	849,4	711,9	
América	149,3	161,1	184,9	India	130,1	173,7	235,9	Italia	1008,7	831,9	580,6	
Resto África	162,3	113,8	139,6	Polonia	156,8	184,7	193,4	Corea	88,7	289,9	568,4	
				Alemaña	189,6	180,5	181,7	China	172,2	286,1	529,8	
				Antiga Iugoslavia	87,8	88,8	122	India	51	206,1	450,4	

Fonte: SOPEMI: Trends in international migration, 2001, OECD. (Non incluímos todos os países para cada caso, senón os que mellor ilustran o cambio na orixe dos inmigrantes ao longo do tempo).

Do mesmo xeito, no Canadá da posguerra, o grupo dominante deixa de ser o anglosaxón, ampliándose o abano de países emisores de inmigrantes. Comezan a desmantelarse as políticas migratorias racistas e adóptanse políticas oficiais de carácter máis plural, grazas á mellora da situación económica e á expansión industrial, aumentando os niveis de emprego e de inmigración³⁰. Por fin, a *Immigration Act* de 1969 proclamaba a admisión universal, sen preferencias de tipo étnico ou cultural, establecendo tres categorías de entrada no país: a reunificación familiar, a cualificación profesional e as consideracións humanitarias. Motivado polo aumento de inmigrantes nos anos oitenta, o goberno canadense tentou controlar as entradas a través de plans quinquenais. En 1990, o goberno anunciou o *Five Year Immigration*, establecendo un número de 250 000 entradas por ano. Non obstante, o plan non chegou a cumprirse, dadas as restricións impostas pola Lei de inmigración de 1993, que, aínda que mantíña as mesmas categorías de entrada, dispuña que a selección dos inmigrantes debía ir en consonancia coas necesidades laborais do país. Deste xeito, a reunificación familiar deixaría de ser a categoría de preferencia para entrar no país, a pesar de non ter modificado a súa cota³¹.

En Australia, ante a imposibilidade de ser abastecidos case que exclusivamente polos británicos, comezan a establecerse acordos migratorios con países europeos, sobre todo con Alemaña, Holanda, Austria e Bélxica e algúns países do sur como Grecia, Italia, España e Iugoslavia, para o recrutamento de inmigrantes. Este importante programa de inmigración cambiou a composición étnica do país coa entrada de máis de tres millóns de novos poboadores, dos que máis do 60% non eran británicos³². A década dos sesenta representou un período de transición nas políticas migratorias, un momento de interacción entre as actitudes asimilacionistas e as primeiras manifestacións de carácter máis pluralista. En 1966 deuse un gran paso cara á erradicación da *White Australia Policy* ao permitir a admisión de asiáticos –grupo tradicionalmente rexeitado–. Ademais, relaxáronse os criterios para a adopción da cidadanía para os residentes legais en Australia, incluíndo os non europeos. O goberno laborista de Whitlam, a comezos dos anos setenta, prestou máis atención aos problemas dos inmigrantes. A implantación de medi-

30. Iacovetta, F e Quinlan, M. (1995): "Inmigración y trabajo: Australia y Canadá comparados", en *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, ano 10, n.º 30, pp. 277-298, concretamente pp. 283-284.

31. Inglis, C. Birch, A. e Sherington, G. (1994), en Adelman, Howard *et al.* (1994), p. 15.

32. Price, Ch. (1993): "Australia: a new multicultural country?", en Kubat, Daniel (ed.) (1993), pp. 7-8.

das como a *Migrants Task Force* –organismo encargado de detectar as necesidades das diferentes comunidades étnicas– ou o *Australian Assistance Plan* rompía co vello molde asimilacionista e comezábbase a adquirir unha noción máis aberta, na que a integración e incluso o multiculturalismo eran favorecidos. Pero foi realmente no ano 1973 cando se pon fin á *White Australia Policy*, cunha política de inmigración baseada na abolición da discriminación en canto á raza ou á nacionalidade. A actual Lei de inmigración, promulgada no ano 1992, dificultou, cada vez máis, a entrada de estranxeiros e centrouse máis na regulación da situación dos solicitantes de asilo e refuxio –grupo que cada día vai en aumento–. A lei prioriza, ademais, a entrada de traballadores cualificados necesarios para o mercado laboral australiano –categoría denominada como *Special Eligibility Streams*–. Tal e como manifesta o actual ministro de Inmigración e Asuntos Multiculturais e Indíxenas, Philip Ruddock, o programa de recrutamento de traballadores inmigrantes axústase ás necesidades económicas do país e é unha das pezas fundamentais para o desenvolvemento económico e social de Australia³³.

É neste contexto, e a través de iniciativas gobernamentais dos tres países, onde foron deseñadas políticas multiculturais ante a inevitabilidade da entrada de gran número de inmigrantes de diversa composición étnica³⁴. A década dos setenta representou o momento do nacemento de varias propostas multiculturais dos gobernos australiano e canadense. No ano 1971 estableceuse o primeiro Programa Multicultural en Canadá, co obxectivo de promover a convivencia e o respecto mutuo entre as diversas culturas do país. Entre os principios deses programas multiculturais, recoñecía-se o dereito dos grupos étnicos a expresar e desenvolver os seus propios trazos identitarios, sempre que non se atentase contra a identidade nacional canadense. No ano 1987 foi definitivamente aprobada a *Multiculturalist Act*, que seguía tendo como meta garantir a igualdade de oportunidades entre os nacionais e os estranxeiros. Dez anos antes, o Consello Australiano de Asuntos Étnicos elaboraba o informe *Australia as a Multicultural Society*. Este informe definía, por primeira vez, o multiculturalismo, baseado nos principios de cohesión social,

33. "Minister Announces 2002-03 Migration (Non-Humanitarian) Program", (en liña) [http://www.minister.immi.gov.au/media_releases/media02/r02030.htm] (consulta: 01/02/2003).

34. En Canadá, os diversos grupos inmigrantes de orixe non europea coñécense como *Visible Minorities*. A *Employment Equity Act* define a poboación que forma a *visible minority* como as persoas non aborixes, que non son de raza caucasiana nin de cor branca. Inclúe os grupos seguintes: chineses, sudasiáticos, negros, árabes ou do oeste asiático, filipinos, do sueste asiático, latinoamericanos, xaponeses, coreanos e de illas do Pacífico.

Categorías actuales de entradas de inmigrantes en Australia, Canadá e Estados Unidos (1).

Australia	Canadá	Estados Unidos
<p>MIGRATION PROGRAM</p> <p>1. Reunificación familiar (Family Migration): Parents & Preferential Family, Fiances & Interdependents, Spouses & Dependent Child e Contingence Reserve</p> <p>2. Trabajadores cualificados (Migrant Skills): Skilled Independent & Skilled Australian Sponsored, Bussiness skills, ENS & Distinguished Talent</p> <p>3. Special Elegibility</p> <p>HUMANITARIAN PROGRAM</p> <p>4. Refugiados (tres categorías: Refugee, Special Humanitarian Program, e Onshore Protection Visa Grants)</p>	<p>1. Reunificación familiar (Family Class e Asisted Relatives)</p> <p>2. Trabajadores cualificados: Skilled workers Bussiness clas Independents</p> <p>3. Refugiados, tres categorías: government assisted refugees, privately sponsored refugees, asylum seekers.</p>	<p>3. Reunificación familiar (Family based immigrants)</p> <p>2. Trabajadores (employment based immigrants), Cinco categorías: – Persons of Extraordinary Ability – Aliens of Exceptional Ability – Skilled workers – Special immigrants – Employment creation (investidores) – Trabajadores temporais (Temporary workers)</p> <p>3. Refugiados: Refugees/asylum seekers</p>

Fontes: Para Australia: Department of Immigration and Multicultural and Indigenous Affairs: Population Flows: Immigration Aspects, DIMIA, 2002, (en línea) [http://www.immi.gov.au] (consulta: 01/02/2003). Para Canadá: Inglis, C.; Birch, A. e Sherington, G.: op. cit., p. 20 e ss. Para Estados Unidos: SOPEMI: Trends in International Migration, OECD 2001, pp. 179-183.

(1) A pesar de que as leis nos tres países indican como categoría prioritaria de entrada a reunificación familiar, só en Estados Unidos se mantén como a principal vía de entrada, cun 65%. En Canadá e Australia as porcentaxes de reunificación familiar son tamén as máis importantes, pero hai que ter en conta o importante aumento dos traballadores cualificados, categoría solicitada por eses países.

igualdade de oportunidades e identificación cultural. En 1979 creouse o Instituto Australiano de Asuntos Multiculturais, que, na década dos oitenta, se converteu no *Office of Multicultural Affairs, OMA*. No ano 1996 creouse un Ministerio dedicado exclusivamente aos asuntos de inmigración e multiculturalismo –o *Department of Immigration and Multicultural Affairs, DIMA*–, que se ocupa, tamén, na actualidade, dos asuntos dos indíxenas –*Department of Immigration and Multicultural and Indigenous Affairs, DIMIA*–.

A característica fundamental do multiculturalismo, tanto en Canadá como en Australia, é a súa promoción estatal. En Australia, os diversos informes elaborados polo *National Multicultural Advisory Council (NMAC)* –órgano asesor do DIMA– definían os principios fundamentais do multiculturalismo, baseados nunha serie de dereitos e obrigas básicas. O dereito a unha identidade cultural que exprese unha tradición cultural individual –incluíndo a lingua e a relixión–, á xustiza social –igualdade de trato e de oportunidades– e a un xusto aproveitamento económico, así como o deber de impor e unificar un compromiso con Australia e cos seus intereses, aceptando as estruturas e principios básicos do país³⁵. En decembro de 1999 o goberno liberal de John Howard establece os piares da súa política multicultural con *A New Agenda for Multicultural Australia*, onde se recoñecía a diversidade cultural australiana e se apelaba á *inclusividade* como eixe director desta. Segundo este informe, o multiculturalismo está nas mesmas raíces da cultura australiana, formada polos grupos aborixes, o pasado británico e polos grupos inmigrantes máis recentemente incorporados; o seu futuro depende da aplicación dos seguintes principios: os deberes cívicos, o respecto cultural, a igualdade social e a defensa da diversidade³⁶. O multiculturalismo australiano constituíu un proxecto de construción nacional que trataba de reconciliar o nacionalismo e a unidade da nación coa diversidade étnica e unha elevada conciencia pluricultural. Máis alá da tradicional ideoloxía nacionalista excluínse e con tendencia á homoxeneización, perfilábase unha ideoloxía nacional baseada

35. Estes programas governamentais inicianse en 1989 coa *National Agenda for a Multicultural Australia*. No ano 1995 preséntase o seguinte informe, *Multicultural Australia: the Next Steps, Towards and Beyond, 2000*. Finalmente, o informe de maio de 1999, *Australian Multiculturalism for a New Century: Towards Inclusiveness*, recoñece unha realidade con diverxencias culturais, pero recomenda dar unha maior prioridade á noción e á promoción da inclusividade, coa intención de corrixir a idea confusa de que o multiculturalismo se preocupase exclusivamente da inmigración e das comunidades étnicas, cando o multiculturalismo é para todos os australianos. En National Multicultural Advisory Council (NMAC) Report: *Australian Multiculturalism for a New Century: Towards Inclusiveness*, maio 1999. Apéndice C: Key official reports of the past 25 years (en liña) [<http://www.immi.gov.au/nmac/>] (consulta: 10/05/2000).

36. “A National Agenda for Multicultural Australia”, DIMA, 1999, (en liña) [<http://www.immi.gov.au>] (consulta: 10/05/2000).

na aceptación da diversidade étnica derivada da implantación dunha política de inmigración en masa despois da II Guerra Mundial³⁷.

Como explicaron Dorais, Foster e Stockley, o dualismo cultural e lingüístico canadense chegou a ser un compoñente estrutural que permitiu, ademais, que a etnicidade fose unha categoría política recoñecida –sendo lexítimo e normal que puidesen ter unha nacionalidade “separada por guión”³⁸ (anglo-canadense ou franco-canadense)–. De tal xeito, isto terá como consecuencia a posibilidade de preservar identidades étnicas separadas como “New Canadians” e, por extensión, a conservación das súas características lingüísticas e culturais. Entre os principais obxectivos do multiculturalismo canadense, atopamos cuestións como a defensa dos *dereitos humanos básicos*, a *eliminación da discriminación*, a *intensificación da participación cidadá* e o *refortalecemento da identidade canadense*³⁹. O canadense Will Kymlicka definiu Canadá como un dos poucos países onde se recoñeceron e fomentaron oficialmente a *polietnicidade* e a *multinacionalidade*⁴⁰. Esa idea de recoñecemento, preservación e respecto pola diversidade, nos dous casos nacionais, combínase co obxectivo do mantemento da harmonía e da unidade nacional.

No caso de Estados Unidos, o multiculturalismo non é proclamado tan abertamente polo goberno. Desde logo, existe unha aceptación da diversidade cultural, pero a discusión sobre este tema prodúcese só no terreo académico. A maioría das actuacións ou programas multiculturais teñen a súa orixe en organizacións civís. En xeral son asociacións de tipo étnico, como o *Ethnic Heritage Council*, fundado en Seattle en 1980, ou o *National MultiCultural Institute*, creado en 1983⁴¹. Como se verá, existen proxectos de tipo social orientados cara á aceptación, a preservación e o respecto da gran variedade de

37. Dorais, Louis-Jacques; Foster, Lois e Sockley, David (1994): “Multiculturalism and Integration”, en Adelman, Howard *et al.* (1994), vol. 2, pp. 372-404, especialmente p. 390.

38. Dorais, Louis-Jacques; Foster, Lois e Sockley, David (1994), en Adelman, Howard *et al.* (1994), vol. 2, pp. 372-404, especialmente p. 379.

39. Foster, Lois (1994): “Immigration, Education and Family”, en Adelman, Howard *et al.* (1994), vol. 2, pp. 578-611, especialmente p. 588.

40. Refírese á multinacionalidade como condición indispensable para que un Estado sexa multicultural, é dicir: “Un Estado é multicultural ben se os seus membros pertencen a nacións diferentes (un Estado multinacional), ben se estes emigraron de diversas nacións (un Estado poliétnico), sempre e cando isto supoña un aspecto importante da identidade persoal e da vida política”. Kymlicka, Will (1996): *Ciudadanía multicultural*, Barcelona: Paidós, p. 36.

41. Ethnic Heritage Council (en liña) [<http://www.ethnicheritagecouncil.org/default.asp>] (consulta: 20/02/2003) e National Multicultural Institute (en liña) [<http://www.nmci.org/>] (consulta: 20/02/2003).

grupos étnicos que residen e se incorporan ao país⁴². É no ámbito educativo onde se desenvolveron un número maior de actividades de promoción multicultural. Para Glazer, o multiculturalismo en Estados Unidos é o último dunha secuencia de termos que describen como a sociedade americana –e, particularmente, a educación americana– podería responder á diversidade. Na actualidade, o multiculturalismo triunfou na escola, pois superouse a fase en que as escolas estaban totalmente enraizadas nas orientacións da vella América, que trataban de modelar os americanos de distintas procedencias dentro dunha mesma cultura, tendo lugar a *explosión do multiculturalismo*⁴³.

Segundo a Pajares, as primeiras actitudes multiculturais xurdiron en países onde os problemas das relacións de raza non foran superados. Do mesmo xeito, comprobamos que esta aserción coincide coas ideas do estadounidense Glazer en canto ao xurdimento deste fenómeno en Estados Unidos. O multiculturalismo, segundo Nathan Glazer, é o prezo que América ten que pagar pola incapacidade e pola falta de vontade para incorporar os afroamericanos na sociedade americana do mesmo xeito que si incorporaron outros grupos⁴⁴. Segundo esta interpretación, o fracaso da asimilación foi unha cuestión de raza.

PROGRAMAS DE AXUDA

A implantación de programas multiculturais tivo como consecuencia o deseño dunhas políticas de tipo social destinadas a facilitar a incorporación de novos grupos étnicos en materia de educación, vivenda, sanidade, etc. A elaboración destas políticas é competencia dos ministerios creados para xestionar o tema da inmigración. Dous destes tres países contan con ministerios de inmigración específicos: o *Department of Citizenship and Immigration* en Canadá e o *Department of Immigration and Multicultural and Indigenous Affairs (DIMIA)* en Australia. Estados Unidos non ten un ministerio propio, aínda que o Ministerio de Xustiza dispón dun servizo encargado de todo o relacionado coa entrada, vixilancia e regularización dos inmigrantes –o *Immigration*

42. Actualmente ao redor dun millón de persoas chega anualmente aos Estados Unidos, dos que uns 700 000 chegan a ser residentes legais permanentes. Entre 100 000 e 150 000 acceden ao país de forma legal como refuxiados ou solicitantes de asilo e o resto corresponden ás cifras da ilegalidade. O 44% do total procede de América Latina e o Caribe (sendo México un dos principais países emisores), o 37% de Asia e un 15% de Europa.

43. Glazer, Nathan (1998): *We are multiculturalist now*, Massachussets: Harvard University Press, (3ª edición), pp. 7-8.

44. Pajares, Miguel (1999), p. 76 e Glazer, Nathan (1998), p. 147.

and *Naturalization Service (INS)*–. Amais, moitos dos servizos sociais ofrecidos aos inmigrantes elabóranse e xestiónanse dende ministerios específicos, coma o de Saúde, Educación ou Emprego.

En canto aos mecanismos que facilitan as condicións de chegada dos estranxeiros, elaboráronse programas de asentamento, que inclúen desde medidas relacionadas co aloxamento até a aprendizaxe da lingua do país. En Australia, os programas de asistencia para a procura de aloxamento e traballo divídense en catro tipos: o OAA –*On-Arrival Accommodation Program*– subministra aloxamento nun período inicial breve; o *Community Settlement Services Scheme (CSSS)* encárgase de distribuír unha serie de axudas monetarias a través de programas como o *Migrant Resource Centre (MRC) Program*, que xestiona servizos de axuda a individuos ou a comunidades para o seu asentamento; en terceiro lugar o *Grant in Aid (GIA) Scheme* subsidia organizacións comunitarias para a busca de traballo; e, por último, o *Migrant Access Projects Scheme (MPAS)* dá fondos a proxectos particulares e en concreto está dirixido á xente nova⁴⁵. En canto ao apoio lingüístico ofrécense a través do *AMEP –Adult Migrant English Program*– cursos básicos de lingua inglesa para inmigrantes adultos que non teñan o inglés como primeira lingua. Xunto con este, o *TIS –Translating and Interpreting Service*– ofrece servizos de tradución para inmigrantes cun nivel baixo de inglés, axudándoos nas solicitudes de emprego ou en calquera outra situación a través dun servizo telefónico permanente.

Os programas de asentamento en Canadá –*Immigration Settlement and Adoption Program (ISAP)*– tamén ofrecen servizos de tipo lingüístico, como o *Settlement Language Program (SLP)* ou o *Language Instruction for Newcomers to Canada (LINC)* e o *Labour Market Language Training*⁴⁶. Estados Unidos conta tamén con programas lingüísticos para a mellora do inglés nos grupos de inmigrantes; as clases de inglés como segunda lingua –*English as a Second Language*– esténdense por todo o país. Nas áreas educativa e sanitaria, os inmigrantes estranxeiros teñen a posibilidade de acceder a calquera nivel de educación e gozar de asistencia médica, farmacéutica e hospitalaria. É precisamente na educación onde as medidas multiculturais se ven de

45. Existe tamén un programa específico para refuxiados, o *Community Refugee Settlement Scheme (CRSS)*. Ver Department of Immigration and Multicultural Affairs Report: “Immigration research: Programs accessed by migrants” (en liña) [<http://www.immi.gov.au/research>] (consulta: 05/05/2000) e Lanphier, M. e Lukomskyj, O. (1994): “Settlement Policy in Australia and Canada”, en Adelman, Howard (ed.) (1994), pp. 337-371, concretamente pp. 350-353.

46. Lanphier, M. e Lukomskyj, O. (1994), en Adelman, Howard (ed.) (1994), pp. 337-371, especialmente pp. 344-347.

forma máis clara a través da inclusión nos programas curriculares de materias de carácter pluricultural e pluriétnico. Australia, por exemplo, permite, a través de programas como o *LOTE –Languages Other than English–*, o estudo en linguas diferentes ao inglés, a difusión de estudos interculturais, étnicos, etc., e a oferta dunha serie de servizos de apoio, como servizos de tradución e de interpretación, profesorado que represente a diversidade étnica do país, etc.⁴⁷

En Estados Unidos, a disgregación racial que tivo lugar na década dos sesenta tras o movemento de liberación dos negros foi acompañada, consecuentemente, de cambios nos programas curriculares da educación estadounidense. Do mesmo xeito, os programas denominados *affirmative actions* nacen, xa desde a década dos setenta, para impulsar e mellorar a promoción social dos negros. En moitas universidades comezaron a requirirse cursos dedicados a minorías, poboacións do terceiro mundo ou mulleres⁴⁸. Desde a promulgación da *Bilingual Education Act* en 1968, son as medidas de educación bilingüe as que primeiro se dispoñen, na educación, como medio de incorporación á nova sociedade. O bilingüismo non podemos consideralo plenamente como multiculturalismo. Porén, si que evidencia unha certa atención á diferenza, ao permitir o estudo das linguas nais dos diferentes grupos étnicos. Xa desde a década dos vinte se poden encontrar as primeiras experiencias multiculturais como alternativa á escola pública –asimilacionista naquel momento–. Auspiciados pola Asociación de Jóvenes Cristianas, creáronse os International Institute –organismos comprometidos coa educación dos inmigrantes–, que tiñan como obxectivo a promoción do pluralismo cultural. Dependeron durante moito tempo desta asociación –líder tamén dos movementos feministas– e pasaron, máis tarde, a depender do *National Institute of Immigrant Welfare*. En 1943 cambia o seu nome polo de *American Federation of International Institutes (AFII)*, até que esta se une co *Common Council for American Unity* para formar o actual Consello Americano de Servizos a Nacionalidades. Esta defensa dunha sociedade plural estaba baseada nas ideas antiasimilacionistas do mestre xudeu de Nova York, Isaac B. Berkson. Berkson, no seu libro de 1920, *Theories of Americanization: a critical study*, defendía a conservación das especificidades identitarias de cada

47. Foster, Lois (1994), en Adelman, Howard *et al.* (1994) (vol. 1), pp. 578-611, especialmente p. 591.

48. Como resultado establecéronse cursos sobre minorías americanas, negras, hispanas e mesmo asiáticas en Universidades como Berkeley, Minnesota ou no Hunter College de Nova York. Ver Glazer, Nathan (1998), pp. 78-83.

grupo étnico, mantendo e desenvolvendo o seu patrimonio cultural ao tempo que participasen en todos os aspectos da vida nacional⁴⁹.

A misión do Ministerio de Educación estadounidense é asegurar a promoción e o acceso á educación de toda a nación, incluídos os inmigrantes. Desde o ano 1974, a *Office of Bilingual Education and Minority Languages Affairs* adoptou o compromiso de asegurar as mesmas oportunidades de educación para os estudantes con limitacións no coñecemento da lingua inglesa. En coordinación cos gobernos estatais, abríronse unha serie de programas de promoción do bilingüismo e, máis concretamente, a través do *Center for Research of Education, Diversity and Excellence (CREDE)*⁵⁰.

EUROPA, UNHA POLÍTICA MIGRATORIA EN FORMACIÓN: ALEMAÑA, FRANCIA E ESPAÑA

Ao contrario que no modelo multicultural, non podemos agrupar as políticas de inmigración destes países nun mesmo conxunto dado que, como xa dixemos, a súa historia como países de inmigración está en relación directa con procesos de construción nacional diferentes. O que si é evidente é que Europa se encontra nunha circunstancia moi especial con respecto aos movementos migratorios actuais. Os países que a continuación imos tratar, convertéronse en zonas sensibles á recepción dalgúns dos fluxos migratorios máis importantes da actualidade. Estes inmigrantes, xeralmente, proceden de contextos culturais e étnicos moi diferentes aos de destino, polo que xa está debuxado, na Europa actual, un mapa cunha gran diversidade de grupos. Edgar Morin presentou, deste xeito, a visión dun continente consciente da súa diversidade:

49. Mohl, A. Raymond (1991), pp. 239-240, en Pozzeta, E. George (ed.) (1991) (vol. 10: *Education and Immigrant*).

50. É, en concreto, no estado de California onde xurdiron máis experiencias deste tipo. No ámbito universitario, por exemplo, a Universidade do Sur de California puxo en marcha o *Center for Multilingual and Multicultural Research*, que conta con programas como o *USC Latino and Language Minority Teacher Projects*. A Universidade de California, pola súa banda, creou o *Linguistic Minority Research Insitute*. Entre outras iniciativas gobernamentais, encontramos as que atenden grupos étnicos específicos, como a *White House Initiative on Educational Excellence of Hispanic Americans*, en US Department of Education: Office of Bilingual Education and Minority Languages Affairs (en liña) [<http://www.ed.gov/offices/OBEMLA>] (consulta: 05/05/2000).

La nueva conciencia europea se vuelve así cada vez más sensible a la diversidad cultural sin igual en Europa: comprende que esta diversidad constituye su patrimonio, concibe cada vez mejor que la cultura europea es una policultura⁵¹.

Talvez esta afirmación de Morin aínda permaneza no nivel das ideas, pois a realidade aínda amosa a difícil tarefa da aceptación da diversidade; a ameaza do *outro* aínda non significa valorar as súas diferenzas⁵². Por outro lado, estamos ante unha Europa onde hai un certo debilitamento das soberanías nacionais ante a creación e o desenvolvemento de corpos supranacionais como a Unión Europea –que propicia un aumento de medidas e políticas máis homoxéneas–. Pero, con todo, a caída do bloque soviético –exemplo tan recorrido pero tan paradigmático– veu a mostrar que o nacionalismo étnico seguía vivo e desmentiu a idea da fin do estado-nación⁵³.

Exceptuando o caso español, os dous casos restantes son receptores de volumes importantes de inmigrantes desde hai varias décadas⁵⁴. Poden distinguirse, polo menos desde a II Guerra Mundial até a actualidade, dous momentos diferentes. De 1945 até comezos dos setenta, os países do centro/norte de Europa viviron unhas décadas de esplendor económico que se traduciron nunha situación de pleno emprego con necesidade de man de obra adicional. Esta situación xerou un efecto de atracción importante nos países do sur de Europa; de aí que se organizase o recrutamento de forzas de traballo baratas, solteiras e masculinas, principalmente, como factor de traballo para unha industria intensiva en man de obra en plena expansión. Era a política do *traballador invitado/hóspede* –*guestworker* ou *gastarbeiter*–, que polo seu carácter temporal, *a priori*, non chegou a formular políticas de integración social. Coa crise económica de 1973, Alemaña e Francia paralizaron as políticas de recrutamento e empezaron a limitar a inmigración. Moitos daqueles traballadores invitados temporais que “debían” regresar aos seus países de orixe non o fixeron e da temporalidade pasaron á permanencia, iniciando unha fase caracterizada polo reagrupamento familiar. Amais, a estes inmigrantes sumóuselles un grupo novo que xa non procedía da Europa do Sur, senón de países do Terceiro Mundo de gran variedade étnica e nacional.

51. Morin, Edgar (1988): *Pensar Europa*, Barcelona: GEDISA, 1988, pp. 125-126.

52. Os actos violentos cometidos contra poboacións inmigrantes en moitos lugares de Europa –de novo os acontecementos de El Ejido veñen á cabeza– mostran as dificultades no camiño de aceptación da diversidade.

53. Fulbrook, Mary e Cesarini, David (ed.) (1996): *Citizenship, Nationality and Migration in Europe*, Routledge: London/New York, p. 209.

54. Aínda que Francia se converte xa dende o século XIX no único país de inmigración europeo, fronte ao resto que emigraba.

Produciuse, tamén, un crecemento importante da inmigración ilegal, así como dos inmigrantes non económicos. Todas estas novas características do fenómeno migratorio fixeron aumentar os custos de reprodución da forza de traballo dos inmigrantes legais, aínda que ao mesmo tempo tamén se incrementou o seu carácter marxinal, debido á súa localización periférica no aparato produtivo da economía do país⁵⁵. Amais, o reagrupamento familiar provocou o aumento da poboación xuvenil e da feminina entre eses inmigrantes. Nese momento, algunhas cuestións tomaron unha especial relevancia no estudo dos movementos migratorios, como é o caso da análise do grupo familiar como motor e actor principal da migración e das redes migratorias⁵⁶.

STOCK DE POBOACIÓN ESTRANXEIRA (en miles e porcentaxe)

	1990	1992	1995	1997	1999	2001
Alemaña	5342,5 8,4%	6495,8 8,0%	7173,9 8,8%	7365,8 9,0%	7343,6 8,9%	
Francia	3596,6 6,3%				3263,2 5,6%	
España	278,7 0,7%	393,1 1,0%	499,8 1,3%	609,8 1,8%	801,3 2,0%	1109,0 2,5%

Fontes: Para Alemaña e Francia: *Trends in International Migration*, SOPEMI, 2001, e para España: *Anuario de Migraciones 2002*, Dirección General de Migraciones

55. Abad Márquez, L. V. (1993): "Las nuevas formas de inmigración", en Abad Márquez, Luis V.; Cucó, A. e Izquierdo, Antonio (ed.) (1993).

56. Arango, Joaquín (1992): "Las migraciones internacionales a fines del siglo XX: realidad y teoría", en *Escritos de teoría sociológica en Homenaje a Luis Rodríguez Zúñiga*, Madrid: CIS, pp. 1145-1164, concretamente pp. 1159-1161.

EVOLUCIÓN DAS POLÍTICAS MIGRATORIAS

Respondendo á contextualización anterior, as políticas migratorias de Alemaña e Francia centráronse na elaboración dun marco legislativo que tiña como finalidade regular a entrada de traballadores necesarios para a economía dos dous países⁵⁷. Desde a década dos cincuenta para Alemaña e xa desde os anos corenta para Francia, iniciáronse unha serie de políticas de recrutamento baseadas en contratos bilaterais entre eses gobernos e países con excedente de man de obra procedente da conca do Mediterráneo –Grecia, Italia, Marrocos, Portugal, España e Turquía–. Francia, en concreto, comezou a regular a súa inmigración coas Ordenanzas de 1945, a través da Oficina Nacional de Inmigración (ONI), que se converteu na *Office des Migrations Internationales* en 1984. Esas Ordenanzas definían as distintas categorías de estranxeiros que podían residir en Francia, así como a regulación das súas condicións de entrada e expulsión. O ONI, pola súa parte, desempeñaba a tarefa de contratar os traballadores, actuando a través de oficinas de recrutamento nos países de orixe dos traballadores⁵⁸.

Do mesmo xeito, para Alemaña, o ano 1955 marcou o inicio da *Gastarbeitspolitik* ou política do traballador invitado, que elaborou medidas de recrutamento similares ao caso francés⁵⁹. Nese momento, tanto os alemáns coma os franceses non quixeron ver esta política do traballador invitado como unha política de inmigración pois, teoricamente, só se trataba de recrutar man de obra necesaria para un período de tempo moi determinado. Así, a temporalidade deste sistema de captación de traballadores non fomentou ningún tipo de política de axuda social –educación, sanidade, vivenda...– para os inmigrantes xa que estes, pasado un tempo, regresarían ao seu país de orixe⁶⁰. A lexislación posterior, á que xa se pode sumar España como país

57. España neste momento queda á marxe porque precisamente é un dos países que alimentaría a demanda de man de obra de Alemaña e Francia.

58. De forma máis concreta, o plan Monnet requiría entre 1946 e 1947 a entrada duns 43 000 inmigrantes. En Martínez Veiga, U. (1997): *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España*, Madrid: Editorial Trotta, p. 240.

59. Esta política de contratación tamén se realizou na esfera mediterránea firmando unha serie de acordos bilaterais: con España e Grecia en 1960, con Turquía en 1961, con Portugal en 1964 e con Iugoslavia en 1968. Así, o número de traballadores estranxeiros pasa de 548 000 en 1960 a 2 595 000 en 1973. Todd, Emmanuel (1996), p. 149.

60. Para ver máis sobre a cuestión dos *traballadores invitados*, consultar Castles, S. (1986): “The West-Worker in Westerns Europe. An Obituary”, *International Migration Review*, xx, 4.

de inmigración, tivo como obxectivo principal regular o volume e os modos de entrada dos novos inmigrantes⁶¹.

Os alemáns derivan a súa cidadanía do *ius sanguinis*, polo que a Lei de nacionalidade de 1913 enfatizaba a etnicidade e a cultura en oposición ao territorio como signo fundamental do que significaba ser alemán. Coa base dunha lingua e dunha cultura común, os alemáns considerábanse membros dunha nación xermana incluso antes da formación do Imperio de Bismarck en 1871. Esta situación fai que a posibilidade de adquirir a nacionalidade alemá para un estranxeiro sexa unha tarefa difícil, en contraste con outro grupo de persoas, etnicamente xermanas pero afastadas culturalmente de Alemaña –os *Aussiedler*–. Estes descendentes de alemáns instaláranse desde moito tempo atrás en países do leste de Europa, pero á hora do regreso poden readquirir a nacionalidade alemá máis facilmente que calquera outro estranxeiro. Era un código de nacionalidade que dificulta a naturalización e, ademais, non considera alemáns os fillos dos inmigrantes nados na República Federal⁶². Dalgunha forma, esta actitude demostrou unha escasa disposición –de dimensión histórica– por parte de Alemaña para atender os diferentes grupos étnicos que se instaláron no seu territorio. Segundo Heckmann, non houbo unha política migratoria alemá precisa e coherente, pois non se ten en conta unha das principais características da estrutura social de Alemaña: a súa nova heteroxeneidade étnica. En xeral, existiu un *laissez-faire* en relación con esta cuestión, sen ver a necesidade da acción política nos asuntos étnicos; existía, ademais, unha estratexia de aculturación que intentaba diminuír as diferenzas e os límites étnicos apuntando cara a un novo tipo de construción nacional non étnica⁶³. Nestes momentos, Alemaña é o país da Unión Europea que máis inmigrantes alberga, representando preto dun 9% da súa poboación total. Aínda así, son moi recentes as medidas legais que se elaboraron arredor desta cuestión, produto da entrada masiva de inmigrantes, que motivou a necesidade dunha regulación ante a falta de man de obra especializada para a industria electrónica, que permitiu, no ano 2000, a entrada dun bo número de especialistas informáticos. Do mesmo xeito, por unha lei do 1 de xaneiro dese ano, transfórmase o modelo tradicional de adquisición da nacionalidade,

61. Aínda que os inmigrantes comezan a facerse presentes en España xa dende finais dos setenta e comezos dos oitenta, consideramos España verdadeiramente como un país de inmigración dende a promulgación da Lei de estranxeiría de 1985.

62. E. Todd tamén fala do dereito de sangue como *dereito familiarista da nacionalidade*, que significa a ampliación ao grupo nacional do principio de continuidade que era característico da familia labrega tradicional alemá. Todd, Emmanuel (1996), p. 152.

63. Heckmann, F (1995): “Is there a Migration Policy in Germany?”, en Heckmann, F e Bosswick, W. (ed.) (1995): *Migration Policies: a Comparative Perspective*, Stuttgart: Enke, p. 167.

introducindo de xeito parcial o *ius soli*. Por este sistema, os fillos de inmigrantes poderán obter a nacionalidade alemá por nacemento ou por residencia, segundo a idade e cumprindo unha serie de requisitos. Isto facilita, ademais, o procedemento da adquisición da cidadanía para aqueles estranxeiros que así o soliciten⁶⁴. Por outra banda, en decembro de 2002 foi derogada a Lei de restrición e control da inmigración en alemaña, que fora presentada polo ministro de Interior, Otto Schily, cos obxectivos de regular a inmigración conforme ás necesidades económicas do país, reducir a ilegalidade e loitar contra o abuso do dereito de asilo⁶⁵.

O caso francés é diferente en canto ás bases fundamentais e ao espírito do seu modelo de integración de inmigrantes, establecido nas raíces da Revolución de 1889. Durante o século XIX, Francia foi o único país europeo que se converteu en país de inmigración. Para a integración daqueles inmigrantes adoptouse o que se coñece como modelo republicano ou *modelo de integración "à la française"*⁶⁶. A integración baseábase nun programa político conectado aos valores simbolizados pola Revolución, que centraba o interese na integración individual e non na comunitaria, para que os membros da sociedade nacional fosen integrados como cidadáns individuais seguindo unha visión universalista do cidadán. Para realizar esta política asimilacionista, os principais mecanismos utilizados foron: 1) establecer unha lexislación moi flexible para outorgar a nacionalidade a través da aplicación do *ius soli*; 2) unha escola laica e obrigatoria; a educación establecida xa dende 1880 intentaba homoxeneizar o sector máis novo da poboación a través da ensinanza dunha única lingua (francesa) e uns costumes comúns; 3) a Igrexa católica e algunhas comunidades de relixiosos tamén contribuíron a integrar os inmigrantes; e 4) o traballo en áreas industriais comúns no norte e leste do país, así como os partidos de esquerda –especialmente, o Partido Comunista e algúns sindicatos–, que chegaron a controlar os inmigrantes ofrecéndolles uns obxectivos comúns, vías de educación e ascenso na escala social.

64. "Apuntes sobre la política de inmigración en Alemania", Instituto Catalán del Mediterráneo, Área de Migraciones/Goethe Institut, 3 de maio de 2001 (en liña) (http://www.gencat.es/icm/politiques_immigracio/experiencia_alemanya.pdf) (consulta: 20/02/2003).

65. A derogación da lei amosa a falta de consenso entre os Länder e supón un serio revés na elaboración dunha política migratoria por parte do goberno socialdemócrata de Gerard Schröder. VKA (2002): "Una política de doble filo. La nueva ley alemana sobre inmigración", *Coordinación Europea por el derecho de los extranjeros de vivir en familia* (agosto 2002) (en liña) (<http://perso.wanadoo.fr/ciemi.org/p2quinteros.html>) (consulta: 18/02/2003).

66. Schnapper, D. (1995): "The Significance of French Immigration and Integration Policy", en Heckmann, F e Bosswick, W. (ed.) (1995), p. 100.

Moito máis alá desta posición asimilacionista, maniféstase Sami Nair ao mostrar, no caso francés, unha actitude histórica de exclusión desde a etapa colonial. En concreto, as relacións deste país co mundo árabe e africano –áreas de orixe da maioría dos seus inmigrantes– foron exclusionistas: “El colonialismo francés sólo era asimilacionista en el plano ideológico; en la práctica, se trataba de una especie de apartheid”⁶⁷. En realidade, a actitude asimilacionista producíase, segundo Martínez Veiga, cos europeos, porque eran os que máis se podían parecer ao carácter francés. A política poboacionista de posguerra tiña preferencias por algúns inmigrantes e contemplaba tamén a exclusión doutros⁶⁸.

Como apuntamos un pouco máis arriba, as políticas que se desenvolveron nos últimos tempos foron deseñadas para regularizar as condicións de entrada dos estranxeiros, así como para intentar normalizar a situación de certos inmigrantes. A Lei de estranxeiría alemá do ano 1991 regula a entrada, a residencia, a expulsión, o reagrupamento familiar e as posibilidades de naturalización. Esta normativa substituíu a política de rotación de traballadores inmigrantes, recoñeceu o dereito de residencia, mantivo o principio dunha consolidación progresiva do status de residente e someteu o acceso ao título de residencia estable a criterios como a inserción profesional, o coñecemento da lingua e a posesión de aloxamento conforme ás normas alemás⁶⁹. Ademais, regula o dereito de retorno dos mozos estranxeiros nados e/ou escolarizados en Alemaña; facilita, tamén, a consecución da nacionalidade aos mozos e aos residentes permanentes. En canto a esta cuestión, nos últimos tempos estanse flexibilizando os mecanismos necesarios para a súa consecución. En maio de 1999 deuse un gran paso neste sentido, ao ser aprobada a Lei de dobre nacionalidade, que permite o mantemento da nacionalidade de orixe unha vez que un estranxeiro se naturalice en Alemaña⁷⁰.

Tamén a comezos dos noventa producíronse cambios na política inmigratoria francesa tendentes a endurecer o control dos fluxos, a xeneralización dos controis de identidade –coa obriga de presentar o título de residencia a calquera axente da policía– e a reforma do Código da Nacionalidade⁷¹. A Lei

67. Nair, Sami e Lucas, Juan de (1998), p. 85.

68. Os preferidos serían os italianos, logo o resto de europeos e, en último lugar, os norteafricanos. Martínez Veiga, U. (1997), p. 241.

69. Instituto Sindical Europeo: *La inmigración en Europa occidental*, Bruxelas, 1993, pp. 87-88.

70. De todos os xeitos, o proceso de naturalización alemán segue sendo un dos máis duros de Europa. Non se lle concede a naturalización ao estranxeiro até que cumpra un mínimo de quince anos de residencia. Á xente nova esíxeselle oito anos de residencia e polo menos seis de escolarización.

71. Segundo o *Code de la Nationalité* de 1945 (revisado en 1973), a nacionalización de estranxeiros aplícase segundo o principio do *ius soli*. A adquisición da nacionalidade faise por nace-

Pasqua de 1993 establece que os nenos nados en Francia de pais estranxeiros xa non obteñan a nacionalidade aos dezoito anos de forma automática, senón que deben cumprir certas formalidades e, ademais, deben solicitala entre os dezaseis e os vinte e un anos. Ademais, os dereitos de reagrupamento familiar tamén se limitan, pois o reagrupamento débese facer dunha soa vez e, para obtela, o estranxeiro deberá ter residido, polo menos, dous anos no país, dispor de recursos e ter o consentimento do alcalde de onde viva⁷². Seguindo esas medidas de endurecemento, no ano 1996 o Goberno decide elaborar unha nova lei, a Lei Debré, que endurece as condicións para entrar en Francia e, ao mesmo tempo, intenta regular a situación de certos inmigrantes. Ante as reaccións xurdidas en protesta polo endurecemento da lexislación –sobre todo por parte de organizacións civís defensoras dos dereitos dos inmigrantes–, en marzo de 1998 foi adoptada unha nova Lei de nacionalidade. Esta lei reafirmou o dereito da nacionalidade francesa en virtude do nacemento en Francia, facilitando a súa adquisición en tres niveis de idade para os nenos nados en Francia de pais estranxeiros: até os trece anos poden ser naturalizados co consentimento dos pais, se viviron polo menos cinco anos no país; aos dezaseis poden solicitar a nacionalidade sen consentimento paterno; aos dezoito adóptana automaticamente, sempre e cando vivisen, polo menos, cinco anos en territorio francés dende os once de idade. A lei tamén restaura o dereito da adquisición automática da nacionalidade aos nenos nados en Francia de pais nados en Alxeria antes de 1962 –ano en que este país se independizou–.

España, pola súa parte, leva un certo atraso na evolución da súa política migratoria, debido a unha incorporación máis tardía ao modelo do país de inmigración. Aínda que, nos últimos tempos, se deixen ver as especificidades do caso español, este, sen dúbida, seguiu unha marcha moi semellante á política que están adoptando o resto de países europeos na actualidade. Un informe elaborado polo Instituto de Migraciones y Servicios Sociales (IMSERSO)⁷³ no ano 1997 establecía unha serie de fases en canto á elaboración dunha normativa que regulase a inmigración. Até o ano 1985 pódese falar dunha *fase preliminar* na que esta normativa non ten rango de lei, pois só se promulgan unha serie de decretos-lei xunto cunha serie de circulares

mento ou no caso de que un dos proxenitores nacera no país ou nas súas colonias. Se os pais naceron fóra, un neno adquire a nacionalidade automaticamente coa maioría de idade (18 anos) se viviu en Francia cinco anos. Tamén se esixe a asimilación na sociedade francesa. Martínez Veiga, U. (1997), p. 259.

72. Instituto Sindical Europeo: *La Inmigración en Europa Occidental*, Bruxelas, 1993, pp. 98-99.

73. Organismo dependente da Secretaría de Asuntos Sociais do Ministerio de Tráballo e Asuntos Sociais.

sobre a concesión e a anulación de permisos e sobre a expulsión de estranxeiros. O seguinte período ou *fase transitoria* (1985-1991) inaugurábase coa Lei orgánica do 1 de xullo de 1985, que representaba un tipo de norma deseñada para as fases iniciais da inmigración, abordando temas como o cruzamento de fronteiras, a entrada, a documentación necesaria para residir e para traballar e a fase de expulsión. Non obstante, discrimináronse aspectos relacionados co acceso á nacionalidade, o reagrupamento familiar, a asistencia sanitaria, a educación ou a participación social e política, tendo a filosofía propia dunha política de estranxeiría e de orde pública, non de inmigración. O informe antes citado situou a *fase de establecemento* dunha política de inmigración no período 1991-1992. A aprobación da Proposición non de lei do 9 de abril de 1991 estableceu unha política activa de inmigración e a apertura dun proceso excepcional de regularización –xuño-décembro de 1991–. Foi unha medida clave, porque implicaba aceptar que España se convertía nun país de inmigración.

Finalmente, a *fase actual* –1993-2002– está protagonizada pola elaboración das primeiras medidas de integración. En xullo de 1993 as competencias en materia de inmigración foron transferidas ao Ministerio de Asuntos Sociais, que, en 1996, se une coa carteira de Traballo. Os piares básicos da política inmigratoria do momento centráronse na elaboración dun marco xeral de referencia que sinalase obxectivos, ámbitos de actuación e medidas concretas. Deste xeito, o goberno aprobou, no ano 1994, o *Plan para la Integración Social de los Inmigrantes*⁷⁴. Por outro lado, o Real decreto 490, do 7 de abril de 1995, creou o Foro para la Integración Social de los Inmigrantes, coa pretensión de establecer vías de diálogo e de comunicación entre as diferentes administracións, o colectivo inmigrante e a sociedade. E, por último, tamén ao longo do ano 1994, púxose en marcha o Observatorio Permanente de la Inmigración, funcionando como instrumento de diagnóstico e de pronóstico da realidade inmigratoria –concibido como un macrosistema de información da Administración do Estado–.

Desde a promulgación da Lei orgánica 4/2000, do 11 de xaneiro –a polémica Lei de estranxeiría–, asistimos, nos últimos dous anos, a unha constante tensión provocada –a maioría das veces– por unha interpretación nesgada ou

74. Os obxectivos deste Plan son: a) eliminar calquera tipo de discriminación inxustificada, tanto no exercicio de dereitos como no acceso aos servizos existentes; b) promover unha convivencia baseada en valores democráticos e en actitudes tolerantes; c) garantir ao inmigrante unha situación xurídica e socialmente estable; d) combater as barreiras que dificultan a integración; e) erradicar calquera sinal de explotación; e f) mobilizar a sociedade contra o racismo e a xenofobia. *Plan para la Integración Social de los Inmigrantes*, Madrid: Dirección General de Migraciones, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, 1994, p. 46.

“interesada” do texto legal. O actual grupo de goberno non deixou de criticar a Lei 4/2000 –xa que, segundo a súa opinión, favorecía a inmigración irregular e potenciaba o *efecto chamada*– até que, en decembro dese mesmo ano, conseguiu reformala e así recortar os avances –no que se refire aos dereitos dos inmigrantes– que a primeira lei presentaba. Como nos recordan algúns especialistas no tema, a Lei 4/2000 conseguía establecer, por primeira vez en España, unha ampla equiparación dos dereitos dos inmigrantes cos dos españois, non tanto no dereito ao traballo, pero si en cuestións como a asistencia sanitaria, a educación, o dereito á residencia⁷⁵, o acceso á vivenda, a asociarse, a reunirse e a sindicarse. Así mesmo, reducía as posibilidades de expulsar os inmigrantes en situación irregular⁷⁶. Coa promulgación da Lei orgánica 8/2000, do 22 de decembro, que reforma a Lei orgánica 4/2000, o Goberno do Partido Popular contemplaba os resultados da súa campaña de *contrarreforma* anterior, xa que os puntos principais de discusión foran alterados: os dereitos sociais concedidos aos irregulares, as dificultades para a expulsión e a vía ordinaria para a regularización. Como di M. Pajares, con esta reforma o texto retrotráese ás liñas clásicas da lexislación de estranxeiría, caracterizadas pola desigualdade de dereitos entre inmigrantes e cidadáns⁷⁷.

Non hai que esquecer un elemento común aos tres países e que, dalgunha forma, vén condicionando a política de inmigración de todos eles: a súa pertenza a un organismo supranacional como a Unión Europea. A política establecida neste nivel oriéntase, por un lado, a manter o “espazo común” establecido en Schengen, polo que se anulan as fronteiras interiores, pero, por outro lado, téndese a reforzar o control das fronteiras externas⁷⁸.

PROGRAMAS DE AXUDA

Igual que no modelo multicultural, Alemaña, Francia e España ofreceron, tamén, unha serie de servizos aos seus inmigrantes, coa finalidade de mellorar o proceso de incorporación á sociedade receptora. A elaboración

75. Podían solicitarse se levaban dous anos en España e dispuñan de medios económicos para vivir.

76. Pajares Alonso, Miguel (2000): “Una política de flujos”, relatorio presentado no *II Congreso sobre La Inmigración en España: España y las Migraciones Internacionales en el Cambio de Siglo*, Madrid, 5-6-7 de outubro de 2000.

77. Pajares Alonso, Miguel (2000).

78. No Cumio de Tampere, celebrado en Finlandia en outubro de 1999, destacou a importancia do control efectivo das fronteiras exteriores da UE por profesionais con formación especializada. Tendo en conta isto, propúñase desenvolver políticas comúns en materia de asilo e inmigración.

destas políticas vai estar determinada polas diferentes tradicións culturais e ideolóxicas de cada caso, onde atopamos diferenzas moi claras entre Francia e Alemaña a este respecto. Segundo a interpretación de Emmanuel Todd⁷⁹, o principio revolucionario francés de igualdade, baseado na equivalencia dos homes, os pobos, as razas e os sexos, será o que permita soste unha política de asimilación cos estranxeiros. Dado que os homes son iguais en todas as partes (universalismo), calquera persoa que viva en Francia será francesa, eliminándose calquera elemento de identificación de grupo. As actitudes dos alemáns, por outra parte, están relacionadas con certos principios culturais baseados nun sistema antropolóxico de carácter diferencialista que rexeita a homoxeneidade⁸⁰.

O Goberno Federal alemán, en cooperación cos estados federais –Länder– e cos municipios, elabora unha serie de medidas para facilitar a incorporación dos inmigrantes. Máis concretamente, céntrase nos traballadores residentes por períodos longos. O Ministerio de Traballo financia cursos de lingua para os inmigrantes e para as súas familias e axuda á segunda xeración de inmigrantes na busca de emprego, mellorando as súas capacidades técnicas e lingüísticas. O goberno tamén proporciona apoio aos estranxeiros –sobre todo aos turcos– que desexan retornar a través de acordos de cooperación entre o país de orixe e Alemaña. De novo é o ámbito escolar o que nos permite ver máis claramente cales son as actitudes da sociedade receptora cos seus inmigrantes. O sistema educativo alemán permitía integrar os fillos de inmigrantes mentres estaban en Alemaña e, á vez, preparalos para volver ao seu país de orixe a través de tres tipos de clases: clases nacionais, preparatorias e clases en lingua materna. Os educadores querían combinar a administración dunha ensinanza alemá de calidade coa preservación das identidades nacionais e culturais das minorías⁸¹. Fóra do ámbito escolar, existen unha serie de institucións privadas –moitas de carácter relixioso– que defenden os intereses dos estranxeiros. No ano 1985, tamén se fundou en Essen un Centro de Estudos sobre Turquía, co obxecto de incentivar as relacións turco-xermanas. Así mesmo, en 1997 foi creado o *Landeszentrum für Zuwanderung*

79. Emmanuel Todd analiza a capacidade de incorporación de inmigrantes dalgúns países a través da análise dos sistemas antropolóxicos familiares propios de cada sociedade. Distingue entre os sistemas antropolóxicos igualitarios, ao que corresponde o caso francés e o sistema diferencialista de espírito xermano. Todd, Emmanuel (1996), pp. 15-20.

80. Así o expresa Todd: “Entre 1960 y 1990, la cultura diferencialista alemana selecciona a los turcos como grupo testigo encargado por la Historia de encarnar en su territorio el principio de diferenciación humana”. Todd, Emmanuel (1996), p. 147.

81. Martínez Veiga, U. (1998), p. 271.

–Centro de Inmigración– en Solingen, no que se potencian os estudos sobre a inmigración e a súa integración en Alemaña⁸². En definitiva, a política alemá de xestión da inmigración parece estar presa entre a percepción das diferenzas e o mantemento da unidade étnica xermana.

Como xa se sinalou, no caso francés a escola funciona como un importante elemento integrador e uniformizador, pois os rapaces estranxeiros que estiveron na escola desde moi cedo teñen os mesmos gustos, o mesmo coñecemento e as mesmas perspectivas que un rapaz francés da mesma orixe social⁸³. De todas as formas, creáronse algúns programas de axuda para nenos inmigrantes como os ZEP –zonas de educación prioritaria–, destinados a resolver problemas de rendemento escolar dos alumnos. En 1994 máis do 30% dos nenos beneficiados por este programa eran inmigrantes. Na década dos oitenta establecéronse os *Fonds d'action sociale pour les travailleurs immigrés et leurs familles* –FAS–, que constituían un dos principais esforzos gubernamentais para a creación de programas de axuda e de servizo aos inmigrantes, co obxectivo de integralos na vida francesa. Parte do presuposto destes fondos permitiu, amais, a creación dun amplo número de asociacións de tipo étnico⁸⁴. Para algúns isto significou ceder os principios da *intégration à la française* e considerar de forma positiva a diversidade de grupos étnicos que conformaban o país⁸⁵.

En España a actuación a favor da elaboración de políticas de incorporación social dos inmigrantes ten unha vida moito máis curta ca a dos casos anteriores. A actuación política en España neste tema foi descentralizada, é dicir, son os gobernos autonómicos, provinciais e mesmo os municipais os que se ocupan de deseñar os programas de axuda aos inmigrantes⁸⁶. Desde estes ámbitos, creáronse servizos de axuda, información e orientación en áreas específicas, como a educación e a cultura, a saúde, a vivenda e o urbanismo ou a inserción do inmigrante no mercado de traballo⁸⁷. É unha política que xorde

82. Funcke, L.: “La situación de los inmigrantes en Alemania” (en liña) (<http://www.geocities.com/SoHo/Atrium/1788/essay/propia/ra3.htm>) (consulta: 20/02/2003).

83. Schnapper, D. (1995), en Heckmann, F e Bosswick, W., (ed.) (1995), p. 104.

84. Entre elas a *Association de la Nouvelle Generation Immigrée* ou *Radio Beur*. Sobre esta cuestión, ver Blatt, David (1997), en Hearnreaves, Alec G. e Makinney, Mark (ed.) (1997): *Post-colonial cultures in France*, London/New York: Routledge, pp. 40-55, p. 47.

85. Schain, Martin A. (1996): “Minorities and Immigrant Incorporation in France: The State and the Dynamics of Multiculturalism”, relatorio presentado no *Foro Europeo sobre Multiculturalismo, Minorías y Ciudadanía*, Florencia, 18-23 abril, p. 27.

86. Sempre en estreita colaboración cun número cada vez máis crecente de organizacións civís (ONG, sindicatos..) integradas tanto por nacionais como por estranxeiros (ATIME...).

87. Federación Española de Municipios y Provincias (1995): *Los municipios y la integración social de los inmigrantes: análisis y propuestas de actuación*, Madrid: FEMP, pp. 35-59.

de accións específicas que se desenvolven, preferentemente, en ámbitos locais –aínda que, a miúdo, son proxectos financiados dende o nivel nacional⁸⁸–. O obxectivo destes programas é a *integración* –entendida esta como *un proceso dirixido a conseguir a gradual incorporación e participación dos inmigrantes na vida económica e social do país de acollida, nun clima de respecto e aceptación recíprocas*⁸⁹–. Na área educativa, o Ministerio de Educación estableceu xa na década dos oitenta unha educación de tipo compensatorio, igual que noutros países europeos, para axudar os colectivos máis desfavorecidos e con peores resultados. A maioría dos nenos inmigrantes foron incorporados a este programa, que foi ratificado polo Real decreto 296/1996 e polo que se ordenan as accións dirixidas á compensación de desigualdades en educación⁹⁰.

BALANCE E CONCLUSIÓNS

A maioría das sociedades receptoras de inmigrantes vistas aquí caracterízanse por unha composición moi diversa de grupos étnicos e culturais, adoptando, de xeito paralelo, posicións moi restritivas en canto ao volume de entrada. Este endurecemento vese tamén complementado –como ocorre nos países do modelo multicultural– cun desenvolvemento importante de mecanismos de selección⁹¹.

En Australia, Canadá e Estados Unidos, a diversidade étnica dos fluxos migratorios trouxo consigo a instauración de políticas multiculturais que trataron de asegurar a convivencia de todos os grupos. No caso europeo, para Alemaña e para Francia, tivéronse que desbotar políticas temporais –deseñadas para os antigos traballadores invitados– para comezar a establecer programas que realmente atendesen un fenómeno –xa estrutural– da vida política, social e económica deses países. Desde o punto de vista do multicultural-

88. Fálase de que a integración social dos inmigrantes se constrúe de abaixo cara a arriba, é dicir, distintas “accións de integración social” chegarán a conformar “políticas de integración social”. Ver Ramos, J. A.; Ramos Delgado, L. e Pino, E. del (1998): “La política de la integración social de los inmigrantes: una perspectiva gubernamental”, *Papeles de Trabajo del Instituto Universitario Ortega y Gasset*, p. 8.

89. Foro para la Integración Social de los Inmigrantes (1997): *Informe sobre la Inmigración y el Asilo en España*, Madrid: IMSERSO/Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, pp. 50-51.

90. Foro para la Integración Social de los Inmigrantes (1997), p. 54.

91. Tendo en conta o proceso selectivo de entrada en Australia, a inclusividade, bandeira do multiculturalismo, é para os desexados, os cualificados, os investidores, etc. e non para os que chegan con necesidades. A loita actual céntrase na erradicación da inmigración clandestina, sobre todo daquelas persoas que foxen de situacións conflitivas e marxinais de Asia pacífica. O conflito de Timor Leste expulsou centos de persoas cara a Australia na procura, principalmente, de refuxio para as súas vidas.

lismo como feito en si mesmo, podemos considerar todas estas sociedades plenamente pluriculturais. O multiculturalismo simplemente é evidente. Por exemplo, nun país como Australia –que, con pouco máis de dezanove millóns de habitantes reconece máis de duascenas linguas no seu territorio–, 3,9 millóns de persoas naceron fóra do país e 2,6 millóns falan, no ámbito doméstico, outra lingua diferente ao inglés⁹²; no caso de Canadá, coas *visible minorities*, concepto que indica a cantidade de grupos que chegaron, nas últimas décadas, para incorporarse á sociedade canadense⁹³. Así mesmo, no caso estadounidense, o multiculturalismo reflicte situacións tan variadas como o ascenso dos movementos feministas e os estudos de xénero, os cambios nos costumes sexuais e morais ou o impacto dos novos inmigrantes⁹⁴.

Por outro lado, nos países europeos aquí analizados, o multiculturalismo non formou parte da axenda política da inmigración. Para algúns autores, no caso francés nunca houbo un pensamento pluralista ben definido nin existiu un debate arredor da integración do inmigrante –nin en termos políticos, agás algunhas propostas excluíntes da Fronte Nacional, nin intelectuais⁹⁵–. Nestes tres países, as accións e actitudes de tipo multicultural que se poden encontrar xorden no ámbito das organizacións sociais⁹⁶. En canto ás políticas elaboradas pola Unión Europea, pódese falar dun certo *corpus* legal homoxéneo en canto ás cuestións relacionadas co control de fluxos e fronteiras, pero non dun modelo común de incorporación social de inmigrantes. A indefinición dalgunhas políticas de países como Alemaña⁹⁷, a actitude asimilacionista francesa, remisa a destacar as diferenzas de tipo étnico ou cultural dos seus inmigrantes, así como a xuventude de políticas migratorias como a española amósanos un panorama bastante heteroxéneo á hora de resolver moitas das dificultades que implica o proceso de incorporación de inmigrantes.

Unha vez vistos os exemplos de integración de inmigrantes –e se recordamos o que, nun principio, entendiamos por multiculturalismo–, debemos

92. Australian Bureau of Statistics: Census, 1996 (en liña) [<http://www.abs.gov.au/Aussta/>] (consulta: 18/03/2000).

93. Segundo o Censo do ano 1996, a poboación total destas minorías chega até os 3,2 millóns dun total de poboación duns 30 millóns. Canadian Statistics: *Visible minority population by age*, 1996 Census (en liña) [www.statcan.ca/english/Pgdeb/People] (consulta: 18/03/2000).

94. Glazer, N. (1998), p. 147.

95. Schnapper, D. (1995), en Heckmann, F e Bosswick, W. (ed.) (1995), p. 110.

96. Colectivo IOÉ, ATIME, SOS-Racisme en España e Francia, etc.

97. F. Heckmann considera a política de inmigración alemá ambivalente: "...se dan en Alemaña una serie de circunstancias problemáticas debido a una falta de objetivos, modelos y ofertas de identificación claros". Heckmann, Friedrich (1999): "Integración y política de integración en Alemaña", *Migraciones*, n.º 5, pp. 9-24, concretamente p. 19.

preguntarnos o seguinte: Funcionou o multiculturalismo como modelo de incorporación de inmigrantes? Até que punto se produciu ou non unha *fertilización cruzada*? Simplemente atendendo ao que a realidade nos ofrece –a través da opinión e dos comportamentos da sociedade de acollida, etc.–, encontramos importantes síntomas de insatisfacción con respecto ao multiculturalismo. En canto á opinión que a sociedade receptora ten sobre o *outro*, existe a idea, case xeneralizada, de que a chegada de inmigrantes de diversa procedencia étnica ao país de acollida pode ser prexudicial para o mantemento da unidade nacional. En Canadá, o 36% da poboación consideraba, en 1974, que a reivindicación cultural por parte dos estranxeiros ameazaba a unidade nacional, mentres que, no ano 1991, os canadenses que seguen pensando así acadan un 42%⁹⁸. Considérase, tamén, que o volume de entrada de inmigrantes é moi elevado. En Australia, no ano 1961, arredor do 16% da poboación consideraba que había demasiados inmigrantes, fronte ao 73% acadado en 1991⁹⁹. Esta opinión non é recente, pois moitos australianos, entre 1948 e 1970, crían que a maioría dos inmigrantes do momento non debían entrar en Australia ou, cando menos, facelo en grupos moi reducidos¹⁰⁰.

Este malestar latente moitas veces transfórmase en actitudes segregacionistas e racistas ou en reaccións claramente violentas. Sucesos deste tipo están arroupados pola existencia e polo actual auxe de grupos políticos de extrema dereita que, con principios xenófobos, rexeitan, de plano, calquera tipo de manifestación étnica ou cultural diferente ao que se considera como “maioría” nacional, o que representa unha ameaza constante á integración dos inmigrantes¹⁰¹. Un informe australiano, dirixido polo *Human Rights and Equal Opportunity Commission (HREOC)*, informaba de que a poboación aborixe e os inmigrantes, sobre todo os de orixe non británica, sufrían ataques e intimidacións

98. Tanto neste país como en Australia as políticas multiculturais inclúen a idea de que debe manterse un tipo de identidade nacional común a todos os grupos para evitar a fragmentación do país.

99. En Canadá, pola súa vez, o 31% da poboación consideraba en 1989 moi elevado o número de inmigrantes, mentres que en 1991 eran da mesma opinión un 49%. Holton, R. e Lanphier, M. (1994): “Public Opinion, Immigration and Refugees”, en Adelman, Howard *et al.* (1994), (vol. 1), pp. 125-148, concretamente p. 132.

100. Collins, Jock e Henry, Francis (1994), en Adelman, Howard *et al.* (1994), (vol. 2) pp. 515-548, especialmente p. 526.

101. Son exemplos disto o *Front National* francés ou o *Heritage Front* en Canadá, contrario á inmigración non branca. En Alemaña os partidos de extrema dereita viven un momento de ascenso. En España as principais actitudes xenófobas teñen lugar en grupos de mozos neonazis ou *skin heads*.

racistas e excluíntes¹⁰². En Estados Unidos, as actitudes segregacionistas contiñan, segundo algúns, tan activas como sempre. Prodúcese, en palabras de E. Todd, unha *reacción do inconsciente diferencialista*; é dicir, os norteamericanos cren, conscientemente, e son partidarios do principio de igualdade dos homes, non obstante, a presenza de negros ou outros grupos étnicos inmigrantes en zonas residenciais provoca a fuxida dos individuos brancos¹⁰³.

Este tipo de segregación tamén podemos encontrala en España, onde a convivencia con grupos como o dos xitanos provoca, moitas veces, rexeitamento, e, concretamente, co colectivo de inmigrantes compróbanse as dificultades que implica a convivencia interétnica e intercultural. Nunha enquisa escolar dirixida por Tomás Calvo Buezas en 1997 sobre prexuízos racistas e valores solidarios, un 10% dos entrevistados –dun total de 6000 alumnos entre trece e dezanove anos– considerábase racista e votaría a un partido político como o *Front National* francés¹⁰⁴. En Alemaña, desde comezos da década dos noventa, iníciase un período de violencia étnica ante a sucesión de múltiples acontecementos históricos que van determinar o comportamento da sociedade alemá con respecto aos estranxeiros. O propio proceso de reunificación nacional, co conseguinte movemento de cidadáns da ex-RDA, o retorno de moitos alemáns étnicos –Aussiedler–, así como unha gran demanda de solicitudes de asilo de refuxiados da antiga Iugoslavia provocaron a agudización dos sentimentos de rexeitamento ao estranxeiro¹⁰⁵.

102. O informe titulábase *National Inquiry into Racist violence in Australia*. Collins, Jock e Henry, Francis (1994), en Adelman, Howard *et al.* (1994), vol. 2, pp. 515-548, especialmente p. 531.

103. E. Todd critica ademais o multiculturalismo estadounidense, porque o culto á etnicidade e á diferenza xorde na fase terminal da homoxeneización do mundo euroamericano: "...a los norteamericanos que se adhieren a ese multiculturalismo no les queda ningún conocimiento real de las culturas irlandesa, italiana, polaca o judía tradicionales, y se aferran a estereotipos construidos por la sociedad receptora para definir su propia etnicidad". Todd, Emmanuel (1996), p. 91. Para a cuestión da segregación racial, ver pp. 82-83 e Glazer, Nathan (1998), pp. 123 e 130. Por outra parte, a zona fronteiriza con México está sendo na actualidade obxecto de moitos ataques por parte da poboación americana cara a inmigrantes clandestinos ou *temporeiros* de orixe mexicana.

104. Ademais, un 65% consideraba que xa hai estranxeiros dabondo en España. Un 27% botaría os xitanos de España, un 24% os *moros*, un 13% os negros africanos e un 15% os xudeus. Ademais, Calvo Buezas recorda no seguinte artigo algunhas das accións violentas –de tipo racista– producidas en España nos últimos tempos. Calvo Buezas, Tomás (1999): "Relaciones interétnicas en España: esquizofrenia entre el discurso igualitario y la praxis xenófoba", *Foro Hispánico*, n.º 16, Amsterdam: Editions Rodopi B.V., pp. 95-103, concretamente pp. 98-99.

105. En 1990 tiveron lugar uns 220 actos de violencia racista e xenófoba; en 1991 foron 1483 e en 2010 en 1992. Todd, Emmanuel (1996), p. 174. Amais, a Oficina de Protección á Constitución detectou que o número de ultradereitistas medrou un 11% en 1998 con respecto a 1997: "Alemania: crece la violencia de la extrema derecha", *El Mundo*, 3 de febreiro de 2000.

É evidente que as políticas oficiais seguen un camiño e a vida real se enfrenta a outros destinos. A predisposición no nivel oficial a adoptar unha serie de políticas baseadas nos principios ou a prácticas multiculturais non exime os inmigrantes dos obstáculos que contén o proceso de incorporación a unha nova sociedade.

Aínda que se tenda ao desuso do termo asimilación, moitas políticas *integradoras*, en países como Francia, seguen enmascarando actitudes asimilacionistas xa que, neste país, convive a defensa duns ideais republicanos universalistas cun racismo e cunha cidadanía de segunda. Volvemos recordar que o legado colonial baseado nunha discriminación étnica e na limitación das oportunidades económicas continúa excluindo minorías étnicas dos beneficios da cidadanía, sobre todo da participación política¹⁰⁶. Así, o modelo asimilacionista non tivo un éxito rotundo na incorporación de inmigrantes con respecto á actual *racialización da inmigración*, senón que tivo como resultado o endurecemento das posibilidades de entrada na maioría dos países, así como o brote de actitudes violentas cara aos inmigrantes.

Quizais parte deste fracaso resida en que non resulte viable atender ás *diferenzas* dende o sentimento da homoxeneidade da sociedade receptora, cando en realidade a diversidade tamén é un elemento intrínseco –pero moi pouco asumido– das sociedades de acollida¹⁰⁷. Resulta complicado imaxinar unha sociedade que acepte e respecte as manifestacións culturais das comunidades inmigrantes cando a súa propia situación de multiculturalidade interna segue sendo conflitiva. A pesar de todo isto, os preceptos teóricos do multiculturalismo seguen sendo os máis recomendables para atender as situacións pluriculturais actuais –nutridas, en gran parte, pola inmigración–. Con todo, son valores que deben superar o gran paradoxo que existe entre a convivencia dos ideais democráticos nos que pretenden fundamentarse a maioría dos estados actuais e as prácticas discriminatorias cara ás poboacións de orixe inmigrante¹⁰⁸.

Segundo a maioría dos especialistas, é na área da educación onde atopamos unha das ferramentas máis axeitadas para evitar esas situacións de

106. Blatt, David (1997), p. 53, en Hargreaves, Alec G. e Makinney, Mark (ed.) (1997).

107. Moitas veces a cuestión da inmigración é abordada por parte da sociedade receptora como se esta fose un todo homoxéneo, cando en moitos dos actuais estados-nación aínda non se resolveu ou non se asumiu o pluriculturalismo interno. En Francia, por exemplo, moitas das reivindicacións *nacionalistas* internas –como o caso bretón– experimentaron un pulo, á par que moitos colectivos inmigrantes loitaban por manifestar as súas especificidades étnicas e culturais.

108. É o que Marco Martiniello denominou como o *dilema europeo*. Martiniello, Marco (1998): “Inmigración y construcción europea: ¿Hacia una ciudadanía multicultural de la Unión Europea?”, en Lamo de Espinosa, E. (ed.) (1998), p. 228.

discriminación, para que, dalgunha forma, se poida acadar unha sociedade que acepte e respecte a diversidade. Tal como dixo o profesor Miguel Siguán, "...educamos para una sociedad variada y multicultural o educamos para el conflicto"¹⁰⁹. Con outras palabras, a chave para asegurar un futuro menos tenso e máis plural, onde as diferenzas non desemboquen só na exclusión, está na escola. A educación pluricultural, desta forma, debe ser deseñada e dirixida tanto para os alumnos nacionais como para os inmigrados. De aí o xurdimento de numerosas propostas interculturais –polo menos desde España– no campo da educación. Os obxectivos da educación van máis alá da tolerancia e propoñen a aceptación do enriquecemento que produce o novo cosmopolitismo, que tende a chamarse interculturalidade¹¹⁰.

Para finalizar, debemos recordar que, mentres a actual situación de mundialización da economía e da información non cambie, os niveis de inmigración, tanto nos países europeos como nos outros tres casos que vimos, seguirán aumentando¹¹¹. Amais, hai un factor de tipo humano que diferencia a recepción de inmigrantes dos países desenvolvidos da actualidade con épocas anteriores. Os inmigrantes dos países en vías de desenvolvemento amóranse ás portas de Europa, Norteamérica ou Australia e poñen en risco as súas vidas. Nunha patera, nos fondos dun camión ou, incluso, no tren de aterraxe dun avión, a morte pódeseles cruzar no camiño. Ante a inevitabilidade desta situación, as sociedades receptoras aínda non deseñaron un modelo

109. Tomado dunha conferencia pronunciada polo profesor D. Miguel Siguán na Fundación Ortega y Gasset o 16 de marzo de 1999. Para ver máis sobre o tema da inmigración e a escola consultar: Siguán, Miguel (1999): *La escuela y los inmigrantes*, Barcelona: Paidós.

110. Algúns especialistas no tema da inmigración en España decantáronse polo interculturalismo como o mecanismo máis propicio para obter a plena integración das minorías inmigrantes e para eliminar calquera tipo de discriminación. Abad Márquez, L. V.: "La educación intercultural: una propuesta de integración", en Abad Márquez, Luis V.; Cucó, A. e Izquierdo, Antonio (ed.) (1993); Giménez, C. (1997), pp. 125-159, Pumares Fernández, Pablo (1997): "Empatía, espacio e interculturalidad", comunicación para o I Congreso *La inmigración en España*, Fundación Ortega y Gasset, Madrid 16-18 de outubro de 1997; García Castaño, F. J. et al. (2002): "Lo intercultural en las teorías y acciones interculturales. Una década de interculturalidad en los discursos pedagógicos y prácticas educativas en el estado español", en Checa, F. (ed.): *Las migraciones a debate*, Barcelona, Icaria, pp. 299-256; Pujadas, Joan J. (1999): "Etnicidad catalana, multiculturalismo y recomposición del estado", *Foro Hispánico*, n.º 16, pp. 11-22, esp. p. 15.

111. Como di Pérez-Agote: "Dada la actual división internacional del trabajo, las determinaciones del mercado mundial, las diferencias de riqueza existentes entre continentes y países y la progresiva difusión del conocimiento de la posibilidad de emigrar, parece que el panorama multiétnico que comienza a verse en ciudades como Barcelona y Madrid vaya a ser progresivamente creciente". Pérez-Agote, A.: "Reflexiones sobre el multiculturalismo que nos viene", en Lamo de Espinosa, E. (ed.) (1995), p. 91.

que poida satisfacer tanto *os que chegan* como *os que acollen*. Nos países que experimentaron o multiculturalismo como modo de xestión política maniféstase unha grande insatisfacción da sociedade. Mentres, Europa segue no proceso de elaboración dun *corpus* legal para a regulación do control de fluxos de inmigrantes, pero en cuestións relacionadas coa incorporación social, as medidas son diferentes en cada estado, respondendo, como xa dixemos, a cuestións ideolóxicas, políticas, estratéxicas, etc., propias de cada país. Por todo isto, aínda é pronto para falar dun modelo de incorporación social de inmigrantes propiamente europeo.

O que si é certo é que a inmigración seguirá sendo o principal desafío ao que se deban enfrontar as sociedades desenvolvidas contemporáneas.

Resumo

MODELOS DE INCORPORACIÓN DE INMIGRANTES. DO ASIMILACIONISMO AO MULTICULTURALISMO

Nancy Pérez Rey

O presente artigo, froito dun traballo de investigación académico, ofrece unha visión comparativa entre dous xeitos de incorporación de inmigrantes ás sociedades dalgúns dos actuais estados receptores de inmigrantes. A través das experiencias australiana, canadense e estadounidense, preséntase a evolución das políticas migratorias destes países dende posicións asimilacionistas a actitudes multiculturais. Fronte a estes casos, obsérvase a conformación das políticas migratorias de Alemaña, Francia e España, onde o extraordinario aumento da inmigración nas últimas décadas se está a converter nunha destacada variable para a conformación das políticas socioeconómicas destes estados.

Palabras clave:

Políticas migratorias, inmigración, asimilacionismo, multiculturalismo, interculturalidade.

Resumen

MODELOS DE INCORPORACIÓN DE INMIGRANTES. DEL ASIMILACIONISMO AL MULTICULTURALISMO

Nancy Pérez Rey

El presente artículo, fruto de un trabajo de investigación académica, ofrece una visión comparativa entre dos modos de incorporación de inmigrantes a las sociedades de algunos de los actuales estados receptores de inmigrantes. A través de las experiencias australiana, canadiense y estadounidense, se presenta la evolución de las políticas migratorias de estos países desde posiciones asimilacionistas a actitudes multiculturales. Frente a estos casos se observa la conformación de las políticas migratorias de Alemania, Francia y España, donde el extraordinario aumento de la inmigración en las últimas décadas se está convirtiendo en una destacada variable para la conformación de las políticas socioeconómicas de estos estados.

Palabras clave:

Políticas migratorias, inmigración, asimilacionismo, multiculturalismo, interculturalidad.

Résumé

MODÈLES D'INCORPORATION D'INMIGRANTS. DE L'ASSIMILIATIONNISME AU MULTICULTURALISME

Nancy Pérez Rey

Cet article est le résultat d'un travail de recherche académique et il offre une vision comparative entre deux manières d'incorporation d'inmigrants dans les sociétés de certains états actuels qui sont devenus recepteurs d'inmigrants. À travers les expériences australiennes, canadiennes et nord-américaines, on présente l'évolution des politiques migratoires de ces pays-ci qui partent de positions assimilationnistes vers des attitudes multiculturelles. Face à ces cas-ci, on observe la

conformation des politiques migratoires en Allemagne, Espagne et France où l'extraordinaire augmentation de l'immigration, pendant les dernières décennies, est en train de devenir une remarquable variante pour la conformation des politiques socio-économiques de ces états.

Mots clefs:

Politiques migratoires, immigration, assimilationnisme, multiculturalisme, interculturalité.

Summary

IMMIGRANT INTEGRATION MODELS. FROM ASSIMILATIONISM TO MULTICULTURALISM

Nancy Pérez Rey

This article, being the result of an academic investigation study, gives a comparative view between two ways of immigrant integration to the societies in some of the states which are recipients of immigrants at the moment. Through the Australian, Canadian and American experience, it shows the evolution of the migratory policies in these countries from assimilationist to multiculturalist positions. Opposite to these cases, we notice the conformation of the migratory policies in Germany, France and Spain, where the extraordinary increasing of immigration in the last decades is becoming a prominent variable in order to make up the socioeconomic policies in these countries.

Key words:

Migratory policies, immigration, assimilationism, multiculturalism, interculturalism.

Currículo

NANCY PÉREZ REY (Remscheid, Alemaña, 1973) é licenciada en Xeografía e Historia, Sección Historia de América, pola Universidade Complutense de Madrid. Realizou os cursos de doutoramento no Instituto Ortega y Gasset de Madrid e un *máster* en Poboacións e Migracións na Universidade de Santiago de Compostela (USC). Foi documentalista do Arquivo da Emigración Galega do Consello da Cultura Galega e na actualidade é bolseira predoutoral no Departamento de Historia Contemporánea e de América da USC, onde realiza a súa tese de doutoramento sobre a emigración galega aos Estados Unidos.

POLÍTICAS DE IMIGRAÇÃO E O MOVIMENTO ASSOCIATIVO MIGRANTE EM PORTUGAL E EM ESPANHA

Ana Paula Beja Horta
Rosa Maria Verdugo Matés

Nas três últimas décadas, Portugal e Espanha, países tradicionalmente de emigração, tornaram-se pólos de atracção das migrações internacionais. A intensificação dos movimentos migratórios internacionais, a consolidação das comunidades migrantes e a sua mobilização têm constituído importantes desafios a noções convencionais de identidade nacional, de cidadania e de integração. Ambos os países têm respondido a estes desafios de forma múltipla e, por vezes, contraditória, oscilando entre políticas de *laissez-faire*, de exclusão e de inclusão.

A definição destas políticas de imigração decorre da articulação de um conjunto complexo de factores sociais, económicos e políticos que reflectem não só as realidades nacionais específicas mas também as orientações políticas veiculadas no contexto transnacional europeu. Mais especificamente, a integração de Portugal e de Espanha na União Europeia tem implicado um ajustamento de políticas nacionais às directivas europeias no que diz respeito à adopção de medidas conjuntas no âmbito da regulação dos fluxos, segurança e integração das comunidades migrantes nos países de acolhimento. Contudo, embora as múltiplas tentativas de harmonização das políticas de imigração na União Europeia, os países europeus têm adoptado modelos de incorporação de populações imigrantes muito distintos que se prendem com noções diferenciadas de identidade nacional.

Um tema central no debate académico e político sobre cidadania e migrações, diz respeito à relação entre a ideia de nação e critérios de pertença. Segundo vários autores (Bryant, 1997; Brubaker, 1995; Schuster and Solomos, 2002) os princípios tradicionais de cidadania específicos a cada Estado-nação têm sido determinantes na configuração dos processos de integração dos migrantes. Na sua análise sobre cidadania, identidade nacional e modelos de integração, Bryant (1997) sustenta que a adopção de políticas de inclusão ou de exclusão estão estreitamente relacionadas com concepções específicas de identidade nacional e de cidadania. A extensão de direitos de cidadania a estrangeiros e a existência de uma maior ou menor

maleabilidade de critérios de pertença depende da natureza da nação imaginada. Assim, por exemplo, na Alemanha a nação étnica está associada a políticas de exclusão, enquanto na França a nação como comunidade cívica está ligada a perspectivas assimilacionistas. Já no caso holandês, a nação cívica pilarizada é caracterizada por perspectivas pluralistas, enquanto que na Grã-Bretanha a nação cívica é dominada por um pluralismo que se apresenta mais *de facto* do que *de jure*.

Para outros autores (Soysal 1994, 1998; Statham, 1999), o renovado interesse na problematização da cidadania tem permitido repensar os processos de participação cívica, representação política e os modelos de mobilização colectiva das comunidades migrantes. Para Soysal (1994), os regimes de incorporação dos estados-nação desempenham um papel fundamental na estruturação dos modelos de integração política dos migrantes. Segundo a autora, os padrões organizacionais dos imigrantes emergem da interação com as estruturas institucionais do país de acolhimento. Assim, em países como a Suécia e a Holanda, em que os quadros institucionais promovem a integração dos migrantes de forma centralizada e com base na categorização étnica, a acção colectiva migrante tende a organizar-se em torno de associações plataforma ou grandes federações funcionando como grupos de interesse e de representação de etnias específicas. Contrariamente, em países com um sistema institucional em que a integração dos migrantes não é centralizada, como são os casos da Grã-Bretanha, Alemanha e Suíça, o movimento associativo tende a ser fragmentado ou localizado. Em países como a França, a definição de políticas migratórias a nível nacional tem resultado na criação de organizações oficiais centrais e de grupos com agendas e programas de âmbito ideológico e político. Embora o trabalho de Soysal seja pautado por um determinismo institucional, no qual as formas organizativas dos migrantes são equacionadas somente em função das molduras institucionais, a análise é da maior pertinência para o estudo dos modelos de integração política de migrantes.

A recente história do fenómeno migratório em Portugal e na Espanha tem suscitado uma crescente produção de análises teóricas e empíricas, tanto a nível macro como a nível micro. No entanto, é importante realçar a existência de uma considerável lacuna de estudos comparativos sobre os modelos de incorporação e participação política das comunidades migrantes no Sul da Europa.

Este artigo tem como objectivo principal a análise da evolução das políticas de imigração em Portugal e em Espanha e o seu impacto nos processos de integração política das comunidades migrantes. Especial atenção é dada à relação entre as políticas de integração e os padrões de mobilização colectiva dos imigrantes. Quais têm sido as respostas institucionais à imigração

em Portugal e em Espanha? Até que ponto é que as políticas de integração adoptadas nos dois países têm criado novos canais de participação política das comunidades migrantes? Em que medida é que os modelos de incorporação têm sido determinantes na estruturação do movimento associativo migrante nos dois países? Antes de tentarmos responder a estas perguntas, começamos pela caracterização genérica dos fluxos migratórios nos dois países. Num segundo momento, procederemos à análise comparativa das principais políticas migratórias, incidindo sobre as medidas de integração implementadas na última década e o seu impacto na incorporação política dos migrantes. Por último, especial atenção é dada à estruturação do movimento associativo migrante em Portugal e em Espanha. Ao identificar as suas principais tendências, pretendemos inferir da importância dos modelos institucionais na regulação social do activismo político migrante e do acesso aos direitos de cidadania.

A IMIGRAÇÃO EM PORTUGAL E NA ESPANHA. PRINCIPAIS TENDÊNCIAS

No início do novo milénio, Portugal continua a ser um país de emigração; contudo, nas últimas décadas Portugal tornou-se, igualmente, num país de imigração¹.

Segundo vários autores (Pires, 1990, 1994; Machado 1997; Malheiros 1996), a posição semiperiférica da sociedade portuguesa no contexto do sistema mundial reflecte-se no modo como o país se tem enquadrado no quadro internacional das migrações. Portugal tem, assim funcionado, como uma placa giratória, recebendo fluxos do Sul, especialmente dos países de expressão portuguesa, ao mesmo tempo que envia trabalhadores para o Norte da Europa². Nos últimos anos, o fenómeno imigratório em Portugal tem sofrido alterações significativas. À crescente intensidade de fluxos migratórios, tem estado associada uma maior diversidade de nacionalidades de origem – nomeadamente da Europa de Leste – e de correntes de mão-de-obra com perfis sócio-demográficos muito diversificados. O fenómeno imigratório ganha, assim, na última década uma relevância sem precedentes na sociedade portuguesa, consolidando a posição de Portugal como país receptor das migrações internacionais.

1. Estima-se que cinco milhões e meio de portugueses residem presentemente no estrangeiro (Lopes, 1999). Ver Baganha (2001) para um análise do fenómeno emigratório e imigratório em Portugal.

2. Sobre o fenómeno migratório em Portugal ver, por exemplo, Baganha (1999); Malheiros (1996); Rocha-Trindade e Oliveira (1997).

Em 1960, o total de estrangeiros residentes no país representava apenas o 0,35% da população total (Esteves *et al.*, 1991). Só após 1974, e com o processo de descolonização, começam a surgir os primeiros fluxos imigratórios com expressão significativa. Nos finais dos anos setenta e princípios dos anos oitenta, a par com a repatriação massiva de portugueses residentes nas ex-colónias, alguns milhares de cidadãos africanos fixaram-se em Portugal. Segundo Saint-Maurice e Pires (1989), estes últimos fluxos eram constituídos por refugiados dos Palops³, na sua grande maioria imigrantes e famílias fugidas da guerra, da fome e da instabilidade política e social.

Durante a década de oitenta, a composição da população estrangeira sofreu alterações significativas, tanto a nível qualitativo como quantitativo. Contrariamente à imigração dos anos setenta, a qual se inseriu essencialmente num contexto de migrações de refugiados das ex-colónias, os fluxos migratórios dos anos oitenta assumiram marcadamente um carácter laboral. Esta tendência viria a acentuar-se na década de noventa, prolongando-se até aos nossos dias. Em 1991, residiam legalmente em Portugal 113.978 estrangeiros, dos quais, aproximadamente, o 40% (47.998) eram cidadãos dos Palop (SEF, Relatório Anual, 1991).

Na década de noventa, assiste-se a um intenso crescimento dos fluxos imigratórios, verificando-se mudanças assinaláveis na composição da população migrante. Durante este período, consolidam-se as migrações provenientes dos Palop –Cabo Verde, Angola e Guiné-Bissau– e do Brasil, ao mesmo tempo que novas correntes migratórias oriundas de uma multiplicidade de países da Europa de Leste ganham grande relevância no quadro imigratório português. Segundo as fontes do SEF⁴, em 2002 a população estrangeira residente legalmente no país elevava-se a 235.627. Contudo, a introdução, em 2001, de autorizações de permanência viria a permitir a legalização de milhares de imigrantes ilegais residentes em Portugal. Se tomarmos em consideração o total dos imigrantes com autorizações de residência e com autorizações de permanência em 2003, a população estrangeira estima-se em 422.055, sensivelmente mais do que o dobro dos números registados em 2000 (208.198). Com uma população estrangeira com residência legal rondando o 4,3% da população total residente no país⁵, o intenso crescimento da população imigrante registado a partir dos finais da década de noventa tem sido acompanhado de mudanças assinaláveis nos perfis sócio-demográficos dos imigrantes.

3. Palop (Países Africanos de Língua Oficial Portuguesa).

4. MAI, SEF, Dados provisórios 2002.

5. Dados referentes ao primeiro trimestre de 2003. Gabinete do Secretário de Estado Adjunto do Ministro da Presidência, 2003.

Nos finais dos anos noventa, a intensificação de redes transnacionais de tráfico de mão-de-obra ilegal estão na origem da fixação em Portugal de milhares de cidadãos oriundos da Europa de Leste –muitos deles trabalhadores com níveis sócio-profissionais elevados–. Em 2000, de acordo com os dados do SEF, o número total de ucranianos residindo legalmente em Portugal totalizava 166. Contudo, decorrente da entrada em vigor do D.L. nº 4/2001, de 10 de Janeiro, que regula a entrada e permanência de estrangeiros no território nacional, foram concedidas um total de 169.953 autorizações de permanência, das quais 60.310 foram atribuídas a cidadãos da Ucrânia (SEF, ACIME, 2001)⁶. Presentemente, da população estrangeira residente legal, a comunidade ucraniana é a mais numerosa (60.571), seguida da comunidade caboverdiana (59.678) e, em terceiro lugar, surge a brasileira (58.370). Com a adopção de medidas extraordinárias de legalização dos cidadãos brasileiros residindo ilegalmente em Portugal, prevê-se que o número total desta população imigrante ultrapasse substancialmente o total da população estrangeira caboverdiana em Portugal⁷.

Apesar da implementação destas medidas de regularização, a presença de milhares de imigrantes que continuam a residir em Portugal ilegalmente é reveladora da dificuldade do Estado e, mais especificamente, do mercado de trabalho nacional, em regular os novos fluxos migratórios internacionais. Segundo Malheiros e Baganha (2000), a imigração ilegal em Portugal sofreu alterações estruturais significativas. Se, até muito recentemente os movimentos migratórios de carácter ilegal estavam associados a uma migração individual e voluntária enquadrada em redes sociais informais existentes tanto nos países de origem como nos países de destino, presentemente os novos fluxos são, na sua maioria, resultantes de redes internacionais de tráfico de mão-de-obra organizadas a partir dos países de origem.

Para Peixoto (2002), estas redes formais de tráfico de mão-de-obra migrante tendem a acelerar os movimentos migratórios internacionais, expondo assim a crescente incapacidade dos Estados-nação na regulação social de fluxos migratórios nos respectivos territórios nacionais. Segundo este autor, a imigração ilegal em Portugal é resultante de um conjunto complexo de factores

6. É de salientar o elevado número de autorizações de permanência atribuídas a cidadãos de outros países da Europa de Leste, nomeadamente Moldávia (11,746), Roménia (10,089) e Rússia (6,431). Relativamente aos países de expressão portuguesa é importante notar o número de autorizações atribuídas a cidadãos brasileiros (33.820) que totalizaram, Cabo Verde (7.728), Angola (7.236) e Guiné-Bissau (4.127). SEF, Dados Estatísticos, 2002.

7. É de salientar que nestas estimativas não estão incluídos os migrantes caboverdianos de segunda geração, o que aumentaria significativamente o total da população caboverdiana ou de descendência caboverdiana residente em Portugal.

que têm a ver com os processos de globalização, as novas lógicas de migrações internacionais, a existência de um considerável sector informal na economia portuguesa e a crescente dificuldade de regulação de movimentos migratórios por parte do Estado português. Esta realidade não é específica a Portugal, tendo-se vindo a consolidar com maior ou menor intensidade noutros países com um grau de desenvolvimento superior ao português, assim como no Sul da Europa –nomeadamente na Espanha–.

Tal como em Portugal, até meados da década de setenta, Espanha caracterizou-se como um país emissor de emigrantes, mas, na actualidade, está-se a converter em receptor de imigrantes. Após a Segunda Guerra Mundial, produziu-se uma reactivação sem precedentes no centro da economia capitalista mundial. Nesse contexto, os países mais industrializados do continente europeu acolheram com agrado a numerosos contingentes de trabalhadores que, em grande medida, provinham dos países da Europa do Sul –Espanha, Itália, Portugal–. Devido à subida dos preços do petróleo no ano 1973, o modelo de crescimento anterior entra em crise, o que incidiu negativamente na recepção de imigrantes nas economias europeias, tendo incluso levado à adopção de políticas de retorno por parte de vários países europeus. De facto, a condição periférica da economia espanhola na Europa provocou que, até começos da década de 70, se registaram poucas entradas de estrangeiros em Espanha –e os que entravam não o faziam com o objectivo de se incorporarem ao mercado de trabalho–. Neste período, a população estrangeira era composta por dois principais fluxos: o primeiro era constituído por jovens estudantes, basicamente latino-americanos, que vinham frequentar programas de pós-graduação ou cursos de especialização em universidades espanholas; o segundo era formado por turistas-residentes, na sua grande maioria reformados, sobretudo do Reino Unido, Alemanha e Suécia, que se concentravam na costa mediterrânea, atraídos pelo maior poder aquisitivo que tinham as suas receitas na economia espanhola e pelo clima ameno dessas regiões espanholas.

Os dados disponíveis parecem confirmar estas tendências⁸. No ano 1975, os estrangeiros residentes em Espanha totalizavam 165.039, dos quais 113.655 eram oriundos dos países desenvolvidos –na sua grande maioria turistas-residentes– e só 49.613 de países em vias de desenvolvimento –maioritariamente constituído por estudantes estrangeiros–.

Na década de oitenta começam a chegar, mas ainda sem grande expressão numérica, outros contingentes de estrangeiros: por um lado,

8. Dados calculados pelo colectivo IOÉ, a partir de informação obtida da Comisaría General de Documentación, da Dirección General de Migraciones e do Instituto Nacional de Estadística.

cidadãos latino-americanos que fogem das ditaduras dos seus países e que, dado os vínculos históricos e culturais existentes, Espanha constitui-se como um país de destino prioritário; por outro lado, cidadãos da Europa Central e do Leste, norte-africanos, sub-saharianos e ibero-americanos que escapam da precária situação que atravessavam as suas economias de origem –nomeadamente, dívida externa latino-americana e desmembramento do bloco comunista europeu–.

Apesar destes constantes fluxos migratórios, em 1985 o número total de estrangeiros a residir no território espanhol apenas estimava-se em 241.971⁹. Esta situação viria a alterar-se substancialmente na década de noventa.

Em 1991, a população estrangeira residente em Espanha eleva-se a 360.655¹⁰ e no ano 1995 atinge um total de 495.773. Isto significa que, durante a primeira metade da década de noventa, a população imigrante aumentou cerca de 37,5%. Neste período, mais da metade dos imigrantes são oriundos da Europa, sobretudo de países da Comunidade Europeia.

Contudo, no último quartel de 1990, o número de imigrantes aumenta a um ritmo acelerado, registando-se no ano 2001 um total de 1.109.060 residentes estrangeiros. Isto significa que, na segunda metade da década de noventa a população estrangeira aumentou 123,7%. Neste período, é de salientar a aceleração sem precedentes dos fluxos migratórios registados nos últimos dois anos. Segundo o governo espanhol, este crescimento deve-se a dois principais factores: por um lado, o processo extraordinário de regularização de estrangeiros levado a cabo em 2000 e 2001; por outro lado, a tramitação de um maior número de pedidos de asilo e de processos de reagrupamento familiar de estrangeiros residentes no território. De qualquer forma, e segundo várias associações de imigrantes, o aumento deveu-se, também, a uma forte procura de mão-de-obra imigrante –o que levaria a uma intensificação de migrações em cadeia com origem nas famílias migrantes já residentes em Espanha–.

Os dados do ano 2001 indicam mudanças não só quantitativas, mas também qualitativas na composição da população estrangeira. A maioria dos estrangeiros que residem no Estado espanhol são oriundos da Europa (37,2%), sobretudo dos países do Espaço Económico Europeu. O segundo continente em importância é África (27,4%), ainda que seguido muito de perto por América (26,9%), do que têm um especial peso os países da Iberoamérica. Portanto, ainda que a maioria dos residentes estrangeiros sejam europeus, nos últimos anos a imigração africana foi ganhando peso no

9. Dados calculados pelo colectivo IOÉ.

10. Fonte: Anuario de Extranjería (Observatorio Permanente de la Inmigración).

conjunto espanhol e, ao verificar-se esta tendência nos próximos anos, os imigrantes africanos poderão passar a ser a comunidade estrangeira mais numerosa em Espanha. Se analisarmos o peso dos imigrantes atendendo ao seu país de origem, a primeira posição é para Marrocos (234.937) e a segunda para Equador (84.699); só a seguir se destacam países europeus como o Reino Unido (80.183), Alemanha (62.506) e França (44.798).

Tal como veremos, as mudanças quantitativas e qualitativas do fenómeno imigratório em Portugal e em Espanha influenciaram de forma decisiva as políticas destes países em matéria de migração. De facto, ao longo dos anos oitenta e noventa, o Estado português e espanhol têm adoptado um vasto leque de medidas legislativas e de programas dirigidos às populações migrantes. Seguidamente, debruçar-nos-emos sobre as principais linhas de força que têm norteado as políticas de integração em Portugal e em Espanha nas últimas décadas.

POLÍTICAS DE INCLUSÃO E DE EXCLUSÃO. EXPERIÊNCIAS E CONTRADIÇÕES

Segundo Niessen (1996), a elaboração das políticas europeias de imigração tem seguido dois procedimentos bem diferentes, a saber, o procedimento comunitário e o procedimento intergovernamental. O primeiro procedimento é aquele em que a tomada de decisões se realiza nas instituições comunitárias, enquanto no segundo as decisões tomam-se pelas instituições dos Estados membros em colaboração conjunta. O procedimento comunitário intensifica-se desde meados da década de oitenta, já que, nessa altura, fica patente a necessidade de dar, no seio da Comunidade Europeia, uma resposta unânime ao crescente número de imigrantes não comunitários. Neste sentido, no ano 1986, a Acta Única Europeia institucionaliza a Cooperação Política Europeia. O grupo de imigração constitui-se esse mesmo ano com a finalidade de adoptar medidas intergovernamentais, dando origem ao Convénio de Dublin, para determinar o Estado responsável de examinar os pedidos de asilo num dos Estados membros da Comunidade Europeia. No ano 1987, o Grupo de Trevi centra o seu programa na imigração clandestina, adoptando medidas para reforçar as fronteiras exteriores e a cooperação policial. A seguir, no ano 1988, o Grupo de Rodas coordena a circulação de pessoas e impulsiona a colaboração intergovernamental nos âmbitos de Justiça e de Interior. Pela sua parte, os Acordos de Schengen (desde o ano 1985) implicam a aprovação de medidas de regulação da imigração, prestando especial ênfase ao controlo das fronteiras exteriores da União Europeia.

Na década de noventa, reforça-se a política migratória a nível comunitário: assume-se a necessidade de abordar conjuntamente a problemática da

imigração, acorda-se impermeabilizar as fronteiras exteriores e elaboram-se os primeiros textos comuns para enfrentar-se à abertura das fronteiras interiores. O Tratado de Maastricht, assinado no ano 1992, estabelece como um dos objectivos da União Europeia desenvolver uma estreita cooperação no âmbito da justiça e dos assuntos de interior. Além da cooperação policial, judicial e aduaneira, o Tratado de Maastricht incide no fechamento de fronteiras interiores e exteriores da União Europeia no que respeita aos fluxos imigratórios e de asilo. Neste contexto, a imigração passa a ocupar um lugar central na agenda política portuguesa e espanhola, sendo de destacar alguns pontos de convergência das actuações dos dois países, consequência lógica da sua integração na União Europeia.

Contudo, apesar das múltiplas tentativas de harmonização de políticas de imigração e de integração, os países europeus têm respondido de forma muito diferenciada à presença de comunidades imigrantes no seu território. Neste sentido, Castles¹¹ (1995) sugere uma tipologia de modelos políticos –exclusão diferencial, assimilacionista e pluralista–, que pretende captar, genericamente, a diversidade das respostas institucionais face à imigração. Relativamente ao primeiro modelo, a Alemanha tem constituído um caso típico de exclusão diferencial cujas características principais compreende um sistema de “guestworker” através do qual os imigrantes são integrados em determinadas áreas do social –por exemplo, no mercado de trabalho– ao mesmo tempo que lhes são negados direitos sociais, políticos e de cidadania. O modelo assimilacionista, por seu turno, pressupõe a implementação de políticas que visam a integração de minorias migrantes através de um processo de adaptação e de assimilação dos valores, práticas e costumes da sociedade de acolhimento. Um exemplo típico é o caso da França e, em grande medida, do Reino Unido. Por último, o modelo pluralista refere-se essencialmente às políticas multiculturais específicas de países como o Canadá e a Austrália. Embora estas políticas não tenham sido adoptadas na sua totalidade na Europa, países como a Holanda, a Suécia e até mesmo a Bélgica e o Reino Unido têm implementado, nos últimos anos, em determinadas áreas políticas ditas multiculturais –Alund e Schierup, 1991; Koopmans, 1999; Ireland 1994–. Na prática, as políticas oficiais de diversos países tendem a conjugar várias características presentes nos três modelos propostos.

É importante notar que a noção de assimilação tem sido, nas últimas décadas, substituída pelo conceito de integração, referindo-se a um processo de adaptação que não implica, necessariamente, a assimilação total (Entzinger, 1993). Neste trabalho, o conceito de assimilação/integração utilizado pretende

11. Uma tipologia similar à de Castles é aquela proposta por Entzinger (1993).

captar, por um lado, políticas que veiculam a ideia de absorção por parte das comunidades migrantes de valores, atitudes e comportamentos do país receptor e, por outro lado, a ideia de integração como igualdade de oportunidades e reconhecimento das diferenças culturais.

Portugal

No caso específico português, as respostas institucionais à presença de comunidades migrantes têm sido múltiplas e em constante mutação. De acordo com a tipologia proposta por Castles, poderíamos distinguir três fases principais. Numa primeira fase, entre 1974 e 1990, a posição do Estado português face à imigração foi caracterizada, essencialmente, por uma política de *laissez-faire*; na segunda fase, que decorre entre 1990 e 1994, as respostas institucionais foram pautadas por uma política assimilacionista/integracionista e de exclusão diferencial; por último, a partir dos meados dos anos noventa, o regime de incorporação tem sido atravessado por múltiplas medidas, oscilando entre medidas pluralistas e de integração diferencial.

Na década de oitenta, ao contrário dos países da Europa do Norte, Portugal –tal como a Espanha e outros países do Sul da Europa– manteve as questões da imigração e da etnicidade fora da agenda política. Segundo Machado (1996), tal estratégia contribuiu para a despolitização da imigração em Portugal. O défice de políticas imigratórias e a total ausência de debate político sobre estas questões tiveram como consequências imediatas a neutralização das reivindicações dos imigrantes e a sua marginalização dos processos de decisão.

Apesar do esvaziamento político da imigração em Portugal durante este período, são de sublinhar duas importantes mudanças jurídicas ocorridas nos princípios dos anos oitenta: a primeira diz respeito à promulgação do D.L. 264.B/81 que regula a entrada, permanência e saída de estrangeiros em território nacional, aproximando assim a legislação portuguesa àquela vigente noutros países da então Comunidade Europeia; a segunda refere-se à adopção, igualmente em 1981, de uma nova Lei de Nacionalidade (Lei 37/8, de 3 de Outubro). Segundo Esteves *et al.* (1991), os constantes influxos de migrantes que se fixaram no país na última metade dos anos setenta, agudizaram sentimentos nacionalistas que se traduziram no carácter restritivo da nova legislação. No caso particular da Lei de Nacionalidade, se a lei anterior fundava-se num equilíbrio entre *jus soli* e *jus sanguinis*, o novo regime jurídico viria a privilegiar, particularmente, o critério de *jus sanguinis* –dificultando, assim, o acesso à nacionalidade por nascimento no território nacional ou por casamento com um(a) nacional–.

Contudo, se, por um lado, a nova lei limitava o acesso à nacionalidade aos imigrantes residentes no país, por outro lado facilitava a aquisição ou

reaquisição da nacionalidade portuguesa aos emigrantes portugueses e aos seus descendentes residindo no estrangeiro. De igual modo, a concessão da dupla nacionalidade foi, particularmente, instrumental para aqueles cidadãos emigrados que tiveram que renunciar à nacionalidade portuguesa ao adquirirem uma nova nacionalidade. Estas alterações não constituem somente instrumentos jurídicos de regulação social, mas prendem-se com profundas mudanças ideológicas na concepção da nação portuguesa.

Nos anos oitenta, as representações oficiais da identidade nacional iriam privilegiar, sobretudo, uma noção de nação fundada numa comunidade imaginada de descendência, a qual extravasava as fronteiras territoriais. A concessão de direitos especiais e privilégios e a criação de mecanismos institucionais que permitissem a participação activa dos emigrantes e dos seus descendentes na sociedade portuguesa foram medidas fundamentais para o reforço dos laços culturais, sociais e económicos com as comunidades portuguesas residentes no estrangeiro. A imagem de Portugal como uma “nação de comunidades” (Aguiar 1999: 15) espelhava uma nova concepção de Portugal na qual os emigrantes se tornavam um dos principais elementos de estruturação da nação. Mas, se o novo imaginário nacional abraçava, finalmente, os já muito esquecidos “Portugueses da Diáspora”, a falta de vontade política de incorporação das comunidades migrantes e, em particular, daqueles cidadãos oriundos das ex-colónias com os quais Portugal manteve laços históricos, económicos, culturais, sociais e afectivos durante séculos, marcou, definitivamente, a posição do Estado português face à imigração durante toda a década de oitenta.

A segunda fase refere-se ao período compreendido entre 1990 e 1994. Durante este período, a imigração ganhou uma centralidade sem precedentes na agenda política portuguesa. O acréscimo elevado de população migrante residente no país, a sua subsequente visibilidade, a mobilização da sociedade civil e de organizações migrantes e a pressão internacional para uma harmonização das políticas de imigração no espaço europeu –decorrente do Tratado de Schengen– constituíram alguns dos factores mais importantes que subjazem às mudanças ocorridas neste período. As alterações jurídicas introduzidas foram múltiplas e com profundas implicações para as comunidades imigrantes residentes no país.

A implementação de um processo de regularização extraordinária de imigrantes em 1992 viria a permitir a legalização de milhares de imigrantes que viviam em situação ilegal em todo o país¹². Concomitantemente, um conjunto

12. A eficácia deste processo de regularização foi severamente criticada pelo SCAL (Secretariado Coordenador das Associações para a Legalização). Apesar de terem sido concedidas aproximadamente 36.000 autorizações de residência (SEF, Relatório Anual, 1994), o

de outros instrumentos legais foram promulgados de forma a aproximar a legislação portuguesa à legislação europeia nas áreas da regulação de fluxos (D.L. nº 59/93), do asilo (D.L. nº 70/93) e da atribuição da nacionalidade (D.L. nº 25/94). O novo enquadramento jurídico legitimou um conjunto de discursos e práticas oficiais de exclusão face à imigração. A ideia da “Europa Fortaleza” e da “imigração zero” encontrava eco nas novas medidas legislativas.

Durante a primeira metade dos anos noventa, a retórica oficial sobre a imigração estava directamente associada a questões de segurança nacional e de integração. Relativamente ao binómio imigração/segurança e, embora os discursos oficiais vinculassem uma política de “porta fechada” relativamente aos cidadãos provenientes de países terceiros, as taxas médias anuais de crescimento atingiram os seus valores máximos precisamente em 1993-1994 –10,7% e 14,7% respectivamente (SEF, Relatórios Anuais 1994-1996)–. É de registar que estes novos influxos eram constituídos, na sua maioria, por migrantes oriundos de África.

Como Castles (1995) argumenta, nas últimas décadas a França e os países do Sul da Europa têm produzido um discurso profundamente contraditório sobre as migrações internacionais. Se, por um lado, “as imagens oficiais reforçam um controlo apertado de fronteiras, por outro lado, os governos têm tolerado e até mesmo encorajado de forma tácita a entrada de mão-de-obra ilegal” (1995:295). Na opinião deste autor, estas políticas tendem a criar exclusão diferencial, negando a estes migrantes os direitos básicos que os assistem. No caso português, a procura de mão-de-obra “flexível” para trabalhar na construção de infra-estruturas básicas e em outras obras públicas realizadas na década de noventa contribuiu para uma posição de complacência por parte do Estado face à subcontratação de mão-de-obra ilegal e à presença de milhares de migrantes –muitos destes a viverem em condições sub-humanas nos estaleiros da construção civil espalhados por todo o país–.

No que diz respeito à problemática da integração, o discurso oficial funcionava, em grande medida, como um eufemismo de assimilação. Embora as representações fossem difusas e, por vezes, camufladas por discursos neo-multiculturalistas, a ideologia dominante concebia os imigrantes como indivíduos dos quais era esperada uma mudança de hábitos, de práticas e de atitudes, de forma a se poderem integrar na sociedade portuguesa.

Contudo, é precisamente neste período que foram adoptadas, pela primeira vez, um conjunto de medidas e de programas a nível nacional e local,

SCAL apontava para a existência de milhares de imigrantes ilegais que tinham ficado por legalizar devido à falta de infraestruturas para a recepção dos processos, informação e divulgação deficientes e critérios de elegibilidade demasiado restritivos.

tendo como principal objectivo a integração das comunidades imigrantes: a criação de conselhos consultivos e de gabinetes de apoio às populações migrantes a nível local –Lisboa, Amadora e Loures–, a constituição de um Secretariado Coordenador dos Programas de Educação Multicultural –Despacho Normativo nº 63/91–, de forma a incentivar o diálogo e a educação intercultural nas escolas, e a inclusão dos imigrantes no Programa Especial de Realojamento das Áreas Metropolitanas de Lisboa e do Porto –Decreto-Lei nº 163/93–, permitindo-lhes o acesso à habitação social. Todas elas constituíram medidas importantes de incorporação e do reconhecimento, ainda que incipiente, da diversidade cultural.

A terceira fase, de 1995 até ao presente, é um período caracterizado por uma mudança substancial no discurso e nas práticas oficiais sobre imigração. Uma abordagem mais inclusiva vai pautar a criação de múltiplos mecanismos institucionais e de novas molduras jurídicas concebidas neste período. Apesar das questões ligadas à imigração não constituírem uma das prioridades da agenda política das eleições legislativas em 1995, uma vez no poder, o partido socialista procurou concretizar alguns dos compromissos eleitorais.

Uma das principais medidas adoptadas foi a criação de um Alto Comissário para a Imigração e Minorias Étnicas (D.L. nº 3-A/96), ficando este na dependência directa do Primeiro Ministro. Os objectivos principais da nova estrutura prendem-se, essencialmente, com a promoção da integração das comunidades migrantes e das minorias étnicas na sociedade portuguesa de forma a “evitar situações de marginalização geradoras de racismo e xenofobia”¹³.

Entre 1996 e 2001, o governo promulgou um vasto leque de medidas legislativas, dirigidas às comunidades migrantes e minorias étnicas, nas áreas da segurança social, do trabalho, da educação e da participação política. Um novo processo de regularização extraordinária implementado em 1996 e a promulgação de nova legislação (D.L. 244/94), que regula a admissão e a fixação de estrangeiros, privilegiando a reunificação familiar e a criminalização da imigração ilegal, assim como a concessão de direito de voto nas eleições locais a cidadãos comunitários e não comunitários e o combate ao racismo e à discriminação, constituíram importantes alterações ao quadro jurídico português¹⁴. Por último, a criação de novos canais institucionais, nomeadamente a

13. ACIME – A Integração dos Imigrantes e das Minorias Étnicas. Linhas de Actuação do ACIME, 1996/1999.

14. É importante realçar que podem participar nas eleições locais cidadãos nacionais de países terceiros em condições de reciprocidade. Presentemente, podem votar os cidadãos da Argentina, Brasil, Cabo Verde, Chile, Estónia, Israel, Noruega, Perú, Uruguai e Venezuela e podem ser eleitos os nacionais do Brasil, Cabo Verde, Perú e Uruguai.

criação do Conselho Consultivo para os Assuntos da Imigração (COCAI) e o Regime Jurídico e de Apoio às Associações de Imigrantes, assinalaram mudanças significativas no quadro institucional português.

A produção de um discurso onde se articulam, pela primeira vez, de forma explícita, os direitos de cidadania e a integração de imigrantes sugere um novo protagonismo das populações migrantes num espaço político alargado. Segundo alguns líderes das comunidades migrantes e dirigentes associativos, as mudanças políticas e jurídicas ocorridas na segunda metade dos anos noventa constituíram instrumentos importantes de integração e de combate à exclusão. Contudo, para muitos, estas mudanças assumem, sobretudo, um valor mais simbólico do que estrutural. A existência de profundas assimetrias sociais, discriminação e marginalização, assim como de um défice de participação política por parte das comunidades migrantes são, em grande medida, vistas como resultantes de políticas de integração precárias e desarticuladas.

No início do novo milénio, a diversidade e a complexidade dos fluxos migratórios, a proliferação de redes internacionais de mão-de-obra ilegal e de tráfico de seres humanos e a intensificação da circulação internacional de trabalhadores têm obrigado a um questionamento de políticas migratórias orientadas por noções de “imigração zero” e da “Europa Fortaleza”. Pressões a nível internacional e nacional estiveram na base da promulgação da Lei nº 4/2001, que pretendeu ajustar os fluxos migratórios às necessidades de mão-de-obra do mercado trabalho. A introdução do novo estatuto jurídico de autorizações de permanência com base na obtenção de contratos de trabalho constitui um importante indicador de uma política que visou estabelecer uma estreita ligação entre imigração e economia.

Presentemente, a promulgação de uma nova lei de imigração (Dec-Lei nº 34/2003) pretende abolir o estatuto jurídico anteriormente estabelecido de autorizações de permanência, substituindo-o por vistos de trabalho a serem obtidos no país de origem dos migrantes. As novas medidas introduzidas reflectem uma abordagem restricionista, tendo como principais componentes: ajustar as políticas de imigração às necessidades do mercado de trabalho, introduzir critérios selectivos e “quotas” anuais de mão-de-obra e o controlo rígido de entrada de fluxos migratórios e restringir o reagrupamento familiar.

Relativamente à adopção de potenciais novas medidas de integração, a posição do Estado português reveste-se de uma certa ambiguidade no que respeita à natureza dos direitos a serem concedidos. A ênfase na atribuição de direitos a nível do mercado de trabalho, relegando para segundo plano os direitos cívicos e políticos dos imigrantes, tem caracterizado os discursos oficiais. Presentemente, deparamo-nos com a institucionalização de vários estatutos jurídicos de migrantes, nomeadamente estrangeiros com autorização de

residência, autorizações de permanência, vistos de trabalho e ilegais –os quais têm um acesso muito diferenciado a direitos sociais e políticos–. A co-existência destes múltiplos estatutos é reveladora de um modelo de integração diferencial, o qual tende a acentuar desigualdades sociais, negando os direitos de cidadania a uma parte substancial da população imigrante residente em Portugal.

Espanha

No Estado espanhol, as mudanças quantitativas e qualitativas dos fluxos imigratórios e a intensificação do procedimento comunitário em matéria de imigração modificaram as respostas institucionais em política migratória. Nesse sentido, poderíamos estabelecer três fases: década de oitenta, primeira metade dos anos noventa e segunda metade da década de noventa.

Na primeira fase, tal como acontece em Portugal, a política de imigração espanhola pode qualificar-se de “laissez-faire”. O reduzido peso dos imigrantes no que diz respeito à população autóctone manteve as questões migratórias à margem da agenda política espanhola. Ainda assim, duas mudanças legislativas merecem ser destacadas: a primeira, a aprovação da Lei 51/1982, de 13 de Julho, de modificação dos artigos 17 ao 26 do Código Civil (Lei de nacionalidade); e a segunda, a promulgação da Lei 5/1984, de 26 de Março, reguladora do direito de asilo e da condição de refugiado. Na Lei de nacionalidade vai prevalecer o *jus sanguinis* frente ao anterior *jus soli e jus sanguinis*, limitando o direito à nacionalidade aos filhos de estrangeiros nascidos no território espanhol. Ademais, a nacionalidade por residência fixa-se em dez anos, só em dois para os procedentes de países ibero-americanos, Andorra, Filipinas, Guiné Equatorial ou sefarditas e num ano para os nascidos no estrangeiro de pai ou mãe de origem espanhol.

Portanto, na década de oitenta, começam a registar-se na sociedade espanhola mudanças no que diz respeito à noção de Estado, surgindo uma nova concepção que se funda, por um lado, na inclusão dos descendentes de espanhóis e dos provenientes de ex-colónias espanholas e, por outro lado, na exclusão do resto de colectivos de estrangeiros. Já nesta altura, o discurso oficial apoia-se na ideia de “irmandade” com Latinoamérica e no facto de serem os ibero-americanos mais facilmente assimiláveis por motivos culturais e linguísticos e mais fáceis de aceitar por motivos raciais.

Pela sua parte, a Lei de asilo estabelece o direito de asilo às pessoas que tenham reconhecida a condição de refugiado ou àquelas que sofram perseguição por motivos de raça, etnia ou religião, assim como para as pessoas que, não estando nessa situação, justifiquem razões humanitárias. Os requisitos estabelecidos pela lei facilitaram, ao longo dos anos oitenta, a entrada de

estrangeiros, mas as posteriores modificações introduzidas na década de noventa endureceram os requisitos e dificultaram ao imigrante a obtenção da condição de exilado e refugiado.

A segunda fase abarca a primeira metade da década de noventa. Este período está marcado pela intensificação da política imigratória a nível comunitário, mas também pelo aumento do número de imigrantes e pelo surgimento e mobilização de um importante número de associações de imigrantes e de colectivos de apoio aos estrangeiros. Como veremos, nesta fase, tal como acontece em Portugal, as respostas institucionais do Estado espanhol movem-se entre o assimilacionismo/integracionismo e a exclusão diferencial.

Uma das principais mudanças no âmbito da política de imigração espanhola deste período é a promulgação da Lei 18/1990, de 7 de Dezembro, de reforma do Código Civil em matéria de nacionalidade, que substituirá a Lei 51/1982, de 13 de Julho. Se a anterior lei já se baseava no *jus sanguinis*, a nova lei estabelece que o filho de estrangeiros nascido no Estado espanhol só poderá obter a nacionalidade espanhola por pedido próprio e quando cumprir os dezoito anos, estabelecendo-se, a partir dessa idade, um prazo de dois anos para realizar o pedido.

Também nesta segunda fase, reforma-se a Lei 5/1984, de 26 de Março, reguladora do direito de asilo e da condição de refugiado, que será substituída pela Lei 9/1994, de 19 de Maio. Este novo quadro regulador é um dos exemplos das políticas exclusionistas em matéria de imigração aplicadas pelo Governo espanhol neste período. E, como consequência, o Estado espanhol cada vez recebe menos pessoas que alegam perseguição para pedir asilo e, ainda mais, admite conceder menos autorizações. De facto, nos dois últimos anos, os países desenvolvidos recusaram mais de cinco milhões de pedidos de asilo, situando-se o Estado espanhol à cabeça dessas recusas, de forma que, no ano 2001, só concedeu o estatuto do refugiado a 370 pessoas.

Se a nova lei de nacionalidade e a reforma da lei de asilo e de refugiados são instrumentos de controlo das entradas de imigrantes, a aprovação da Lei Orgânica 1/1992, de 21 de Fevereiro, sobre a protecção da segurança cidadã, será um importante mecanismo de controlo da imigração que se encontra no território espanhol. Através da mencionada lei, obriga-se os estrangeiros a dispor de documentação que acredite a sua identidade e o facto de encontrar-se legalmente no Estado espanhol. O discurso oficial dominante vincula, assim, a imigração com a insegurança cidadã. Contudo, e apesar do suposto controlo que o governo realiza para evitar a imigração ilegal, não há dúvidas de que se tolera a entrada de imigrantes ilegais, já que são mão-de-obra barata necessária para ocuparem postos de trabalho precários –basicamente na agricultura e na construção– que os espanhóis não estão dispostos a ocupar. A maioria da população autóctone considera que a permanência dos trabalhadores

estrangeiros é positiva na medida em que estes ocupam só os níveis mais baixos, o que ajuda a promover que o ordenamento jurídico estabeleça normas para situá-los à margem da cidadania.

A terceira fase inicia-se na segunda metade da década de noventa. Apesar do passado colonial espanhol, e ao contrário do que acontece em Portugal, o Estado espanhol só recebe importantes fluxos migratórios das suas antigas colónias desde meados da década de noventa, consequência da situação de crise económica vivida em Latinoamérica –Venezuela, Argentina– e da existência de conflitos armados –nomeadamente em Colómbia–. Nesta fase intensifica-se ainda mais o protagonismo da política de imigração espanhola.

Um dos resultados desse auge imigratório foi o processo de regularização levado a cabo no ano 2000, ao qual se seguiu outro no ano 2001. O primeiro deles foi promulgado pelo Real Decreto 239/2000, estabelecendo-se o processo de regulação previsto na Lei Orgânica 4/2000. Segundo o Secretário de Estado para Imigração, Enrique Fernández-Miranda¹⁵, durante o ano 2000 os pedidos de regularização duplicaram o número estimado pelo Governo. Em concreto, foram apresentados 246.000 pedidos, dos quais 137.000 foram aceites, 83.000 recusados e 6.000 arquivados. Depois de revisto os admitidos, 61.000 pessoas viram solucionado o seu caso, mas perto de 30.000 imigrantes foram expulsos. O descontentamento reinante faz com que a mobilização popular comece a ganhar força. Dezenas de imigrantes não regularizados realizaram greves de fome em diferentes localidades espanholas para exigir papéis, uma medida que foi acompanhada por manifestações e comunicados de apoio por múltiplos sectores da sociedade civil.

Segundo o Real Decreto 142/2001, estabelece-se o processo de regulação previsto na Lei Orgânica 8/2000. Durante o ano 2001, 335.000 imigrantes regularizaram a sua situação. Mas a nova lei deu ao Governo via livre para expulsar os imigrantes que se encontravam em situação irregular. Além disso, a norma vai impossibilitar aos indocumentados o exercício de direitos sociais como o de associação, o de sindicção ou o de greve. Contudo, e apesar dos protestos e dos encerramentos dos imigrantes, o Defensor do Povo, Enrique Múgica¹⁶, não recorreu a lei, ignorando as 769 petições de recurso que lhe foram propostas pelos sindicatos, partidos políticos, ONGs e associações de imigrantes, vizinhos, juizes e fiscais. Os crescentes protestos sociais e as críticas às regularizações forçaram o Governo a reconsiderar a sua posição. O 6 de Junho, o Ministro do Interior, Mariano Rajoy, anunciou uma nova regularização para os imigrantes chegados antes do 23 de Janeiro de 2001, sempre

15. Informação tirada do sítio de internet: elpais.es/temas.

16. Informação tirada do sítio de internet: elpais.es/temas.

que alegarem critérios de asilo ou razões humanitárias. Dos 180.000 incluídos neste processo, 122.000 foram regularizados. De facto, um dos factores que abriu este novo processo de regularização foi a luta dos imigrantes. Assim, finalizada a campanha do morango do ano 2001, levam-se a cabo cinco encerramentos protagonizados por 850 imigrantes sem papéis que, seguidos de 33 dias de mobilizações e 13 de greves de fome, sensibilizam a opinião pública espanhola.

Segundo o Real Decreto 864/2001 e do Real Decreto 865/2001, dificulta-se a entrada e a permanência de exilados e refugiados no estado espanhol e endurecem-se as condições para que estas populações acedam a vistos de trabalho. Em concreto, nos seis primeiros meses do ano 2002, o Ministério do Interior apenas aceitou conceder 10% dos pedidos, em comparação com aos 45% do ano anterior. O número de pedidos de asilo diminuiu, fundamentalmente, pelos entraves que impõe a Lei de Imigração e pelas decisões europeias nesta matéria.

Os critérios fixados parecem, tal como afirma Flores Giménez (2000), ir na linha de proteger-se dos refugiados, em vez de proteger os refugiados. Assim, por exemplo, a nova normativa dificulta grandemente a obtenção da condição de refugiado para as pessoas que sejam perseguidas por agentes não governamentais. Consequentemente, milhões de pessoas provenientes de países não comunitários vão ter grandes dificuldades para receber exílio e refúgio na já denominada “Europa Fortaleza”. De facto, segundo dados das Nações Unidas, dos 22 milhões de refugiados que no ano 1998 estavam sob a protecção de ACNUR, 87% estavam em países do Terceiro Mundo.

Mais, recentemente, a Lei Orgânica 4/2000, de 11 de Janeiro, sobre direitos e liberdades dos estrangeiros no Estado espanhol e a sua integração social, será substituída pela Lei Orgânica 8/2000, de 22 de Dezembro. Segundo o governo, um dos objectivos da reforma é equiparar os direitos e liberdades dos estrangeiros com os direitos e liberdades dos espanhóis. Mas, longe de cumprir este objectivo, a nova lei fixa uma diferenciação entre cidadania e nacionalidade. Trata-se, como muito bem aponta De Lucas (1996), da exclusão natural do estrangeiro, criando uma certa confusão entre pertença e cidadania que permite estabelecer uma exclusão institucional e manter “que a exclusão não existe porque, por definição, os estrangeiros, simplesmente, não podem entrar no reparto”. De facto, a maior parte dos direitos e liberdades estabelecidos na nova lei de imigração vão ser exclusivos dos estrangeiros que tenham autorização de residência ou estadia. Assim, por exemplo, nega-se o direito ao sufrágio a todos os estrangeiros já que, tal e como assinala o artigo 6, *participação pública*, o direito político de sufrágio nas eleições municipais será, tal como na anterior lei, para os estrangeiros residentes, incluindo-se na nova lei que esse direito atenderá aos critérios de reciprocidade, nos termos

que por lei ou por tratado sejam estabelecidos para os espanhóis residentes nos países de origem daqueles.

Pense-se que o sufrágio é o vector que sustenta a noção de cidadania como exclusiva dos indivíduos que fazem parte da comunidade e como excluindo todo o resto. Certamente, sem cidadania não é possível a integração, mas com o estatuto jurídico que actualmente têm os imigrantes, a cidadania converte-se num ponto chave para assegurar a sua subordinação.

Não só o direito à participação política, como também outros direitos passam a ser exclusivos dos estrangeiros residentes, o que implica um retrocesso muito importante em relação à anterior lei, que os generalizava para todos os estrangeiros. É o caso do *direito de liberdades de reunião e manifestação* (artigo 7) ou do *direito de liberdade de associação* (artigo 8). No que diz respeito ao direito de *liberdade de sindicacão e greve* (artigo 11), no anterior texto era reconhecido para todos os estrangeiros, mas a nova lei diz que o primeiro direito limita-se aos estrangeiros com autorização de estadia ou residência, e o segundo direito só se reconhece quando o estrangeiro tenha autorização para trabalhar. Igualmente, outros direitos, que antes estavam ao alcance de todos os imigrantes, agora nem sequer vão ser desfrutados por todos os residentes. Assim, o *direito ao trabalho e à Segurança Social* (artigo 10) limita-se aos estrangeiros que reúnem os requisitos previstos na Lei Orgânica 8/2000 e nas disposições que a desenvolvam.

A Lei Orgânica 8/2000 também vai dificultar a entrada de imigrantes, através da mudança do artigo 29 –*situacão de residência temporal*– e do artigo 30 –*residência permanente*–. Para os já residentes, mediante as reformas do artigo 33 –*autorizacão para a realizacão de actividades lucrativas*– e do artigo 35 –*licença de trabalho por conta de outro*–, endurecem-se as condições para poder realizar actividades por conta própria ou de outro. Não menos importante é a modificacão do artigo 37 –*contingente de trabalhadores estrangeiros*–, através do qual se fixa um contingente de mão-de-obra em funcão da situacão estatal de emprego. Convém assinalar que o mencionado contingente poderia ser uma boa oportunidade para regularizar a situacão de muitos imigrantes; contudo, esta opçao não se está a materializar, já que, tal como têm denunciado os sindicatos, os trabalhadores para o contingente e as licenças de temporada estão a vir de países que não são os principais emissores da imigração. Além disso, e faltando aos compromissos contraídos com os países de origem dos estrangeiros com os quais o Estado espanhol assinou um convénio bilateral, o governo está a seleccionar a nacionalidade da imigração fora desses países.

Mais recentemente, tal como acontece em Portugal, as políticas de imigração são desenhadas, sobretudo, para atender as necessidades de mão-de-obra do mercado de trabalho e desatendem, em grande medida, o tema da integração dos imigrantes na sociedade receptora. No entanto, é importante

sublinhar que, tal como foi referido, no caso português uma ideologia integracionista tem permitido um maior desenvolvimento de políticas sociais de integração das comunidades migrantes¹⁷. Em conclusão, podemos afirmar que a actual política migratória espanhola assenta na noção de cidadania como situação privilegiada que exclui o estrangeiro dos direitos que o resto da população goza.

Da análise das políticas de imigração em Portugal e em Espanha, torna-se importante realçar os seguintes aspectos:

Tanto em Portugal como em Espanha as respostas institucionais à imigração têm-se traduzido num conjunto de medidas legislativas de regulação de fluxos migratórios que dificilmente se poderiam considerar como verdadeiras políticas de imigração. Estas medidas são resultantes de vários factores nacionais e internacionais, nomeadamente as novas lógicas de movimentos internacionais de mão-de-obra migrante, a crescente necessidade sentida em ambos países de mão-de-obra estrangeira, assim como a necessidade de ajustar a legislação nacional às directivas da União Europeia no que toca à regulação dos fluxos migratórios internacionais.

Durante a década de noventa, estas duas dimensões do fenómeno migratório nos países ibéricos tem criado, como Castles (1994) sugere, dissonâncias visíveis entre discursos e práticas. Se, por um lado, os discursos oficiais têm veiculado a necessidade de medidas restritivas em relação à entrada de fluxos imigratórios, fazendo eco da ideia da Europa Fortaleza, por outro lado, ambos estados têm tolerado tacitamente a entrada de milhares de imigrantes em situação ilegal –concentrados, na sua maioria, nos sectores informais e semi-formais das economias ibéricas e aos quais têm sido negado os direitos básicos de cidadania–.

Um outro aspecto que merece ser salientado é a emergência, nos finais dos anos noventa, de uma maior interligação entre imigração e o mercado de trabalho. A implementação de novas leis de imigração reflectem uma tentativa em ajustar os fluxos imigratórios às necessidades de mão-de-obra em Portugal e em Espanha. A regulação de fluxos com estabelecimento de quotas de mão-de-obra migrante pretende, assim, colmatar lacunas nos diferentes sectores do mercado de trabalho. É, no entanto, importante sublinhar a tendência para a adopção de políticas de recrutamento de mão-de-obra etnicamente discriminatórias, privilegiando determinados países de origem –o que poderá vir a agravar as desigualdades sociais, criando novas tensões e conflitos sociais–.

17. Sobre a natureza dos mecanismos sociais de integração em Espanha e em Portugal, ver Corkill and Eaton (1998); Corkill (2001).

Por último, as políticas de integração têm-se fundado numa perspectiva assimilacionista/integracionista, oscilando entre políticas de exclusão diferencial e pluralistas. Em Portugal, a partir dos meados dos anos noventa, a implementação de múltiplas medidas de integração têm sido conjugadas com o alargamento de direitos de cidadania às comunidades migrantes residentes no país. Contudo, no início do milénio, a introdução de novos estatutos jurídicos tem acentuado uma integração diferencial implicando um acesso desigual por parte dos imigrantes aos direitos de cidadania. No caso da Espanha, uma política de cariz exclusivista tem marcado a legislação recentemente implementada. Repatriação, expulsão e um controlo apertado de fronteiras reflectem uma nova lógica política que pretende introduzir um sistema de *guestworkers* através de acordos bilaterais com países emissores –como é o caso de Marrocos (Corkill, 2001)–. As novas medidas constituem um retrocesso face à legislação anterior, especialmente no que diz respeito à atribuição de direitos cívicos, sociais e políticos às populações estrangeiras residentes no país.

DINÂMICAS ASSOCIATIVAS E PARTICIPAÇÃO POLÍTICA

Os direitos de cidadania têm constituído uma questão central no debate científico e político europeu. Para além da atribuição de direitos formais de cidadania, vários autores têm apontado a necessidade de uma prática de cidadania política ou “substantiva” (Hammar, 1994; Vertovec, 1999) que permita a participação activa dos migrantes num espaço político e social alargado. Em Portugal e em Espanha, vários canais institucionais foram criados para promover a participação política das comunidades migrantes. Seguidamente, iremos analisar as dinâmicas associativas migrantes, focalizando a discussão no impacto dos modelos de incorporação, nos padrões de acção colectiva e na estrutura organizacional do movimento associativo migrante em Portugal e em Espanha.

Portugal

Em Portugal –tal como acontece em Espanha, na França ou na Grã-Bretanha–, as comunidades migrantes não são categorizadas nem oficialmente nem juridicamente como entidades colectivas. Em vez disso, tem sido adoptada uma abordagem mais individualizada quanto aos processos de integração na sociedade receptora. Nas décadas de setenta e oitenta, a ausência de incentivos para a promoção de mobilização colectiva de migrantes teve como principais consequências a existência de um movimento associativo migrante disperso e relativamente fraco. Durante este período, a actuação das organizações migrantes incidiram, sobretudo, nas áreas dos serviços

sociais, culturais e recreativos. A constituição no início de 1970 de associações de imigrantes tais como a Casa de Cabo Verde, a Casa de Angola e a Casa de Moçambique desempenharam um papel importante no desenvolvimento do movimento associativo migrante em Portugal. A Casa de Cabo Verde –que viria a transformar-se na Associação Cabo-verdiana– constitui-se como um agente catalizador do movimento associativo especialmente ao nível do local.

Na última década, as questões da imigração assumiram uma centralidade sem precedentes na agenda política portuguesa. Se nos anos oitenta a falta de instrumentos políticos para a promoção da mobilização migrante caracterizou as políticas portuguesas, a partir de 1995 o novo discurso oficial sobre migrações, direitos de cidadania e pluralismo foi instrumental para a inserção da imigração na agenda política e social. Existem vários factores que subjazem a esta nova orientação política: primeiro, o “boom” dos fluxos migratórios registados nos anos noventa traduziu-se numa crescente pressão junto ao poder político; segundo, a criação de um enquadramento institucional foi instrumental para a implementação de novos canais de representação política para as comunidades migrantes; por último, o movimento associativo expandiu a sua área de intervenção a nível local, nacional e internacional, através do seu envolvimento em múltiplas parcerias. Estas novas estratégias de participação proporcionaram uma certa profissionalização de determinadas associações, assim como novos espaços de pertença.

Presentemente, existem em Portugal 184 associações migrantes –SOS racismo, 2002–. Na sua grande maioria, são pequenas organizações voluntárias, concentrando-se na área metropolitana de Lisboa. Um número significativo (24) funciona ao nível local, dirigindo-se às comunidades migrantes residindo em bairros degradados. As restantes incluem organizações migrantes vocacionadas para as áreas da juventude, da saúde, da educação e da religião. Além destas associações, é importante realçar a existência de organizações de solidariedade, como é o caso da Obra Católica das Migrações, SOS Racismo, CIDAC (Centro de Investigação e Documentação Amílcar Cabral) e o Serviço Jesuíta para os Refugiados. É de notar que, apesar do aumento significativo de organizações não governamentais no período pós 25 de Abril, a sociedade civil portuguesa, em termos da sua capacidade organizativa de interesses e de grupos de pressão, continua a ser fraca¹⁸.

Nos últimos anos, os crescentes influxos de migrantes da Europa de Leste têm sido acompanhados por uma proliferação de organizações dirigidas a estas

18. Para uma discussão interessante sobre a natureza da sociedade civil portuguesa, ver Boaventura Sousa Santos (1994).

comunidades. Presentemente, um total de 44 associações providenciam um vasto leque de serviços sociais a estas recentes populações imigrantes.

Mais recentemente, tem emergido uma tendência para uma maior intervenção política a nível nacional e para a constituição de *associações plataforma*, que pretendem assumir um papel de maior protagonismo na defesa dos direitos e dos interesses das comunidades migrantes residentes em Portugal. Algumas destas organizações têm um carácter temporário e surgem na sequência de mobilizações político-partidárias em época de eleições, como foi o caso da Plataforma Caboverdeana-Plataforma Autárquica.

Nos finais da década de noventa surgiram duas organizações plataforma de relevo. O SCAI (Secretariado Coordenador de Associações Imigrantes) e a RAR (Rede Anti-Racista). O SCAI é constituído por 15 associações migrantes de diferentes nacionalidades. O principal objectivo é a mobilização dos imigrantes em torno de questões directamente relacionadas com as políticas de imigração, mais especificamente com a promulgação da nova Lei de imigração. A Rede Anti-Racista foi fundada em 1999 e é constituída pelo SOS Racismo e outras organizações ligadas à defesa dos direitos humanos e de associações migrantes. Esta organização tem uma vasta agenda e define-se como uma plataforma comum na luta contra o racismo e a xenofobia. As suas actividades de mobilização têm ganho uma crescente visibilidade. A organização de seminários, conferências, festivais, manifestações e campanhas de solidariedade, tanto a nível nacional como internacional, tem proporcionado uma grande visibilidade na esfera política e social. Estas organizações plataforma têm tentado consolidar a sua posição como representantes dos interesses dos imigrantes, actuando como grupos de pressão junto ao poder político e jurídico. Apesar da emergência de novas associações que se constituem como plataformas de pressão junto ao poder político, o movimento migrante denota uma forte fragmentação e vulnerabilidade, actuando, sobretudo, na esfera dos serviços sociais e culturais.

Espanha

No Estado espanhol, a maioria das associações de imigrantes nascem na década de noventa, coincidindo, por um lado, com o aumento do número de residentes estrangeiros e, por outro, com a primeira reforma da lei de imigração –a Lei Orgânica 7/85–. Podemos afirmar, portanto, que a criação destas associações é a consequência lógica do maior volume de imigrantes e da sua maior consciência como colectivo, que vai passar a reivindicar mais direitos e liberdades que, tal como manifestamos anteriormente, lhes são negados através da aprovação da última lei de imigração. Inicialmente, cada associação estava composta e representava imigrantes de uma nacionalidade concreta

mas, na actualidade, a maioria das associações recebe os pedidos de qualquer imigrante, sem importar a sua procedência.

As relações entre as diferentes associações intensificam-se na metade da década de noventa, consequência de dois factores: por um lado, as associações estão conscientes da importância das relações inter associativas como mecanismo para fazer valer os seus interesses perante a sociedade e o Estado e, por outro lado, a criação, no ano 1995, do *Foro para a Integração Social dos Imigrantes*, instrumento institucional que tenciona fazer efectiva a participação política dos imigrantes no Estado espanhol. Este Foro é um órgão de consulta, informação e assessoramento em matéria de integração dos imigrantes, constituído de forma tripartida e equilibrada por representantes das Administrações públicas, das associações de imigrantes e das organizações sociais de apoio –como por exemplo, os sindicatos de trabalhadores e organizações empresariais que tenham interesse no âmbito imigratório–.

Também se institucionaliza a participação política dos imigrantes através da criação, no ano 2000, do *Conselho Superior de Política de Imigração*, formado por representantes do Estado, das comunidades autónomas e dos municípios. A sua função é estabelecer as bases e os critérios para a integração social e laboral dos imigrantes, e para fazê-lo o Conselho recompila informação e consulta os órgãos administrativos de âmbito estatal e autonómico, assim como aos agentes sociais e económicos implicados na imigração e na defesa dos direitos dos imigrantes¹⁹. Portanto, a nível institucional, o Conselho Superior de Política de Imigração e o Foro para a Integração Social dos Imigrantes são os dois canais criados para efectivar a participação política das associações de imigrantes. Mas nem as decisões tomadas pelo Conselho nem as aprovadas pelo Foro são vinculantes na tomada de decisões do governo no que diz respeito à elaboração da política imigratória.

Em relação aos objectivos das associações de imigrantes, devemos comentar que existem similitudes e diferenças entre elas. Além disso, também devemos apontar que, como é lógico, ao longo da vida das associações, os objectivos mudaram e se ampliaram, para assim poder atender as novas necessidades dos seus membros. Entre os objectivos comuns podemos salientar: proporcionar assessoria jurídica ao imigrante –para facilitar a obtenção dos papeis necessários para a obtenção das licenças de residência

19. Agora bem, que uma associação tenha um maior número de sócios não significa que atenda a um maior número de imigrantes, e também não que trabalhe mais intensamente pela defesa dos direitos dos trabalhadores estrangeiros. Ademais, existe um grande número de imigrantes que não pertence a nenhum tipo de associação; então, como conhecer as suas reivindicações para defendê-las perante o Foro?

e de trabalho–, defender os direitos dos trabalhadores imigrantes e ajudar à sua inserção laboral e promover a integração social e cultural dos imigrantes através de uma perspectiva intercultural; quer dizer, ensinando aos imigrantes os valores culturais da sociedade espanhola, mas também os valores culturais do seu país de origem²⁰.

Além desses objectivos, dois acontecimentos marcaram um ponto de inflexão no trabalho destas associações. Por um lado, os actos racistas e xenófobos registados nos últimos anos na sociedade espanhola²¹ e, por outro lado, a reforma da Lei Orgânica 7/85 através da Lei Orgânica 4/2000. Estes episódios levaram as associações de imigrantes a intensificarem a sua luta contra o racismo e a xenofobia, mas também a reivindicarem maiores quotas de direitos e liberdades para os imigrantes. Para alcançar todos estes objectivos, algumas associações dispõem de pessoal qualificado contratado mas noutras o trabalho é realizado por voluntários e colaboradores. Na realidade, em todas as associações existem voluntários, mas algumas associações têm uma total dependência deste tipo de pessoal. A médio e a longo prazo, a excessiva dependência nos trabalhadores voluntários poderá vir a vulnerabilizar o trabalho sistemático destas associações.

Além das associações criadas pelos próprios imigrantes, existem diversas associações espanholas para a defesa dos imigrantes²². Diferentemente do que acontece em Portugal, no Estado espanhol existe um grande número deste tipo de associações e o seu trabalho a favor da defesa dos imigrantes tem sido de grande importância. A título indicativo, pode-se comentar que estas organizações ocuparam um papel central em todos os protestos ocorridos no Estado espanhol contra a legislação que limita os direitos e liberdades dos imigrantes. A associação mais antiga é a ACCEM (Asociación Comisión Católica Española de Migración), organização sem fins lucrativos criada no ano 1951, que proporciona serviços aos refugiados e aos imigrantes que se encontram no Estado espanhol promovendo a sua inserção na sociedade. Posteriormente, no ano 1979, nasce a CEAR (Comisión Española de Ayuda al Refugiado), para defender o direito ao asilo. Nela integram-se a igreja católica e evangélica, os partidos políticos, os sindicatos e diversos organismos de

20. Sem embargo, e a pesar da boa vontade destas associações, devemos ser críticos e sinalar que estão a realizar funções que deveriam levar-se a cabo pelo Estado.

21. Podemos afirmar que, na última década, dois foram os actos racistas que tiveram maior transcendência no Estado espanhol. O primeiro, o assassinato da dominicana Lucrecia Pérez Matos no ano 1992 e, o segundo, os lamentáveis acontecimentos do município de El Ejido no ano 2000.

22. A fim de salientar as mais importantes, vamos centrar-nos naquelas que formam parte do Foro para a Integração Social do Imigrantes.

solidariedade. Posteriormente, o MPDL (Movimiento por la Paz, el Desarme y la Libertad) –ONG que surge como consequência da actividade pacifista e que critica as elevadas despesas que as sociedades dedicam para renovar a sua capacidade de destruição enquanto uma grande parte da humanidade vive na miséria–.

Mas será a partir da segunda metade da década de oitenta quando proliferará este tipo de associações de defesa dos imigrantes. Temos o caso de ASTI (Asociación Solidaridad Trabajadores Inmigrantes), associação sem fins lucrativos, criada no ano 1985, trabalhando no âmbito da integração dos trabalhadores imigrantes e das suas famílias; SOS-Racismo surge no ano 1989 para defender os direitos humanos e fomentar a actuação contra o racismo e a xenofobia; Red Acoge, ONG criada no ano 1991 para coordenar as associações de imigrantes do Estado espanhol nela integradas –o seu princípio de actuação é o reconhecimento da igualdade de todos os sujeitos e o direito de todas as pessoas em perseguirem livremente o seu ideal de vida onde quer que residam–; e a Asamblea de Cooperación por la Paz, ONG sem fins lucrativos que, desde 1991, desenvolve as suas actividades no campo da solidariedade, cooperação ao desenvolvimento e defesa dos direitos humanos.

Apesar da existência de um movimento associativo migrante constituído por inúmeras organizações migrantes e não migrantes, os canais institucionais criados nos últimos anos assumem, tal como em Portugal, um carácter mais simbólico que estrutural. A proliferação de associações migrantes com pouco poder de negociação e facilmente manipuladas pelo poder local e central tende a enfraquecer o movimento associativo e o seu poder de negociação junto aos órgãos de decisão política.

CONSIDERAÇÕES FINAIS

Ao longo deste trabalho, tentámos traçar um estudo comparativo das políticas de imigração em Portugal e em Espanha e o seu impacto no movimento associativo migrante. A análise dos quadros institucionais como factores marcantes dos processos de integração das populações estrangeiras nos dois países permitiu-nos salientar a complexa relação entre o estado, direitos de cidadania e a integração dos migrantes.

Durante a década de noventa, tanto em Portugal como em Espanha os enquadramentos legais têm reflectido, sobretudo, a ausência de políticas coerentes face à imigração. As sucessivas medidas legislativas adoptadas têm oscilado entre abordagens restritivas e outras de cariz mais liberal, surgindo como resposta às crescentes pressões migratórias, às necessidades das economias nacionais e às orientações políticas da União Europeia no que toca à regulação de fluxos internacionais de mão-de-obra. Comum a ambos os

países é a presença de um elevado número de imigrantes ilegais, os quais têm sido sistematicamente excluídos tanto a nível político como social e económico. No caso espanhol, a deportação de largas dezenas de refugiados em 1996 e os dramáticos incidentes ocorridos mais recentemente no município de El Ejido apontam para o poder do Estado em regular, ainda que parcialmente, os movimentos migratórios, assim como em impor modelos específicos de cidadania e de pertença.

Como vimos, a inclusão ou exclusão das comunidades migrantes tem dependido, em grande medida, dos modelos de incorporação específicos a cada Estado-nação. Ao longo das últimas duas décadas, Portugal e Espanha têm adoptado modelos assimilacionistas/integracionistas, os quais se têm conjugado com medidas marcadamente exclusivistas ou mais pluralistas, dependendo das orientações políticas vigentes em determinados períodos e de contextos históricos específicos.

No caso português, e a partir dos meados da década de noventa, é de assinalar a adopção de um conjunto de medidas pluralistas que visaram a integração das comunidades migrantes. A emergência de discursos oficiais que veicularam uma articulação directa entre migrações e direitos de cidadania foram cruciais para o debate público e político sobre identidade nacional, pluralismo cultural e integração. Mais recentemente, as mudanças políticas apontam para a institucionalização de um modelo de integração diferencial, o qual tende a promover direitos de cidadania diferenciados com base na atribuição de múltiplos estatutos jurídicos à população estrangeira.

Em Espanha, e após a Conferência de Sevilha em 2002, a nova lei de estrangeiros constitui um nítido retrocesso face a anteriores políticas de imigração. A implementação de instrumentos jurídicos rígidos de regulação de fluxos e a adopção de medidas de exclusão na esfera dos direitos cívicos, sociais e políticos poderão vir a agudizar os conflitos sociais e as tensões registadas nos últimos anos na sociedade espanhola.

Por último, como foi referido atrás, os modelos de incorporação têm influenciado de forma determinante o movimento associativo migrante nos dois países. Tanto em Portugal como em Espanha, o não reconhecimento das comunidades migrantes como entidades colectivas –tal como acontece na Holanda ou na Suécia–, associado à falta de incentivos sistemáticos para a promoção de organizações migrantes, têm resultado num movimento associativo disperso e vulnerável a pressões políticas. Na ausência de mecanismos de integração eficazes, as associações migrantes têm dirigido, sobretudo, as suas actividades para a intervenção na área dos serviços sociais ao nível do local. No que diz respeito à sua integração política, em ambos os países é de notar um défice de participação política por parte das populações imigrantes, as quais dificilmente vêm os seus interesses defendidos pelos órgãos de

decisão política. A partir dos meados dos anos noventa, a criação de vários mecanismos institucionais de representação política dos imigrantes têm-se esgotado em conselhos consultivos ineficazes e com pouca capacidade de influenciar o poder político. É, contudo, importante salientar que, no caso espanhol, e contrariamente à realidade portuguesa, a existência de um elevado número de ONGs, profissionalizadas e com forte poder de mobilização social, têm desempenhado um papel de grande relevo na defesa dos interesses e reivindicações dos migrantes.

A experiência de países com uma longa história de imigração, como é o Canadá, a Grã-Bretanha ou a Holanda, têm mostrado que a adopção de medidas de integração proactivas e de políticas pluralistas são cruciais para o funcionamento da democracia em sociedades multiculturais. Até que ponto, Portugal e Espanha serão capazes de transcender políticas neo-liberais de mão-de-obra descartável e, em vez disso, promover a cidadania, a igualdade e a justiça social constitui um dos maiores desafios para ambos países. As organizações migrantes e as organizações não governamentais terão, sem dúvida, um papel de grande relevo na defesa dos direitos dos migrantes, ao potenciarem novas formas de cidadania participativa tanto à escala local como nacional e transnacional.

BIBLIOGRAFÍA

AGUIAR, M. (1999): *Portugal, O País das Migrações sem Fim*, Lisboa, Cabográfica.

APPADURAI, A. (1996): *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

BAGANHA, M. (2001): “Cada Sul o seu Norte: Dinâmicas Migratórias em Portugal” em Sousa Santos, Boaventura (ed.): *Globalização: Fatalidade ou Utopia?*, Porto, Edições Afrontamento.

BRUBAKER, R. (1992): *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge, MA, Harvard University Press.

BRUBAKER, R. (1996): *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge, MA, Harvard University Press.

BRYANT, C. (1997): “Citizenship, national identity and the accommodation of difference: reflections on the German, French, Dutch and British cases”, *New Community*, 23 (2), 157-172.

CASTLES, S. (1995): “How nation-states respond to immigration and ethnic diversity”, *New Community*, 21 (3), 293-308.

CASTLES, S.; ALASTAIR DAVIDSON (2000): *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics of Belonging*, London, Macmillan Press.

CORKILL, D. (1998): “Multicultural insertions in a small economy: Portugal’s immigrant communities”, en Baldwin-Edwards, Martins e Arango, Joaquin (eds.): *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*, London, Frank Cass, 149-68.

CORKILL, D. (2001): “Economic Migrants and the labour market in Spain and Portugal”, *Ethnic and Racial Studies*, 24 (5), 829-844.

ENTZINGER, H. (1993): “L’immigration aux Pays-Bas: du pluralism à l’integration”, em Michel Wieviorka (eds.): *Racism et Modernité*. Paris, La Decouverte, 400-415.

ESTEVES, M. C. (ed.) (1991): “Portugal País de Imigração”, *Cadernos IED*, vol. 22, Lisboa, IED (Instituto de Estudos para o Desenvolvimento).

FLORES GIMÉNEZ, F. (2000): “La respuesta jurídica de la Unión Europea a las migraciones”, em *II Congreso sobre la inmigración en España. España y las migraciones internacionales en el cambio de siglo*. Madrid, 5-7 de outubro de 2000.

HIGH COMMISSIONER FOR IMMIGRATION AND ETHNIC MINORITIES / ALTO COMISSÁRIO PARA A IMIGRAÇÃO E MINORIAS ÉTNICAS (ACIME) (1998-2001): *ACIME Bulletins* (monthly).

HIGH COMMISSIONER FOR IMMIGRATION AND ETHNIC MINORITIES (ACIME) (1999): *National and Local Dimensions of Immigrants, Integration Policies: The Portuguese Case* (Intervenção do Alto Comissário para a Imigração e Minorias Étnicas).

HIGH COMMISSIONER FOR IMMIGRATION AND ETHNIC MINORITIES (ACIME) (2001): *European Commission Report on Immigration Policy*.

IRELAND, P. (1994): *The Policy Challenge of Ethnic Diversity*, Cambridge, Mass, Harvard University Press.

KOOPMANS, R. (1999): "Germany and its Immigrants: an ambivalent relationship", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 25 (4), 627-647.

KUBAT, D. (Ed.) (1993): *The Politics of Migration Policies*, Staten Island, The Center for Migration Studies of New York.

LEITÃO, J. (1998): "Génese e Dinâmica da Cidadania Lusófona", em Rocha-Trindade, M.B. (ed.): *Interculturalismo e Cidadania em Espaços Lusófonos*, Lisboa, Publicações Europa-América.

LOPES, P. (1999): *Portugal: Holograma da Mobilidade Humana*, Lisboa, Editora Rei dos Livros.

LUCAS, J. de (1996): *Puertas que se cierran. Europa como fortaleza*, Barcelona, Ed. Icaria-Antrazyt.

MACHADO, F. (1992): "Etnicidade em Portugal: contrastes e politização", *Sociologia: Problemas e Práticas*, 12, 123-136.

MACHADO, F. (1994): "Luso-Africanos em Portugal: nas margens da etnicidade", *Sociologia: Problemas e Práticas*, 16, 111-134.

MACHADO, F. (1997). "Contornos e especificidades da imigração em Portugal", *Sociologia: Problemas e Práticas*, 24, 9-44.

MALHEIROS, J. M. (1996): *Imigrantes na Região de Lisboa. Os anos da mudança*, Lisboa, Edições Colibri.

MALGESINI, G. (1998): *Cruzando fronteras. Migraciones en el sistema mundial*, Barcelona, Icaria.

MINISTERIO DEL INTERIOR (2002): *Anuario de Extranjería, 2001*, Madrid, Ministerio del Interior.

MINISTERIO DE TRABAJO Y ASUNTOS SOCIALES (2000): *Anuario de Estadísticas Laborales y de Asuntos Sociales*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.

NIESSEN, J. (1996): "The European Union's migration and asylum policies", em Guild, E. (comp.): *The developing immigration and asylum policies of the European Union*, A Haia, Kruwer Law International, 3-63.

PEIXOTO, J. (1993): "Migrações e Mobilidade: as novas formas de emigração portuguesa a partir de 1980", em Silva, M. B. et al. (eds.): *Emigração/Imigração em Portugal*, Algés, Edições Fragmentos.

PIRES, RUI PENA E SAINT-AURICE, A.: (1989): "Descolonização e Migrações, os Imigrantes dos PALOPS em Portugal", *Revista Internacional de Estudos Africanos*, 10, 203-226.

RIERA, I. (2002): *Emigrantes y refugiados. El derecho universal de la ciudadanía*, Barcelona, Plaza & Janés Editores.

ROCHA-TRINDADE, M. B. (1992): "Portugal: The New Framework of Migration Policies" em Rocha-Trindade, M. B. (ed.): *Recent Migration Trends in Europe*, Lisboa, Universidade Aberta/Instituto de Estudos para o Desenvolvimento.

ROCHA-TRINDADE, M. B. (Ed.) (1993): *Sociologia das Migrações*, Lisboa, Universidade Aberta.

ROCHA-TRINDADE, M. B. (1998): "Lusofonia, Interculturalidade e Cidadania", em Rocha-Trindade, M. B. (ed.): *Interculturalismo e Cidadania em espaços lusófonos*, Lisboa, Publicações Europa América.

ROCHA-TRINDADE, M. B. (2002): *As Novas Migrações na Península. Uma Ameaça? Problemática Actual da Imigração em Portugal e Espanha*, Funchal, Fórum Luso-Espanhol.

SAINTE-AURICE, A. (1997): *Identidades Reconstruídas: Cabo-Verdeanos em Portugal*, Oeiras, Celta.

SCHUSTER, L. and SOLOMOS, J. (2002): "Rights and Wrongs across European Borders: Migrants, Minorities and Citizenship", *Citizenship Studies*, 6, 1, 37-54.

SECRETARIADO COORDENADOR DE ASSOCIAÇÕES PARA A LEGALIZAÇÃO (SCAL) (1999): *Plano ASETISC*, 3.

SEF, Annual Reports, 1986-2002.

SOLANES CORELLA, A. (2000): "Formas legales de exclusión de los extranjeros en España: ciudadanía, jerarquía de derechos y empadronamiento", em *II Congreso sobre la inmigración en España: España y las migraciones internacionales en el cambio de siglo*, Madrid, 5-7 de outubro de 2000.

SOS RACISMO (2002): *A Imigração em Portugal: Os movimentos humanos e culturais em Portugal*.

SOYSAL, Y. (1994): *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago, University of Chicago Press.

SOYSAL, Y. (1998): "Identity Rights and Claims-Making: Changing Dynamics of Citizenship in Postwar Europe", *Metropolis International Workshop Proceedings*, Lisboa: Luso-American Development Foundation, 305-319.

VERTOVEC, S. e COHEN, ROBIN (Eds.) (1999): *Migration, Diasporas and Transnationalism*, Cheltenham, Edward Edgar Publishers.

Resumo

POLÍTICAS DE INMIGRACIÓN E O MOVEMENTO ASOCIATIVO MIGRANTE EN PORTUGAL E EN ESPAÑA

**Ana Paula Beja Horta
Rosa María Verdugo Matés**

Nas últimas décadas, Portugal e España, países tradicionalmente de emigración, tornáronse polos de atracción das migracións internacionais. Este traballo propón unha análise comparativa da evolución das políticas de inmigración nos dous países e o seu impacto nos procesos de integración política das comunidades migrantes. Merece especial atención a estruturación do movemento asociativo migrante, partindo da importancia dos modelos institucionais na regulación social dos dereitos políticos e de cidadanía das comunidades migrantes residentes en Portugal e en España.

Palabras clave:

Políticas de inmigración, cidadanía, integración política, comunidades migrantes, Portugal, España.

Resumen

POLÍTICAS DE INMIGRACIÓN Y EL MOVIMIENTO ASOCIATIVO MIGRANTE EN PORTUGAL Y EN ESPAÑA

**Ana Paula Beja Horta
Rosa María Verdugo Matés**

En las últimas décadas, Portugal y España, países tradicionalmente de emigración, se convirtieron en polos de atracción de las migraciones internacionales. Este trabajo propone un análisis comparativo de la evolución de las políticas de inmigración en ambos países y su impacto en los procesos de integración política de las comunidades migrantes. Se presta una especial atención a la estructuración del movimiento asociativo migrante, a partir de la importancia de los modelos institucionales en la regulación social de los derechos políticos y de ciudadanía de las comunidades migrantes residentes en Portugal y España.

Palabras clave:

Políticas de inmigración, ciudadanía, integración política, comunidades migrantes, Portugal, España.

Résumé

POLITIQUES D'INMIGRATION ET LE MOUVEMENT ASSOCIATIF MIGRANT AU PORTUGAL ET EN ESPAGNE

**Ana Paula Beja Horta
Rosa María Verdugo Matés**

Pendant les dernières décades Le Portugal et L'Espagne, traditionnellement deux pays d'émigration, sont devenus des pôles d'attraction des migrations internationales. Ce travail propose une analyse comparative de l'évolution des politiques d'immigration dans les deux pays et leur impact sur les processus d'intégration politique des communautés migrantes. Une remarque spéciale mérite la

structuration du mouvement associatif migrant, car on déduit de l'importance des modèles institutionnels la régulation sociale des droits politiques et de citoyenneté des communautés migrantes résidentes au Portugal et en Espagne.

Mots clefs:

Politiques d'immigration, citoyenneté, intégration politique, communautés migrantes, Portugal, Espagne.

Summary

IMMIGRATION POLICIES AND MIGRATORY ASSOCIATING MOVEMENT IN PORTUGAL AND SPAIN

Ana Paula Beja Horta
Rosa Maria Verdugo Matés

In the latest decades, Portugal and Spain, traditionally migratory countries, become the attraction poles of international migrations. This work puts forward a comparative analysis of the immigration policies in the two countries and its impact on the political integration processes of migratory communities. A special attention deserves the structuring of the migratory associating movement. The social regulation of the political and citizenship rights of migratory communities residing in Portugal and Spain can be inferred from the significance of the institutional models.

Key words:

Immigration policies, citizenship, political integration, migratory communities, Portugal, Spain.

Currículo

ANA PAULA BEJA HORTA é doutora en Socioloxía pola Simon Fraser University (Canadá), profesora de Socioloxía na Universidade Aberta e investigadora no Centro de Estudos das Migracións e das Relacións Interculturais/Universidade Aberta. A súa investigación centrouse nas problemáticas da inmigración, cidadanía e participación política das comunidades migrantes residentes en Portugal. Actualmente os seus intereses investigadores céntranse nas cuestións das migracións e espazos urbanos. Entre os varios artigos e outros traballos publicados é de destacar: *Contested Citizenship: Immigration Policies and Migrants' Grassroots Mobilizing in Post-colonial Portugal*, Centre for Migration Studies of New York (no prelo).

ROSA MARIA VERDUGO MATÉS é doutora en Ciencias Económicas e Empresariais pola Universidade de Santiago de Compostela e profesora no Departamento de Economía Aplicada da USC. Na actualidade as súas investigacións céntranse nas problemáticas da inmigración, nomeadamente no territorio español. Entre os varios artigos e outros traballos publicados relacionados coa temática migratoria é de destacar: "Os residentes estranxeiros no Estado español", *GEONOVA, Revista do Departamento de Xeografía e Planeamento Regional*, UNL, Lisboa; *A presenza portuguesa na Galiza*, Editorial Laidvento, Santiago de Compostela (os dous no prelo).

CABOVERDIAN@S NA MARIÑA: XESTIÓN DUN PROCESO DE INTEGRACIÓN DESDE A ANTROPOLOXÍA

Luzia Fernández González

A través deste texto preténdese presentar unha experiencia concreta de traballo de desenvolvemento comunitario cunha comunidade inmigrante, baseada e desenvolvida desde a Antropoloxía, a través de varias das súas perspectivas e marcos teóricos.

Esta experiencia realizouse no marco de distintos proxectos, tendo como obxecto a comunidade inmigrante de orixe caboverdiana que reside na comarca da Mariña (na costa de Lugo) desde 1978. O obxectivo xeral arredor do que se articulou era mellorar o seu nivel de integración. Isto realizouse a través dun proceso educativo informal que se plasmou no traballo en dúas fronteas: a da propia comunidade inmigrante e a da sociedade receptora.

A pesar de que as liñas de traballo establecidas polos proxectos gobernamentais adoitan ser ríxidas, nalgúns casos é posible o traballo nas marxes, adaptándolles a aplicación do método antropolóxico. Con este traballo quérese achegar material para a reflexión acerca da súa utilidade en contextos multiculturais, aínda que os procesos que desencadee non sexan entendidos polo poder ou, incluso, lle sexan molestos. Para iso, tomaranse como referencia dous proxectos desenvolvidos coa comunidade citada –aínda que con distintos promotores–, que respondían a intereses diferentes. En ambos os dous o persoal técnico era unicamente quen isto escribe.

O primeiro deles, denominado “Proxecto BogAvante”, foi promovido e xestionado pola plataforma Regal a través da iniciativa comunitaria Integra e tiña como organismo supervisor a Consellería de Pesca da Xunta de Galicia. Regal aglutina distintos colectivos de ámbito galego que pretenden potenciar procesos de dinamización local que revertan en beneficio dos sectores máis necesitados da sociedade. Esta experiencia desenvolveuse desde xullo de 1998 até febreiro de 2000, cun presuposto de 6 600 000 pesetas. Constituíu o primeiro achegamento global á comunidade, despois de máis de vinte anos residindo na zona. A través del, realizáronse as primeiras investigacións sobre a realidade do colectivo, necesarias para o traballo con el –primeiro censo, reconstrución das fases migratorias, detección de necesidades, definición colectiva de problemas...–, coa aplicación de metodoloxía IAP. Así mesmo,

definíronse tres eidos de actuación para a integración dentro deste proceso educativo: o formativo-laboral, o dos dereitos e a cidadanía, e o cultural. Só a este último se lle prestará atención neste artigo, xa que é o máis directamente relacionado coa Antropoloxía.

O segundo, denominado “Proxecto de Integración da Comunidade Caboverdiana”, foi desenvolvido baixo o control do Concello de Burela, desde marzo de 2000, con subvencións anuais procedentes da Consellería de Familia. Durante o ano 2000, contouse cun presuposto de 5 millóns de pesetas, 4 millóns en 2001 e 3,5 millóns no exercicio de 2002. Este proxecto, do que se apartou a Regal por cuestións políticas, supostamente ía continuar coa metodoloxía e liñas de traballo do anterior, pero a desmesurada ambición de control do poder político que rexe tanto o Concello como o Goberno galego fixo que ambas se desvirtuaran. Así, quedou case como único ámbito de actuación o cultural e perdeuse a visión integral do colectivo.

QUE NOS DÁ A ANTROPOLOXÍA Á HORA DE AFRONTAR O TRABALLO CON COLECTIVOS DOUTRAS CULTURAS?

A Antropoloxía axúdanos a comprender a importancia que para as persoas, en canto seres sociais, ten o feito de pertencer a unha cultura determinada, na que se realizou a súa socialización e que, en certo modo, determina a súa maneira de estar no mundo: pensar, sentir e actuar.

A visión holística que nos regala a Antropoloxía pode permitírnos comprender integralmente a maneira en que as persoas e os grupos humanos se organizan e comportan, como e con quen se relacionan, en que cren, como aman, que conflitos se producen e como se enfrontan a eles, etc.

No caso que nos ocupa –o de traballo cunha comunidade homoxénea de cultura diferente, en situación de minoría non só cultural, senón tamén racial–, o método antropolóxico foi de gran valor para afrontar esta tarefa, da que se partía sen case ningún coñecemento concreto da cultura caboverdiana nin do colectivo residente na zona.

Os primeiros pasos que se deron estiveron relacionados con adquirir coñecemento de ambos os aspectos, co que se empezou a estudar a cultura de orixe das persoas que forman esta comunidade. Este coñecemento foi de vital importancia no desenvolvemento do proceso educativo xa que, por un lado, axudou á miña aceptación dentro da comunidade e, por outro, a construír contextos con significado desde os que desenvolver accións dentro do proceso de integración que proxectasen unha nova identidade pública do colectivo caboverdiano. Pasouse da denominación xenérica “moren@s”, baseada nun criterio racial –tras a que se agachaba o medo a dicir negr@s–, a “caboverdian@s” –que lles asignaba un novo significado, o de portadores dunha cultura diferente.

Dentro da Antropoloxía existen, así mesmo, múltiples achegas que defenden a vivencia diferencial dos membros dunha mesma cultura. A diferenza fundamental vén dada en todo grupo social pola división de xénero. Desde os anos setenta, a distinción sexo-xénero distingue dous conceptos que até entón eran confundidos polas ciencias sociais.

O 'sexo' é unha categoría de tipo biolóxico que coloca os seres humanos en dous grupos en función dos seus caracteres sexuais: home ou muller. En cambio, o 'xénero' é unha construción cultural que implica unha serie de atribucións, comportamentos, obrigas, valores, roles, sentimentos, prohibicións... a cada un dos sexos.

Abordar un traballo social desde a perspectiva de xénero implica ter en conta esta división social á hora do traballo práctico coas persoas. Esa idea reforzouse ao ir coñecendo a comunidade e o importante papel que as mulleres cumpren nela, xa que os seus maridos e fillos maiores se atopan a maior parte do ano no mar. Esta situación fai que a maior parte do tempo os homes estean ausentes, quedando as mulleres á fronte da familia e tamén da comunidade. Este feito propiciou desde sempre un cambio de rol das mulleres caboverdianas –cuxa cultura de orixe é fortemente machista–, que foi potenciado ao longo destes case tres anos.

Desde a primeira reunión co grupo, á que asistiron unicamente mulleres, elas convertéronse en transmisoras do BogAvante dentro da comunidade. Tamén foron elas as que definiron os principais problemas desta e as primeiras en participar nas actividades.

Ademais da perspectiva de xénero, prestouse atención á raza como elemento de estruturación do grupo, xa que as persoas caboverdianas son de raza negra ou mestiza. En canto ao racismo, pódese definir como unha “configuración multidimensional e tendencialmente articulada de crenzas, emocións e orientacións comportamentais de discriminación, relativamente a individuos membros dun exogrupo, categorizado e obxectivado a partir da cor, sendo aquelas relacións suscitadas pola simple pertenza deses individuos a ese exogrupo” (Vala, Brito e Lopes, 1999: 13).

Desde os inicios do traballo, tívose en conta que este é un fenómeno enraizado noutras sociedades, especialmente no caso de Galicia, que, ao longo da súa historia, apenas tivo relacións con grupos de cor diferente. Actualmente, as manifestacións racistas cambiaron con respecto ás súas formas tradicionais máis violentas para pasar a ter unha expresión máis oculta e sutil, pero igualmente discriminatoria.

Outras variables identitarias que se poden dar dentro dun grupo máis ou menos homoxéneo poden vir dadas pola pertenza a un ou outro grupo familiar, a xeración á que se pertence, a situación socioeconómica, o nivel formativo...

Ademais destas, no caso dunha comunidade migrante, entrecrúzanse outras como a orde de chegada, a posición dentro do grupo familiar de orixe á hora de migrar, a orde e lugar de nacemento, etc.

METODOLOXÍA

O concepto de integración

Xa se dixo que o obxectivo xeral do traballo desenvolvido era o de mellorar o nivel de integración do colectivo. Pero, que entendemos por isto? Cómpre definir o sentido que lle damos a este concepto, pois a miúdo é fonte de malentendidos.

Cando dúas ou máis culturas entran en contacto, fundamentalmente a través dos procesos migratorios, xorden conflitos que, na maioría dos casos, son produto do mutuo descoñecemento desas comunidades culturalmente diferenciadas e dos prexuízos sobre o outro. A cultura constitúe todo un universo de prácticas –desde a lingua á gastronomía ou aos ritos relixiosos– e crenzas coas que cada grupo de seres humanos se comunica entre si e co mundo.

Nestes casos, dáse un contacto entre unha maioría autóctona e unha minoría foránea. De aí poden saír catro grandes tipos de convivencia, segundo o esquema de Berry (1984):

	Si	Non
Si	INTEGRACIÓN	ASIMILACIÓN
Non	SEPARACIÓN	MARXINACIÓN

No eixo horizontal, tense en conta se conservan ou non a identidade cultural e os costumes do grupo inmigrante. No eixe vertical, tense en conta se as relacións positivas –en igualdade– entre ambos os colectivos existen ou non.

- A *asimilación* prodúcese cando o grupo forasteiro perde a súa identidade cultural para poder relacionarse co autóctono, facéndoo desde unha postura de desigualdade. Mantéñense relacións co colectivo inmigrante só na súa calidade de traballadores/as, sen importar outros elementos da súa identidade, que deben esquecer na relación coa maioría autóctona.
- No modelo de *separación* consérvase a identidade cultural pero en detrimento das relacións positivas. É o modelo da tolerancia: existe

convivencia “positiva”, sempre que o colectivo inmigrante “non moleste”. Era o que se daba maioritariamente.

- No caso extremo da *marxinación*, o grupo foráneo, ademais de perder a súa identidade cultural, vive illado e en situación de exclusión social.
- A *integración* sería un modo de convivencia no que o grupo inmigrante conserva a súa identidade cultural e os seus costumes, que comparte coa poboación autóctona desde unha posición de mutuo *respecto*.

Fomentar a integración en diversos ámbitos constituíu a razón principal do proxecto. Por iso foi considerado como un proceso social e educativo, envolto constantemente na dialéctica entre os distintos grupos sociais. Tratábase de impulsar a *interculturalidade* e o diálogo entre culturas en igualdade.

A investigación-acción participativa

Dado que o traballo que se ía desenvolver consistía nunha interacción co colectivo caboverdiano, co fin de contribuír á súa integración na comunidade receptora, optouse pola estratexia metodolóxica de *investigación-acción-participativa* (IAP), que busca o desenvolvemento de modelos alternativos de planificación, de execución e de avaliación de procesos de transformación social mediante a participación colectiva na investigación e na acción do colectivo social ao que vai dirixido. Esta elección metodolóxica supón a necesidade da *implicación* tanto d@ antropólogo@ –que axuda á comunidade a expresar e buscar solucións colectivas aos seus problemas– como da propia comunidade.

Neste proceso de definición de necesidades e problemas que foron a base do proxecto, a ferramenta metodolóxica empregada no ámbito grupal foi a de realizar reunións de grupo nas que, ademais, se intercambiaba información e facilitábanse tomas de decisión colectivas con respecto ao seu desenvolvemento.

Esta metodoloxía foise desvirtuando a partir da entrada do Concello, con grande afán controlador, que botou a perder a posibilidade de tomar decisións colectivas verbo do uso do presuposto existente e do destino do proxecto.

Así mesmo, utilizáronse outras técnicas, baseadas no traballo antropolóxico “tradicional”, máis ligadas á investigación da comunidade en si:

- A *observación participante*, ou día a día, que supón a integración d@ antropólogo@ na comunidade e ser aceptad@ por esta. Supón, en certo modo, formar parte dela, participar na súa vida cotiá, coñecer os seus membros e estar dispoñible –até certo punto– para eles. Durante o transcurso dos proxectos, considerouse como algo moi

importante para o seu bo funcionamento a existencia dun *traballo cotián*, máis alá da organización de actividades concretas. A presenza permanente dunha persoa de referencia para o colectivo fixo que se establecera unha relación interpersoal e a comunicación e a confianza necesarias para coñecer realmente os seus problemas. Esta vertente do traballo constituíu unha fonte de información de primeira man, ao mesmo tempo que interaccionaba coa comunidade –aspectos de investigación e acción–.

- A realización de *entrevistas persoais*, con máis ou menos profundidade, así como *grupais* –que constituíron o punto de partida para o coñecemento da comunidade, que nin sequera estaba censada.
- A *investigación bibliográfica*, especialmente en todo o relacionado con Cabo Verde e coa inmigración en xeral.

A COMUNIDADE CABOVERDIANA NA MARIÑA LUCENSE

O arquipélago de Cabo Verde está formado por dez illas de orixe volcánica situadas a uns 500 km da costa occidental africana, á altura de Senegal, nun extremo da zona climática denominada Sahel, extremadamente seca.

Unha das características definitorias do país é a súa curta historia, que arrinca coa chegada de navegantes portugueses, a mediados do século XV, en plena expansión do seu imperio. Nun principio, pensaron en colonizar as illas para dedicalas a avituallamento dos navíos dos navegantes portugueses pero, dada a súa posición estratéxica, acabáronse convertendo nun extremo do eixe do comercio triangular establecido entre Europa, África e América e no que as persoas africanas se converteron en pura mercadoría. Esta situación deuse durante o século XVI e perdeu a súa exclusividade comercial a partir do XVII. Portugal imposibilitou, ao longo do seu dominio, o desenvolvemento económico do territorio, dada a súa condición de colonia, funcionando como reserva de man de obra noutros territorios colonizados.

O poboamento das illas, realizado con escrav@s baixo unha minoría de homes brancos, deu lugar a procesos que determinaron a estrutura social. Creouse así unha nova sociedade, mestiza, detentora dunha nova cultura diferenciada, sincrética en elementos africanos e europeos.

Dada a extrema pobreza do territorio, suxeito a períodos cíclicos de secas e fames, a emigración da poboación cara a outros países e continentes iniciouse a finais do século XVII, nun proceso imparabile que chega até os nosos días, cando dous terzos da súa poboación se atopa emigrada.

No estado español existen varias comunidades desta orixe; o seu número de residentes ascende a unhas 15 000 persoas. Os núcleos máis importantes

atópanse en Madrid, en Zaragoza, na conca mineira de León –Bembibre, Villablino– e na Mariña de Lugo.

A chegada das primeiras persoas de orixe caboverdiana á zona produciuse en 1977 con motivo da construción dunha gran fábrica, para o que viñeron varios homes dende Euskadi a través dunha construtora. Estes individuos, xerme da comunidade, formaban parte dos milleiros de emigrantes caboverdian@s que buscaban un lugar onde asentarse en Europa, a partir de Portugal. Durante o período que durou a construción da fábrica, foron chegando máis traballadores caboverdianos, así como as primeiras mulleres. A partir de 1978, comezan a nacer os primeiros nenos e nenas pertencentes á segunda xeración.

Unha vez construída a factoría, estes traballadores non conseguiron traballo dentro das súas instalacións, sufrindo unha clara discriminación laboral. A apertura desta gran fábrica produciu na zona un transvasamento de man de obra do sector primario cara ao secundario. Como consecuencia deste fenómeno, o porto de Burela, nese momento en plena expansión, vivía unha grave falta de traballadores. Os poucos homes caboverdianos que había na zona principiaron a traballar, case casualmente, como mariñeiros, cunha boa aceptación e, dada a gran demanda de traballo existente, comezaron a chegar máis traballadores caboverdianos. Durante os primeiros anos oitenta, a comunidade foi medrando considerablemente, xa que, até entón, era diminuta; e estes homes substituíron os autóctonos, que cambiaran de sector. Se ben ao principio era escasa a presenza de familias, canto máis avanzaba esta década, maior presenza se deu de asentamento con base na estrutura familiar. O número de traballadores e familias de orixe caboverdiana que pasaron pola zona constitúe até agora unha incógnita, xa que non se censaron até 1998.

Nos anos noventa, debido, principalmente, a que o único sector de traballo para os homes e mozos seguía sendo o mar, un gran número de familias e homes novos reemigraron cara a outros destinos cun mercado laboral diferente, centrándose principalmente na construción. Zaragoza converteuse no destino principal destas xentes xa que, ademais de postos de traballo masculinos, permitía tamén o traballo das mulleres en mellores condicións. Con este fenómeno, diminuíu o número de inmigrantes na zona e quedaron aquí, maioritariamente, familias con fillos e fillas que residen cun alto grao de estabilidade. Nesta década, produciuse a concentración da maioría dos grupos domésticos en Burela, verdadeiro centro de atracción de poboación de toda a zona.

Ao comezo do traballo, residían na zona arredor de corenta familias de orixe caboverdiana –unhas 150 persoas–, que, desde aquel entón, veñen aumentando debido á existencia dun novo fluxo migratorio relacionado coa chegada de novos traballadores masculinos, así como a procesos de

reagrupamento familiar –mulleres e nen@s. A súa orixe dentro de Cabo Verde é, en case todos os casos, a illa de Santiago, cuxa poboación se denomina badía, fronte á das outras illas.

O colectivo da segunda xeración, composto por persoas de cero a vinte e catro anos, é bastante numeroso, e del tamén forman parte un gran número de nen@s nacid@s en Cabo Verde e en Portugal. Esta poboación estivo –e segue estando– escolarizada, pero cunha forte incidencia de fracaso escolar. Até hoxe, ninguén deste grupo conseguiu un título de bacharelato. Ademais, o colectivo de nad@s aquí era legalmente apátrida até 1999.

Con respecto á poboación adulta, o cento por cento dos homes segue traballando na pesca de altura. A pesar dos intentos dalgúns dos fillos maiores de romper este círculo buscando traballo en terra –principalmente na construción–, pódese constatar unha baixísima inserción laboral fóra do mar.

O colectivo feminino –como desde o principio– segue traballando no servizo doméstico, limpeza, hostalaría e recollida de algas –cunha gran precariedade, igual ou peor que as mulleres autóctonas sen cualificar.

REPRODUCCIÓN DA CULTURA CABOVERDIANA

Igual que en todas as comunidades migrantes de orixe caboverdiana no exterior, dáse unha forte transmisión de valores e de elementos propios desta cultura. Pero este proceso educativo prodúcese unicamente no espazo privado que proporciona a familia e nun nivel máis amplo, pero tamén privado, dentro da comunidade. A práctica da propia cultura nunca transcendía ao ámbito do público, onde foi invisible até o inicio dos proxectos; dábase na maioría das persoas unha forte aculturación, ao non existir a integración con base na interculturalidade.

O papel das mulleres é clave como educadoras da segunda xeración. Son as portadoras e as transmisoras da cultura badía, o que se ve acentuado polo feito de estar os homes ausentes. A pesar desta transmisión á segunda xeración, dábase nesta como algo habitual a desvalorización, incluso o auto-odio, cara ás súas propias raíces, a pesar da súa práctica cotiá. Buscouse unha revalorización do papel que cumprían na esfera privada para despois poder mostrar a súa cultura tamén a toda a sociedade, converténdose no elemento máis activo dentro do proceso de interculturalidade.

A través do proceso de *investigación* realizado ao longo destes tres anos, puidéronse coñecer, mediante a observación participante, os elementos reproducidos aquí dunha forma un tanto espontánea. Isto, xunto co coñecemento doutros elementos da cultura caboverdiana adquiridos no seu territorio, ou mediante o estudo bibliográfico, permitiu inducir á *acción*, introducindo novas formas de actuar desde a propia cultura na comunicación co

resto da sociedade. Mostrouse publicamente o que se mantiña en privado, o cal leva consigo unha dobre vertente educativa: por un lado, as persoas que forman a comunidade, que se viron por primeira vez como *participantes* activ@s do proceso de integración; por outro, a sociedade mariñá, que aprendeu a coñecer realmente os seus veciñ@s, a vel@s con outros ollos, a respectalos con base na súa identidade cultural e a ver a riqueza que portaban consigo.

A *reproducción cultural espontánea*, dentro dos ámbitos privados, actuaba como aglutinador interno da comunidade, desorganizada con respecto ao exterior. Dentro dos elementos presentes, podemos citar:

- A lingua: o *crioulo*, elemento identitario máis forte, aprendido da nai e do resto da comunidade. O seu uso define os límites comunitarios, sendo a súa valoración diferente entre @s adult@s e a segunda xeración –que se enfrenta a unha situación de trilingüismo, que constitúe un dos factores determinantes do fracaso escolar.
- Celebración de festas relacionadas con ritos relixiosos católicos: os bautizos, primeiras comunións, vodas e funerais –que reúnen a parte ou toda a comunidade. Neste caso, dáse un traslado da súa importancia, alcanzando as primeiras comunións e bautizos –hai bastantes, dada a cantidade de nen@s– a importancia que en orixe tiñan as vodas –aquí non se producen. En canto aos ritos funerarios, afortunadamente non hai oportunidade de reproducilos completos, dada a ausencia de mortes, aínda que si se participa da morte doutras persoas, sexa en Cabo Verde –dando misas aquí– ou en Portugal ou outros puntos próximos –acudindo a enterros, funerais e/ou visitas aos familiares.
- A música e o baile, sempre presentes en calquera fogar ou reunión colectiva, especialmente o *funha ná*, expresión propia da illa de Santiago.
- O costume de relacionarse intracomunitariamente mediante *visitas* a familiares ou outras persoas, que leva consigo sempre casas cheas de xente e hospitalidade –*morabeça*.
- A *alimentación*, que, neste caso, vai unida á práctica da agricultura de subsistencia, co millo como alimento básico, ao que van unidos certos artefactos e accións como o *pilón* para curtir –moer– e o *balai* –cesto– para cribar. O traballo nas hortas realízano as mulleres, que se unen en grupos de afinidade, reproducindo o sistema de traballo comunitario denominado *djuntamon* –xuntar as mans–, que é moi similar ao utilizado en Galicia.

Unha vez coñecido o anterior, iniciouse un proceso de reprodución cultural inducida no que se crearon canles de expresión pública para @s

caboverdian@s a través de elementos que formaban parte da súa identidade cultural colectiva –que se viu reforzada. Neste apartado, realizáronse as seguintes accións:

- *Noites caboverdianas*. Estas mostras vivas de cultura caboverdiana –música, baile, gastronomía, lingua– realizáronse en maio de 1999, en 2000 e en 2001, coincidindo coas festas patronais de Burela, que acabaron por celebrar un *Día de Cabo Verde*. O obxectivo principal destes actos lúdicos era o de dar a coñecer a cultura caboverdiana á poboación da zona, creando un espazo de intercomunicación entre a cultura foránea e a autóctona, que abriera as portas á verdadeira integración. Ademais da enorme repercusión pública obtida, este acto desempeñou un papel de vital importancia na autoestima colectiva da comunidade, que comezaba un proceso de mostra pública da súa cultura.
- Relacionado co anterior, está a formación dun grupo musical por parte das mulleres maiores da primeira xeración: Batuko Tabanka. O *batuko*, forma musical propia das mulleres badías, permítelles unha expresión desde a súa propia cultura, que foi levada con grande éxito por toda Galicia e que, ademais, é unha fonte de ingresos económicos e de novos roles para as mulleres, ao aumentar a súa mobilidade e ser reforzado o seu papel de transmisoras da súa cultura, que se estende cara ao público.
- Exposición *Cabo Verde ao Vivo* (2000), na que se ofreceu unha visión da cultura badía a través dalgúns dos seus elementos principais, como o *ciclo do mainzo*, artesanía, publicacións, soportes audiovisuais, fotografías que recollían o traballo realizado até o momento coa comunidade e cartografía.
- Exposición de Antropoloxía Visual *Cabo Verde Sabi*, con materiais recollidos durante un mes de traballo de campo na illa de Santiago. Entre estes materiais, destacou a produción de varias curtas documentais nas que se recollían saúdos e mensaxes das familias desde alá –labor de mediación entre orixe e destino–, diferentes lugares, actividades cotiás e manifestacións culturais.
- Organización de varias visitas da representación consular de Cabo Verde en España, coa que se colaborou estreitamente ao longo do traballo. A comunidade, finalmente, tiña unha representación institucional en igualdade. A participación do cónsul caboverdiano na procesión do Carme, que actúa como un símbolo de identidade de Burela na que están representados distintos grupos sociais, situado entre o alcalde e un conselleiro, supuxo a visibilización oficial do colectivo.

- Realización de mediación no proceso de irmandade do Concello de Burela co de São Miguel Arcanjo, en Santiago. Realizouse unha campaña de recollida de material escolar co fin de implicar a toda a poboación. Isto posibilitou a impartición de charlas, apoiadas cun diaporama da illa de Santiago nos centros escolares do municipio.

Dentro deste proceso, realizouse unha viaxe a Cabo Verde para preparar a chegada de varios representantes da corporación burelesa –febreiro de 2001–, visita que foi devolta polas autoridades sanmiguelenses en xuño.

A pesar de que a maioría destas accións foron desenvolvidas durante o traballo para o Concello, este considerábas unicamente como algo lúdico ou como unha oportunidade de dar unha imaxe de “integración perfecta”. Non vía a transcendencia e a significación profunda dos cambios que se estaban a producir, infravalorando a importancia da aplicación do método antropológico ao longo do proceso.

VALORACIÓN PERSOAL E COMO ANTROPÓLOGA

Cando fun contratada para facerme cargo do Proxecto BogAvante, recibino como un agasallo. No nivel profesional, abríame a posibilidade de aplicar os meus coñecementos académicos. A comunidade caboverdiana era unha descoñecida para min e o contacto con persoas doutra cultura atraíame enormemente.

No entanto, cando me trasladei a Burela para iniciar o traballo, entroume pánico: e se eu non lles gustaba aos caboverdian@s? Dada a metodoloxía que pensaba utilizar, que faría eu pechada nun escritorio?

Se a comunidade non participase activamente no proxecto desde un principio, este non tería o éxito que alcanzou. Parece que necesitaban un motor, unha razón para organizarse e expresarse; o BogAvante converteuse niso. Isto debería dar pe á reflexión dos xestores da Administración pública que, sentados nos seus despachos e con grandes presupostos, son incapaces, tantas veces, de mobilizar os grupos sociais, especialmente os máis desfavorecidos. Ou será que non lles interesa realmente?

O traballo para unha moza antropóloga que quere cambiar certas cousas non é fácil. Son a Administración e os políticos que a xestionan –neste caso e en tantos outros– os que financian e, ao mesmo tempo, torpedean o seu desenvolvemento. Parece que prefiren traballadoras/es submis@s, carentes de ideas e de forza para contaxialas.

Nas distintas administracións, moito do seu persoal carga cos seus propios prexuízos racistas, aínda que hoxe non estea de moda recoñecelos. Para o poder, os proxectos deste tipo serven para saír no xornal e facer un lavado de imaxe. Non interesa, realmente, que estes grupos se autoorganicen e tomen

decisións colectivas, xa que, en moitos casos, pódese chegar a cuestionar a propia orde social. No caso d@s caboverdian@s da Mariña, sempre foron o exemplo recorrente de integración de minorías étnicas en Galicia, sen nunca profundar na súa situación, potencialidades e problemas reais. O BogAvante supuxo a ruptura da idea idílica de “integración perfecta” pregada desde as consellarías. Isto molestou ao poder político, que nunca nolo perdoou.

Ao final do Proxecto BogAvante, pasei a traballar para o Concello, grazas á presión do colectivo. Esta institución non quixo continuar coa mesma metodoloxía e coas liñas de actuación, intentando converter o proxecto noutro que non cuestionase nada. Durante ese ano e medio, tiveron que realizar o meu traballo en medio de descualificacións, boicots, broncas sen sentido, etc., e ver como todo o que construímos con tanto esforzo empezaba a destruírse.

A constatación de que o proceso de irmandade non pasaba de ser unha actuación propagandística do grupo de goberno municipal –que non dispoñía de fondos nin de intención de buscalos para realizar cooperación en sentido económico, real– foi para min unha mazada persoal que me acabou definitivamente coa paciencia. Optei por saír do proxecto baixo a única forma que permiten as leis laborais –abandono “voluntario”– en xullo de 2001.

O proxecto continúa co novo persoal –non cualificado–, baixo o control do Concello. Como dato elocuente, quero sinalar que, nas festas patronais deste ano, que se celebran agora, a comunidade caboverdiana volveu á invisibilidade: nin “Noite Caboverdiana” nin actuación do grupo de Batuko nin nada similar que continúe con esa porta aberta á interculturalidade.

Esta experiencia amosoume que a práctica da Antropoloxía Aplicada é un camiño de dificultades, pero tamén de satisfaccións. Houbo momentos en que pensei estar contratada para dous traballos diferentes: aguantar os políticos, que non teñen ningunha cualificación e queren utilizar o tema para autopromocionarse e, por outro lado, levar a cabo un proceso de integración das comunidades e culturas. Este último proporcionoume a seguridade de que este é o meu camiño profesional, así como unha gran familia mestiza e un coñecemento bastante amplo sobre algúns temas que descoñecía até entón, incluso da pequena terra caboverdiana e do gran corazón das súas xentes.

Creo que @ antropólog@, en casos coma este, non é máis que un/unha acompañante, implicad@ nese proceso educativo de cambio positivo. Penso que a Antropoloxía Aplicada sempre contén, en si mesma, esa vertente práctica de implicación cos grupos humanos cos que se está a traballar, sen chegar a ter moi claro, ás veces, onde acaba o profesional e onde comeza o persoal –unha fronteira de difícil demarcación.

BIBLIOGRAFÍA

- AA. VV. (1998): *Descoberta das Ilhas de Cabo Verde*, Praia: AHN-París: Sépia.
- BETTENCOURT, FÁTIMA (1998): “A Idiossincrasia Cabo-verdiana”, *Cultura* n.º 2, Praia.
- BORJA, ORLANDO (1998): “A Segunda Geração de Imigrantes Cabo-verdianos em Portugal: Processo de Inserção Social”, *Cultura* n.º 2, Praia.
- CARREIRA, ANSELMO (1977): *Cabo Verde. Aspectos sociais. Secas e fomes do século XX*, Lisboa: Ulmeiro.
- CARREIRA, ANSELMO (1983): *Migrações nas Ilhas de Cabo Verde*, Praia: Instituto Caboverdeano do Livro.
- GURAK, DOUGLAS e CACES, FE (1998): “Redes Migratorias y la Formación de Sistemas de Migración”, en *Cruzando Fronteras. Migraciones en el Sistema Mundial*, Barcelona: Icaria.
- JIMENEZ JULIÁ, EVA (1997): “Unha revisión crítica das teorías migratorias desde a perspectiva de xénero”, *Estudios Migratorios* n.º 5, Santiago de Compostela.
- LOPES FILHO, JOÃO (1995): *Cabo Verde. Retalhos do Quotidiano*, Lisboa: Editorial Caminho.
- LOPES FILHO, JOÃO (1996): *Ilha de São Nicolau. Cabo Verde. Formação da sociedade e mudança cultural*, Praia: Editorial do Ministério da Educação.
- MARTÍNEZ VEIGA, UBALDO (1997): *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España*, Madrid: Editorial Trotta.
- MONTEIRO, CÉSAR AUGUSTO (1997): *Comunidade e imigrada. Visão sociológica: o caso da Itália*, São Vicente: Gráfica do Mindelo.
- NOBRE MONTEIRO, VLADIMIR (1995): *Portugal/Crioulo*, Praia: Instituto Caboverdiano do Livro e do Disco.
- PEREIRA, DANIEL (1998): “A Cultura Cabo-Verdiana no Processo de Integração das Comunidades Emigradas”, *Cultura* n.º 2, Praia.
- RIBEIRO, JOSÉ (1998): “Colá S. Jon: un ritual cabo-verdiano nas margens do Tejo”, *Cultura* n.º 2, Praia.
- VALA, J.; BRITO, R. e LOPES, D. (1999): *Expressões dos Racismos em Portugal*, Lisboa: Instituto de Ciências Sociais da Universidade de Lisboa.

Resumo

CABOVERDIAN@S NA MARIÑA: XESTIÓN DUN PROCESO DE INTEGRACIÓN DESDE A ANTROPOLOXÍA

Luzia Fernández González

Preséntase unha experiencia concreta de traballo de desenvolvemento comunitario cunha comunidade inmigrante, baseada e desenvolvida desde a Antropoloxía a través de varias das súas perspectivas e marcos teóricos, dentro de dous proxectos con distintos promotores, que se levaron a cabo entre setembro de 1998 e xullo de 2001.

O obxectivo xeral, arredor do que se articulou o traballo, era mellorar o nivel de integración da comunidade de orixe caboverdiana que reside na costa de Lugo desde 1978. Realizouse a través dun proceso educativo informal que se plasmou no traballo en dúas fronteas: a propia comunidade inmigrante e a sociedade receptora. Con esta experiencia quérese mostrar a grande utilidade da Antropoloxía á hora de abordar este tipo de traballos, pois a súa visión global permite construír novas canles de expresión para @s inmigrantes desde a súa propia cultura que rompan coa separación que existe coas sociedades “autóctonas” e lles permita un achegamento a estas en igualdade, iniciando un verdadeiro diálogo intercultural.

Palabras clave:

Integración, investigación-acción-participativa (IAP), reprodución cultural, comunidade inmigrante caboverdiana, A Mariña.

Resumen

CABOVERDIAN@S EN A MARIÑA: GESTIÓN DE UN PROCESO DE INTEGRACIÓN DESDE LA ANTROPOLOGÍA

Luzia Fernández González

Se presenta una experiencia concreta de trabajo de desarrollo comunitario con una comunidad inmigrante, basada y desarrollada desde la Antropología a través de varias de sus perspectivas y marcos teóricos, dentro de dos proyectos con distintos promotores, que se realizaron entre septiembre de 1998 y julio de 2001.

El objetivo general en torno al que se articuló el trabajo era mejorar el nivel de integración de la comunidad de origen caboverdiano que reside en la costa de Lugo desde 1978. Se realizó a través de un proceso educativo informal que se plasmó en el trabajo en dos frentes: la propia comunidad inmigrante y la sociedad receptora.

Con esta experiencia, se quiere mostrar la gran utilidad de la Antropología a la hora de abordar este tipo de trabajos, pues su visión global permite construir nuevos canales de expresión para l@s inmigrantes desde su propia cultura, que rompan con la separación que existe con las sociedades “autóctonas” y les permita una aproximación a estas en pie de igualdad, iniciando un verdadero diálogo intercultural.

Palabras clave:

Integración, investigación-acción-participativa (IAP), reprodución cultural, comunidad inmigrante caboverdiana, A Mariña.

Résumé

CAPVERDIENS EN A MARIÑA: GESTION D'UN PROCESSUS D'INTÉGRATION D'APRÈS L'ANTHROPOLOGIE

Luzia Fernández González

On présente ici une expérience concrète de travail de développement communautaire avec une communauté immigrante, basée et développée sur l'Anthropologie, à travers plusieurs perspectives et cadres théoriques, et dans deux projets, sous différents promoteurs, qui ont été réalisés entre septembre 1998 et juillet 2001.

L'objectif général, autour duquel on a articulé le travail, était celui d'améliorer le niveau d'intégration de la communauté d'origine capverdienne qui réside sur la côte de Lugo depuis 1978. Ce travail a été réalisé à travers d'un processus éducatif informel qui s'y est concrétisé sur deux fronts: la propre communauté immigrante et la société réceptrice. Avec cette expérience on veut montrer la grande utilité de l'Anthropologie en ce qui concerne ce type de travaux, car sa vision globale permet de construire les nouveaux canaux d'expression pour les immigrants à partir de leur propre culture. Cela leur permet de rompre la distance qui existe par rapport aux sociétés "autoctones" et leur rend facile une approche égalitaire qui mène à un véritable dialogue interculturel.

Mots clefs:

Intégration, investigation-action-participative (IAP), reproduction culturelle, communauté immigrante capverdienne, A Mariña.

Summary

CABOVERDIANS IN A MARIÑA: MANAGEMENT OF AN INTEGRATION PROCESS FROM THE ANTHROPOLOGICAL POINT OF VIEW

Luzia Fernández González

This text offers a specific experience of a community development task with an immigrant community, based and developed from the anthropological point of view (through several of its perspectives and theoretical frameworks) and included within two projects with different promoters that were carried out between september 1998 and july 2001.

The main aim of the task was to improve the integration levels of the caboverdian community residing on the coast of Lugo from 1978. It was carried out through an informal educational process that became reality on two fronts of the task: the immigrant community and the society of reception. This experience intends to show the great usefulness of Anthropology in order to deal with this kind of tasks. The global view of Anthropology allows to constitute new channels of expression to immigrants from their own cultures, breaking away from the separation existing with the "autochthonous" society and approaching them as equals in order to besin a true intercultural dialogue.

Key words:

Integration, participatory-action-investigation, cultural reproduction, caboverdian immigrant community, A Mariña.

Currículo

LUZIA FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, antropóloga, está a elaborar a súa tese de doutoramento sobre a comunidade caboverdiana da Mariña e o seu proceso de integración. Nesta comunidade traballou como coordinadora do Proxecto BogAvante, para a Rede Galega de Loita contra a Pobreza e a Exclusión Social (Regal), desde xullo de 1998 a febreiro de 2000. Posteriormente, coordinou o "Proxecto de Integración da Comunidade Caboverdiana" para o Concello de Burela (marzo de 2000-xullo de 2001). Tamén traballou como axente de igualdade no Concello de Camariñas (novembro de 2002-décembro 2003).

Actualmente é asistente convidada na Licenciatura de Antropoloxía Aplicada ao Desenvolvemento na UTAD (Universidade de Trás-Os-Montes e Alto Douro), no *pólo* de Miranda do Douro.

PERSPECTIVAS XERACIONAIS NA CONSTRUCCIÓN DA IDENTIDADE MUSICAL NA COLECTIVIDADE GALEGA DA ARXENTINA*

Norberto Pablo Cirio

A colectividade galega na Arxentina está composta por tres xeracións: galegos nativos emigrados entre as décadas dos trinta e dos sesenta, os seus fillos e netos¹. Ao longo das súas vidas, condicionados e motivados por diferentes intereses, outorgaron –e outorgan– diversas valoracións ao seu patrimonio musical, en canto marca identitaria, amosándoo ou ocultándoo, tanto ao endogrupo como á sociedade de residencia, segundo a situación contextual resulte ou non propicia para a súa diferencialidade étnica.

Na musicoloxía, os estudos de identidade constitúen unha prezada perspectiva para analizar a valoración étnica das lealdades musicais e a construción de experiencias estéticas diferenciais. A través destes estudos pódense chegar a coñecer as estratexias e os motivos polos cales as persoas lexitiman e exhiben –ou renegan e censuran– determinadas músicas como propias. No caso dunha música desterritorializada –como é a galega na Arxentina–, pode adquirir trazos de personalidade propios que, co tempo, provocarán unha significativa escisión respecto á cultura musical de orixe. Por iso, parto da premisa de que “las músicas tradicionales poseen una historia constantemente reinterpretada y adaptada a las exigencias de cada época, exigencias que están en relación conyuntural con los cambios ideológicos, demográficos, mediáticos, económicos, etcétera” (Pelinski 2000a: 155).

Neste artigo desexo analizar o proceso de construción da identidade musical dos membros da colectividade galega da Arxentina, segundo sexan inmigrantes ou descendentes e segundo os cambios sociais, políticos e económicos da súa rexión de orixe e da Arxentina. A hipótese que sustenta este traballo é que, ao longo da súa historia no noso país, os galegos foron

* Traballo lido na XV Conferencia de la Asociación Argentina de Musicología. *Géneros musicales: (in)definiciones y (con)fusiones*. Bos Aires, agosto de 2002.

1. Aínda que en menor número, tamén participan na música tradicional desta colectividade persoas que non teñen ascendencia galega. Lamentablemente, a súa análise demandaría un espazo que non podo dedicar neste artigo.

outorgando diversas valoracións á súa música ancestral e que, actualmente, expresan a súa diferencialidade étnica –*galeguidade*²– basicamente a partir da práctica da súa música vernácula. A música que actualmente manteñen posúe unha estética *sui generis*, pois diferénciase nalgúns aspectos da de Galicia. Esta estética é a resultante dun longo proceso –que non concluíu– de migración, de desterritorialización de pautas culturais, de reinterpretación e da súa adaptación nunha situación de contacto con outra realidade social e con outras tradicións musicais.

A CHEGADA. A IMPORTANCIA DE ESQUECER

A maioría dos emigrados galegos que viven na Arxentina proveñen do ámbito rural e arribaron entre a fin da Guerra Civil española (1939) e mediados dos sesenta, tendo o seu pico na transición dos corenta aos cincuenta. Na actualidade estímase nuns 330 000 os galegos nativos na Arxentina, sen contar os seus descendentes (Núñez Seixas 2003: 55). As causas que articularon tal éxodo son complexas, pero, basicamente, pódense reducir á pobreza e á fame en que estaba sumido o seu país logo da perda da democracia, coa asunción do militar rebelde Francisco Franco. Esta situación temperouse a mediados dos sesenta, cando o seu goberno comezou a ser recoñecido na área internacional e, con iso, a ter un notable incremento económico. A este cadro xeral débese sumar, no caso de Galicia, o desprazamento do idioma galego no ensino oficial e nos medios de difusión a favor do castelán (Gugenberger 2001), a gravitación da Igrexa en canto ente monitorizador do accionar franquista e unha tardía industrialización que fixo que se mantivese unha economía de subsistencia case inalterada desde había séculos. Dado que, na súa maioría, os inmigrantes arribados proviñan do ámbito rural e fixaron as súas residencias en áreas urbanas, as súas habilidades resultaron inadecuadas para unha inserción laboral acorde ás súas necesidades, e tiveron que empregarse como man de obra non cualificada (Núñez Seixas 1999, Rueda Hernanz 2000). Desde moi cedo, demostraron un forte interese asociacionista, fundando institucións que, xeralmente, tomaban como eixe referencial as súas aldeas e parroquias de orixe. No presente, se ben moitas desapareceron ou se fusionaron con outra/s, chegaron a unhas cincuenta en todo o país.

A Arxentina, nun contexto de fortes migracións estranxeiras, recibiu os galegos con actitudes disímiles. Por unha banda, eran conceptuados como

2. A *galeguidade* constitúe un diferenciador étnico tan importante neste grupo que é, así mesmo, un status legal que outorga a Xunta. A el poden aspirar as asociacións civís galegas da diáspora –excepto fundacións– co fin de recibir axuda de maneira regular. Neste traballo non me referirei a esta modalidade.

xente honesta e traballadora, buscados para ocupar cargos de portería, no servizo doméstico ou como empregados de comercio; pero, pola outra, eran menosprezados pola súa rusticidade, incultura e mal desenvolvemento como castelanfalantes. Ese menosprezo, que proviña dun sentimento antihispánico desde os albores da nosa independencia (Núñez Seixas 1999), foi aproveitado para fomentar unha explotación laboral descarnada³. Se a iso lle sumamos as dolorosas circunstancias que os motivaron a deixar a súa terra, é comprensible que, ao comezo, desexaran esquecer os seus costumes e idioma natal a forza de integrarse no novo medio. Por iso, e porque debían traballar, levantar un fogar e criar os seus fillos, o tempo dedicado ao lecer debeu ser minimizado e a súa participación nas actividades recreativas da colectividade –onde a música desempeñaba un importante articulador lúdico– non foi constante. No contexto das miñas entrevistas, sen referirse a iso, amósano con frases como “Ahora hay muchos gaiteros. Nunca hubo tanta música como ahora” e “En esa época había que trabajar mucho y no había tiempo para baile”. O seu particular sentimento de nostalgia –morriña ou *saudade*–⁴ non era vivido con plenitude, pois as feridas da partida aínda danaban o seu tecido emocional. Non era que nesas primeiras décadas de emigrados non fixeran música tradicional, senón que non era practicada coa mesma intensidade nin vivida coa mesma intención e interese con que o farían décadas despois, cando o tempo temperou a dor e a morriña a sublimou en nostalgia. A necesidade de integrarse na Arxentina e de reposicionarse socialmente fixo que o peso dos referentes identitarios galegos fose aínda relativamente baixo, preferindo, nos seus concertos e festas, a música de pasodobres orquestrados, de zarzuela, da académica europea ou da popular de moda (Núñez Seixas 2002). Os grandes damnificados deste período foron os seus fillos. Non consideraron oportuno legarlles os seus costumes e idioma xa que, de cara á modernidade, temían entorpecer o seu futuro como cidadáns arxentinos.

3. Por exemplo, o meu pai, que traballou nas oficinas de emigración, contaba como anécdota que, ao preguntarlle a unha persoa que viña regularmente a ofrecer traballo aos inmigrantes acabados de arribar que cal era, esta respondeulle que era para tirar dos carros. Abraiado, preguntoulle se non usaban cabalos para iso, ao que o home lle dixo que non, que mentres haxa galegos que baixen dos barcos non eran necesarios os cabalos.

4. Estado de ánimo de profunda nostalgia pola terra e os seres amados deixados ao partir, propio dos galegos e dos portugueses.

A IMPORTANCIA DE LEMBRAR

Desde a antropoloxía, considérase a identidade étnica non como algo dado *per se* e estático, onde as pautas polas que un grupo se diferencia dos outros explican por si mesmas a súa distintividade, senón como algo dinámico que os individuos constrúen e destrúen, por exemplo, de acordo con relacións interpersoais e situacións de contacto, segundo o contexto lles resulte ou non favorable. Deste xeito, poden asumir ou negar unha identidade étnica e participar na sociedade global grazas a estratexias apropiadas, dado que ambas as actitudes non son mutuamente excluíntes (Barth 1976). Tal perspectiva resulta oportuna para a abordaxe da construción da identidade musical na colectividade galega da Arxentina, por ser esta unha situación de contacto entre dous grupos, un minoritario e cun forte compoñente de estranxeiros e outro maioritario e local –a sociedade de residencia.

A importancia que os galegos agora outorgan ao recordo das súas tradicións musicais débese a factores que van desde os persoais de cada individuo ou a realidade arxentina en que se atopan inseridos, até os cambios político–económicos de Galicia. Os nenos e mozos que representaban boa parte dos emigrados convertéronse en adultos nos anos setenta. Lograron unha estabilidade económica, formaron unha familia e criaron os seus fillos. Iso, pasado o tempo –que cicatrizou as feridas provocadas pola partida–, permitiulles predisporse positivamente para reencontrarse coas súas raíces –moitas veces a través do ingreso nos grupos de música dos centros galegos aos que pertencían.

A prosperidade da que comezou a gozar España a partir dos anos sesenta freou, até o presente, o fluxo migratorio de xeito case total. Ao morrer Franco e instaurarse a monarquía constitucional en 1978, produciuse un importante cambio na política interna española co conferimento das autonomías rexionais, da que goza Galicia desde 1980. Entre outros beneficios, estas autonomías alentaban a recuperación das diferencialidades culturais que, na rexión que nos ocupa, foi fundamentalmente dirixida cara á restitución do idioma galego como lingua oficial e cara ao cultivo da música tradicional. Isto último fíxose a través do seu ensino institucional, da difusión nos medios e da subvención a construtores de instrumentos, por exemplo. Coa democracia, os emigrados galegos do exterior que estaban en condicións de votar convertéronse nunha nada desprezable porcentaxe de votantes, sendo os da Arxentina a porcentaxe maior (Algañaraz 1997). Tal é así, que o goberno autónomo galego –a Xunta de Galicia– mantén cara a eles unha política de axuda que, no que respecta á música, se expresa a través do envío regular de profesores de gaita, canto e baile, da doazón de instrumentos musicais, de traxes típicos e de pasaxes para xiras artísticas ou para tomar cursos de

perfeccionamento. Ao respecto, o Sr. Fernando Amarelo de Castro, ex-secretario xeral de Relacións coas Comunidades Galegas do Exterior, expresou que “Nosotros (la Xunta) hacemos estos programas con un fin claro: perpetuar en los hijos y nietos de gallegos que residen fuera de la Comunidad Autónoma, ese espíritu de galegitude que sólo tienen los gallegos” (*La Región Internacional*, 22-7-1996). Co auxe da televisión por cable, a mediados dos noventa a Televisión de Galicia crea a canle Galicia Internacional, que chega á Arxentina a través dalgúns empresas privadas. A presenza deste medio as vinte e catro horas na maioría dos fogares e institucións da colectividade foi decisiva para a posta en valor da súa música vernácula. Agora poden ver non só a terra deixada e avaliar os seus cambios á luz do progreso, senón gozar de campionatos de gaita, romarías, documentais, e, incluso, verse a si mesmos e aos seus coemigrados no programa *Lembrando a Galicia* –que se grava alí case desde a apertura da canle e no cal unha forte compoñente é a actuación de grupos de música e baile dos centros galegos arxentinos⁵. A todo iso hai que sumar o auxe da denominada “música celta”, un perfecto caso de invención da tradición (Hobsbawm 2002)⁶, que motivou a que a colectividade –especialmente o seu estrato máis mozo– reconsiderase as antes afastadas e vetustas tradicións dos seus maiores como parte dunha continuidade cultural que non debe interromperse xeracionalmente. Isto vese reflectido, por exemplo, nun censo de gaiteiros que fixen en 1999 en todo o país e por medio do cal comprobei que, sobre un total de 186 censados, o 39,8% comezara a aprender no último lustro e que a idade dos executantes ten unha distribución bimodal: 20 e 65. O primeiro representa os descendentes e o segundo os galegos nativos (Cirio 2001).

Hoxe, a colectividade galega da Arxentina atravesamos un gran desafío, pois ve a súa continuidade cultural ameazada pola desaparición física dos galegos nativos e por como manter as súas sedes institucionais. A isto débesele sumar o desalentador panorama económico que ten o noso país desde hai uns anos. Se ben tal cadro non é privativo deste grupo, é sintomática a conciencia apocalíptica que van asumindo os seus membros, sendo un tema recorrente nas súas conversacións. Así, non poucas institucións obteñen o grosor dos seus ingresos do seu panteón, como sucedeu co recentemente

5. Con este mesmo nome, os seus condutores teñen un programa semanal nunha radio FM de Lanús (Bos Aires), ao que tamén se pode acceder por Internet.

6. No presente, descoñécese a relación que garda esta música coa da antiga cultura celta. A actual naceu como un produto comercial nos sesenta e consiste nunha orixinal amálgama de melodías, xéneros, ritmos e instrumentos tradicionais e modernos dalgúns rexións, que, nunha época, foron, aínda que non exclusivamente, habitadas por este grupo: Asturias, Bretaña, Cornualles, Escocia, Gales, Galicia, Irlanda e Illa de Man.

desaparecido Centro Español de Maipú (Bos Aires), que, como figuraba na súa constitución que ao disolverse debía legar o seu patrimonio á municipalidade local, antes decidiu cambiar a súa sede por un panteón de 60 prazas no cemiterio municipal.

A IMPORTANCIA DE LEGAR. A ESENCIA E O DIFERENTE

Un tópicos recorrente nas conversas entre e cos galegos da Arxentina é a importancia que lles asignan, na memoria e na práctica, ás súas raíces culturais, entre as que a música –como dixen– ocupa un lugar de privilexio. Consideran que a esencia da musicalidade galega se conserva alí, na diáspora, pois en Galicia perdeuse hai xa tempo a causa de factores tales como a mesma emigración, o despoboamento do campo e o progreso tecnolóxico-económico –a pesar dos inxentes esforzos da Xunta e das empresas individuais por mantelo. Se conservan a súa música con tanta vitalidade é grazas ao pulso que a morriña, co seu poder evocador, lles imprime. Por iso, unha das conclusións ás que chegan é que, se hoxe en día Galicia pode dispoñer dun patrimonio musical propio, é grazas á memoria que os inmigrantes gardan desa Galicia deixada, desa Galicia ideal –que agora só se atesoura nas súas mentes e que garda escasa relación coa actual⁷.

A diferencialidade da música galega da Arxentina respecto á peninsular pódese analizar desde dous ángulos vivenciais: o simbólico e o auditivo. O simbólico está referido ás novas significacións que adquire a música cando cambia o seu contexto orixinal de execución e se transforma, como neste caso, nunha música desterritorializada. Como di Pelinski: “los procesos de transculturación implican una renegociación (reinterpretación o traducción) de las significaciones cuando éstas entran dentro de un nuevo contexto socio-cultural y musical” (2000c: 38). Na Arxentina, iso está imbricado co sentimento de morriña que sente o galego emigrante, que tende a producir na súa música unha connotación evocadora que non se dá nos residentes en Galicia. Esta situación preséntase, particularmente, na simboloxía que lle asignan ao aire en canto elemento vital para o facer musical e sen o cal non tería expresión o canto nin a gaita –o instrumento melódico máis representativo da súa cultura. Así, consideran que o aire transformado en música ten a capacidade de transportalos á Galicia afastada e deixada. Este plano de valoración coincide co que Pelinski (2000b) denomina “función interpelativa de la música”, á que Frith (1990 e 1996, en Pelinski 2000b: 167) observa que “no procede

7. Este tema entróncase cunha particular concepción da xeografía que ten o galego na súa cosmovisión, tema que escapa aos límites do presente traballo.

de las significaciones inmanentes de la sintaxis musical, sino de las significaciones que los oyentes asignan ellos mismos a la música. [... Por lo que] si las significaciones fueran inherentes al material musical, el oyente no podría negociar con ellas”.

O ángulo vivencial auditivo bríndase, pola súa vez, a través das canles, á creación dun *corpus* musical galego local cuxa temática é a emigración e a composición de obras –en xeral, polos membros máis novos da colectividade– coas que buscan expresar a situación de contacto do galego coa Arxentina. O exemplo máis significativo da primeira canle é un valse composto en Bos Aires en 1952⁸ e que se popularizou de tal modo que actualmente constitúe un dos máximos índices de *galeguidade* musical. Refírome a *Ondiñas da nosa ría*, coñecida logo como *A rianxeira*, de Ángel Romero Lojo e Jesús “Pinciñas” Frieiro –primos entre si e naturais de Rianxo (A Coruña) (ver Apéndice, n.º 1). O seu texto lingüístico, integrado por un *estribillo* e tres coplas, versa sobre a veneración á Virxe de Guadalupe, que ten un santuario na localidade referida. Vexamos a primeira copla, que dá conta do proceso migratorio:

Moito me gustas Rianxeira
que estas equi na arxentina
verche cantar e veilar_e
como alá na terra miña.

Outro exemplo do *corpus* musical cuxa temática é a emigración son tres coplas que lle gravei en febreiro de 2002 a Dolores Castiñeira Lago (73 anos), natural de Bamiro (A Coruña), emigrada en 1949 e residente en Mar del Plata (Bos Aires). A primeira fala da capacidade evocadora que ten para os galegos a gaita na Arxentina, mentres que a segunda e a terceira copla versan sobre a aldea de Dolores –Bamiro–, a que está en fronte –Baio– e a alegría con que volvería a elas:

Eu inmigrei pra Arxentina,
tan lonxe da miña terra,
cando oigo tocar la gaita,
dóime o corazón por ela.

8. Tomo esta data da publicación da partitura en Bos Aires por Ricordi, aínda que quizais a obra sexa anterior.

Viva Baio, viva Baio,
viva, viva, viva ben,
viva Baio, viva Baio,
viva Bamiro tamén.

Para Baio vou reíndo,
para Bamiro, cantando,
pra o lugar donde eu nacín
vou como a truita, nadando.

Expoño dous exemplos da segunda canle: o primeiro (ver Apéndice, n.º 2), *Mi abuelo (aquel gallego...)*, un tango canción composto en 1997 por Gustavo Fuentes (28 anos), neto de galegos –unha homenaxe ao seu avó paterno, Daniel Fuentes, gaitero natural de Baión (Pontevedra), que emigrou á Arxentina na década dos trinta. Desde o punto de vista melorrítmico, esta composición adecúase ao discurso propio do seu xénero; desde a súa harmonía, acusa algúns trazos propios dos arranxos da “música celta”, como o emprego do acorde de 7.º grao como dominante (compás 6, acorde de sol sobre la, por exemplo): desde a letra, expresa o cariño cara ao seu avó, dando conta do que fixo na Arxentina: traballar (*yugo*, en lunfardo), tocar a gaita e divertirse; non chega a comprender por que emigrou –talvez movido pola esperanza de mellorar; e finaliza cunha proxección do seu caso particular ao que debería ser unha homenaxe a todos aqueles galegos que emigraron e hoxe apenas son recordados maliciosamente nos chamados “chistes de gallegos”. O segundo exemplo (ver Apéndice, n.º 3), *Muñeirambo* ou *Malambeira*, é unha *muiñeira* para gaita que, como a anterior, tamén foi composta por un neto de galegos, Daniel Alejandro Pazos (35 anos), en setembro de 1999. Segundo el, quixo conxugar elementos melorrítmicos das dúas danzas que considera máis representativas de Galicia e da Arxentina, a *muiñeira* e o malambo respectivamente –e de aí o seu nome composto, do que ofrece dúas versións. O malambístico pódese apreciar na evocación rítmica que fai nos compases 3 e 4 do 1.º sistema –motivo repetido, con final conclusivo, nos compases 3 e 4 do 2.º sistema– e nos *cuatrillos* do compás 3 do 3.º e 4.º sistema.

CONCLUSIÓN

As tres xeracións que, actualmente, integran a colectividade galega da Arxentina elaboraron –e elaboran– diversas valoracións da súa música tradicional. Por un lado, a medida que os galegos nativos entraban na terceira idade foron reencontrándose coas súas raíces, quedando lonxe aqueles dolorosos anos de pre e posmigración. Moitos comezaron a participar en conxuntos musicais cando se xubilaron, pois non só dispoñían de máis tempo libre, senón que a estabilidade económica e a crianza dos fillos xa se fixeran. Esta apreciación tamén pode explicarse porque “Un estudio del folklore del inmigrante podría explorar la relación entre la lealtad a las tradiciones del Viejo Mundo y las etapas del ciclo de la vida. [...] el interés [en ellas] decayó en las edades medias y resurgieron en formas nuevas en los años de ancianidad [...], de manera que la ausencia aparente de ciertos tipos de folklore en el repertorio de jóvenes y personas de edad media puede no reflejar el desgaste o cambio general sino más bien una pauta del ciclo de vida” (Kirshenblatt-Gimblett 1992: 47). Agora, os seus netos, máis que os seus fillos, son os que están en mellores condicións para gozar e practicar a música galega, xa que non sufriron os resentimentos dos seus pais respecto ao legado das súas tradicións e poden aproveitar as diversas e xenerosas axudas da Xunta. Numerosas composicións –das que expuxen dous exemplos– realizadas por membros desta terceira xeración dan conta tanto do amor cara á súa música ancestral como do interese pola da Arxentina, facendo alusión, desde unha ou outra beira musical, ao proceso migratorio e á unión de ambas as culturas. Do mesmo modo, existe un interesante *corpus* de obras con temática migratoria, das cales unha –o valse exposto– acabou sendo un índice de *galeguidade* que transcendeu todas as fronteiras xeográficas.

De acordo coa análise desenvolvida, cruzando un dobre eixe temporal –o antes e o despois dos galegos na Arxentina e o das tres xeracións que, actualmente, practican a súa música tradicional–, creo prudente chegar á conclusión de que, hoxe en día, eles expresan a súa identidade, esencialmente, a partir da práctica da súa música vernácula. De maneira paralela, no ámbito oficial esta identidade é reforzada, asiduamente, a través do apoio económico e en especie que a Xunta de Galicia brinda aos emigrados. A estima que os galegos teñen pola súa música como a principal marca identitaria tamén a subliña Gugenberger (2001: 266). Nun artigo sobre a identidade galega a través da súa lingua en Bos Aires, ao preguntar nas súas entrevistas: “Para sentirse gallego, ¿qué le parece lo más importante?”, a resposta máis reiterada foi “saber cantar/bailar la muiñeira”. De feito, resulta significativo que, de acordo co censo de gaiteiros citado, o 39,1% dos 48 executantes nativos de Galicia comezou a tocar a gaita unha vez emigrados (Cirio 2001).

A música é tempo sonoramente organizado. A identificación dos inmigrantes galegos e dos seus descendentes coa súa música vernácula é o paciente froito da organización do seu propio tempo pasado, da súa historia como estranxeiros e fillos de estranxeiros, renegociada e narrada a si mesmos no día a día da experiencia e á comunidade de residencia a través das actuacións dos seus grupos musicais. A capacidade evocadora da música viuse aquilatada cos anos e coa maceración que lle impuxo a morriña. Polo exposto, no caso analizado, estimo que a música é máis que tempo sonoramente organizado, é tempo encapsulado que, cando se libera a través do aire que serve de elemento mediador para a súa externación –sexa no canto, sexa na gaita–, permítelles reencontrarse, instantaneamente, coa súa Arcadia. Como dixo Borges, non hai outros paraísos que os paraísos perdidos.

APÉNDICE

1. A rianxeira (valse). Ángel Romero Lojo (música) e Jesús “Pinciñas” Frieiro (letra). Bos Aires, Ricordi, 1952⁹.

Moito me gustas Rianxeira
que estas equi na Arxentina
verche cantar e veilar_e
como alá na terra miña.

*Ondiñas veñen,
Ondiñas veñen,
Ondiñas veñen e van...
nonte embarques Rianxeira
que te vas a marear:*

Qué guapa estabas rapaza
cando che vin na ribeira
tiñal_a cara morena
como a virxen Rianxeira.

Ondiñas veñen, etc.

A virxen de Guadalupe
vai no yate de Baltar
levana os Rianxeiros
a remolque pol_o mar.

Ondiñas veñen, etc.

9. A ortografía é a orixinal da partitura.

2. *Mi abuelo (aquel gallego...)* (tango canción).

Autores: Gustavo Fuentes (música) e Alberto Fontenla (letra). Bos Aires, 1997.

Colector e rexistro: Norberto Pablo Cirio, 1998 (B2, 278).

Externación: Voz, low whistle e dous teclados.

I

Entre el yugo y romerías
los gaiteros y los tangos,
me regresan hoy los años
a esas viejas alegrías.

Que están presente en mis días
como recuerdos de antaño,
sentimental lejanía
que van dejando los años.

II

¿Qué razón tan solitaria
lo alejó de aquella ría?
¡Vive también Rosalía
en el yunque y en la fragua!

Con tesón y con templanza
se fue por otros caminos,
a forjar nuevos destinos
tras la luz de una esperanza.

I bis

Cuando voy y cuando llego
por las calles de mi historia
siempre encuentro en mi memoria
la honradez de aquel gallego.

Sobra un humor descartable
que a la razón nunca llega
porque se olvida cantarle
a la nobleza gallega.

Repite II

Mi abuelo (aquel gallego...)
Tango canción

B2 278
Música: Gustavo Fuentes
Letra: Alberto Fontela

Buenos Aires, 1997
B2 291

♩ = 110

En - treel yu - goy ro - me - ri - as los gai -
Cuan - do voy y cuan - do lle - go por las

te - ros y los tan - gos,
ca - lles de mihis to - ria,

me re - gre - san hoy los a - ños ae - sas
siem - pre en - cuen - tro en mi me - mo - ria lahon - ra -

vie - jas a - le - gri - as.
dez - dea - quel - ga - lle - go.

Quees - tán - pre - sen - teen mis dí - as co - mo
So - braun hu - mor des - car - ta - ble quea la

re - cuer - dos dean - ta - ño,
ra - zon nun - ca lle - ga,

sen - ti - men - tal le - ja - ni - a que van de -
por - que seol - vi - da can - tar - le a la no -

jan - do los a - ños.
ble - za ga - lle - ga.

¿Qué ra - zón tan so - li - ta - ria loa - le - jó dea - que - lla

The image shows a musical score for a song in G major. It consists of six systems of music, each with a vocal line and a guitar accompaniment line. The lyrics are in Spanish. The chords used are Em/C, B7, Am, G, B7sus4, B7, Em, Em/D, E/C, B, and Em. The lyrics are:
rí a?
¡Vi - ve tam - bién Ro - sa - lí - a en el
yun - que yen la fra - gual
Con te - són y con tem - plan - za se fue por o - tros ca
- mi - nos,
a for - jar nue - vos des - ti - nos tras la
luz - deu - naes - pe - ran - za.

3. *Muñeirambo o Malambeira* (muiñeira).

Autor: Daniel Alejandro Pazos. Bos Aires, setembro de 1999.

Informante: Daniel Alejandro Pazos (35 anos). Nacido en Bos Aires.

Colector e rexistro: Norberto Pablo Cirio. TC n.º 41. Bos Aires, 4-out.-1999 (A1, 622).

Externación: Gaita.

Muñeirambo o Malambeira

Muiñeira

A1 622

Gaita

Daniel Alejandro Pazos (35)

TC N° 41. 4-oct-1999

Buenos Aires

♩. = 140

The musical score is written for a gaita in 8/8 time. It consists of eight staves of music. The first staff begins with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The second staff includes first and second endings. The third staff features two triplet markings. The fourth staff includes first and second endings. The fifth staff changes to a key signature of two flats (B-flat and E-flat). The sixth staff continues in this key signature. The seventh staff includes first and second endings and a double bar line. The eighth staff is marked 'D. C.' and includes first and second endings.

BIBLIOGRAFÍA

ALGAÑARAZ, J. C.: “Los gallegos eligen gobierno. Elecciones en la Comunidad Autónoma de Galicia”. En *Clarín*, Bos Aires, 19 de outubro de 1997, p. 34.

BARTH, F.: “Introducción”. En BARTH, F. (comp.), *Los grupos étnicos y sus fronteras: La organización social de las diferencias culturales*. México, Fondo de Cultura Económica, 1976, pp. 9-49.

CAGIAO, P.: “Cinco siglos de emigración gallega a América”. En *Historia general de la emigración española a Iberoamérica. Vol. 2*. Madrid, Historia 16, 1992, pp. 293-316.

CIRIO, N. P.: “Desaparición, permanencia y cambios en las prácticas musicales de la colectividad gallega de Buenos Aires, Argentina (1ª parte)”. *Anuario da Gaita* 13. Ourense, Escola Provincial de Gaitas, 1998, pp. 57-63.

CIRIO, N. P.: “Desaparición, permanencia y cambios en las prácticas musicales de la colectividad gallega de la Argentina (2ª parte)”. *Anuario da Gaita* 15. Ourense, Escola Provincial de Gaitas, 2000, pp. 7-14.

CIRIO, N. P.: “Ejecución de gaita gallega en la Argentina. Una aproximación cuantitativa”. *Anuario da Gaita* 16. Ourense, Escola Provincial de Gaitas, 2001, pp. 35-41.

COSTA VÁZQUEZ-MARIÑO, L.: “El baile tradicional en Galicia: procesos de folklorización”. En COSTA VÁZQUEZ-MARIÑO, L. (ed.): *Actas del II Congreso de la Sociedad Ibérica de Etnomusicología*. Santiago de Compostela, Sociedad Ibérica de Etnomusicología, 1998, pp. 83-103.

COSTA VÁZQUEZ-MARIÑO, L.: “Las rumbas olvidadas: transculturalidad y etnización en la música popular gallega. En *Coloquio de la ICTM “Música en España y música española: Identidades y procesos transculturales”*, 1999 (en prensa).

GUGENBERGER, E.: “Identidad, conflicto lingüístico y asimilación: observaciones acerca de la lengua gallega en Buenos Aires”. En NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (ed.): *La Galicia Austral: La inmigración gallega en la Argentina*. Bos Aires, Biblos, 2001, pp. 251-277.

HOBSBAWM, E.: “Introducción: la invención de la tradición”. En HOBSBAWM, E. e RANGER, T. (eds.): *La invención de la tradición*. Barcelona, Crítica, 2002, pp. 7-21.

JULIANO, D.: “Estrategias de elaboración de la identidad”. En HIDALGO, C. e TAMAGNO, L. (comp.): *Etnicidad e identidade*. Bos Aires, Centro Editor de América Latina, 1992, pp. 50-63.

KIRSCHEBLATT-GIMBLETT, B.: "El estudio del folklore de inmigración y étnico". *Serie de Folklore* 15. Bos Aires, Universidade de Bos Aires, Facultade de Filosofía e Letras, 1992, pp. 39-56.

LA REGIÓN INTERNACIONAL: "Los hijos y nietos de los gallegos sienten también la galleguidad". Madrid, 22 de julio de 1996.

MARTÍ I PÉREZ, J.: "Culturas en *Contacto* en nuestra sociedad actual. Algunas reflexiones sobre la pluriculturalidad a través del fenómeno musical". *Música Oral del Sur* 3. Granada, Junta de Andalucía, 1998, pp. 127-146.

NÚÑEZ SEIXAS, X. M.: "Algunas notas sobre la imagen social de los inmigrantes gallegos en la Argentina (1860-1940)". *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 42. Bos Aires, Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos, 1999, pp. 67-109.

NÚÑEZ SEIXAS, X. M.: "A gaita e o tango: as festas étnicas como crisol da identidades". En *O inmigrante imaxinario: Estereotipos, representacións e identidades dos galegos na Arxentina (1880-1940)*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 2002, pp. 245-319.

NÚÑEZ SEIXAS, X. M.: "Galicia, pueblo de emigrantes". En AA. VV.: *Galicia, Finis-terrae de España*. Nantes, Centre de Recherches sur les Identités Nationales et l'Interculturalité, 2003.

PELINSKI, R.: "Dicotomías y sus descontentos. Algunas condiciones para el estudio del folclor musical". *Invitación a la etnomusicología: Quince fragmentos y un tango*. Madrid, Akal, 2000a, pp. 152-162.

PELINSKI, R.: "Homología, interpretación y narratividad en los procesos de identificación por medio de la música". *Invitación a la etnomusicología: Quince fragmentos y un tango*. Madrid, Akal, 2000b, pp. 163-175.

PELINSKI, R.: "El tango nómada". *El tango nómada: Ensayos sobre la diáspora del tango*. Bos Aires, Corregidor, 2000c, pp. 27-70.

RUEDA HERNANZ, G.: *Espanoles emigrantes en América (siglos XVI-XX)*. Madrid, Arco Libros, 2000.

TAMAGNO, L.: "La construcción social de la identidad étnica". *Cuadernos de Antropología* 2. Bos Aires, Universidad de Luján e Editorial Universitaria de Bos Aires, 1988, pp. 48-60.

SIFFREDI, A. e BRIONES DE LANATA, C.: "Discusión introductoria sobre los límites teóricos de lo étnico". *Cuadernos de Antropología* 3. Bos Aires, Universidade de Luján e Editorial Universitaria de Bos Aires, 1989, pp. 5-24.

VALDÉS SIERRA, J. M.: "Emigrantes y no emigrantes: La construcción de una alteridad". *Anales del Museo Nacional de Antropología* IV. Madrid, Ministerio de Educación y Cultura, 1997, pp. 105-124.

Resumo

PERSPECTIVAS XERACIONAIS NA CONSTRUCIÓN DA IDENTIDADE MUSICAL NA COLECTIVIDADE GALEGA DA ARXENTINA

Norberto Pablo Cirio

Neste artigo analízase o proceso de construción da identidade musical dos membros da colectividade galega da Arxentina, segundo sexan inmigrantes ou descendentes, e segundo os cambios sociais, políticos e económicos da súa rexión de orixe e da Arxentina. A hipótese que formulo é que, ao longo da súa historia no noso país, os galegos fóronlle outorgando diversas valoracións á súa música ancestral, e que actualmente expresan a súa diferencialidade étnica –galeguidade– basicamente a partir da práctica da súa música vernácula.

Palabras clave:

Emigración, Arxentina, música tradicional, proceso de cambio, etnicidade.

Resumen

PERSPECTIVAS GENERACIONALES EN LA CONSTRUCCIÓN DE LA IDENTIDAD MUSICAL EN LA COLECTIVIDAD GALLEGA DE ARGENTINA

Norberto Pablo Cirio

En este artículo se analiza el proceso de construcción de la identidad musical de los miembros de la colectividad gallega de Argentina, según sean inmigrantes o descendientes, y según los cambios sociales, políticos y económicos de su región de origen e de Argentina. La hipótesis que planteo es que a lo largo de su historia en nuestro país, los gallegos fueron otorgando diversas valoraciones a su música ancestral, y que actualmente expresan su diferencialidad étnica –galeguidade– básicamente a partir de la práctica de su música vernácula.

Palabras clave:

Emigración, Argentina, música tradicional, proceso de cambio, etnicidad.

Résumé

PERSPECTIVES GÉNÉRATIONNELLES SUR LA CONSTRUCTION DE L'IDENTITÉ MUSICALE DANS LA COLLECTIVITÉ GALICIENNE DE L'ARGENTINE

Norberto Pablo Cirio

Dans cet article on veut analyser le processus de construction de l'identité musicale des membres de la collectivité galicienne de l'Argentine. Pour y arriver il faut prendre deux aspects en considération: le fait d'être immigrant ou descendant d'immigrant et les changements sociaux, politiques et économiques dans leur région d'origine et, bien sûr, en Argentine. On propose ici l'hypothèse suivante: tout au long de sa présence en Argentine, les Galiciens ont attribué diverses valorations à leur musique ancestrale et ils expriment aujourd'hui leur différenciation ethnique –la galicienneté– à travers de la pratique de leur musique vernaculaire.

Mots clefs:

Émigration, Argentine, musique traditionnelle, processus de changement, ethnicité.

Summary

GENERATIONAL PROSPECTS IN THE CREATION OF THE MUSICAL IDENTITY AMONG THE GALICIAN COMMUNITY OF ARGENTINA

Norberto Pablo Cirio

This article analyses the process of construction of musical identity among the galician community of Argentina, depending on their being immigrants or descendants, and according to the social, political and economic changes in their original region and in Argentina. The hypothesis which I put forward is that the galician people, during their history in our country, bestowed sundry appraisals to their ancient music, and nowadays they mainly express their ethnic differentiation –“galeguidade”– taking the practising of their vernacular music as a starting point.

Key words:

Emigration, Argentina, traditional music, change process, ethnicity.

Currículo

NORBERTO PABLO CIRIO naceu en Lanús (Bos Aires) en 1966. É licenciado en Ciencias Antropolóxicas pola Facultade de Filosofía e Letras da Universidade de Bos Aires. Traballa no Instituto Nacional de Musicología Carlos Vega, no proxecto *La música afroargentina: historia y vigencia de prácticas musicales vinculadas al culto a San Baltazar*, iniciado en 1991. Desde 1996 desenvolve, de maneira independente, o proxecto *La música tradicional gallega en la Argentina. Permanencia y proceso de cambio a partir del proceso migratorio*.

O ASOCIACIONISMO ENTRE OS XUDEUS ALEMÁNS DE URUGUAI

Silvia Facal Santiago

Una de las grandes preocupaciones que tuvieron los judíos alemanes de la primera generación, que llegaron en la década de los treinta, fue la de organizar su vida comunitaria. Eso fue muy bueno por un lado, pero por el otro no, ya que así se recluyeron mucho en ella y pasaron de conocer la cultura uruguaya no logrando con ello la integración¹.

Á par que os refuxiados xudeus alemáns, que chegan a Uruguai entre os anos 1933 e 1945², fuxindo da brutalidade nazi, conseguen inserirse nas estruturas económicas da sociedade de acollida, fano tamén nas sociais e nas culturais. Nun principio, intentaron facelo a través das súas redes sociais de “lazos fortes” –familiares, amigos e veciños da súa mesma procedencia– do barrio onde se atopaba o seu primeiro aloxamento e do medio laboral. Cando todo isto non era suficiente, buscaron novas vías de inserción social no seo da súa propia comunidade, creando distintos tipos de institucións que, en última instancia, foron as que realmente lograron facer realidade esa inserción social dos xudeus alemáns.

O máis característico da comunidade xudía alemá foi a gran capacidade que tivo á hora de organizarse. Tan pronto como chegaban a Uruguai, estes refuxiados integrábanse nas diversas institucións de axuda aos perseguidos polo nazismo existentes no país, á par que creaban outras novas. Xunto coas anteriores, tamén participan na creación de diversas institucións comunitarias³ para poder recrear nelas a súa propia Alemaña en Uruguai; unha especie de Alemaña mítica da que tomaban só o que consideraban o mellor da súa cultura. Pero nunca chegou a ser a Alemaña de Weimar, porque é imposible

1. Entrevista n.º 11. Montevideo, 18 de xaneiro de 1999.

2. Entre esas datas chegaron uns 6000 xudeus alemáns a Uruguai de forma “legal” (entre os anos 1933 e 1941) e “irregular” (a partir do 23 de outubro de 1941, data na cal as autoridades nazis deciden pechar a emigración de xudeus de todos os territorios do Terceiro Reich).

3. Outro tanto facían tamén os refuxiados e inmigrantes que xa se atopaban en Uruguai e no resto de Latinoamérica.

–parafraseando a León e Rebeca Grinberg– “reproducir en las nuevas condiciones lo que constituía el eje de sus vidas [anteriores]”⁴.

Os xudeus alemáns asignaron unha importancia fundamental á vida comunitaria e á creación dunha gran rede institucional capaz de cubrir as súas diferentes necesidades no referente á axuda na procura de traballo, atención sanitaria, creación de lugares de culto, educación e vida cultural e deportiva. Todas as institucións funcionarían, entón, como unha importante estratexia adaptativa, coa que estes refuxiados lograrían facer menos intenso o seu choque coa nova vida que lles tocaba vivir en Uruguai. A pesar do seu número reducido, este colectivo logrou establecer unha ampla gama de institucións.

CREACIÓN DA NOVA CONGREGACIÓN ISRAELITA DE MONTEVIDEO (NCI)

Cando estes refuxiados chegaban ao Uruguai, atopábanse coa existencia dunha vida cultural moi activa na colectividade xudía asentada con anterioridade⁵. Cabería esperar que, á súa chegada, se integrasen en todas estas institucións, mais decidiron non facelo por diversos motivos. Entre eles figuraba a consideración de que estas non os representaban adecuadamente, pois foran creadas para cubrir as necesidades, xa foran espirituais ou culturais, de colectivos diferentes. Amais, os xudeus alemáns non tiñan en estima os ashkenazis e os sefardís, e pensaban que a falla de formalidade –no sentido de non respectar horarios– de ambos os colectivos era unha barreira á hora de formar parte da súa mesma vida comunitaria. Así pois, deciden crear as súas propias institucións.

O primeiro paso dado polos refuxiados xudeus alemáns no relativo á creación da súa propia vida comunitaria foi a fundación, o 7 de xuño de 1936, da Synagogen-Gemeinde zu Montevideo (Comunidade Sinagoga de Montevideo). O grupo fundador estaba constituído por Hermann Less, Siegfried Hirschler, Siegfried Pfifferling, Dr. Mandred Kahane, Adolf Lehmeier, Fritz Ernsheimer, Max Freudenberg, Isidor Weissbraun, Willy Mayer, Karl Kahn, Dr. Paul Leopold, Richard Horowitz, Alejandro Beil e Moritz Speyer⁶. Este último –un xudeu conservador de Frankfurt con amplos

4. Grinberg, León e Grinberg, Rebeca: *Migración y exilio. Estudio psicoanalítico*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1993, p. 151.

5. Referímonos aos xudeus sefardís (descendentes dos xudeus expulsados de España en 1492) e aos ashkenazis (orixinaros da Europa Oriental), que chegaron ao país entre fins do século XIX e principios do XX.

6. Información obtida do rexistro de socios fundadores da NCI.

coñecementos relixiosos– foi designado como o seu primeiro presidente. Todos eles posuían unha gran bagaxe cultural e pertencían á clase media-alta de Alemaña. Deste xeito, os primeiros dirixentes da vida comunitaria xudía alemá de Uruguai proviñan dun medio similar. O Hilfsverein für deutschsprechende Juden accedeu a compartir o local da súa sede, sito na rúa Convención 1382, con esta nova entidade. Ao pouco tempo, os fundadores desta decidiron cambiarlle o nome e pasou a denominarse Comunidad Israelita de Habla Alemana en el Uruguay. Como algúns dos seus integrantes obxectaron o de “alemá” porque lles evocaba a Alemaña nazi, decidiron cambiarlle novamente o nome, adoptando o de Nueva Comunidad Israelita en el Uruguay, designación cuestionada pola comunidade ashkenazi que, oficialmente, se chamaba Comunidad Israelita del Uruguay. Ante esta situación, un grupo de xudeus polacos decidiu reclamar ante a xustiza polo plaxio do nome. Despois de quince meses, a xustiza deulles a razón e os xudeus alemáns tiveron que volver cambiar o nome da súa comunidade, optando, finalmente, polo de Nueva Congregación Israelita de Montevideo (NCI), que aínda hoxe conservan.

O 11 de xuño de 1936 tivo lugar o primeiro servizo relixioso desta comunidade, nunha habitación acondicionada para esa función, que foi dirixido polo propio Moritz Speyer. O rolo da *Torá* utilizado no acto foilles proporcionado pola Comunidad Sefaradí del Uruguay. Ao pouco tempo, os integrantes desta comunidade celebraron nas súas novas instalacións a primeira *Bar Mitzvá*⁷ dun rapaz xudeu alemán neste país. Con respecto ao seu funcionamento institucional, ben pronto foron consolidando as súas estruturas. Desta forma, o día 19 de xuño de 1936 realizouse a primeira Asemblea Xeral, á cal concorreron os corenta e oito socios que tiña esta comunidade. Nos meses posteriores, co aumento da chegada de xudeus de Alemaña cara ao Uruguai e, polo tanto, co conseguinte incremento de socios, tiveron que buscar un novo local, pois as instalacións do anterior resultaban insuficientes. Así, a comezos de 1937, trasladábanse da rúa Convención a unha casa de estilo colonial cun patio central, onde se realizaban os servizos relixiosos, na rúa Maldonado 1030. O 14 de marzo dese mesmo ano comeza a funcionar a Jevra Kadisha dos xudeus alemáns, entidade xudía tradicional encargada dos

7. Significa ‘fillo do precepto’. É, entón, o nome que se dá ao mozo xudeu de 13 anos e, por extensión, á cerimonia en que alcanza a maioría de idade relixiosa, tras a cal se considera que é responsable das súas accións e está obrigado a cumprir os preceptos xerais e particulares do xudaísmo. Mais, antes de pasar por esta cerimonia, tan pronto como nace, pasa pola *Brit-Milá*, é dicir, a primeira alianza. Esta última presenta, tamén, unha dimensión ritual moi importante: a circuncisión a todo varón nacido da casa de Abraham e dos seus descendentes como sinal de alianza, que debía realizarse aos oito días de nacido (*Xénese 17, 9-27*).

enterros⁸, cunha sección masculina, dirixida polo enxeñeiro Juan Klein, e outra feminina por Cecilia Freitberg⁹. Inaugura, tamén, a súa propia sinagoga o rabino sefardí Algazi. Aos poucos meses, o 10 de xuño de 1937, tivo lugar nas novas instalacións o primeiro casamento¹⁰.

O 11 de xullo, decidiuse celebrar a segunda Asemblea Xeral de socios, á que concorreron a maioría dos seus asociados –que eran uns 167. Un mes despois, o día 21 de agosto de 1937, o pai do actual secretario xeral –o cantor Joseph Wahrmann– foi contratado, e, máis adiante, o 5 de xuño de 1938, a NCI deu a benvida ao seu primeiro rabino, Gustav Rosemann –un ortodoxo sionista de Hamburgo. Por esas datas, realizouse tamén a terceira Asemblea Xeral de socios, na que participan trescentos trece asociados. Co continuo aumento de socios, tiveron que alugar un local anexo, que funcionou como sinagoga, na rúa San Salvador 2067, preto do Parque Rodó. Cando se debían realizar as celebracións das “Grandes Festividades”¹¹, é dicir, as festas máis importantes da comunidade, e concurrían todos os socios, tiñan que alugar outras instalacións máis grandes, como salas de cine ou outros lugares similares cun espazo suficientemente amplo para acomodar a todos. No primeiro ano de existencia da comunidade, os rituais de *Rosh Hashanah* e de *Yom Kippur*, por exemplo, realizáronse no pequeno local da rúa Convención, pero no segundo ano tiveron que alugar a sala de festas do Centro Gallego de

8. Igual que o resto do colectivo xudeu, o alemán consideraba un deber sagrado: o de enterrar os seus mortos. Logo de velalo, conducíano ao cemiterio, onde, nunha habitación especial, desvestíano e lavábano tres veces para poder colocarlle a mortalla. Unha vez realizada esta operación, levábase o corpo ante o rabino e procedíase a dicir discursos e a *hatarah* (o perdón), para que o defunto quedara liberado de toda promesa que fixera en vida. Despois, levábase á fosa para que o fillo maior lle puxera terra nos ollos para simbolizar con isto que o defunto marchaba satisfeito co que vira nesta vida. Unha vez realizado este rito, pasábase a verter terra na fosa e pechar así a tumba. Ao finalizar o enterro, os asistentes encamiñábanse á casa do defunto, onde se procedía a que os familiares empezaran o dó.

9. Friedler, Egon: *60 años de la NCI, Nueva Congregación Israelita de Montevideo*, Montevideo, CLIP, 1996, p. 23.

10. Segundo indican os preceptos do xudaísmo, a cerimonia do matrimonio debe constar de dúas partes: a *Kidushim* (santificación) e o *Nisuim* (matrimonio propiamente dito). Na primeira das partes, a noiva é prometida ao noivo. Esta parte da cerimonia esixe a presenza de dúas testemuñas. Na segunda parte, consúmase a promesa do matrimonio simbolizada a través da presenza de ambos os noivos de pé baixo a *hupá* (palio), mentres se recitan as *Sheva bhajot* (sete bendicións). A recitación destas bendicións esixe a presenza dun *minián* (grupo de dez homes xudeus adultos). Cando finaliza a cerimonia matrimonial, o noivo pisa e rompe unha copa para lembrar, desta forma, a destrución do antigo templo de Xerusalén.

11. Os rituais de *Pesaj* (Pascua), de *Rosh Hashanah* (Aninovo) e de *Yom Kippur* (Día do Perdón).

Montevideo¹², na rúa San José 870, pois asistiron unhas 450 persoas. En 1938, o servizo levouse a cabo no salón do Cine Mitre, pois concorreron uns mil xudeus alemáns. No ano seguinte foi preciso acondicionar tres lugares diferentes de oración, xa que aumentaba, día a día, a chegada de refuxiados e, con isto, o número de socios da NCI, como se ve reflectido, igualmente, na cuarta Asemblea Xeral de socios –o 28 de outubro de 1939, á que concorren 767 asociados– e na quinta –o 22 de novembro de 1940, á que asisten 1241 asociados¹³.

Nesta época, a NCI estaba administrada polo *Vorstand* –Consello Directivo–, de sete membros, elixido pola Asemblea Xeral de socios. O *Vorstand* dividía os cargos entre os seus membros, pero, na maioría dos casos, quen encabezaba a lista era designado presidente. Tamén se elixía a Asemblea de Representantes, de vinte e un membros, unha especie de parlamento institucional con importantes funcións dentro da vida comunitaria, pois controlaba as tarefas do *Vorstand*, presentaba iniciativas e aprobaba o presuposto¹⁴. No seu seo existían diferentes tendencias, primando, nun principio, as *ortodoxas* e *liberais* e, posteriormente, as sionistas e non-sionistas. Segundo nos comenta Ruth Hirschfeld:

Recuerdo cómo en la NCI los debates en los primeros tiempos se producían entre *liberales* y *ortodoxos*, cuyas mentalidades eran muy diferentes. Los *ortodoxos*, me refiero a los de mi edad y aún mayores, procedían de pequeños pueblos; los liberales, en cambio, lo hacían de las grandes ciudades. Había muchas diferencias entre ellos, que a fines del año mil novecientos treinta y ocho estuvieron a punto de provocar una profunda crisis que podía haber terminado con la división de la NCI¹⁵.

Na solución da crise da que nos fala nesta entrevista, tivo un papel decisivo Max Meyer, un dos membros da Comisión Directiva, quen decidiu convocar –xunto con Israelson, o rabino sefardí Algazi e o ashkenazi Milevsky– unha asemblea para o día 7 de marzo de 1939. Finalmente, as discrepancias existentes no seo da comunidade foron superadas nesta asemblea, aceptándose o

12. Por eses anos, aínda varias institucións españolas como esta alugaban os seus salóns de festa a outras asociacións étnicas para poder, así, ter ingresos extras. Unha vez finalizada a Guerra Civil española, o Centro Gallego será copado por elementos franquistas e, a partir de entón, pecharán as súas portas aos que apoiaran, aínda que tan só fora moralmente, os republicanos.

13. Entrevista n.º 20. Montevideo, 28 de xaneiro de 1999.

14. Friedler, Egon: *60 años...*, *op. cit.*, p. 24.

15. Entrevista n.º 14. Montevideo, 20 de xaneiro de 1999.

principio da *Einheitsgemeinde* (comunidade única), tradicional entre os xudeus de Alemaña. A pesar desta última resolución, os servizos relixiosos da súa sinagoga realizáronse de forma tradicional, a diferenza do sentir xeral da maioría da colectividade, pois continuábase coa *mechitza* (separación entre as mulleres e os homes, coa falta do órgano nas cerimoniais e, agás para o sermón, o servizo facíase integramente en hebreo). Superada esta breve crise, a comunidade continuou organizando a súa vida interna e creou tamén a Comisión Filantrópica Comunitaria, a Schiedsgericht (Comisión de Arbitraje) e unha Comisión Cultural para os máis novos e os maiores¹⁶. A Comisión Cultural, fundada en 1938, era case unha copia exacta da Kulturbund Deutscher Juden (Liga Cultural dos Xudeus de Alemaña), creada en 1933 tras o boicot económico do primeiro de abril e, posteriormente, do cultural.

Nestes primeiros anos da chegada masiva de refuxiados, viviuse unha intensa vida cultural na NCI, grazas a diferentes tipos de actividades que se realizaban nas súas instalacións, como:

Conciertos, conferencias, espectáculos teatrales y veladas de discusión que al principio mi marido organizaba en casa. Para nosotros la NCI era como un segundo hogar en el que nos sentíamos muy cómodos [...] Aquí en Uruguay trabajábamos en cosas que no correspondían con la preparación que traíamos de Alemania y por ello cuando llegaba la noche y podíamos reunirnos con nuestros similares para hablar de nuestra cultura o asistir a una obra de teatro, era todo un placer que nos remontaba a nuestra vida en Alemania antes de la llegada de Hitler¹⁷.

Toda esta actividade cultural realizada na NCI axudou moito no mantemento do sentimento de identidade dos xudeus alemáns coa súa cultura de orixe. Pero cando esta aínda non fora creada, moitos dos primeiros refuxiados, como se desprende das palabras da entrevistada, adoitaban manter encontros informais nos que realizaban distintas actividades culturais ou, simplemente, reforzaban os seus lazos sociais. Con estas finalidades, celebraban reunións nas súas propias casas, como as comentadas da familia Hirschfeld, ou organizaban veladas de cartas. O ambiente era o apropiado, pois nos seus novos fogares tiñan libros de autores alemáns xunto cos mobles e, nalgúns ocasións, obras de arte que trouxeran de Alemaña nos *lifts*¹⁸.

16. Friedler, Egon: *60 años...*, *op. cit.*, p. 25.

17. Entrevista n.º 14. Montevideo, 20 de xaneiro de 1999.

18. Especie de contedores nos cales traían roupa, mobles, louza, libros, etc. Moitos dos nosos entrevistados recordan traer as súas cousas neles.

Aínda hoxe en día, e segundo puiden comprobar cando realicei as entrevistas, nas casas dalgúns dos entrevistados séguese conservando todo ese legado cultural. Outro lugar de reunión era a Oficina Central de Correos, na rúa Misiones da cidade vella de Montevideo. Alí, moitos xudeus alemáns esperaban as cartas dos seus amigos e familiares que aínda permanecían en Alemaña e aproveitaban para atoparse cos seus paisanos e comentar como lles ía nas súas novas vidas e tamén os acontecementos de Europa en tempos da guerra.

Íbamos todos los miembros de la colectividad al Correo Central. Esperábamos encontrarnos con otros miembros de la colectividad y también se llevaba a los niños para reforzar esos contactos. Hablábamos de varias cosas y eso, cuando recién acabábamos de llegar, nos hacía sentir un poco mejor¹⁹.

Outra das prioridades dos socios da NCI era, naqueles tempos, a educación. Así, a NCI crea unha escola relixiosa na que se impartían cursos de historia bíblica e xudía, textos de oracións, hebreo e cursos de *Bar Mitzvá*. Pero, ao tempo que o colectivo de refuxiados xudeo-alemáns empeza a outorgar relevancia á educación relixiosa dos seus fillos –fundamental á hora de definir a súa nova identidade étnica–, tamén se preocupa por ofrecerlles unha formación laica moi similar á impartida na Alemaña deses anos. En 1942 crean o Forum de la Juventud, unha escola de ensino medio que tiña como obxectivo brindar unha ensinanza informal a todos os mozos que non dispuxesen de recursos económicos suficientes. Entre as materias que lles ensinaban estaban as matemáticas, as ciencias naturais, a filosofía, a literatura, a música, o teatro, o español e o inglés. Durante os dez anos de funcionamento, foi presidida polo Dr. Fritz Dokow²⁰. A mediados dos anos cincuenta créase, grazas ao intenso labor de Ruth Hirschfeld e coa colaboración da NCI, unha escola complementaria, a Ivriá. A intención da señora Hirschfeld era que aos nenos se lles ensinase ao mesmo nivel hebreo e inglés, e por iso debían aprender esa lingua histórica. Realizou viaxes a Chile e a Venezuela para comprobar *in situ* o funcionamento das escolas integrais existentes en ambos os países e poder ter, así, un punto de referencia²¹. Amais, alí comezouse a realizar, tamén, a cerimonia da *Bath Mitzvá*, que pasou a ser moi popular entre as nenas de orixe alemá. Con respecto á necesidade da súa celebración, non estipulada nas prescricións da relixión xudía, dicían os seus mentores:

19. Entrevista n.º 14. Montevideo, 20 de xaneiro de 1999.

20. Friedler, Egon: *60 años...*, *op. cit.*, p. 26.

21. Entrevista n.º 14. Montevideo, 20 de xaneiro de 1999.

La antigua tradición de nuestro pueblo establece que el varón, una vez cumplidos los 13 años llega a la mayoría de edad y es capaz por tanto de cumplir con las obligaciones impuestas a un miembro del Pueblo Judío. En nuestra Escuela IVRIA, nuestro grupo es el 7º en cumplir con la ceremonia de BATH-MITZVAH e incorporarse así al marco de deberes y obligaciones que supone ser una hija del Pueblo de Israel²².

Na década dos sesenta, esta escola integral termina fusionándose coa Scholem Aleijem e adopta, por ese motivo, un novo nome, o de Ariel Hebreo-Uruguayo –que continúa funcionando na actualidade e é o centro de ensino xudeu integral máis importante de Uruguai²³.

A NCI cumpríu tamén un importante labor de axuda aos refuxiados de fala alemá acabados de chegar ao país, a través da citada Comisión Filantrópica Comunitaria e da bolsa de traballo creada, precisamente, para conseguirlles un emprego. Ambas as entidades funcionaban como importantes redes solidarias. A Comisión Filantrópica organizaba todo tipo de eventos para recadar fondos e para axudar os inmigrantes. Entre estes eventos, realizábanse as famosas “noches de bridge”²⁴. Esta comisión crea, en 1939, un Hogar Infantil, co apoio económico do American Joint Distribution Committee (Joint) –Comité Mixto Americano de Distribución– e de diversas colectas realizadas no seo da comunidade destinadas a orfos ou a nenos cuxos pais, por distintos motivos, non podían ocuparse deles. Máis tarde, este fogar converteuse nun centro educativo que acolleu a todos os nenos que quixeran concorrer a el:

A los quince días de llegar a Montevideo trabajé en el Hogar Infantil y también dormía allí. Teníamos cincuenta niños de los cuales quince eran inter-nos. El matrimonio de maestros que había allí, los Marx, eran excepcionales. Yo me quedé sólo trece meses porque ganaba poco y después me fui a trabajar a otro lado²⁵.

Ademais da axuda da Joint, a Comisión Filantrópica contou tamén coa prestada por outras entidades filantrópicas xudías internacionais. A NCI non foi a única comunidade xudía alemá encargada de levar adiante este importante

22. *Ceremonia de Bath Mitzvah*, Montevideo, Instituto Cultural IVRIA, 1973, s/p.

23. Entrevista n.º 14. Montevideo, 20 de xaneiro de 1999.

24. Xogo de cartas moi popular entre os integrantes do colectivo ashkenazi. Os uruguayos, en cambio, gustaban doutros xogos, como o truco.

25. Entrevista n.º 40. Montevideo, 10 de xaneiro de 2000.

labor de voluntariado, senón que os refuxiados acabados de chegar ao país tamén foron creando outras, como a Afilantis, xunto con organizacións femininas como a Israelischer Frauen Bund (Liga Israelita de Mulleres), a Jüdischer Frauenverein (Asociación de Damas Xudías) e a sección da Women's International Zionist Organization (Organización Internacional Sionista de Mulleres (WIZO)). Con respecto á Afilantis, en 1943 fundou o Comedor Colectivo Mauricio Speyer. Durante a II Guerra Mundial, a NCI colaborou tamén co Comité Israelita Pro-Ayuda a los Aliados.

A partir do 14 de maio de 1940, a NCI logrou obter a súa personalidade xurídica e, uns meses despois, o día 11 de decembro, uniuse coa Comunidade Sefaradí del Uruguay coa Comunidade Israelita del Uruguay e coa Sociedad Israelita Húngara del Uruguay para fundar o Comité Central Israelita²⁶ –que pasou a ser, desde esa data, o voceiro oficial dos xudeus de todo o país–. Con respecto á necesidade da súa creación, Ruth Hirschfeld, a muller dun dos seus fundadores, comentounos:

Mi marido, Rudolf Hirschfeld, fue uno de los primeros en ver la necesidad de crear una organización única que representara a toda la comunidad judía. Cuando empezó a venir la ola importante de inmigrantes judíos y se presentaba en Inmigración, mi marido siempre contaba que había solamente un funcionario encargado de atenderlos a todos. El problema más grave se produjo cuando esta gente había perdido su nacionalidad y se presentaba ahí en busca de la cédula de identidad uruguaya. [...] Entonces mi marido pensó que lo mejor era crear una organización central judía que ayudara a solucionar todo este tipo de situaciones. Así, surgió la idea de fundar el Comité Central y él fue uno de sus fundadores [...] Si usted va al Comité [...] va a ver como en la sala de reuniones hay tres fotos, la del medio es la de mi marido. Él trabajó cuarenta años para el Comité como presidente o secretario. A fines de noviembre de 1980 le iban a hacer un gran homenaje por toda la labor desarrollada por él ahí. Pero cinco días antes, el 25 de noviembre, murió y ya no pudo recibir el homenaje²⁷.

Desta maneira, a colectividade xudía do país conseguiu ter unha representación única e solucionar de forma máis adecuada e rápida os problemas que se lle presentaban.

Outro exemplo de cooperación da NCI con outras representacións xudías a maior escala atopámosto no South American Council of Jews of Central

26. Está adherido ao Congreso Xudeu Mundial. Este último creouse a principios da II Guerra Mundial.

27. Entrevista n.º 14. Montevideo, 20 de xaneiro de 1999.

Europe (Comité Sudamericano dos Xudeus da Europa Central –Centra–). En 1956, cando a NCI facía o seu 20.º aniversario, sendo o seu presidente o Dr. Fedor Hirschlaff, invita todas as comunidades xudías alemás de Sudamérica ás súas instalacións e, así –todas reunidas–, deciden crear o Centra. Esta institución macrorrexional, que se reunía unha vez cada dous anos, funcionará até o ano 1980²⁸.

En 1951, data en que se contabiliza o maior número de socios da NCI, decídese construír unha nova sede e unha sinagoga. O día 23 de setembro ten lugar a colocación da pedra fundacional de ambas as dúas na rúa Río Branco 1168 (actual rúa Wilson Ferreira Aldunate). A inauguración realízase dous anos despois, o 2 de agosto de 1953. Para realizar esta importante obra civil, proxectada polo arquitecto Enrique Pscherhof, créase unha comisión encargada de levar a cabo unha colecta de fondos entre os socios, que responderon de forma moi xenerosa. O edificio, que na actualidade continúa sendo a sede central da NCI, ten unha sinagoga no subsolo e tres pisos de oficinas. Cando se instalan nesta nova sede, o número de socios ascende á cifra de 1500 familias –unhas cinco mil persoas, aproximadamente. Cos anos, esta cifra aumentaría até chegar, a mediados desa década, ás 2000 familias²⁹.

A partir dos anos sesenta comeza, en cambio, a declinar o número de socios. Con todo, a NCI non foi a única organización comunitaria que presentou un declive no número dos seus socios. Nos anos cincuenta, as diferentes comunidades xudías existentes no país tiñan, entre todas, uns vinte e dous mil socios. Na actualidade, esa cifra descendeu a menos da metade. No cadro número 1, pode observarse o número de familias que formaban parte das catro comunidades xudías existentes:

Cadro 1
Total de familias das catro comunidades xudías do Uruguai en 1951

XUDEUS ASHKENAZIS	Comunidad Israelita del Uruguai	3900
XUDEUS SEFARDÍS	Comunidad Sefaradí del Uruguai	1400
XUDEUS DE FALA ALEMÁ	Nueva Congregación Israelita de Montevideo	1500
XUDEUS DE FALA HÚNGARA	Sociedad Israelita Húngara del Uruguai	1400

Fonte: Elaboración propia a partir de diversos números do *Gemeindeblatt* do ano 1951.

28. Friedler, E.: *60 años...*, *op. cit.*, p. 75.

29. Entrevista n.º 20. Montevideo, 28 de xaneiro de 1999.

Deste xeito, a finais da década dos noventa, segundo nos comunica Tomás Wahrmann, o número de familias que compuñan a NCI era dunhas 1000, é dicir, 3500 persoas aproximadamente –non só de orixe alemá senón tamén sefardí e ashkenazi. A continuación, pódese observar, no gráfico número 1, a evolución no número de familias socias da NCI.

Gráfico 1
Número de familias pertencentes á NCI entre 1936 e 1999

Fonte: Tomás Wahrmann, secretario xeral da NCI.

Baralláronse diferentes explicacións para o notable descenso sufrido no número de socios desta institución. Ao longo do tempo, o número dos xudeus alemáns presentes no país foi diminuíndo notablemente debido a diversos factores. Moitos deles foron morrendo, dada a súa avanzada idade, ou, simplemente, tomaron a decisión de deixar o país. A modo de exemplo, entre 1948 e 1983, uns sete mil oito centos xudeus³⁰ tomaron o camiño da *aliyah*, é dicir, o establecemento en Israel. Entre estes, figuraba un importante número de xudeus alemáns de primeira e de segunda xeración. Unha das primeiras leis aprobadas polo Estado de Israel foi, en 1951, a Lei de retorno,

30. Laikin Elkin, J. e Merx, G. W. (eds.): *The Jewish Presence in Latin America*, Boston-London-Sydney, Allen & Unwin, 1987, p. 121.

na que se establecía a posibilidade de *retornar* a Israel para todos os xudeus fillos de nai xudía ou conversos. Ademais de dirixirse a Israel, moitos emigraron cara a Arxentina, Estados Unidos, España ou cara á propia Alemaña³¹.

As principais causas desta reemigración debéronse ao feito de que algúns destes refuxiados non lograron acostumarse ao clima³² ou aos costumes uruguaios, así como á crise económica sufrida polo país nos anos sesenta, ou, mesmo, ao golpe de estado de 1973. Así, con respecto ás primeiras das causas enumeradas, comentounos Lothar Müller, que regresou a Alemaña en 1951:

En el año cincuenta y uno decidimos, junto con mi mujer, regresar a Alemania. Nos trajimos también a nuestra hija, que había nacido en Uruguay. Mi mujer nunca se acostumbró al clima de Uruguay y yo tenía frecuentes problemas de alergia asmática. Entonces, lo mejor nos pareció volver nuevamente, pero como yo era comunista en aquel tiempo –ahora ya no lo soy– la idea era venirnos a la parte oriental de Berlín. Pero los rusos no nos quisieron y entonces nos quedamos a vivir en la parte occidental hasta el día de hoy³³.

Sobre a crise económica como principal causa de emigración do Uruguai, coméntanos Enrique Zwecker:

En el año cuarenta y uno entré al Uruguay. Estaba en Francia cuando logré la visa para el Uruguay [...] Aquí conocí a mi esposa y, cuando empezó la crisis económica del Uruguay, la empresa donde trabajaba el hermano de mi mujer lo mandó a España y nosotros decidimos venirnos también para acá, para Barcelona³⁴.

E, finalmente, Eva Freudenheim de Weil dinos o seguinte sobre o golpe de estado do ano 1973:

31. Estímase que uns dous mil xudeus alemáns ou de orixe alemá residentes en Uruguai marcharon de Uruguai ao longo da década dos corenta e dos cincuenta. Deles, un 10%, aproximadamente, regresaron a Alemaña.

32. Para unha adecuada integración na sociedade de acollida era mester, tamén, que os xudeus alemáns se inseriran no medio ecolóxico desta. Para iso, nun primeiro momento, debíanse adaptar ás condicións climáticas ali imperantes.

33. Entrevista n.º 46. Berlín, 19 de marzo de 2002.

34. Entrevista n.º 44. Barcelona, 19 de xaneiro de 2001.

En tiempos de la dictadura, volví a pedir mi nacionalidad alemana por miedo. Mis padres no quisieron hacerlo. Cuando solicité la uruguaya había perdido la alemana, pero en tiempos de la dictadura logré recuperarla. Por este motivo regresé a Alemania a vivir, a la Alemania Democrática, y cuando terminó la dictadura volví a Uruguay. Pero hubo mucha gente que yo conozco, muchos amigos, que ya no regresaron³⁵.

A finais dos anos sesenta, había no Uruguai 40 000 xudeus, aproximadamente, e a principios do novo milenio sabemos que ese número se reduciu a menos da metade. Á parte dos factores demográficos, outras razóns explican, tamén, este descenso no número de socios. Segundo as publicacións do xornal da comunidade, o factor máis importante de que a segunda e a terceira xeración se desencantaran da NCI foi o uso excesivo do idioma alemán. Até a segunda metade da década dos sesenta, todas as actividades culturais e as publicacións realizadas pola comunidade facíanse en alemán. Este uso excesivo estaba motivado polo dominio que a xeración máis vella –que non quería abandonar a súa lingua– exercía no seo da institución. En cambio, os máis novos rexeitaban falar a lingua dos seus pais e dos seus avós e preferían pertencer a calquera das institucións xudías xuvenís que existían no país. Outro factor que tamén tivo un papel destacado neste descenso foi o incremento dos matrimonios mixtos. Moitos mozos xudeus de orixe alemá comezaron a casar con xudeus doutras comunidades ou con uruguaios cristiáns e xa non tiñan interese por formar parte da NCI. Esta situación mantívose até a década de 1980, cando a NCI decidiu atraer novamente ao seo da súa comunidade os máis novos. Por este motivo, en 1984 traen de Arxentina a Daniel Kripper, un mozo rabino *liberal*. Con el producíronse importantes cambios nos servizos relixiosos, pois introduciu o uso do español, a música de órgano e, amais, os homes e as mulleres deixaron de estar separados. Este cambio tivo un efecto bastante positivo, pois foi xustamente a partir do ano 1984 cando se produce un incremento do número de socios da NCI. Os xudeus *ortodoxos* que se amosaron críticos co *liberalismo* do novo rabino cambiaron de sinagoga:

Yo fui rabino durante mucho tiempo en la NCI, prácticamente desde que llegué de Bolivia en la década de los cincuenta, ya que el rabino anterior, Rosemann, se marchó para Israel [...] Yo soy conservador y entonces en el servicio no permitía tocar el órgano y además las mujeres estaban separadas de los

35. Entrevista n.º 35. Montevideo, 21 de decembro de 1999.

hombres. El servicio lo hacía en alemán y en hebreo. Pero ahora las cosas en la NCI han cambiado mucho con el nuevo rabino. El servicio es liberal y entonces los más *ortodoxos* tuvieron que marcharse al servicio de la sinagoga de la calle San Salvador³⁶.

Xunto a todo isto, a segunda xeración tomou o relevo da primeira á fronte da comunidade, co consecuente uso predominante do idioma español na maioría das súas actividades. Este foi un duro golpe para as xeracións maiores, pois ven como, paseniñamente, a súa cultura está desaparecendo da NCI, a pesar de que aínda sigan tendo o Kultur Kreis (círculo cultural) e se reúnan unha vez á semana –aínda que isto tan só pode considerarse como unha anécdota nostálgica. Até hai pouco tempo, o centro principal de reunión destes nostálgicos era a casa do recentemente falecido rabino Winter, onde se reunían para –segundo nos comentou cando o entrevistamos hai tres anos– “[...] hablar mucho de literatura y también de temas religiosos. Hablamos exclusivamente en alemán. Las reuniones las hacemos siempre en mi casa una vez a la semana”³⁷.

Outra das prioridades da NCI foi a construción do Hogar de Padres de Camino Castro e do Hogar Juvenil da rúa Rivera. A pedra fundacional do Hogar de Padres colócase o 21 de xuño de 1959 e a súa inauguración ten lugar ao pouco tempo, o 30 de xullo de 1961. Este fogar chegouse a facer realidade grazas ao intenso labor realizado por varias comisións directivas da NCI, que logran un importante financiamento da Conference on Jewish Material Claims Against Germany (Conferencia das Reclamacións Materiais Xudías contra Alemaña), e ás doazóns realizadas polos socios. O seu primeiro director foi Fritz Ochs³⁸. Con respecto ao Hogar Juvenil, a súa pedra fundacional colócase o día 10 de marzo de 1968, e inaugúrase dous anos despois, o día 13 de xuño. A súa construción foi froito de importantes doazóns, entre as que destaca a dun visitante de Panamá, quen comentou estar informado da construción do fogar e que lle interesaba axudar. Por estas razóns, deu unha importante doazón, grazas á cal se puideron finalizar as obras³⁹.

En definitiva, a NCI créase non só pola imperiosa necesidade de axudar aos refuxiados xudeus alemáns que chegan a Uruguai entre 1933 e 1945 para atopar un aloxamento ou un traballo, senón tamén para conservar, en certa maneira, a identidade cultural alemá común a todos eles; aínda que, nos

36. Entrevista n.º 11. Montevideo, 18 de xaneiro de 1999.

37. *Ibidem*.

38. Friedler, Egon: *60 años...*, *op. cit.*, p. 28.

39. *Ibidem*, pp. 28-29.

últimos anos, esta última se fora perdendo, debido á escasa presenza xudía alemá e ao ingreso de novos asociados pertencentes a outras comunidades xudías. Outro tanto ocorre, tamén, co resto das asociacións étnicas que existen actualmente no Uruguai, xa que, para non desaparecer, tiveron que abrir as súas portas a colectivos distintos aos fundadores, cunhas necesidades moi diferentes. Un exemplo claro témolo na Casa de Galicia de Montevideo.

OUTROS ÁMBITOS DE SOCIABILIDADE NO SEO DA COMUNIDADE

Á parte da NCI, este colectivo de refuxiados creou tamén diversas asociacións culturais e deportivas, nas que lograron manter a súa lingua e os seus costumes vivos ao longo de varias décadas.

En 1941, un grupo de xudeus alemáns toma a decisión de crear un grupo de teatro chamado Die Komödie (A Comedia), a imitación do arxentino Die Freie Deutsche Bühne (o Teatro Alemán Independente), que fundara un ano antes en Bos Aires o director de teatro e crítico xudeo-alemán Paul Walter Jacob e a súa muller, a actriz Liselotte Reger-Jacob⁴⁰. Fixérono para que os refuxiados tiveran un lugar no cal puideran compartir os seus escasos momentos de lecer. Os encargados de formalo foron Albert Maurer e Fred Heller. O primeiro fora actor de cine mudo en Alemaña e os nazis ofrecéronlle encargarse da intendencia do Teatro de Düsseldorf, coa condición de que se divorciara da súa muller xudía, a actriz Betty Birkens. Tras rexeitar a oferta, ambos os dous optaron por abandonar Alemaña e dirixirse a Uruguai, en 1938. Fred Heller fora crítico teatral nun diario vienés e escribira algunha obra pequena. A primeira estrea de Die Komödie, o 4 de setembro de 1941, foi *El proceso de Mary Dugan*, de Bayard Veiler, realizado no Teatro Victoria Hall de Montevideo. Entre a súa creación e o ano 1945 representaron unhas trinta obras, sempre en lingua alemá, entre as que sobresaen algunhas comedias, historias de detectives e *operettas* de autores xudeus e non xudeus. As comedias escritas por Heller eran as máis populares entre o público. Nalgunhas ocasións, representáronse tamén obras de contido político e sobre o exilio. Por este motivo, dúas veces ao ano, o teatro do exilio Die Freie Deutsche Bühne de Bos Aires cruzaba até Montevideo para representar algunhas das súas obras. A principal función deste teatro foi que o colectivo xudeu alemán e antinazi lograra ter un teatro alemán democrático e independente. Alí traballaban xuntos actores profesionais como Geza Schäffer, Heide Eisler e Bruno

40. Wächter, H. C.: *Theather im Exile. Sozialgeschichte des deutschen Exiltheaters 1933-1945*, München, Carl Hanser Verlag, 1973, p. 200.

Arno, con outros non profesionais, pero que posuían un gran talento. Na década dos cincuenta, algúns austríacos realizaron tamén esporádicas representacións teatrais nun club desta colectividade. Un dos actores era, precisamente, un dos nosos entrevistados, o ex-vicecónsul e escritor Fritz Kalmar, xunto coa súa muller. Este gusto polo teatro e polos espectáculos musicais do colectivo xudeu alemán era compartido tamén polos uruguaios. En Montevideo existían moitos teatros que realizaban varias funcións ao ano. Co tempo, os xudeo-alemáns, sobre todo os da segunda xeración, comezaron a asistir ás funcións que alí se realizaban en lingua castelá, decaendo así o teatro feito en alemán.

Os integrantes desta comunidade, amantes do deporte, crearon tamén clubs deportivos como o Juedischer Turn und Sportverein (Institución Xudía de Ximnasia e Deporte –ITUS–), fundado por doce xudeus alemáns o 7 de xuño de 1938. Nese club, os seus socios practicaban diversos deportes e tamén se dedicaban a socializarse. Os nosos entrevistados lembran ben os bailes amenizados pola súa propia banda de música, os ITUS-Boys. Moitos matrimonios de xudeus de fala alemá coñecéronse nas súas instalacións, como Georg Ikwat e Lilly Abeles: “Al igual que ocorreu con varios matrimonios, nosotros nos conocimos en un baile que se organizou en el ITUS”⁴¹.

Por eses anos, os bailes en clubs e hoteis eran moi populares en Montevideo e tamén no interior do país:

Se hacían bailes en el Hotel del Prado y también en Carrasco con orquestas. En Piriápolis recuerdo que también se hacían en el Hotel Genovés y en Punta del Este en el San Rafael. En los años treinta y cuarenta bailábamos tangos pero a partir de los cincuenta recuerdo que los Lecona Rock-Sambas era lo que se estilaba. A esos bailes iba yo. Pero sé que los inmigrantes solían ir a los bailes de sus propios clubes. Entre los españoles eran populares los bailes de la Quinta de Casa de Galicia y el Euskaro Español. Entre los alemanes los del Club Alemán del que mi padre era socio y los del ITUS⁴².

En canto á actividade deportiva, ben pronto contaron co seu propio equipo de fútbol. Xunto co fútbol, tamén se practicaban outros deportes nas súas instalacións, como o atletismo, a ximnasia, o boxeo, os bolos, o balonmán, a natación, o tenis, o tenis de mesa e o xadrez. O equipo de tenis de mesa tivo unha actuación moi destacada nos anos 1939 e 1940, pois converteuse no campión de Uruguai.

41. Entrevista n.º 24. Montevideo, 30 de xaneiro de 1999.

42. Entrevista n.º 30. Montevideo, 18 de febreiro de 1999.

Outro grupo de xudeo-alemáns fundan, o 9 de xuño de 1939, o club deportivo Maccabi, onde concurrían moitos dos nosos entrevistados a practicar algún deporte e a bailar.

Yo iba al Maccabi a hacer gimnasia y a los bailes. Allí conocí a mis amigas, con las que ya iba después, y también a mi marido, que fue uno de sus fundadores. Mis amigas y yo no hacíamos como las chicas uruguayas, que no las dejaban salir ni estar a solas con sus novios. Siempre tenía que haber una persona presente con ellos. Esta era una costumbre española⁴³.

O 30 de xullo de 1939, o Maccabi organiza o *Primer Festival de Gimnasia* nas súas instalacións. Mesmo contaba cun coro en que se cantaban cancións hebreas. Nun principio, non aceptaban socios non xudeus, segundo nos comenta Alfred Grünbaum:

En un principio eran todos judíos. Un día un muchacho vino y dijo: 'mirá, tengo un amigo que quiere hacerse socio y no es judío'. Entonces, el tema se discutíó, que sí, que no. Entonces, el muchacho, con muy buena razón, dijo: 'mirá, si yo voy a cualquier club uruguayo no judío me toman' [...]. Entonces, el Maccabi también se abrió y se tomó a gentes no judías también⁴⁴.

Isto último é moi indicativo dos típicos dilemas que as institucións étnicas teñen, ao principio, á hora de levar á práctica unha política aberta ou pechada de captación de socios. Adóitase optar por unha pechada, é dicir, por admitir só a aquelas persoas que pertencen ao mesmo grupo étnico para non perder, así, a identidade orixinal do grupo. Pero, co tempo, prodúcese un cambio e permítese ás persoas doutras orixes étnicas formar tamén parte dela –como puidemos apreciar, isto ocorreu no NCI. Xa os primeiros clubs deportivos do país –creados por ingleses no último terzo do século XIX– seguiran esta mesma política. Así, por exemplo, o Rowing Club, fundado en 1872, só admitía ingleses ou fillos de ingleses. Por iso, non resulta estraño que, en Uruguai, os primeiros en practicar deportes fosen os estranxeiros. En 1882, o Club Nacional de Regatas rompeu con este exclusivismo e deu aos uruguayos un lugar onde facer deporte.

De ambos os clubs, o que chegou a ter máis socios foi o Maccabi, pois alí non só concurrían os xudeo-alemáns, senón tamén os doutras comunidades.

43. Entrevista n.º 36. Montevideo, 23 de decembro de 1999.

44. Entrevista n.º 6. Montevideo, 08 de xaneiro de 1999.

No ano 1948, o Maccabi tiña 850 socios e o ITUS, a metade. O Maccabi apostaba fortemente por toda a mocidade xudía, debido á súa orientación sionista. Na actualidade, o ITUS continúa presentando o seu carácter inmigrante dos países de fala alemá e funciona como unha organización da primeira xeración de xudeo-alemáns, con menos de cen socios que se reúnen nas súas instalacións de Carrasco para xogar ás cartas e realizar comidas. O Maccabi, en cambio, é, hoxe en día, a principal organización deportiva da comunidade xudía do Uruguai.

Resumo

O ASOCIACIONISMO ENTRE OS XUDEUS ALEMÁNS DE URUGUAI

Silvia Facal Santiago

Unha das primeiras preocupacións dos refuxiados xudeus alemáns, que chegaron ao Uruguai entre os anos 1933 e 1945, foi a de crear unha intensa vida comunitaria grazas á cal, en última instancia, chegarían a inserirse nas estruturas sociais e culturais da sociedade de acollida. Para iso crearon asociacións étnicas, como Nueva Comunidad Israelita de Montevideo (NCI), e outras de carácter deportivo ou exclusivamente culturais.

Palabras clave:

Asociacionismo, refuxiados xudeus alemáns, Uruguai, 1933-1945.

Resumen

EL ASOCIACIONISMO ENTRE LOS JUDÍOS ALEMANES DE URUGUAY

Silvia Facal Santiago

Una de las primeras preocupaciones de los refugiados judíos alemanes, que llegaron a Uruguay entre los años 1933 y 1945, fue la de crear una intensa vida comunitaria gracias a la cual, en última instancia, llegarían a integrarse en las estructuras sociales y culturales de la sociedad de acogida. Para ello crearon asociaciones étnicas, como Nueva Comunidad Israelita de Montevideo (NCI), y otras de carácter deportivo o exclusivamente culturales.

Palabras clave:

Asociacionismo, refugiados judíos alemanes, Uruguay, 1933-1945.

Résumé

L'ASSOCIATIONNISME CHEZ LES JUIFS ALLEMANDS DE L'URUGUAY

Silvia Facal Santiago

L'une des premières préoccupations des réfugiés juifs allemands qui sont arrivés à l'Uruguay entre les années 1933 et 1945 a été celle de créer une intense vie communautaire grâce à laquelle, en dernier ressort, ils arriveraient à s'insérer dans les structures sociales et culturelles de la société d'accueil. Pour y réussir ils ont créé des associations ethniques comme la Nueva Comunidad Israelita de Montevideo (NCI) et quelques autres à caractère sportif ou exclusivement culturel.

Mots clefs:

Associationnisme, réfugiés juifs allemands, Uruguay, 1933-1945.

Summary

ASSOCIATIONISM AMONG URUGUAY'S GERMAN JEWS

Silvia Facal Santiago

One of the main concerns among the german jewish refugees who arrived in Uruguay between 1933 and 1945 was to set up a deep community life, and it was thanks to it how they would reach their place in the social and cultural structures of the wellcoming society. In order to it they create ethnic associations as Nueva Comunidad Israelita de Montevideo (NCI) and others of sporting condition or only cultural nature.

Key words:

Associationism, german jewish refugees, Uruguay, 1933-1945.

Currículo

SILVIA FACAL SANTIAGO é doutora en Historia pola Universidade de Santiago de Compostela e realizou un Máster en Inmigración na Universidad Pontificia Comillas de Madrid. A súa tese de doutoramento titúlase *Refugiados judíos alemanes en Uruguay, 1933-1941*. Traballou como bolsreira de investigación no Arquivo da Emigración Galega e foi bolsreira predoutoral da Universidade de Santiago de Compostela. Colaborou no proxecto de investigación "Galicia-América: imaxes de ida e volta". Publicou en diversas revistas científicas, como *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, *Estudios Migratorios*, *Revista Complutense de Historia de América* e *Revista de Oriente y Occidente* de Israel. Colabora no xornal *La República*, de Montevideo, con artigos de actualidade.

TEXTOS E DOCUMENTOS

A CANLE DE PANAMÁ (1904-1914): OUTRO CONTEXTO DA EMIGRACIÓN GALEGA

Carolina García Borrazás*

Nos numerosos estudos e investigacións históricas sobre o fenómeno da emigración galega a América, Panamá non aparece como un dos destinos prioritarios elixidos polos emigrantes galegos. Desde principios do século XX, Arxentina, Cuba, Uruguai ou Brasil recibían os maiores continxentes de man de obra procedente de Galicia. Panamá non contaba coas características de ningún dos países anteriores. No entanto, tiña un atractivo especial que logrou espertar a curiosidade de moitos galegos que, finalmente, se lanzaron á aventura de emigrar cara a este país: a construción da gran canle que uniría os dous grandes océanos: o Atlántico e o Pacífico. Deste xeito, contabilizáronse arredor duns 8298 españois, entre 1904 e 1914¹ –a maioría galegos–, que foron recrutados para unir a súa forza de traballo a outros miles de traballadores de distintas nacionalidades supervisados por superintendentes norteamericanos, probando así sorte na aventura da Canle de Panamá.

A idea que representaba a construción desta obra heroica da enxeñaría mundial xurdira xa en tempos da colonización española. Podemos aludir, por exemplo, aos primeiros estudos topográficos ordenados polo rei Carlos I de España en 1534, coa intención de construír a vía interoceánica. Porén, non foi ata o século XIX cando aquela idea tomou forma real. A compañía francesa *Compagnie Universelle du Canal Interocéanique* (1881-1894)² adoptou o

* Licenciada en Ciencias da Educación pola Universidade de Santiago de Compostela e documentalista do Arquivo da Emigración Galega.

1. Segundo os datos do *Annual Report of the Isthmian Canal Commission and the Panama Canal*, Washington, 1914.

2. Esta Compañía fúndase o 31 de xaneiro de 1881. A falta de plans de previsión e organización, especialmente en materia de financiamento e recursos técnicos, orixinou certa desconfianza que levou á realización de exhaustivos exames dos estados financeiros, os activos e as condicións técnicas, que acabaron coa empresa, e créase así, o 21 de outubro de 1894, unha nova compañía denominada *Compañía Nueva del Canal de Panamá*. A pesar de todo, catro anos despois a situación facíase insostible, as prórrogas outorgadas polo Goberno colombiano non foron suficientes, e orixinase así, en 1898, as primeiras tomas de contacto cos Estados Unidos. Ver Otero, Luis Alfredo: *Panamá*. Imprenta Nacional, Bogotá, 1926.

emprego de medios técnicos e financeiros, facendo posible a realización dos primeiros traballos baixo a presidencia de Ferdinand de Lesseps³, quen, anteriormente, dirixira a construción da Canle de Suez. A pesar dos esforzos realizados, os logros adquiridos non foron suficientes e este primeiro intento de facer realidade o soño de moitos fracasou até o punto de non ter outra saída que o abandono ou a venda do proxecto. Os enxeñeiros franceses non carecían de calidades para emprender esta grande obra. No entanto, unha mala organización do traballo, a malversación de fondos, a falta de coñecementos demostrados coas súas teorías pouco acertadas para combater as enfermidades que acababan de maneira fulminante coa man de obra da Canle⁴, xunto coa insistencia de seguir co proxecto de construción dunha canle a nivel, orixinaron un desenlace nefasto para a compañía francesa.

De todos os xeitos, resulta de interese mencionar aquí os traballos que deixaron realizados, tal e como nos comenta o Dr. Otero: “15 millas de canal en estado de servicio del lado del Atlántico, y 4 millas del lado del Pacífico; 33 km de canal, completamente terminados; más de 500 máquinas de vapor; 1000 carreteras; 150 kilómetros de rieles; 250 canoas; excavadores, dragas, grúas y útiles de varias clases, todo lo que permanecía al pie de la obra”⁵.

Visto o panorama e a falta de alternativas para seguir adiante, optouse polo traspaso dos dereitos e propiedades da Compañía de Lesseps aos Estados Unidos. Así, os intereses tanto mercantís como políticos dos Estados Unidos fixeron posible a acción de compra de tales propiedades e dereitos en 1904, por un valor de 40 millóns de dólares. O presidente Roosevelt colleu o asunto de man e iniciáronse unha serie de acordos –ou, máis ben, desacordos– con Colombia, relativos ao control da vía interoceánica e, polo tanto, do Istmo, chegando ao punto de viabilizar a independencia do Departamento colombiano de Panamá para convertelo na Nova República de Panamá o 3 de novembro de 1903. De tal xeito que, en 1904, traspasados xa os dereitos e as propiedades da Compañía francesa, os Estados Unidos fanse cargo das obras da canle interoceánica⁶ e, transcorridos dez anos, o 15 de agosto de 1914, a

3. Lesseps non era propiamente un enxeñeiro, senón un diplomático de carreira. O seu fillo Charles era o encargado da supervisión do traballo diario, mentres que Lesseps intentaba conseguir financiamento para o proxecto da construción da canle a través de fontes privadas, da venda de accións da compañía a miles de franceses, etc. Ver <http://www.panacanal.com/esp/index.htm>. (Consulta do 18/10/01).

4. A febre amarela e a malaria, enfermidades endémicas que acabaron coa vida duns 22.000 obreiros aproximadamente, dado que, ao parecer, os franceses só daban parte das mortes que tiñan lugar no hospital.

5. Otero, Luis Alfredo: *op. cit.*

6. A cantidade de traballadores residuais da canle francesa e con experiencia nas obras non pasaba dun millar, varios centenaes de antillanos e algúns enxeñeiros franceses espaxados

grande obra canleira abríase ao comercio marítimo mundial, iniciándose o tráfico de barcos⁷ e permitindo o establecemento da comunicación interoceánica entre o Pacífico e o Atlántico.

A CANLE NORTEAMERICANA (1904-1914): NOVAS ACCIÓNS E NOVOS TRABALLADORES

Tras a chegada dos norteamericanos, deseguida se puxo en marcha un plan de organización social do traballo que repercutiría tanto no nivel de rendemento dos empregados da Canle como no nivel de organización espacial e, incluso, no nivel de estruturación poboacional da zona metropolitana. A estrutura do Istmo sufriu profundos cambios durante a construción da Canle, até o punto de influír de maneira notoria na morfoloxía actual da poboación panameña.

A importación, a categorización e a ordenación espacial dos traballadores constituíron un dos primeiros pasos do procedemento norteamericano, xunto coas medidas de saúde pública para erradicar a malaria e a febre amarela.

Tras o Tratado, asinado en Washington o 18 de novembro de 1903⁸ entre o enviado Extraordinario Ministro Plenipotenciario da República de Panamá –Philippe Bunau Varilla– e o Secretario de Estado da República dos Estados Unidos –John Hay–, coñecido como Tratado Hay-Bunau-Varilla, Panamá pasa a converterse nun posible novo destino para os emigrantes galegos. No artigo XII deste Tratado consta da seguinte maneira:

El Gobierno de la República de Panamá permitirá la inmigración y libre acceso a las tierras y talleres del Canal y a sus obras auxiliares a todos los

polo Istmo. A migración de retorno, particularmente por parte dos xamaicanos, as difíciles condicións climáticas, os desaxustes entre prezos e salarios, froito da inflación desde 1880, e as políticas laborais que crispaban os nervios dos traballadores atópanse entre as razóns polas que quedaban tan poucos traballadores. Aínda que esta situación provocou unha serie de folgas, estas non produciron o efecto desexado debido ao pluralismo étnico, á escasa organización laboral, ademais da actitude asimétrica por parte do Goberno colombiano, que se caracterizaba polo apoio absoluto aos patróns e empresarios.

7. A viaxe inaugural da Canle de Panamá foi realizada polo vapor *Ancón* o 15 de agosto de 1914, propiedade da Panama Railroad Steamship Line, baixo as ordes do comandante G. E. Sulkforth. Este barco transportaba pasaxeiros e cemento, percorreu un traxecto duns 82 quilómetros de longo, durante un tempo aproximado de nove horas e media. Ver: <http://www.alonsoroy.com>

8. Declarado en vixencia polo presidente dos Estados Unidos o 26 de febreiro de 1904.

empleados y obreros de cualquiera nacionalidad que estén contratados para trabajar en el Canal o que busquen empleo en él o que de cualquier manera estén relacionados con el mencionado canal y sus obras auxiliares, con sus respectivas familias, y todas esas personas estarán exentas del servicio militar de la República de Panamá⁹.

Miles de traballadores de diferentes nacionalidades comezarían, a partir de aquí, a súa andaina migratoria como protagonistas na difícil tarefa que supuxo a construción da gran vía interoceánica.

Os norteamericanos adoptaron un sistema de distribución da forza de traballo con claras connotacións de segregación racial, tomando como escusa a variada procedencia dos traballadores importados para as obras de construción. Desta forma, a categorización da man de obra quedaría adscrita ao sistema *gold roll –the gold men–* e *silver roll –the silver men–*.

Por unha banda, os traballadores pertencentes ao sistema *gold roll* eran traballadores norteamericanos, desempeñaban fundamentalmente traballos de oficina, mecánicos, enfermeiras, capataces, etc. En definitiva, tratábase de traballos que requirían distintos graos de cualificación. Percibían o seu salario en ouro norteamericano. A súa xornada laboral era de oito horas, tendo dereito a seis semanas de vacacións. Por outra banda, atopábanse os traballadores do sistema *silver roll*, que farían, maioritariamente, o traballo de pico e pa (*pick and spade*). Nesta categoría entraban os obreiros europeos e antillanos, eran os *unskilled laborers* ou obreiros non cualificados. Cobraban un salario en prata panameña¹⁰ e con xornadas de 10 horas¹¹. Cómpre sinalar que o salario dos antillanos era, incluso, inferior ao dos europeos¹² –detalle que

9. Extraído da Convención entre os Estados Unidos e a República de Panamá, publicada pola Secretaría de Relaciones Exteriores da República de Panamá, 1926. Título orixinal do texto en inglés: *Convention between The United States of America and The Republic of Panama for the Construction of a Ship Canal to Connect the Waters of the Atlantic and Pacific Oceans*.

10. Cabe deterse un pouco no que se refire ao salario en “ouro” ou en “prata”. Aínda que a maioría das fontes consultadas confirman que o traballador do *silver roll* recibe o salario en prata e o do *gold roll* en ouro, existiron diversas subcategorías adscritas e estes dous padróns establecidos polas autoridades da ICC (Isthmian Canal Commission).

11. Así se pode apreciar nas condicións de admisión dos traballadores, no Anexo 1.

12. Tomando como exemplo os datos de V. Cornish (1909), podemos observar unha diferenza notable entre os traballadores antillanos e os europeos: os primeiros recibirían 10 centavos ouro por hora. Se deducimos desta cantidade 30 centavos polas comidas diarias, gañarían un total de 50 centavos por 8 horas de traballo. Non obstante, os europeos recibían 20 centavos ouro, ou sexa 1.20\$ cada xornada laboral, unha vez restados os 40 centavos que pagarían polas tres comidas diarias. Este desconto afectaba, sobre todo, aos solteiros ou sen familia na Zona

marcaba aínda máis as diferenzas raciais-. Ademais, en contraste cos antillanos, os europeos non tiñan a condición de repatriación.

De todos os xeitos, e como xa apuntamos con anterioridade, existiron varias escalas de clasificación¹³ dentro destes dous grupos de organización laboral. O profesor Luís Navas Pájaro cóntanos como unha comisión investigadora nomeada polo presidente Roosevelt descubriu uns 751 diferentes tipos de pagamento entre os empregados do *silver roll* e uns 400 entre os adscritos ao sistema *gold roll*.

Distinguimos, pois, a discriminación evidente entre tres grupos étnicos: os norteamericanos¹⁴, que, ademais de contar con mellores condicións de vida, tiñan que traballar menos horas para cubrir a súa xornada laboral, podían gozar de períodos vacacionais, etc.; o grupo de europeos, no que incluimos os españois; e o grupo dos traballadores de orixe afroantillana.

Pódese afirmar que a categoría á que pertencía cada traballador determinaba o seu propio status dentro da Zona da Canle. Segundo o caso, serialles asignado o salario, o aloxamento, a atención sanitaria, os surtidores de auga, a escola, a biblioteca, o transporte, as facilidades para o recreo ou a diversión, as vacacións e as pensións.

da Canle, pois as familias acostumaban abastecerse de alimentos e facer as comidas pola súa conta. Ademais, como sabemos, existían economatos rexentados polos norteamericanos, cantinas ou fondas explotadas por emigrantes españois que non traballaban nas obras de construción da Canle.

13. Os salarios dos traballadores norteamericanos ían desde 16 centavos ata 44 centavos por hora, os obreiros europeos cobraban 16 ou 20 centavos; e os antillanos podían cobrar uns 7, 10, 13, 16 ou 20 centavos por hora. Estes traballadores estaban repartidos entre os seguintes departamentos: Construción e Enxeñaría, Administración Civil, Sanidade, Vivenda, Subsistencia, Pagamentos e Auditoría, sen contar os empregados do Panama Rail Road (PRR). Ver: Navas Pájaro, Luis: *El movimiento obrero en Panamá (1880-1914)*. Panamá: Editorial Universitaria, 1974.

14. Aínda que non imos falar nesta ocasión da discriminación entre brancos e negros norteamericanos, cabe destacar os numerosos problemas cos que se atopou a Comisión da Canle, desprazando os cidadáns norteamericanos de raza negra ao *silver roll*, na maioría dos casos sen outra escusa que a cor da pel. Patrice C. Brown, no seu artigo titulado: "The Panama Canal: The African American Experience", en *Prologue: Quarterly of the National Archives and Records Administration*. Summer 1997, vol. 29, n.º 2, aborda o tema do tratamento discriminatorio dos traballadores afroamericanos con respecto aos seus compatriotas brancos por parte das autoridades da Canle. Tampouco faremos mención doutros grupos étnicos, como é o caso dos chineses, etc.

RECRUTAMENTO DE MAN DE OBRA: OS ESPAÑOIS NAS CUADRILLAS DE TRABALLADORES DA CANLE DE PANAMÁ

Tras a dimisión do enxeñeiro-xefe John F. Wallace, o enxeñeiro John Stevens¹⁵ pasa a substituílo, quen formará un bo equipo co director do Departamento de Sanidade da Comisión, o coronel William Crawford Gorgas¹⁶, no novo plan de saneamento da Zona da Canle, apoiándoo na idea de “sanear primeiro e escavar despois”.

Aínda que na etapa francesa Panamá xa recibira algúns traballadores españois, non será até a época da canle estadounidense cando a participación de man de obra española cobre importancia. A contratación do groso da man de obra española comeza a realizarse con Stevens ao mando, a partir de 1905. Precisando un pouco máis, podemos afirmar que o maior volume de españois se dá entre 1906 e 1908¹⁷. Os obreiros españois constituíron o 18,39%¹⁸ do total de forza de traballo investida nesta grande obra de construción, na que participaron arredor de 45 000 estranxeiros. Ocuparon o segundo posto en número, despois dos traballadores antillanos¹⁹, e o primeiro na lista de nacionalidades europeas.

15. Segundo este enxeñeiro, o problema principal non se centraba nas obras de escavación dunha canle, senón na retirada eficaz da terra e rocha escavadas, de maneira que a remodelación do antigo ferrocarril pasou a ser clave para o proxecto, a colocación de redes ferroviarias bidireccionais a través das que se transportarían maquinarias, homes, material escavado, subministracións, etc. O problema era convencer o presidente Roosevelt de que era mellor optar pola construción dunha canle de esclusas, e así o fixo Stevens, de maneira que o 21 de marzo de 1906 o Congreso autoriza a construción deste. Os resultados xa se notaron a finais de 1906 e o 30 de xaneiro de 1907, asegurado o éxito das obras, Stevens opta por renunciar ao seu cargo e é substituído polo coronel George Washington Goethals.

16. Labores de colocación de mallas nas fiestras e portas, auga potable, fumigación das vivendas, depósito de aceite en augas estancadas (cunetas, latrinas...), drenaxe de pantanos e limpeza da vexetación arredor dos poboados, eliminación de todo posible criadeiro dos mosquitos... foi realmente unha auténtica cruzada. Fálase de que o 11 de novembro de 1905 (data variable segundo a fonte consultada) se rexistrou o último caso de febre amarela na cidade de Panamá. Pero comparada coa febre amarela, a malaria realmente causou a maior cantidade de mortes durante os períodos de construción francés e estadounidense, de xeito que se trataba da “erradicación” da febre amarela e do “control” da malaria.

17. En 1906, a Comisión da Canle Ístmica contrata 1174 españois; en 1907, 5293; e en 1908, 1831. Ver Jaén Suárez, Omar: *La población del Istmo Panamá: del siglo XVI al siglo XX*. Panamá, 1978.

18. Marco Serra, Y.: *Los obreros españoles en la construcción del Canal de Panamá: la emigración española hacia Panamá vista a través de la prensa española*. Editorial Portobelo, Panamá, 1998.

19. O dos obreiros de Barbados foi o grupo máis numeroso dentro do continxente procedente das Antillas.

Como é ben sabido, existían axencias da Comisión da Canle espalladas polos países de recrutamento de traballadores. En España realizábase a divulgación dun folleto²⁰ (Doc. Anexo 1) que contiña abondosa información sobre as condicións en que os emigrantes españois se incorporarían ás cuadrillas de traballadores contratados pola Panama Canal Commission (PCC).

Entre 1906 e 1908, arredor de 12 000 traballadores europeos foron contratados polos axentes da Canle. En 1906, a cantidade de obreiros europeos era insignificante no Istmo e, dada a insatisfacción da Comisión da Canle con respecto aos traballadores “West Indians”, fíxose a proposta de integrar uns 2500 chineses, coa prerrogativa de incrementar o número a 15 000. No entanto, as cousas tornáronse doutra maneira, obténdose forza de traballo proveniente de Europa. Chegaron algúns rusos e dos países bálticos pero, ao parecer, foron incapaces de soportar o traballo, e os escasos franceses non estaban dispostos a realizar traballos de pico e pa. A maioría procedían de Grecia, Italia e España. Cada un destes países enviaron ao principio o mesmo número de traballadores. Segundo as fontes norteamericanas, os gregos parecían estar “físicamente menos preparados” que os italianos e os españois e, no mes de abril de 1908, só eran uns 300. Os italianos aclimatáronse moi ben –tratábase de traballadores con gran mobilidade espacial– e o seu número viuse reducido a 500 ou 600 en abril de 1908.

Como xa indicamos anteriormente, entre 1906 e 1908 foron contratados uns 8298 traballadores españois. Aínda que non contamos con cifras exactas, pódese afirmar que os galegos representaban o grupo maioritario entre os españois recrutados. Os primeiros galegos contratados para as obras da canle chegaron de Cuba a finais de 1905, pero a maioría foron recrutados en España²¹. Stevens valoráboas moito por ser considerados “duros e traballadores”, reputación adquirida nas obras ferroviarias da illa de Cuba, de tal xeito que Stevens quixo facerse con 4000 ou 5000 destes obreiros.

Iniciadas as negociacións para levar a cabo a contratación de traballadores, o axente norteamericano LeRoy Park estableceu a súa oficina en París; alí levaba a cabo a xestión das axencias abertas en España e en varias ocasións achegouse ao porto de Vigo para controlar o embarque dos emigrantes.

A pesar de que, segundo o Real decreto do 12 de novembro de 1908 (Doc. Anexo 2 e 3), o Goberno español prohibira temporalmente a emigración

20. Este folleto informativo de 1906, entre outros documentos, foime facilitado grazas á amabilidade de Luís Menéndez Villalba, quen me deu as directrices para iniciar con bo pé as miñas visitas aos arquivos da Zona da Canle na capital panameña.

21. Hai que ter moi en conta a fonte da que se extraen os datos numéricos, pois poden variar significativamente dunha a outra.

a Panamá, a saída clandestina de emigrantes cara ao Istmo foi inevitable incluso anos despois. Vexamos un exemplo:

Emigración a Panamá. - Noticias recibidas en el Ministerio de Estado dan cuenta de la llegada á Puerto Limón (Costa Rica) de un centenar de emigrantes, originarios de Castilla la Vieja y de Galicia, los cuales se encuentran en aquél país en situación angustiosa.

Una mitad de dichos emigrantes han tenido; para atender á su subsistencia, que aceptar colocaciones como peones en las haciendas de café, con un jornal diario de un colón, que dada la carestía de la vida material en el citado país viene a ser equivalente á una peseta; habiendo sido socorridos los restantes por el Cónsul de España.

Como hay muchos emigrantes que por estar prohibida actualmente la emigración á Panamá utilizan para dirigirse á este país el procedimiento de tomar pasaje para Puerto Limón ó algún otro de las inmediaciones, desde el cual continúan su viaje á Panamá, no estará de más insistir en que, por haber comenzado el despido de obreros empleados en la zona del canal, los que allí se dirijan en busca de trabajo no encontrarán colocación y se verán lejos de su Patria sin medios para ganarse la vida.

Texto n.º 1: *Boletín del Consejo Superior de Emigración*, Año III (1911), n.º 33.

A prohibición de emigrar a calquera cidadán foi unha cuestión bastante discutida no Senado, como reflicte o seguinte texto, referido concretamente á emigración cara a Panamá:

[...] ¿Qué medidas prohibitivas podemos adoptar que sean legítimas para impedir la libre acción para la voluntad legítima de un ciudadano en el que se integran todos los derechos de su personalidad? ¿Cómo vamos á sustituir su procedencia, el interés personal, y á poner límites á su abnegación y á su sacrificio? Yo le oi á S.S. hablar de Panamá con el conocimiento que suponen sus viajes, su mucha y reconocida ilustración, y verdaderamente, cuando S.S. hablaba de aquella obra gigantesca, del canal que pondrá en comunicación á varias partes del mundo, que tan poderosa influencia ha de ejercer en la civilización, casi daban ganas de ser soldado voluntario de una bandera internacional que, aunque suponga sarificios de muchas vidas, tanto bien ha de reportar á la humanidad. Sean los que quieran los peligros que represente una emigración, puede haber quien quiera afrontarlos, y al hacerlo así, tenga una idea altísima de lo que son sus deberes y hasta dónde llega la abnegación de sus esfuerzos...

Texto n.º 2: "Discusión de la Ley de Emigración en el Senado", *Boletín del Consejo Superior de Emigración*, ano II, n.º 21, 1910.

IMAXE SOCIAL DOS TRABALLADORES GALEGOS NAS OBRAS DE CONSTRUCCIÓN DA CANLE DE PANAMÁ

A consideración dos traballadores galegos por parte das autoridades da Canle é unha cuestión que aparece reflectida nos escritos de varios autores que recompilaron informacións sobre diferentes aspectos relacionados coa vía interoceánica. Algúns autores estudaron non só todo o referente á enxeñaría, aos medios técnicos e aos custos das obras, senón tamén á parte humana na realización das obras, representada maioritariamente por grupos de individuos dunhas corenta e cinco nacionalidades diferentes, sen disgregar as entidades territoriais propiamente ditas, o cal duplicaría esta cantidade.

Ao parecer, nas obras de construción da canle predominaba unha opinión favorable referida á reputación adquirida polos traballadores españois. A dita fama chegou incluso a oídos do mesmo presidente Roosevelt, quen se amosou coñecedor das súas calidades:

*Message of the President on the Panama Canal Communicated to the two Houses of Congress by President Theodore Roosevelt
December 17, 1906*

Chinese and Other Labor

Of the nineteen or twenty thousand day laborers employed on the canal, a few hundred are Spaniard. These do excellent work. Their foremen told me that they did twice as well as the West Indian laborers. They keep healthy and no difficulty is experienced with them in any way. Some Italian laborers are also employed in connection with the drilling... The American wage-workers on the Isthmus are the highly paid skilled mechanics of the types mentioned previously. A steady effort is being made to secure Italians, and especially to procure more Spaniards, because of the very satisfactory results that have come from their employment; and their numbers will be increased as far as possible...

THEODORE ROOSEVELT
The White House
December 17, 1906

Ver: <http://www.czbrats.com/Builders/presmes6.htm> (Consulta do 19/05/2003)

Aos obreiros españois, contratados para traballos de “pico e pa”, atribuíanselles calidades como as que seguen: saudables; robustos; capaces de soportar a humidade, as chuvias tropicais e as altas temperaturas que caracterizan o clima do Istmo; aptos para as fortes tarefas de escavación; activos até no seu tempo de lecer e cun carácter bastante afable:

The Spaniards, mainly Galicians and Castilians, were found to be quite equal to the Italians in physique and health, and to give far less trouble, a fact which is attributed partly to the circumstance that most of them came directly from their villages. They are reported to be sober, patient, civil, and quick to learn. The number employed in April, 1908, was about 5.000, so that the Spaniards constituted about five-sixths of the European force, which numbered in all slightly over 2.000. The figures given above for those at work on certain days are considerably less, there being always a number absent from one cause or another.

That the Spaniard is not oppressed by the tropical heat was apparent to me when watching gangs at work near mid-day at about the hottest time of year, viz., the last weeks of the dry season, towards the end of April. Clothed in European kit, wearing velveteen trousers and with only a cap for head-covering, these men showed no signs of distress, or even discomfort. They showed, in fact, less sign of being heated than Americans of apparently British or other Northern descent engaged upon less laborious work...

The Spaniard shows no sign of settling upon the Zone. Sometimes he goes on to railway work in Brazil; more often he returns home with his savings²².

Galegos e casteláns eran os máis valorados, equiparábanse na súa saúde e constitución física aos italianos. Estaban considerados persoas pacientes, cívicas e rápidas na aprendizaxe. Non daban sinais de esgotamento ante as elevadas e sufocantes temperaturas do mediodía e incluso se queixaban máis os traballadores norteamericanos ou outros europeos que facían traballos menos pesados. Ao parecer, non tiñan intención de quedar a vivir na "Canal Zone". Algúns partían, segundo o autor, cara ao Brasil²³ e os máis retornaban á súa terra cos aforros, froito do duro traballo. Pero non só este autor destaca as calidades dos galegos, John Foster Carr²⁴ manifesta:

The best of all that have yet been tried are the Gallegos. There are life and spirit in their North Spanish blood. They work ambitiously, and earn every cent of their higher wages. I have seen one of earth on a departing car. When the

22. Cornish, V: *The Panama Canal and its Makers*. T. Fisher Unwin, London: Adelphi Terrace, 1909, pp. 108-110.

23. A Madeira & Mamoré Railway recrutou traballadores no Istmo de Panamá. Ademais, a United Fruit Company tamén aproveitou os despedimentos masivos ou abandonos das obras da Canle para contratar obreiros nas súas filiais en Guatemala, Honduras, Costa Rica e Bocas del Toro (Panamá), ás que foron varios centos de españois que non retornaron aos seus lugares de orixe.

24. Foster Carr, John: *The Panama Canal*, 1906, pp. 21-24.

negroes, are lounging in their bunks on Sunday, you can see a party of these Gallegos enjoying a new-found sport by coasting in an old French dumping-car down a half-mile of graded track.

[...] The Gallegos have done so well that more of them are to be imported.

Así mesmo, Foster eloxia os galegos, sobre todo en canto ao seu espírito de traballo, gañando cada centavo do seu salario e compáraos cos obreiros negros, referíndose á utilización do seu tempo de ocio. O seu traballo resultaba tan efectivo que a intención de importar máis galegos faise patente noutros escritos publicados²⁵.

Segundo varios autores, nun principio partiuse do suposto xeneralizado de que os traballadores procedentes das Antillas, só polo feito de proceder de climas tropicais e ter unha pigmentación adecuada para resistir mellor os raios do sol, renderían moito máis que os traballadores europeos, saíndo ademais, máis baratos. Esta idea, que non carecía de certa lóxica, mudou coa comprobación do grao de rendemento das cuadrillas de traballadores españois.

Parécenos oportuno citar aquí as ideas manifestadas por Frederic J. Haskin²⁶:

When the Americans first began work it was an accepted dictum that one Spaniard or one Italian could do as much work as three negroes. The negroes seemed to be weak. It took six of them to carry a railroad tie where two Spaniards might carry it as well. This belief that Spaniard was more efficient than the negro stired the West Indians to get down to work, and in a year or two they were almost as efficient while they were working as were the Spaniards, but the Spaniards, worked six days a week while the negroes worked only four.

As comparacións entre razas eran constantes. Haskin non distingue a procedencia dos obreiros negros, senón que simplemente alude a eles como grupo étnico de xeito global. Compáraos cos traballadores españois en canto á súa forza física, destácaos como superiores aos antillanos²⁷ e reproduce a

25. Outro autor que resalta a eficacia dos traballadores españois é o Dr. Alonso Roy, pois adaptábanse mellor ás condicións climáticas da Zona da Canle. No entanto, hai que destacar unha adaptación positiva por parte dos antillanos, que mellorarían notablemente o seu rendemento laboral, notándose este aspecto na dinámica da súa contratación por parte da Comisión da Canle.

26. Haskin, Frederic J.: *The Panama Canal*. New York, Doubleday, Page & Company, 1914, p. 156.

27. Autores como Vaughan fan referencia ás diferenzas que, nun primeiro momento, existían na alimentación deste grupo étnico, o que repercutiría indubidablemente no seu rendemento á hora de comparalos co resto dos obreiros.

idea que circulaba pola Zona da Canle referida a que un español ou un italiano podían facer o mesmo traballo que tres negros. Talvez, en certa medida, os españois serviron de exemplo para algúns antillanos, que, unha vez adaptados ao traballo, subiron considerablemente o seu rendemento.

Podemos afirmar, entón, que a imaxe social dos galegos era boa; de aí, en certa medida, as diferenzas en certas condicións de vida e no pagamento do salario en moeda americana –20 centavos por hora– ou o dobre –40 centavos por hora– en moeda panameña con respecto aos traballadores antillanos.

Aínda que nas condicións de contratación que expedira a Comisión se notaba esta diferenza no tratamento con respecto aos demais *silver men*, xurdiu a polémica en canto ao cumprimento de certos detalles, referidos, por exemplo, ao réxime das comidas, á asistencia sanitaria, ás medidas disciplinarias polas ausencias ao traballo, á “mala conduta” ou outro tipo de faltas. Ademais, falábase, tamén, de rebaixas salariais²⁸ e anulacións de contratos pouco xustificadas, xunto ás queixas referidas aos accidentes laborais, que, moitas veces, deixaban inhabilitados os obreiros para calquera traballo.

SITUACIÓN REAL DOS OBREIROS ESPAÑOIS NA CANLE: ACTITUDES ENCONTRADAS

Autores como Juan Manuel Pérez²⁹ achegan informacións relativas á boa situación en que se encontraban os españois e, polo tanto, os galegos, a pesar do clima e das enfermidades ás que estaban expostos. Isto fainos pensar que, en realidade, os traballadores españois se atopaban en boas condicións, cos servizos de alimentación e saúde completos, etc. A devandita información é ratificada polo Consulado de España en Panamá, que se pronunciaba con respecto á situación dos traballadores españois na Canle³⁰:

28. Cabe sinalar que os emigrantes “espontáneos”, é dicir, aqueles que non eran recrutados pola Comisión da Canle, senón que chegaban pola súa conta pedindo traballo nas obras de construción, non percibían o mesmo salario que os que ían “contratados” desde o seu lugar de orixe; a hora pagábaselles a razón duns 16 centavos. Unha vez pasados seis meses de proba, poderían acadar os 20 centavos que cobraban regularmente os seus compañeiros. Ver: *Canal Record. Ancon, C.Z.*, october 20, 1909, vol. III, n.º 8.

29. Vid. Pérez, J. M.: “Os traballadores galegos na construción do Canal de Panamá, 1904-1914”, *Encrucillada: Revista Galega de Pensamento Cristián*, Santiago, n.º 108 (maio-xuño), 1998.

30. Misiva dirixida ao axente de contratación LeRoy Park, con data do 6 de outubro de 1906.

Señor Le Roy Park

Vigo

Muy Sr. mío: A petición del Sr. S. R. E. Wood Act'g [¿?] Manager of Labors & Quarters hice una visita de inspección al campamento de Empire donde están alojados los trabajadores contratados en España.

El resultado de mi visita no pudo ser más satisfactorio pues los alojamientos son amplios y bien ventilados y en cuanto á la limpieza no dejan nada que desear, desde luego que baldean todas las semanas, se barren diariamente y dos veces á la semana se les pasa el lampazo.

Se le dan á los trabajadores tres comidas diarias, con carne las tres, y verduras como papas, garbanzos y agua con hielo. Tienen además los trabajadores buenos baños de duchas.

Como los alojamientos tienen todas las aberturas forradas con tela de alambre que permite el libre acceso del aire; pero que impide la entrada de los mosquitos, tienen los trabajadores las mayores probabilidades de evitar tanto la fiebre amarilla como las palúdicas.

Y que deben estar satisfechos los trabajadores del trato que reciben lo comprueba el hecho de que hasta la fecha no se ha recibido en este consulado ninguna queja de ellos.

Todo lo cual me es grato comunicarle para los efectos que puedan convenirle

Soy de Ud. Atto. y S. S.

El Cónsul de España

No entanto, algúns testemuños recompilados por Y. Marco Serra (1998)³¹ fan alusión a situacións de abuso de capataces e de autoridades da Canle, deficiente asistencia sanitaria, pésimas comidas, vivendas que nada tiñan que ver co prometido, etc. Todo iso ademais do nefasto tratamento e incomodidades padecidas durante a viaxe.

En abril de 1907, a Sociedade Española de Beneficencia informaba as autoridades españolas sobre a “situación real” na que se atopaban os emigrantes españois (Doc. Anexo 4) incorporados á obra canaleira, solicitando urxentemente a repatriación destes ou a reemigración a países con mellores ofertas. Esta Sociedade denunciaba tamén a falta de interese que manifestara o cónsul honorario I. Preciado, quen expoñía que se encargara da representación de España por puro compromiso. A denuncia estendíase ao cónsul de Colón, a quen acusaba de fomentar a emigración a través da transmisión de

31. Información recompilada na súa investigación baseada na análise de contido dos xornais publicados en Madrid e titulados *El Liberal* e *El Socialista*, baleirados de 1906 ata 1909.

informes que eloxiaban os traballos da Canle. A petición realizada pola Sociedad Española de Beneficencia de Panamá era clara: “mande inmediatamente un Cónsul de carrera, con condiciones e instruccións bastantes, [...], toda vez que nosotros somos impotentes”.

A resposta do Goberno español, con data do 27 de xuño, comunicaba a ordenación dunha investigación ao cónsul de Colón, o mesmo que se atopaba a soldo dos americanos³².

Pola súa banda, a Comisión da Canle de Panamá facía as súas xustificacións (Doc. Anexo 5) con respecto ás protestas feitas polas autoridades delegadas polo Goberno español en Panamá e demais representantes da colectividade española. A Comisión alegaba terlle dado un “trato preferencial” á cuadrilla de traballadores españois. Para reflectir a postura dos responsables norteamericanos ante a protesta sobre os despedimentos improcedentes e a rebaixa de salario percibido, extraemos un pequeno fragmento de certas aclaracións feitas pola Comisión ao cónsul de España en Panamá, D. Juan Potous, en abril de 1909:

Hasta ahora la Comisión no ha seguido este procedimiento con los trabajadores contratados en España, es decir, que cuando éstos no prestaban servicios satisfactorios ó decidían abandonar el trabajo para el que habían sido contratados, y para el cual eran necesarios, se les permitía conservar su papeleta especial de trabajo como obreros contratados, con derecho á 20 centavos de moneda americana (40 centavos plata) por hora, con libertad para obtener empleo en cualquier parte del Canal, al mismo tipo de salario, no obstante el hecho de no haber dado previamente satisfacción conforme á dicho tipo de salario. En otros términos, los hemos tratado con más lenidad que la requerida por los contratados y con más benevolencia que a nuestros empleados americanos.

De calquera xeito, o asunto traspasou as fronteiras do Istmo, entrando no xogo o Centro Gallego e o Casino Español da Habana. A Directiva do Centro Gallego, tras as nulas actuacións das autoridades españolas, decidiu enviar a Panamá dous comisionados para investigar a situación lamentable pola que estaban pasando os obreiros españois en xeral e os galegos en particular, segundo informacións publicadas na prensa. Á súa volta, os Sres. Luis C.

32. Vid. Olarte Hervias, Antonio: “Los primeros 75 años de la Sociedad Española de Beneficencia”, en *Sociedad Española de Beneficencia de Panamá: Publicaciones Previas a la Conmemoración del Centenario*. Sociedad Española de Beneficencia, 25 de xullo de 1984, Panamá.

Guerrero³³ e José G. Lorente emitirían, a través dun informe (Doc. Anexo 6, 7, 8 e 9), as súas valoracións, tras visitar a Zona da Canle e inspeccionar o contorno dos obreiros. De feito, o informe resaltaba o trato satisfactorio recibido polos traballadores españois, recollendo testemuños persoais que acreditaban o gozo dos servizos prestados pola compañía estadounidense, como son o bo estado das vivendas, a asistencia sanitaria ou a alimentación³⁴.

Tamén podemos sinalar o escrito de 1908, dirixido ao ministro de Estado das autoridades da Legación de España en Lima (Doc. Anexo 10). Nel pódese contemplar como algúns, por vontade propia ou por despedimento, chegaban á Legación en busca de axuda.

ALGUNHAS CONSIDERACIÓNS FINAIS

Para saber o grao de fiabilidade da información procedente de distintas fontes, é necesaria unha análise documental máis exhaustiva, tendo en conta variables como a evolución das obras en canto á adecuación de servizos para os empregados, o ano concreto no que se producen as queixas ou os informes positivos, o réxime utilizado na dinámica de supervisión das obras³⁵, os lugares onde se concentran os feitos (uns 30 poboados), os capataces á fronte das cuadrillas, informes en que se describen os feitos (redución salarial, cambio de actividade, historias clínicas, castigos, menús semanais, sistemas de potabilización de augas segundo o lugar con datas de instalación, etc.), as diferenzas reais entre o sistema de contratación realizada pola Comisión directamente e o recrutamento deses traballadores que chegaron por conta propia á “Canal Zone” en busca dun contrato, etc. Esta tarefa de recompilación

33. Luis Cajete Guerrero era natural de San Mamede de Grañas do Sor (Mañón). En 1892 foi elixido consiliario da directiva da Sociedad de Beneficencia Naturales de Galicia. Foi socio de mérito do Centro Gallego, do que tamén ocupou en 1910 a 2.ª vicepresidencia honoraria. Foi presidente interino do Centro Gallego, así como vicepresidente en dúas etapas e secretario da Caixa de Aforros do Centro desde a súa fundación.

34. Só se dá parte dalgúns queixas por parte dos traballadores españois hospitalizados en canto á preparación das comidas “á americana”, que non eran do seu agrado. Por outra banda, tamén informan da necesidade da utilización de auga filtrada ou “condensada” por parte de todos os traballadores, sen distinción de categorías; pois a maioría deles bebían a auga directamente do río, o que resultaba perigoso para a saúde por motivos que obviamos. Ademais destas dúas razóns, os comisionados falan da falta de comunicación debida ao descoñecemento do idioma polas dúas bandas; é dicir, nin os obreiros españois sabían falar inglés nin os seus superiores o castelán dun modo fluído, o que repercutía negativamente á hora de impoñer sancións por faltas ou delitos, moitas veces inxustas por non poder xustificarse e entenderse correctamente. Deste modo, en numerosas ocasións pagaban xustos por pecadores.

35. Algunhas fontes fálannos de que Goethals impuxo un réxime militar na dinámica de traballo das obras.

de datos resulta moi laboriosa e dificultosa. Sobra dicir que non poucos aspectos da vida na Canle están aínda sen abordar, tales como por exemplo: a participación dos galegos nas folgas e mobilizacións obreiras ou o papel das mulleres que ata alí chegaron. A intención era simplemente facer unha aproximación para un mellor coñecemento da realidade vivida por aqueles emigrantes que se embarcaron na aventura ístmica. De todos os xeitos, os datos cos que contamos quedan aí co fin de servir de punto de partida para facilitar unha posible ampliación de coñecementos cara ao descubrimento do verdadeiro papel representado pola emigración galega en Panamá durante a construción da descomunal e admirable obra de enxeñaría que aínda hoxe non deixa de sorprenden aos seus visitantes.

Resaltamos, pois, a importancia que cobra o coñecemento desta parte da realidade social da emigración galega de principios do século xx, que, aínda que é menos cuantiosa, si resulta interesante.

ANEXO 1

**Emigración á Colón
(PANAMÁ)
Con el importe del Pasaje adelantado
POR LA COMISIÓN DEL
Canal de Panamá
Para Hombres de 25 á 45 años de edad
Que deseen ir á trabajar en la apertura del canal de Panamá
con arreglo a las condiciones que se detallan en este folleto
1906
Establecimiento Tipográfico Herbert Clarke
338, Rue Saint-Honoré, París**

Datos referentes al Canal de Panamá

Varias han sido las empresas que pretendieron llevar á cabo la gigantesca obra del Canal de Panamá, que unirá el Océano Atlántico con el Pacífico, haciendo así desaparecer límites geográficos que proporcionará al comercio de todo el mundo incalculables ventajas. El comercio debe triunfar siempre; para él no debe haber límites, pues no solamente da vida á los pueblos sino que engrandece á las naciones.

Por eso el Gobierno Norte Americano, comprendiéndolo así, teniendo en cuenta la ineficacia de los esfuerzos de las diferentes Compañías, que pretendieron unir el Oriente con el Occidente, y que no han podido conseguirlo por falta material de recursos, el Gobierno Norte-Americano repetimos, como consecuencia de la posición geográfica de su territorio, no ha vacilado en bien del comercio y la civilización del mundo, en aprobar la legislación necesaria para prestar su crédito y su auxilio á una obra tan costosa y trascendental.

En virtud pues de lo expuesto, y bajo una Ley aprobada el 28 de Junio de 1902, el Gobierno de los Estados Unidos de América ha adquirido ciertos derechos y propiedades en el Istmo de Panamá, mediante la cantidad de 280.000.000 de pesetas, con objeto de dar el mayor impulso á los trabajos para la apertura del Canal de Panamá.

Las dimensiones del Canal de referencia son las suficientes para que por él puedan navegar los vapores más grandes del mundo.

Ninguna nación queda excluida ha hacer uso de dicho Canal.

Para llevar á feliz término todos los trabajos de esta obra colosal el Gobierno de los Estados Unidos ha nombrado una comisión que se titula <Comisión del Canal de Panamá>.

Esta Comisión, despues de un estudio bien meditado del asunto, acordó antes que ninguna otra cosa, la construcción de bonitas é higiénicas casas para obreros, amplios y cómodos hoteles en donde se les servirán las comidas á los mismos, instalación de servicio de agua potable en todos los departamentos y cuya abundancia satisfará todas las necesidades de la higiene, á las cuales tiene perfecto derecho todo ciudadano.

La Comisión sabe perfectamente que la falta de salud no es compatible con el trabajo, y por lo tanto, ha puesto todo el cuidado é interés, en que, tanto en la zona de terreno adquirida por el Gobierno, como en la parte en donde se efectuan las obras del Canal, se realizaran importantísimos trabajos encaminados á sanear dicho territorio habiendolo conseguido despues de gastar con tal objeto cerca de 150.000.000 de pesetas.

La Comisión citada, no ha escatimado medio alguno en poner en inmejorables condiciones de comodidad é higiene las viviendas y hoteles destinados á los obreros y de ello podrá hacerse una idea el lector por los grabados que ilustran el folleto.

En la zona de terreno adquirida por el gobierno Norte americano, se establecieron 17 pueblecitos cuyas modernas construcciones pintadas de blanco y dotadas de abundante agua potable, retretes modernos, baños, etc., etc., hacen que el aspecto de estos pueblecitos sea muy pintoresco y de un conjunto hermoso.

Hay fábricas de hielo, y servicio de carros refrigeradores, entre Colón y Panamá.

Todos estos trabajos que pudiéramos llamar preliminares, los ha llevado á cabo la referida Comisión, desde mediados del año 1902 á principios de 1905 con un gran éxito, ascendiendo el importe de dichas obras de instalación á cerca de 150 millones de pesetas como ya dijimos en otro lugar de este libro.

La comisión no ha querido llevar á las obras del canal grandes contingentes de obreros sin tener antes preparados los cómodos é higiénicos alojamientos que hoy existen.

El clima que se disfruta en el Istmo es muy parecido al de Cuba, produciendo su suelo los mismo frutos que produce la muy fértil Isla de Cuba.

Los meses de lluvia suelen ser allí de Mayo á Octubre y los restantes de tiempo seco.

Todas las grandes obras del Canal son en la parte montañosa del centro del Istmo á una elevación sobre el nivel del mar de 100 á 300 piés, y como consecuencia de esta altura, los vientos de los dos mares se dejan sentir á todas horas.

Lo hecho ya en el Canal ha demostrado que las dificultades higiénicas y sanitarias han sido vencidas fácilmente, así como las de organización y construcción, pues actualmente se encuentran trabajando allí 30,000 obreros que gozan de buena salud y reciben muy buenos sueldos, teniendo además casa, médico y medicinas completamente gratis.

Los Estados Unidos han proporcionado un gran número de obreros; Francia ha enviado también una gran cantidad de trabajadores, é Inglaterra también ha facilitado muchos brazos para la obra, pero todavía se precisan muchos más.

Tan importantísima parte desempeñan las escuadras mercantiles en el desarrollo y porvenir de las naciones, que ninguna puede considerarse sin interés en la construcción de esta gran vía artificial que en breve unirá, con facilidad el Oriente con el Occidente, viéndose así realizada, la gran obra, que tantos siglos ha sido el sueño de las naciones comerciales.

Entre los 30.000 obreros que actualmente trabajan en las obras del Canal hay un contingente de más de 1500 trabajadores españoles³⁶. Estos obreros se encuentran muy satisfechos, puesto que disfrutan de buena salud y ganan, por su trabajo de pico y pala, de 10 á 13 pesetas diarias. Están contentísimos y no solamente pueden enviar dinero á sus familias, sino que algunos desean llevarlas allá.

La carne y demás comestibles para los obreros la compra en grandes cantidades la Comisión en los Estados Unidos ó en alguno de los puertos de Panamá, haciendo el servicio de transporte de víveres por medio de trenes especiales diarios. Así, pues, los obreros disfrutan todos los días del mejor alimento que se puede comprar, perfectamente fresco y sano.

Las ropas y otros artículos que los obreros precisen, pueden adquirirlas en los comercios establecidos por La Comisión á precios sumamente económicos.

Para esto La Comisión hace importantes compras de ropas, etc., etc. en los grandes centros fabriles de los Estados Unidos, y envía las mercancías á los Puertos de la República de Panamá por sus propios vapores, dándose muchas veces el caso, de que, algunos artículos se venden á precios más baratos á los obreros, que al que se venden en las poblaciones Norte Americanas.

36. Nun informe sobre as obras da Canle (extraído da obra de Eduardo Vicenti: *Estudio sobre emigración: guías especiales para América y Argelia*. Madrid: Imprenta de los Hijos de M.G. Hernández, 1908) proporcionáanse os datos seguintes: "entre los 42.000 que actualmente trabajan, hay 5.353 españoles, que han ido desde el 3 de Febrero de 1906 hasta el 11 de Octubre del corriente año, habiéndose marchado unos 700 á otras Repúblicas sud-americanas por tener allí parientes ó amigos; ...." (calculamos cara a finais de 1907).

En los pueblecitos ya citados hay muchos comercios del país, además de los instalados por la comisión, y el obrero puede hacer sus compras en donde más le convenga.

Existen también bastantes cantinas y cafés del país, en donde los trabajadores pueden comer por su cuenta, en el caso que les convenga más que hacerlo en los hoteles instalados por la repetida Comisión.

Hoy, el idioma que predomina en Panamá es el español, así como igualmente las costumbres.

Varias son las naciones que muestran verdadero empeño en establecer allí su idioma y su comercio.

Los trabajos del Canal de Panamá se calcula que durarán de seis á ocho años y las obras costarán unos 2.500 millones de pesetas.

Los obreros tienen costumbre de destinar algunas horas á recreo, dedicándose á juegos propios de su país.

Además, hay conciertos, juegos de pelota, y otras distracciones.

Todos los obreros que acepten las condiciones mediante las cuales son admitidos para trabajar en la apertura del Canal de Panamá, deben tener presente que no van contratados por ninguna Empresa ni Compañía particular, sino que La Comisión de referencia ofrece y garantiza al obrero, las condiciones que más adelante se detallan.

CONDICIONES EN QUE SERÁN ADMITIDOS LOS OBREROS QUE DESEEN IR Á TRABAJAR EN LAS OBRAS DEL CANAL DE PANAMÁ

- 1) Los obreros tendrán que ser de constitución robusta, y sanos, y el trabajo que allí desempeñen será de pico y pala.
- 2) La Comisión, adelanta al obrero que quiera aceptar el empleo, y no tenga para el viaje, todo el coste del pasaje desde el punto de embarque hasta el de destino, descontándole el pasaje sin interés alguno á razón de 4 dollars mensuales, ó sean pesetas 24, hasta cubrir la cantidad de ptas. 250, á que asciende el importe de dicho pasaje.
- 3) Si el emigrante desea satisfacer su pasaje desde el punto de embarque, hasta el de destino, tendrá que abonar 250 pesetas á la Compañía de Vapores por tal concepto.
- 4) El obrero trabajará 10 horas diarias, ó sean desde las 6.30 á las 11.30 de la mañana y desde la 1 á las 6 de la tarde.
- 5) El jornal será á razón de 20 centavos moneda Americana por hora viniendo á resultar un jornal diario de dollars 2.00 ó sean pesetas 11.00, al cambio actual.
- 6) Si los obreros trabajan algún domingo, se les abonará por cada una de las horas de trabajo á razón de 30 centavos por hora, moneda Americana, resultando un jornal de ptas. 16.00.

- 7) El pago de los jornales se efectúa por quincenas.
- 8) A los obreros que lo deseen, la Comisión les facilita tres buenas comidas con carne al día á razón de 40 centavos moneda Americana diarios, ó sean ptas. 2'40, pero sí el obrero quiere comer por su cuenta en donde más le convenga, ningún inconveniente hay para ello.
- 9) Los trabajadores tendrán completamente gratis la casa que habiten, cuyos departamentos están instalados con toda la higiene.
- 10) En caso de enfermedad, el obrero será perfectamente atendido, siendo también gratis el hospital, médico y medicinas.
- 11) Los obreros serán conducidos de los pueblos al trabajo, y viceversa, en trenes especiales, siendo este servicio de ferrocarriles, enteramente gratuito también.
- 12) Los trabajos del Canal se calcula que durarán de seis á ocho años, y por consiguiente, los obreros tendrán trabajo durante el tiempo que les convenga pues al aceptar este empleo no se impone deber alguno al obrero, de quedarse tiempo fijo.
- 13) Todos los obreros tienen la obligación de bañarse diariamente, en los departamentos destinados al efecto, los cuales están instalados en la proximidad de las casas que habiten.
- 14) No podrá embarcar por cuenta de la Comisión ningún obrero que tenga menos de 25 años, ni que pase de 45.

La Comisión del Canal de Panamá, encargada de las obras.

LA COMPAGNIE GÉNÉRALE TRANSATLANTIQUE

Sobradamente es conocido por todo el mundo el nombre de esta poderosa Compañía de vapores correos.

El renombre y justa fama de los buques de la *Compagnie Générale Transatlantique* ha conseguido, la preferencia que se la concede la confianza que á todos inspira, la seguridad y rapidez en sus viajes, la precisión en sus recaladas y el magnífico trato que á bordo de sus vapores se dá á los pasajeros, la otorgan el título de *superior* y *mas acreditada*, entre las muchas que hacen la travesía de las Américas.

La *Compagnie Générale Transatlantique* tiene constantemente en esta línea de Colón hermosos y rápidos vapores correos, cuyos viajes son efectuados con regularidad.

Las literas de tercera clase son muy cómodas y ventiladas y sus magníficas cubiertas de paseos son sumamente espaciosas.

Las comidas que á bordo de estos grandes vapores se sirven, son bien condimentadas y siempre variadas.

El viaje hasta Colón es amenísimo, pues los vapores hacen escala en varios puertos de la América Central, muy visitados por gran número de turistas que van allí á admirar bellezas.

DETALLES QUE CONVIENE CONOCER A LOS SEÑORES PASAJEROS

Los niños menores de tres años (uno solo por familia) que se dirijan al puerto citado no satisfarán pasaje alguno; si hay mas de uno menores de tres años, así como los de esta edad hasta los ocho pagarán cuarto de pasaje y los de ocho años á doce medio, pagándole entero los de doce años en adelante.

Cada pasajero tiene derecho al transporte gratuito de 150 kilogramos de equipaje, correspondiendo la proporción de peso á los medios y cuartos pasajes.

Todos los obreros que deseen aceptar este empleo con arreglo á las condiciones detalladas en este folleto pueden arreglar el pasaje en la casa de Monsieur L. DESBOIS, 16, Place de la Bourse, Bordeos (ó 9, Rue de Rome, Paris).

Monsieur DESBOIS dará tambien todas los demas detalles que se precisan y reservará litera para los que piden con anticipacion.

Todos los pasajeros se presentarán en esta casa lo mas tarde el dia antes del 26 del mes respectivo, fecha señalada para la salida del vapor.

Se suplica á los señores pasajeros que deseen embarcar, se sirvan avisar á esta Agencia con la mayor anticipación posible, para que se les reserve litera, de lo contrario será fácil que, cuando se presenten á embarcar, sin previo aviso, sea tarde para obtener cabida, y tendrán que esperar al vapor siguiente.

ANEXO 2

Real decreto (12 Noviembre 1908) sobre emigración á Panamá.-

EXPOSICIÓN.- Señor: El Consejo Superior de Emigración, en la sesión en pleno que celebró el día 31 de Octubre último, acordó por unanimidad, y en uso de las facultades que le conceden los artículos 15 de la Ley de 21 de Diciembre de 1907 y 18 del Reglamento, proponer al Gobierno que se prohiba temporalmente la emigración á Panamá, fundándose para ello en razones poderosas, cuyo valor no es posible desconocer.

La insalubridad del Istmo es, en efecto, de todos conocida; pero según informes recibidos, entre los que figuran los de nuestros Agentes consulares, parece que en estos últimos ha aumentado en proporciones alarmantes, y el paludismo hace verdaderos estragos en toda la zona, en la que no están inmunes ni aún siquiera aquellas personas acostumbradas á vivir en los climas tropicales, en un solo día del mes de Junio del pasado año había en los hospitales de la zona 4.000 enfermos de todas las nacionalidades atacados por aquel mal, y es claro que, si de él no se libran ni los mismos trabajadores procedentes de las Antillas y comarcas parecidas, nuestros emigrantes, pertenecientes en su mayoría á las mesetas frías de la Península, están doblemente expuestos a contraer la enfermedad, para ellos casi siempre de fatales resultados.

Agrava esta situación el hecho de no existir convenio internacional respecto de los accidentes de trabajo, que en el Canal son de una frecuencia lamentable, y por eso, aquellos de nuestros compatriotas que han tenido la desgracia de inutilizarse parcial ó totalmente, se ven abandonados y sin medio alguno de ganar sustento.

Si á esto se agrega que la Compañía se reserva el derecho de admitir y despedir los obreros; que en Panamá no hay agricultura ni industria ni más ocupación para las clases obreras que los trabajos del Canal; que los obreros que enferman son sustituidos inmediatamente, dejándoles en la imposibilidad de encontrar recursos, y que á nuestros emigrantes, como es natural, les es difícilísimo trabajar á las órdenes de personas que no les hablan más que en lengua extranjera, se comprenderá el fundamento de las razones que han tenido el Consejo Superior de Emigración para adoptar el acuerdo á que se ha hecho referencia, y el Gobierno para proponer á V.M. la prohibición temporal de la emigración a Panamá.

En vista de ello, el Ministerio que suscribe, de acuerdo con el Consejo de Ministros, tiene la honra de someter á la aprobación de V.M. el siguiente proyecto de decreto.

Madrid 11 de Noviembre de 1908.- Señor: Á L.R.P. de V.M., Juan de la Cierva Peñafiel.

REAL DECRETO

A propuesta del Ministro de la Gobernación, de acuerdo con Mi Consejo de Ministros,

Vengo en decretar los siguiente:

Artículo 1.º Con arreglo a lo determinado en el art. 15 de la Ley de 21 de Diciembre de 1907, se prohíbe temporalmente la emigración a Panamá.

Art. 2.º A partir de la publicación de este decreto, las Compañías navieras y sus consignatarios no podrán expedir billetes de emigración á Panamá. Los que contravinieren este precepto serán castigados á lo que disponen los capítulos VI de la Ley y VII del Reglamento mencionado.

Art. 3.º Las Autoridades gubernativas, las Juntas locales de Emigración y los Inspectores de Emigración velarán especialmente por el cumplimiento de lo dispuesto en este decreto.

Dado en Palacio á doce de Noviembre de mil novecientos ocho.-

ALFONSO.- El Ministro de la Gobernación, Juan de la Cierva y Peñafiel.

BOLETÍN DEL CONSEJO SUPERIOR DE EMIGRACIÓN. AÑO I (1909), NÚM. 1.

ANEXO 3

En la sesión celebrada por la Sección Primera de este Consejo de Superior, el día 22 de Noviembre último, se dió cuenta de varias denuncias relativas á la infracción del Real decreto del 12 de Noviembre de 1908, por el cual quedo prohibida la emigración española á la República de Panamá.

Según las denuncias aludidas, los medios de que se valen los infractores consisten en proveerse de billetes de pasaje para Costa Rica, desembarcar en cualquier otro puerto inmediato ó de fácil comunicación con el de Colon, ó en último caso hacer el viaje hasta Puerto Limón y desde allí marchar á la República citada.

Teniendo esto en cuenta la Sección, para evitar que tales infracciones puedan repetirse, ha acordado citar las siguientes instrucciones, á que deberán atenerse los Capitanes de los buques autorizados para el transporte de emigrantes que realizan viajes á aquellas costas:

1º El Capitán no consentirá que emigrante español alguno desembarque en Colon y hará presente al pasajero la prohibición impuesta por el Real decreto citado antes, y si no obstante esta oposición el emigrante solicitara de las autoridades locales que se facilitara su desembarco y reclamase su auxilio para efectuarlo, el Capitán pondrá el hecho en conocimiento del Cónsul español para que adopte las medidas que estime oportunas.

2º Se prohíbe á los Capitanes de los buques autorizados que admitan á bordo, para continuar su viaje á Colon, á los emigrantes que haya conducido en el mismo viaje hasta un puerto extranjero al que no está prohibida la emigración.

Lo que en cumplimiento del mencionado acuerdo comunico á usted para su conocimiento, y traslado á los Capitanes de los buques autorizados para el transporte de los emigrantes de la Compañía por usted representada.

Dios, etc.- El Presidente, J. Alvarado

A los representantes de las Compañías navieras autorizadas.

BOLETÍN DEL CONSEJO SUPERIOR DE EMIGRACIÓN. AÑO II (1910), NÚM. 22.

CIRCULAR SOBRE EMBARQUES Á COMARCAS Á LAS QUE SE ENCUENTRA PROHIBIDA LA EMIGRACIÓN.

ANEXO 4

Excmo. Señor:

El Presidente y Secretario de la Sociedad Española de Beneficencia, en nombre y representación de la Colonia Española residente en esta ciudad tienen el honor de exponer a V. E. lo siguiente:

En junta general celebrada el 1º del actual, se acordó elevar instancia al Gobierno de S. M., en sentido de protesta, con motivo de la situación en que se encuentran nuestros compatriotas en los trabajos denominados "Canal de Panamá".

La emigración fomentada en España por Agentes particulares de los Estados Unidos de Norteamérica, constituye, en nuestros tiempos, según nuestro criterio, la inmoralidad mayor que puede concebir la mente humana, puesto que aprovechándose de la ignorancia de nuestros obreros, se les induce inicua y halagadoramente, con halagadoras esperanzas, a sacarlos de la Madre Patria y traerlos a un país de por sí malsano.

Esta Sociedad, preocupada hondamente por la triste situación de esos desgraciados, y con el fin de poder informar a V.E., nombró una comisión para que hiciera una visita a toda la Zona del Canal, cuyo trabajo, a la par que laborioso, ha servido para ilustrarnos sobre los más pequeños detalles, y nuestros sentimientos de humanidad y patriotismo se rebelan ante el hecho de saber que los españoles son tratados con menos consideración que los negros, que se les castiga sin piedad, siendo los trabajos fuertes de por sí, obligándoles a hacer más de lo que razonablemente pueden y administrándoles alimentos de muy ínfima calidad, y que así mismo se les condena por una bagatela cualquiera a crecidas multas o su equivalente en trabajos forzados, durante cuyo tiempo no reciben más alimentos que pan y agua, ni se les da salario alguno; además, para que el castigo sea más horrible, llevan atada al pié derecho una cadena de cuatro metros de longitud que está sujeta por el otro extremo a una bola de hierro de bastante grueso, como si hubieran cometido el más grave de los crímenes.

Este relato, hecho a la ligera, pero exacto, será suficiente para que el Gobierno Español prohíba terminante la emigración a los referidos trabajos del Canal de Panamá, y que tome las medidas necesarias para que sean repatriados los que deseen volver a España, y a los demás se les facilite los medios para salir de aquí, aunque sea a otra república cualquiera.

Esta Sociedad, inspirada en los sentimientos que sirvieron de base a su fundación, se encuentra en la mejor disposición a fin de proteger a sus compatriotas hasta donde sus facultades alcancen, toda vez que el Señor Cónsul honorario, don I. Prezado, debido a sus múltiples obligaciones, no le es

posible, en la mayoría de los casos, proceder como creemos fuera su deseo, y mucho más en atención a que, según dice públicamente, él se encargó de la representación de España por puro compromiso, y que a pesar de haber escrito repetidas veces al Excmo. Señor Ministro de Estado negándose a aceptar el cargo, el Gobierno lo nombró; de donde se deduce que habiendo sido nombrado en contra de su voluntad no sería extraño cualquier evasiva en el cumplimiento de sus deberes, en el caso que llegara a suceder.

Por otra parte, el Cónsul que se encuentra en Colon, también es honorario, y además ha contribuido bastante a fomentar la emigración por medio de una carta autorizada por él, elogiando los trabajos del Canal y las condiciones del clima, que sirve de encabezamiento al Cuaderno de propaganda publicado en idioma italiano.

Dicho esto lo creemos suficiente para su relevo inmediato, por haber ayudado a los Americanos con su carta, a traer aquí expediciones de hombres que si hubieran sabido la verdad, jamás habrían venido. Por último, creemos necesario, y suplicamos al Gobierno de nuestra Nación, mande inmediatamente un Cónsul de carrera, con condiciones e instrucciones bastantes, dado lo excepcional de las circunstancias, toda vez que nosotros somos impotentes, por nuestro carácter particular, para solucionar y dar ayuda a nuestro compatriotas en los múltiples casos que se nos presentan diariamente.

Hemos esperado hasta este mes en la creencia de que el nuevo Cónsul vendría en el vapor que llegó a Colon el día 6 del corriente, mas, en vista de que así no ha sucedido, ni se tiene noticia de su venida, damos este paso por considerar que es el más apropiado para conseguir que el derecho de los españoles, como ciudadanos extranjeros, sea respetado en la Zona del Canal, de la misma manera que se respeta el de los súbditos de las demás naciones.

Dios guarde a V.E. muchos años
Panamá, 22 de abril de 1907

El Presidente
Santos Jorge

El Secretario
Carlos Apéstigui

INSTANCIA DA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE BENEFICENCIA DIRIXIDA AO PRESIDENTE DO CONSEJO DE MINISTROS, EN MADRID, CON DATA DO 23 DE ABRIL DE 1907³⁷

37. Archivo General de la Administración de Alcalá de Henares. Documento facilitado pola investigadora e documentalista do Arquivo da Emigración Galega María Teresa García Domínguez.

ANEXO 5

Los españoles en Panamá.- El señor Cónsul de España en Panamá, en despacho núm. 60, dice también á dicho Ministerio lo que sigue:

“Continuando mis periódicas informaciones acerca de la situación de los españoles en la Zona del Canal, tengo el honor de participar á V.E. que aquélla no ha sufrido variación apreciable. Terminada ya la estación seca, única saludable en esta región, con las lluvias han comenzado las enfermedades de nuevo en nuestra colonia, y por tanto por esta causa, como por el disgusto que reina entre los trabajadores, con motivo de los frecuentes despidos de obreros, son muchos los que se retiran de la Zona, unos para España y otros con dirección á las Repúblicas Sudamericanas.

En lo que va transcurrido de este mes, han salido de aquí más de seiscientos obreros españoles, cuyo número aumentará en los meses venideros, porque las autoridades de la Zona los abruman con despidos y suspensiones en el trabajo, por motivos insignificantes ó sin ninguna causa.

A agravar la situación contribuirá, seguramente, la nueva disposición que han tomado aquellas autoridades, por la cual se rebaja el jornal á los obreros que á juicio de sus superiores lo merezcan.

Adjunto remito á V.E. original de la comunicación que con este motivo me ha remitido el Presidente de la Comisión del Canal Itsmico, á la que me he contestado mostrando mi incorfomidad con aquella medida, pues como su capataz, por razones de mal entendida disciplina, ha de ocurrir á diario el caso de rebajas en el total de los jornales, con violación del contrato y con evidentes abusos de los capataces contra los obreros. Ni la situación de los abusos en el Canal es, pues, satisfactoria, ni hay esperanzas de que mejore por las razones antes dichas.”

El documento á que se refiere la anterior comunicación, es el siguiente:

“Comisión del Canal del Istmo Culebra.
Zona del Canal, 17 de Abril del 1909

Sr. D. Juan Potous
Encargado de Negocios,
Cónsul de España en Panamá.

Muy señor mío:

Por la presente, tengo el gusto de llamar la atención de V.S. acerca de ciertos extremos relacionados con el empleo de trabajadores españoles contratados en España por representantes autorizados de la Comisión del Canal del Istmo en ciertas condiciones, iguales por lo general, y en cuanto

al procedimiento, á las observadas por los representantes de la Comisión al reclutar obreros en los Estados Unidos.

Respecto á los trabajadores españoles, no ha mediado contrato ni convenio en debida forma, pero la Comisión considera obligaciones contractuales las condiciones impresas, con arreglo á las cuales fueron aquellos transportados y se les había de dar trabajo a su llegada al Istmo.

Desde dichas condiciones han sido siempre cuidadosamente observadas, si bien es cierto que no se aplican á todos los obreros empleados en el Istmo de Panamá.

Sin duda, usted conocerá perfectamente las condiciones á que se hace referencia. En ellas se establece que el obrero deberá ser de constitución robusta, y que el trabajo será de pico y pala; que el coste del transporte lo adelantará la Comisión, reembolsándolo mediante descuentos mensuales de la paga del empleado.

En las condiciones se determinan las horas de trabajo, y se establece que el salario será al tipo de 20 centavos de moneda corriente americana (40 centavos de plata) por hora, con un minimum de nueve horas por día; que el trabajador podrá obtener las comidas á un precio determinado, y contará gratuitamente con habitación, hospital, transporte de ida y vuelta al tajo, etc., etc.

La Comisión ha tenido buen cuidado de que por su parte se cumplan escrupulosamente estas obligaciones, y si en algún caso, los españoles empleados por la Comisión, han tenido motivo justificado de queja, se ha puesto rápidamente remedio.

Por tanto, no pueden los obreros desconocer que al aceptar empleo en la Comisión, deben trabajar diligentemente y como mejor sepan, conducirse debidamente y alcanzar en todos los órdenes el nivel que se exige de un buen trabajador. La Comisión, pues, se propone cumplir minuciosamente todas sus obligaciones, pero desea asimismo hacer que sus obreros satisfagan cumplidamente sus deberes.

El único recurso que queda á la Comisión cuando alguno de estos "obrerros contratados" no se muestran dispuestos por cualquier razón á cumplir sus obligaciones, es el de declarar nulo el contrato de dichos obreros, recogerles la papeleta de trabajo y expedirles otra que les dé derecho a trabajar con un salario proporcionado á los servicios que son capaces de prestar.

Este es exactamente el mismo procedimiento que ha seguido siempre la Comisión respecto de los súbditos americanos, obreros diestros ó inexpertos, reclutados en los Estados Unidos y enviados al Istmo con un convenio en que se les asegura un salario de primera.

Esto obliga al empleado á prestar los servicios equivalentes, siendo práctica de la Comisión, cuando el trabajo de un empleado americano decae de

la norma fijada con arreglo á su salario, anular su contrato, y bien prescindir por completo de su empleo ó expedirle un nuevo contrato á un tipo de salario inferior, proporcionado al valor de los servicios que el obrero puede ó quiere prestar.

Hasta ahora la Comisión no ha seguido este procedimiento con los trabajadores contratados en España, es decir, que cuando éstos no prestaban servicios satisfactorios ó decidían abandonar el trabajo para que habían sido contratados, y para el cual eran necesarios, se les permitía conservar su papeleta especial de trabajo como obreros contratados, con derecho á 20 centavos de moneda americana (40 centavos plata) por hora, con libertad para obtener empleo en cualquier parte del Canal, al mismo tipo de salario, no obstante el hecho de no haber dado previamente satisfacción conforme á dicho tipo de salario. En otros términos, los hemos tratado con más lenidad que la requerida por los contratados y con más benevolencia que a nuestros empleados americanos.

Esto no es justo ni equitativo, respecto de nuestros empleados americanos, y además este trato benévolo ha inducido á algunos obreros españoles contratados a aprovecharse de la consideración que se les guarda, reduciendo deliberadamente el rendimiento de su trabajo; de modo que, al presente, todos los inspectores y capataces está acordes en la opinión de que el trabajo de nuestros obreros contratados á 20 centavos (40 centavos plata), es hoy mucho menor que hace un año.

Además de esto, se me ha dado aviso de varios casos que indican cierta tendencia general á los trabajadores contratados hacia la insubordinación; que las órdenes de los capataces y demás encargados no son recibidas con respeto ni ejecutadas conforme requieren las necesidades del trabajo; que la lenidad de que se ha hecho mención, ha creado y alimentado entre los obreros la idea de que mientras se les permita conservar sus papeletas especiales, es indiferente que se les despida ó no, y no importa hasta qué punto ejecutan las órdenes de sus superiores; y que los obreros contratados abandonan á diario las brigadas y recorren las obras en busca de lugares en donde creen que el capataz es más benévolo ó el servicio más fácil.

La situación es grave y debe ser resuelta con prontitud. He referido á usted extensamente el asunto, para que como representante de los súbditos españoles del Itsmo, vea exactamente la situación existente y se entere por adelantado de las disposiciones que pienso tomar respecto á dichos empleados.

Mis puntos de vista y mis propósitos, son los siguientes:

1.º Que las condiciones que rigen para los obreros españoles contratados, requieren que el obrero preste servicios satisfactorios, correspondientes al tipo de su salario, que se de 20 centavos de moneda de los Estados Unidos (40 centavos plata) por hora.

2.º Que en caso de que los servicios de estos obreros no sean satisfactorios, tocante al trabajo ó al comportamiento, es justo y conveniente tratarlos como se trata y se tratará a los súbditos americanos y empleados de la Comisión en circunstancias análogas.

3.º Que en cumplimiento de lo que precede, la Comisión, para realizar las obras en la forma económica dispuesta por la Ley, tiene el derecho y el deber de rescindir el contrato original de cualquier obrero, reduciendo su salario en la medida que corresponda al valor de sus servicios.

4.º Que no es necesario considerar ahora el conjunto de circunstancias que pudieran hacer desistir del empleo de obreros españoles contratados, sea cual fuere el tipo de su salario, puesto que estos casos serán relativamente escasos y se resolverán rápidamente.

En vista, pues, de los hechos y razones que preceden, tengo la honra de comunicar á usted mi propósito de interpretar los contratos de estos obreros en la forma susodicha, y que, por tanto, en caso de no ser satisfactorios los servicios ó el comportamiento de un obrero contratado por 20 centavos (40 centavos de plata), se le recogerá su papeleta especial y se le expedirá una nueva que le dé derecho á trabajar con un tipo inferior de salario, conforme á lo que él pueda o quiera ganar.

No dudo de que verá usted no sólo la justicia y conveniencia de estas medidas, sino la necesidad en que me hallo de tomarlas.

Me permito, pues, solicitar su amable cooperación, para que explique clara y detalladamente los puntos de vista de la Comisión á todos los súbditos de su país que vengan en concepto de “obreros contratados”.

El Cónsul de la Nación en Panamá, en despacho núm. 98, de 8 de Julio próximo pasado, dice al Ministerio de Estado lo que sigue:

“Continuando mis informaciones acerca de la situación de los españoles en la Zona del Canal, tengo el honor de participar á V.E. que aquella continúa siendo la misma que exponía en mi comunicación anterior acerca de este asunto.

Siguen las Autoridades de la Zona despidiendo obreros españoles por causas tan pequeñas como el faltar un día ó dos al trabajo unas veces, y sin causa otras, y como han puesto en vigor la orden de que dí cuenta á V.E. en mi comunicación anterior, han comenzado á rebajar los jornales á los trabajadores españoles.

Por estos abusos, nuestros compatriotas abandonan el trabajo del Canal, habiendo salido en los últimos dos meses más de 500 para las Repúblicas del Centro y Sudamericanas.”

INFORME DEL CÓNsul DE ESPAÑA EN PANAMÁ: (*Boletín del Consejo Superior de Emigración*. Año I (1909), núm. 7.

ANEXO 6

Los gallegos en Panamá

Conocedora nuestra sociedad el Centro Gallego de la Habana, de las constantes y alarmantes informaciones publicadas en la prensa sobre el maltrato que reciben en Panamá los obreros, y teniendo en cuenta que la mayor parte son gallegos, en Junta directiva celebrada la noche del día 23 del corriente acordó que vayan a la zona del Canal dos comisionados é investiguen la verdad de lo que se propala para en su caso hacer las reclamaciones que se crean oportunas.

El Centro acordó también invitar á las demás sociedades regionales á que imiten su conducta para que la acción de los españoles en Cuba aparezca más solidaria.

La actitud del Centro Gallego en el asunto de los obreros en el Canal de Panamá, no puede ser más laudatoria.

Haciendo caso omiso la regional institución del reciente informe del cónsul de España en Panamá, el cual aseguraba que nada había de cierto en cuanto se venía diciendo en la prensa, ha querido enterarse por ella misma de la verdad de las cosas, y ha decidido que dos comisionados especiales se dirijan a la zona del Canal é investiguen los hechos que tantas maldiciones hacen brotar de los pechos españoles para aquellos contratistas americanos que haciendo gala de sus innobles sentimientos, hacen publicar en la prensa juicios muy encomiásticos del obrero español, como único trabajador que puede soportar por su consistencia orgánica, amor al trabajo y dócil carácter, aquellas faenas que se les imponen, para luego de atraerlos por este medio, no sólo explotarlos en lo que al jornal se refiere, sino también abusar de ellos, tratándolos, no como personas, sinó como a animales cazados á lazo.

Es justo, ya que los funcionarios diplomáticos contribuyen á engañar al gobierno de nuestra patria, que los españoles de América contribuyamos de alguna manera á evitar aquel atropello y este engaño y esto es lo que conseguirá el Centro Gallego, con mayor éxito, si las sociedades hermanas á iniciativa tan noble y patriótica, como es de esperar que se asocien.

Sirvan estas líneas de excitación para que se adhieran á esta labor de auxilio en favor de nuestros hermanos que purgan en el Canal de Panamá, al mismo tiempo que sus propias torpezas, los inauditos vejámenes de los soberbios y desalmados constructores de aquella obra.

FOLLAS NOVAS: SEMANARIO CIENTÍFICO, LITERARIO Y DEFENSOR DE LA COLONIA GALLEGA. AÑO XII??, HABANA 27 DE OCTUBRE DE 1907, N.º 543.

ANEXO 7

Delegados á Panamá

El viernes salieron con dirección á Panamá, á bordo del vapor “Antonio López”, los Delegados del Centro Gallego y del Casino Español, nuestros estimados amigos Sres. C. Guerrero y D. José G. Lorente, con el exclusivo objeto de conocer sobre el terreno el trato que reciben los españoles en las obras del Canal de los contratistas de las mismas.

Una comisión numerosa del Centro Gallego y del Casino Español, acudió á despedir al muelle de la Machina á sus comisionados á la república panameña, testimoniando así las simpatías de que gozan ambos caballeros y de la confianza que inspiran para obtener un éxito, en su gestión, tan trascendental para los emigrantes españoles á las repúblicas americanas.

Un buen viaje le deseamos y que el éxito mas lisonjero corone sus trabajos en la pequeña república central.

FOLLAS NOVAS: SEMANARIO CIENTÍFICO, LITERARIO Y DEFENSOR DE LA COLONIA GALLEGA. AÑO XII, HABANA 5 DE ENERO DE 1908, N.º 553.

ANEXO 8

Los comisionados á Panamá

Hállanse ya entre nosotros, de vuelta de Panamá, los señores Guerrero y Lorente, comisionados por el Centro Gallego y el Casino Español de esta ciudad para enterarse minuciosamente del trato y condiciones en que se encuentran nuestros hermanos residentes en aquella República.

Los señores Guerrero y Lorente, que desde el día en que desembarcaron allá, trabajaron activamente por saber lo que había de cierto, toda la verdad indispensable para cumplir con la misión que ha sido confiada á sus conciencias, regresan satisfechos de sus averiguaciones personales y de cuantas gestiones hicieron para cerciorarse de los hechos narrados en la prensa.

Las autoridades panameñas recibieronlos con toda clase de miramientos afectuosos y ayudáronlos en los necesarios trabajos que tuvieron que hacer para conseguir lo que se propusieron.

Suponemos que hayan tratado ya, ante las respectivas juntas de gobierno que los ha comisionado, con toda amplitud de detalles la cuestión surgida en Panamá y que ellas á su vez hayan determinado la conducta que sea necesario seguir en lo sucesivo para evitar enojosas y molestas determinaciones.

Saludamos afectuosamente á los señores Guerrero y Lorente y les felicitamos por sus activas gestiones en pro de nuestros hermanos.

FOLLAS NOVAS: SEMANARIO CIENTÍFICO, LITERARIO Y DEFENSOR DE LA COLONIA GALLEGA. AÑO XII, HABANA 26 DE ENERO DE 1908, N.º 556.

ANEXO 9

LOS OBREROS ESPAÑOLES EN PANAMÁ

INFORME
EMITIDO POR LOS SEÑORES
LUIS C. GUERRERO
Y
JOSÉ G. LORENTE
COMISIONADOS POR EL "CENTRO GALLEGO"
Y "CASINO ESPAÑOL" DE LA HABANA

HABANA
IMPRESA Y PAPELERIA DE PAMBLA Y BOUZA
OBISPO NUMEROS 38 Y 35
1908

SEÑORES PRESIDENTES DEL CENTRO GALLEGO Y DEL CASINO
ESPAÑOL, DE LA HABANA.

Los que suscriben, designados para informar respecto á las condiciones en que se encuentran y trato que reciben los trabajadores españoles empleados en las obras del Canal de Panamá, tienen el honor de exponer lo siguiente como resultado de las investigaciones que han practicado.

Salimos de la Habana el día 3 de Enero del corriente año, y llegamos á Colón el día 9 del mismo mes.

El día 10 de Enero visitamos la sección del Canal nombrada "La Boca", en cuyo lugar examinamos los víveres y comida que se sirve á los obreros, y tuvimos oportunidad de ver trabajar á varias cuadrillas de obreros españoles, é interrogados el capataz de una de éstas, Mariano Mateo, de Barcelona, y los tarabajadores-peones Manuel Lence, de Oviedo, Santos Moral, de Mamuz, Burgos; el cocinero elegido por los mismos obreros, Tomás Linares, de Madrid y su ayudante Félix Yáñez, de Cartagena, Murcia, nos informaron que el trato que se les daba era sumamente satisfactorio.

Visitamos el Departamento de enfermería y allí encontramos varios trabajadores en observación y otros convalecientes con los cuales hablamos, manifestándonos que estaban satisfechos del cuidado y atenciones que se les dá. El enfermero de este Departamento es español y se nombra Guillermo Martínez, de Mieres del Camino, Asturias.

Este mismo día visitamos al señor Potous, Cónsul de España en Panamá, quien nos ofreció sus servicios para cuanto fuese necesario.

El día 11 visitamos al señor Presidente de la República, Dr. Amador, que nos recibió amablemente y nos significó sus deseos de que acudiéramos á él con respecto á cualquier particular que se nos ofreciese ya para nosotros mismos, ya por interés de nuestra misión, que pudiera relacionarse con su Gobierno, y nos encargó le remitiésemos copia del informe que se publicase como resultado de nuestra investigación. El Dr. Amador nos hizo saber su deseo é interés de atraer á su país inmigraciones por familias y preferentemente las de procedencia española.

Visitamos también al señor Ricardo Arias, Secretario de Relaciones Exteriores y al señor Gabriel Duque, Director del periódico *La Estrella*, de Panamá, los cuales nos recibieron y atendieron con mucha amabilidad y nos brindaron sus servicios.

El señor J.C.S. Blackburn, Gobernador de la Zona del Canal, se encuentra ausente y fuimos recibidos por su Secretario Mr. H. D. Reed, quien se nos ofreció incondicionalmente, y nos acompañó á las oficinas de Mr. Joseph Bucklin Bishop, Secretario de la Comisión de las obras del Canal; ambos señores se congratularon del objeto de nuestra visita, porque, dijeron, esperaban que daría por resultado concluir con los falsos rumores que acerca del trato que reciben los obreros en el Canal, publican algunos periódicos europeos, principalmente franceses, españoles é ingleses.

Mr. Bucklin Bishop, comisionó al señor José Garibaldi para que nos atendiese y nos facilitase cuantos datos deseáramos y nos acompañase á culaquier punto de la Zona si lo estimáramos necesario.

Mr. Bishop es la persona que atiende todas las reclamaciones y quejas del personal empleado en las obras del Canal y tiene á sus órdenes al referido señor Garibaldi, quien diariamente recorre la zona del Canal y recibe las quejas de los obreros, así como recoge todos los datos y noticias que se le sugieren acerca de la manera de mejorar las condiciones del trabajo. El señor Garibaldi habla el español perfectamente y es un joven activo y celoso en el cumplimiento de su deber.

Tan pronto dejamos la oficinas de Mr. Bishop circuló por toda la Zona del Canal la noticia de nuestra visita y el fin que allí nos llevaba: desde ese momento los Jefes de los diversos departamentos pusieron á nuestra disposición los medios necesarios para que visitásemos todos los campamentos españoles.

Mr. D.D. Galliard, Jefe del Canal, por sustitución, y Mr. Jackson Smith, miembro de la Comisión del Canal y Administrador General de los departamentos y alojamientos y subsistencias para obreros, nos auxiliaron muy eficazmente y encargaron al Supervisor del Departamento de Gorgona, Mr. C.T. Manning, que nos acompañase á todos los lugares que quisiéramos visitar.

El Dr. C. Gorgas, Jefe Superior de Sanidad, dispuso que sin restricción alguna se nos permitiese ver todos los Hospitales de la Zona, y nos rogó que le diéramos cuenta de cualquier deficiencia que notásemos y que le indicáramos lo que á nuestro juicio pudiera hacerse para mejorar la instalación y cuidados en favor de los enfermos, si ello fuera posible.

En otros hemos visitado el Hospital de Ancona (sic), que es el mayor y más importante de la Zona y en el que mayor número de españoles encontramos. Este Hospital, al igual que los de Culebra, Cristóbal y otros campamentos, es de madera y se encuentra emplazado en sitio apropiado y saludable. Todos ellos están rodeados de hermosos parques que les dan aspecto de quintas de recreo, más bien que de Casa de Salud.

Lo mismo los humildes obreros, que los Jefes de obras y sus familiares reciben en estos hospitales la asistencia más esmerada. Cuentan con un excelente cuerpo Médico militar y civil, y numerosas enfermeras profesionales procedentes de las mejores instituciones de esa índole en los Estados Unidos; en todos hay farmacias, sala de operaciones, de hidroterapia y electroterapia, gabinete de análisis químicos y cuanto se relaciona con la mayor perfección á que en el día han llegado esta clase de establecimientos. La higiene es completa, las cocinas están bien atendidas y el aseo y limpieza que se tiene es insuperable, por lo cual se comprenderá que los enfermos en esos hospitales tienen todo lo necesario.

En dicho hospital interrogamos á los enfermos españoles Juan Pedro Gallataqui, de Vergara; Remigio González, de Santander; Juan Torrent, de Barcelona; David Pérez, de Orense; Leopoldo Medina Pita, de Cabezón de la Sal; José Gómez, de Muros; Agustín Prieto, de Sagun de los Campos; Marcos García, de Zaragoza, y Eulogio Rodríguez, de Monforte, este último restableciéndose de la amputación de una pierna, accidente ocurridole por imprudencia en un tren de carga. A este señor, según sus propias manifestaciones, la ha ofrecido la Comisión del Canal costearle una pierna artificial y darle luego un destino adecuado á su estado, en las obras, que le permita continuar ganando su sueldo.

Algunos enfermos nos dijeron que estaban quejosos porque cuando se consideraban ya curados aún se le retenía en el Hospital y que los alimentos que les daban durante el período de su convalecencia, aunque buenos en su clase, no les agradaban por estar preparados á la americana y no á la española. Respecto á lo primero nos dijo el Director que en muchos casos, aunque el enfermo se consideraba curado no lo estaba realmente, y que no se les daba de alta por temor á que recayesen, como frecuentemente sucedía; y respecto á lo segundo, que tratan de llevar á las cocinas empleados españoles, á fin de salvar esa falta.

Muy gratamente impresionados de nuestra inspección en los Hospitales, fuimos á visitar los trabajos de saneamiento entre Panamá y Corozal, pudiendo

apreciar que se practican con la mayor actividad y que debido á los mismos, mejoran cada día más las condiciones higiénicas de aquellos lugares.

Hemos recorrido en distintas horas toda la Zona del Canal y muy especialmente los puntos en que trabajan los españoles, visitamos sus viviendas y barracones, sus enfermerías, comedores, baños, etc., hemos departido largamente con ellos, y entre otros con Marcial Astray, de Navarra, cocinero del Campamento "Enterprise", que cocina para trescientos hombres, con Tomás Gómez y Tiburcio Fernández, en Culebra, con Benito Vila, de Vigo, y su mujer Porfiria Blanca, que había llegado dos días antes en compañía de la mujer y cuatro hijos de Juan Guillen, de Santiago de Compostela, capataz de la cuadrilla número 508, al que especialmente interrogamos. En Emperador hablamos con Pantaleón García, de Salamanca; y en Gatún, con Jacinto Potous y su mujer, de Balbona; con Francisco Ferrer y su mujer Trinidad Parra, esta última había llegado hacía un mes para contraer matrimonio con Ferrer. En el mismo Gatún hablamos, además, con Pedro Mari y Juan Riera, de Ibiza, que descargaban un tren de tierra. Estos, lo mismo que los anteriores, al preguntarles si era bueno o malo el trato que reciben, contestaron: — Se nos trata bien.— Y los mallorquinos, Meri y Riera agregaron: —Los malos son los que hablan mal del Canal, los que nunca han trabajado y vienen aquí con intenciones malsanas que no realizan por la excelente vigilancia de la Policía de la Zona; (textual)— Y dijeron, además, que allí el trabajador está expuesto á enfermarse, pero que es indudable que se les atiende y que están mejor retribuidos que en cualquier otra parte.

Los empleados del Canal están clasificados en esta forma:

Legal laborers y Gold laborers.

Los Legal laborers son los peones, y los Gold laborers son los artesanos y oficinistas. Los primeros ganan cuarenta centavos moneda panameña, equivalentes á veinte centavos oro americano, por hora, y si trabajan más de diez horas diarias, el exceso se les paga á razón de treinta centavos oro americano la hora. Los Gold laborers son empleados á sueldo con arreglo á sus aptitudes.

Todo individuo que llega al Canal en busca de trabajo lo encuentra casi siempre en el acto; pero aquellos que se valen de los agentes que tiene la comisión en el extranjero, obtienen mejores ventajas. A los trabajadores que se contratan con los agentes se les facilita el pasaje para ellos y sus familiares si desean llevarlos, á condición de reintegrarlo con el producto de su trabajo á razón de cuatro pesos cincuenta centavos oro americano al mes, y en caso de enfermedades crónicas adquiridas durante su permanencia en las obras, se les reembarca gratis. Los que no vienen contratados sólo obtienen treinta y tres centavos en moneda panameña, por hora. A los trabajadores negros sólo se les paga la mitad de los tipos antes señalados.

Es conveniente, por tanto, que los trabajadores que deseen ir á las obras del Canal lo hagan por contrata con los agentes del Gobierno americano que se encuentran en casi todos los puntos de embarque, á fin de obtener mayores beneficios y consideraciones, debiendo advertirles que éstos son mayores si van acompañados de sus familias.

La vida del obrero en el Canal no puede ser mejor, y difícilmente es igualada en alguna parte: tienen casa gratis y alimentación buena y abundante por cuarenta centavos oro americano diarios. Los solteros viven en grandes barracones bien ventilados y aseados, atendidos con el mayor esmero; y tanto estos barracones como el resto de los edificios enclavados en la zona del Canal tienen protegidos los huecos de sus puertas y ventanas por espesa tela metálica, para evitar la entrada á los mosquitos.

Los que tienen familia viven en casitas fabricadas *ad-hoc*, amuebladas por cuenta de la Comisión del Canal y sin pegar alquiler, y además se les facilita gratis luz eléctrica, carbón y leña para la preparación de sus comidas y otros usos, y pueden obtener en las factorías de sus residencias á precios sumamente reducidos todos los demás artículos necesarios á la vida.

El sistema de alimentación es el siguiente: desayuno, compuesto de pan, carne asada y café abundante: almuerzo entre once y doce del día, en el que generalmente se sirve potage, carne guisada, verduras, pan y café; y comida, sopa cocida á la española, algún otro plato, pan y café. Los jueves y domingos se les sirve vino. Los comedores son grandes, construídos expresamente, y también son así las cocinas, despensas, refrigeradores, etc., etc.; estando los servicios de limpieza y asistencia á la mesa, á cargo de empleados de la raza de color.

Los obreros que viven con sus familias, no están sujetos al régimen descrito y atienden por consiguiente, á la preparación de sus alimentos.

Los precios á que se pueden adquirir en las factorías los víveres y demás efectos necesarios, son los siguientes:

Carne para cocido	\$ 0.06	Cy.	la libra
Carne para bistek	" 0.10	"	"
Idem para filetes	" 0.18	"	"
Idem de aves	" 0.25	"	"
Jamón	" 0.20	"	"
Cebollas	" 0.02	"	"
Patatas	" 0.02	"	"
Repollo	" 0.01	"	"
Garbanzos	" 0.05	"	"
Arroz	" 0.03	"	"
Judías	" 0.04	"	"

Azúcar terciada	“	0.04	“	“
Pan	”	0.04	“	“
Café	“	0.20	“	“

Tabacos y cigarros cubanos á los mismos precios qua en la Habana.

VESTUARIO

Trajes de algodón para el trabajo . . .	\$	1.90	Cy	uno
Camisas, desde	“	0.38	“	“
Calzoncillos, desde	“	0.26	“	“
Camisetas, desde	“	0.23	“	“
Pañuelos, desde	“	0.04	“	“
Calcetines, desde	“	0.10	“	par
Zapatos, desde	“	1.50	“	“
Trajes de lana ó casimir, desde	“	9.75	“	“

También pueden los obreros que no tienen familia alimentarse por su cuenta si lo desean, en cuyo caso tienen derecho de comprar donde les convenga, pero se les prohíbe cocinar y comer en los alojamientos, para evitar que los ensucien. Los que tienen familia pueden también comprar sus efectos donde mejor les acomode.

El trabajo principal ó sease el de la excavación se realiza con poderosas máquinas movidas á vapor, de un mecanismo tan perfecto, que por sí solas, sin que la mano del hombre tenga que intervenir para otra cosa que para darles dirección, arrancan la piedra y tierra que forma el suelo hasta dejarlas en los vagones que las conducen á los lugares donde existen pantanos y hondonadas. Una vez en estos sitios se descargan automáticamente y la labor del obrero se reduce á esparcir esos materiales que son apisonados por máquinas aplanadoras. Otra de las faenas del obrero es la construcción y arreglo de vías portátiles para el cruce de los trenes que conducen el material.

A los obreros que observan mala conducta ó que abandonan con frecuencia el trabajo sin motivo justificado, cuando la necesidad los obliga á trabajar nuevamente, se les impone como castigo el trabajar en los cortes de maleza y los sitios agrestes y pantanosos, lo que es, en realidad, la única faena penosa para el obrero.

Como ya hemos dicho antes, los peones perciben un jornal de cuarenta centavos moneda panameña, por cada hora, equivalente á veinte centavos oro americano, lo que hace un total de un peso ochenta centavos oro americano cada día de nueve horas de trabajo. Los capataces, carpinteros, mecánicos, herreros, albañiles, etc., etc., ganan de ciento á ciento cincuenta pesos oro

americano mensuales, si hablan inglés, y los que nó, ganan un cuarenta por ciento menos, aproximadamente.

Los pagos se hacen por medio de cheks que se cobran del pagador general que recorre toda la Zona ó en cualquiera de los Bancos de Panamá, dentro de los quince días después del vencimiento de cada mes. Para hacer el pago sólo se exige al portador del chek un signo en vez de su firma, lo cual ha sido causa de que en varias ocasiones hayan sido cobrados por personas que no eran los interesados algunos cheks extraviados ó confiados á compañeros de trabajo.

En cada campamento existe una enfermería provista de excelente botiquín, á la que van los obreros que se sienten indispuestos y en ellas se les atiende, y la asistencia y medicamentos son como en los Hospitales, prestados gratuitamente.

La Justicia se administra poco más ó menos lo mismo que en esta Isla: exintén Juzgados y Correccionales para las faltas y delitos menores, y Juzgados de Instrucción donde se tramitan las causas por delitos graves, las cuales se elevan después á la Corte Suprema. Las penalidades por faltas y delitos menores consisten en multas ó privación de libertad por falta de pago de éstas. Las penas que se imponen por la Corte Suprema se cumplen en los establecimientos penales y llevan anexo los trabajos forzados.

En las Cortes Correccionales y en los Juzgados hay intérpretes que hablan el castellano malamente, lo cual hace que nuestros compatriotas, en algunos casos, por no haber sido bien entendidos resulten castigados cuando debieran ser absueltos.

Si los intérpretes fuesen buenos se salvaría este inconveniente respecto al cual llamamos muy particularmente la atención, y hacemos constar que así lo hemos hecho con las Autoridades del Canal, lo que nos han ofrecido remediar ese mal á medida que les sea posible.

El Consulado Español en Panamá está á cargo del señor Juan Potous, correctísima persona que ha sabido ganarse el aprecio de los empleados del Canal y de las Autoridades de la República de Panamá. Su alta cultura y caballerosidad hacen que sea querido por todos, y según hemos oído sus gestiones son generalmente coronadas por el éxito. Su labor es y tiene que ser constante, pues no cuenta con Canciller ni auxiliar alguno que le ayude en sus trabajos. De él podrá haber algunas quejas debido sin duda á que no es posible complacer á todo el mundo.

En resumen. No es cierto que el obrero español esté mal tratado y mal retribuído en el Istmo de Panamá; creemos, por el contrario, que está mejor tratado que en cualquier otra parte; que está bien retribuído; pero no obstante eso, y los grandes esfuerzos que han realizado y sigue realizando la Junta Superior de Sanidad Americana para poner aquel lugar en condiciones

higiénicas y de salubridad, con lo que ha conseguido desterrar de allí por completo la fiebre amarilla, siguen sufriendo los obreros europeos el azote de la fiebre malaria, la que á nuestro juicio es allí endémica; y ello se debe, según informes llegados á nosotros, á que no se da á todos los trabajadores el agua filtrada ó condensada que se suministra á algunos empleados, pues la mayoría de los obreros la beben directamente del río.

Un quince por ciento de los obreros españoles, sufren constantemente en los Hospitales de la Zona, los efectos de esa terrible fiebre, la que gracias á la inteligente asistencia del personal médico de los mismos, no hace grandes estragos, pues la mortalidad sólo alcanza un promedio de un tres por ciento al año.

La fiebre malaria y el desconocimiento por parte de nuestros compatriotas del idioma inglés, son los únicos inconvenientes con que lucha el obrero en las obras del Canal de Panamá.

Para hacer desaparecer desaparecer ambos obstáculos, suplicamos á las Sociedades Casino Español y Centro Gallego acuerden recomendar á la Comisión encargada de las obras del Canal que se facilite, lo mismo á lo altos empleados que á los demás obreros, el agua condensada. Por estimar que con ello habrá de disminuir grandemente el número de enfermos; así como la conveniencia de que en cada Campamento y Juzgado Correccional, exista un intérprete español ó hispano-americano que hable y entienda bien el idioma inglés, en vez de intérpretes ingleses ó americanos que hablen español.

Con lo expuesto terminamos el presente informe, haciendo constar nuestro agradecimiento á Mr. Charles E. Magoon, Gobernador Provincial de Cuba, por la eficacia de sus recomendaciones para todas las Autoridades del Canal y Gobernantes y personas distinguidas de la República de Panamá; al señor Cónsul de España, al señor C. T. Maming, Supervisor de la División de Gorgona y al señor José Garibaldi, que tanto se interesaron por el mejor resultado de nuestra misión.

Respetuosamente,

LUIS C. GUERRERO

JOSÉ G. LORENTE

Habana, Enero 31 de 1908

ANEXO 10

Excmo. Señor

Muy Señor mio: Creo de mi deber llamar la asuperior atencion de V.E. sobre la situación que se va creando á los emigrantes españoles que en colosal número están llegando desde hace algunos meses á este país, pues considero que por medio de la Prensa sería bueno abrir los ojos á esos desgraciados para que supieran á lo que se exponen.

Si reproable es el procedimiento que siguen las Compañías de Emigración para realizar sus lucrativos negocios, repugnante y punible es el que ejercen ciertos españoles, que, abusando de la ignorancia de algunos desgraciados y engañándoles con fantásticas ganancias, los impulsan á abandonar sus hogares y sus familias para traerlos á una parte de América donde en casi su totalidad pierden la salud y en gran cantidad encuentran la muerte.

Mucho, muchísimo ha hecho los Americanos llegando á limpiar á Panamá de la fiebre amarilla, pero no han logrado acabar con la palúdica y la malaria, mi podrán terminar con ellas, por mucho que trabajen, mientras sigan removiendo el fango de las lagunas para hacer el Canal.

Llegan nuestros mozos robustos y sanos á Colón donde les esperan con los brazos abiertos, pues son nuevos trabajadores europeos que vienen á remplazar al sin número de sus antecesores que llenan los repletos hospitales y cementerios que han construido los Yankees.

Les ponen á las órdenes de groseros capataces que los tratan peor que á animales, pierden su nombre y su nacionalidad convirtiéndose en “la chapa Nº tal ó cual”, les hacen con medio cuerpo arriba al sol de los trópicos y con el otro del agual pútrida que se desprende del fango removido.- Y en esas condiciones trabajan todo el tiempo que su naturaleza se lo permite, hasta que vencidos por las fiebres entran en los espléndidos y numerosos hospitales que con laudable previsión construyeron los americanos.- De allí salen débiles y estenuados, con las horribles huellas que dejan las palúdicas, habiéndose gastado el poco dinero que pudieron ahorrar á fuerza de tantas penalidades y sin salud ni resistencia para volver al trabajo.- No pudiendo ya soportar aquel clima, logran por fin escapar hácia el Sur; llegan á Guayaquil donde el clima es tan riguroso como en Panamá, y donde suelen reinar la fiebre amarilla, el tifus y la malaria si no vienen á sumarse el cólera, la bubónica ú otra epidemia tan mortífera.-

Llegan, por fin, al Perú ó á Chile, donde el clima es más benigno, pero llegan ya estenuados y sin fuerzas para el trabajo.- En estos países necesitan

gente, mucha gente, para el trabajo, pues la fortuna la tienen enterrada en su riquísimo suelo, pero no admiten, y con razón, gente indocumentada como llegan casi todos éstos emigrantes, ni desconocida é inútil, sino aquella que piden, (aquella que piden) directamente á España y que saben que es apta para los oficios ó trabajos á que se les quiere dedicar.- Además, aquí están acostumbrados á pagar á los chinos ó á los cholos del país jornales más modestos que los que los emigrantes pretenden ganar por ser europeos y hallarse en América.-

Pena da, Ecmo. Señor, ver a esos infelices que jóvenes aún pero estenuados por las enfermedades adquiridas en los trópicos, y á menudo acompañados de sus mugeres é hijos, vagan abandonados por esas calles sin tener que comer.- Y vienen á la Legación y al Consulado á suplicar que se les repatrie ó se les socorra, maldiciendo el momento en que abandonaron sus pueblos, y al malvado que los engañó.- Eso sin contar una cantidad de ladrones y escapados de la juesticia de España que tanto daño hacen á los compatriotas honrados, pues temen que todos sean iguales; ya son varios los que he tenido que hacer espulsar por éstas autoridades pues despues de insultarme me han amenazado de muerte si no les daba lo que me exigían.-

Se dirá que algunos compatriotas han vencido todas las dificultades que señalo y otras muchas que se les presenta y evito de enumerar, consiguiendo hasta hacer fortuna; pero éstos, bien pocos por cierto, han venido á la sombra de parientes ó amigos ya establecidos ó que les han ayudado; de éstos se habla porque han conseguido salir adelante y porque son muy contados, pero, en cambio, se ignora el sin número de desgraciados que mueren ó están en los hospitales.-

Bueno sería que por medio de la prensa se hiciera saber á esos desdichados, la verdad de lo que pasa y la suerte que les espera, para que no sean las víctimas de esos individuos que por ganarse un duro ó dos son capaces de sacrificar á un hombre ó á toda una familia; hora es ya de que se les haga ver que por mal que estén, mejor se hallan en sus pueblos donde no reinan las enfermedades que he citado ni se esponen á tantas penalidades.-

Bien sé que todo ello no es únicamente culpa de esos infelices y no lo sería tampoco de los que les inducen á huír de España si no se les diera pié para ello; por desgracia una gran culpa pesa sobre nuestra prensa y nuestros escritores, que, sin pensar el mal que hacen, en serio, en broma, todos los tonos y en todos sus escritos parece como que no encuentran otro tema que el de denigrar á España y cuanto á ella se refiere; y á éstos desgraciados emigrantes se les dice que España está en la ruina y propina á caer en la anarquía, que en España todo está podrido, que miren lo que dicen los periódicos

extranjeros de sus países y lo que escribe la nuestra en España; y ante ésa comparación huyen aterrados en busca de las felicidades que cada diario publica de su propia Nación en un bien entendido patriotismo, aunque sea exagerado, mientras que la prensa española se esmera en exajerar, tambien, un negro malestar en nuestra Patria.-

En los países sajones aunque se adviertan los mayores escándalos en la Administración tratan de ocultarlos cuidadosamente para que no trasluzcan al extranjero, mientras que en el nuestro parece como que se hace gala de exagerar nuestros defectos, que, por pequeños que sean, aparecen al otro lado de la frontera agrandados en contra nuestra.- Nunca se verá en los diarios Ingleses, por ejemplo, ilustraciones que reproduzcan las miserias de los miles y miles de pobres que hay en Lóndres, visitados por elegantes y correctos extranjeros, no los crímenes que á diario se cometen en White Chapel, barrio situado en el centro de la Capital; pero en cambio se vé amenudo esos diarios describiendo costumbres de nuestros gitanos ó de nuestro pueblo bajo, presididas por estirados é irreprocahbles ingleses; tanto como nuestra costumbre es de lamentar, de admirar es la contraria que se emplea en el extranjero, pues los diarios y las publicaciones tienen importancia y resonancia en el mundo entero y por ellas se conoce un país y se forma la opinión sobre él; y produce funestos resultados ésa antipatriótica é [?] costumbre que muchos españoles califican de gracia y chiste, de denigrar cuanto á nosotros se refiere.-

Y en Europa nos es nociva esa triste costumbre, en América nos es altamente perjudicial, pues aquí se reproducen los artículos, se representan las comedias, se repiten los chistes y acaban por creer que todo ello es verdad, y, naturalmente, se dicen si así es aquello, busquemos en los otros países de Europa nuestros instructores, nuestros profesores, nuestros técnicos, y así se ve que, apesar de la facilidad que dá el idioma, prefieren á los extranjeros, asustados con lo que de España cuentan sus propios hijos; y aunque nosotros trabajemos para desvirtuar tanta maldad, creén que lo hacemos por obligación oficial ó por mero patriotismo.- Los que viven en España no aprecian la gravedad de éso, pero los que pasamos nuestra vida en el extranjero, sopor-tamos con vergüenza y resignación lo que ahí se dice y escribe, y al abrir los diarios ó publicaciones ó al verlos leér, temblamos pues ya sabemos de antemano que no se han de ensalzar en ellas ninguna de nuestras cualidades, ni nos darán un rayo de esperanza para el porvernír; sino que, por una rencilla política ó por una cuestion personal, se rabajará á nuestra Nación, y, si no encuentran en ella nada que criticar, pronosticarán faltas de justicia, deficiencias administrativas ó negligencia en los mandatarios.- Y todo éso lo leén

los extranjeros, y, acostumbrados como están á su patriotismo, sacan la triste consecuencia de que; como serán lo que se callan y ocultan, de España cuando lo que publican par conocimiento del extranjero es tan negro.

Dios guarde á V.E. muchos años.-

Lima, 14 de Diciembre del 1908.-

Excmo. Señor

B.L. M. e V.E.

Su más atento y seguro servidor

Julián Fco del Arroyo

Excmo. Señor

Ministro de Estado

LEGACIÓN DE ESPAÑA LIMA N.º 95. INFORMACIÓN COMERCIAL.

O material gráfico que se expón a continuación foi cedido, na súa maioría, polo Sr. Dale Clarke (www.gozonian.org) e tamén recollido persoalmente na Biblioteca do Centro de Recursos Técnicos da Comisión da Canle.

Cuadrilla de traballadores galegos

Tendas-comedor
nun campamento
de galegos

A Canle de Panamá (1904-1914)

Campamento de
traballadores
europeos

Comedores dos
traballadores
europeos

2.13 Interior of Mess Hall for European Laborers - Gold Hill

2.31 Mess Hall Kitchen for European Laborers

Cocina onde se elaboraban
as comidas dos traballadores
europeos

Galegos vivindo nos vagóns do PRR

Interior dos vagóns que servían de dormitorio dos traballadores

Habitacións de traballadores europeos

A Canle de Panamá (1904-1914)

Aloxamento das familias do *silver roll* (1910)

Tren que transportaba os obreiros ao seu lugar de traballo

Traballadores antillanos facendo a súa propia comida

Esclusa de Pedro Miguel (1910)

Traballadores españois xantando nas obras de Corte Culebra (1913)

Fig. 41. Corte Culebra. Spanish laborers sitting on a log at the work. August 1913.

Fig. 42. Corte Culebra. Spanish laborers using tools at the work. August 1913.

Traballadores españois en Corte Culebra (1913)

A Canle de Panamá: outro contexto da emigración galega

Inmigrantes procedentes de Barbados á súa chegada ao Porto de Cristóbal en 1909

Mapa do Istmo de Panamá coa canle rematada

RECENSIONES

*O inmigrante imaxinario: estereotipos, representacións
e identidades dos galegos na Arxentina (1880-1940)*

X. M. Núñez Seixas

Santiago de Compostela, Universidade, 2002. 348 p.

O autor desta monografía non precisa apenas presentación, por ser abondo coñecido nos eidos historiográficos vencellados á emigración galega a América. Pero si podemos dicir que esta publicación “sorprende” tanto aos especialistas como aos interesados na temática migratoria posto que, como sinala o propio autor, “pretende enfocar a historia da emigración galega desde unha perspectiva diferente”; así o describe no subtítulo do libro.

Esta obra, aínda que na historiografía galega sexa innovadora, conta con precedentes noutros lugares, como por exemplo: V. Greene (1975), “For God and Country: The Rise of Polish and Lithuanian Ethnic Consciousness in America, 1860-1910”; F. Devoto (1992), “¿Inventando a los italianos? Imágenes de los primeros inmigrantes en Buenos Aires (1810-1880)”; ou G. Hartman (1998), “Building the Ideal Inmigrant: Reconciling Lithuanianism and 100 Percent Americanism to Create a Respectable Nationalist Movement, 1870-1922”.

No caso que nos concirne, o autor foi dando forma, progresivamente, ás pezas que haberían de compoñer o seu traballo final, ao tempo que profundaba nesta “nova” perspectiva. A proba constitúena os seus artigos: “Algunas notas sobre la imagen social de los inmigrantes gallegos en la Argentina (1860-1940)”, en 1999, e “Colón e Farabutti: Discursos hegemónicos de la élite gallega de Buenos Aires (1880-1930)”, en 2001.

O libro do que estamos a falar estrutúrase en catro capítulos que funcionan de xeito independente, pero mantendo, pola súa vez, unha certa unidade, responsable quizais, de que uns veñan dos outros. O primeiro capítulo refírese á imaxe do inmigrante galego en Arxentina, á que pode definirse cun só adxectivo, que é “pexorativa”. “*Gayego*: no es molesto el sobrenombre pero daña el retintín”. Dicir “gallego” era tanto como enumerar adxectivos contrapostos: incultos, torpes, aforróns, pero tamén honestos, leais e respectuosos. Este estereotipo foi traspasado á literatura e, moi particularmente, a aqueles xéneros literarios de maior difusión popular, como o *sainete criollo*, onde, á altura da terceira década do século XX, o galego xa se convertera nun personaxe case esencial do xénero; retratado, ademais, cunha notable fidelidade conseguida co paso do tempo.

Os personaxes galegos masculinos adoitaban aparecer, con toda verosimilitude, no papel de dependentes de comercio, camareiros, criados ou como

almaceneros –pequenos comerciantes–, fondistas e donos de pensións; tamén, ás veces, como *changadores* –mozos de carga– e axentes de policía; adornados coas calidades da ignorancia, da avaricia e da rudeza, pero tamén coa da honestidade sen excepcións. As mulleres inmigrantes tampouco lograron fuxir do seu estereotipo, que reflectía o oficio máis comunmente repetido: o de *mucama* ou empregada do servizo doméstico. Así se aplicaba ao teatro: a *mucama* simple, inculta e de modais pouco refinados pero, ao mesmo tempo, boa e xenerosa e até difícil de enganar a pesar da súa ignorancia.

Tratábase, en definitiva, da recreación de estereotipos burlescos que eran doadamente recoñecidos polo público, composto na súa meirande parte por inmigrantes que se divertían na contemplación da súa parodia.

Amosada a imaxe que deles se tiña, o autor non dubidou en preguntarse sobre a asunción desta polos propios inmigrantes galegos, descubriendo unha aparente indiferenza que convivía cunha aceptada resignación da aldraxe sobre a súa entidade de orixe, como se se tratase dun prezo que había que pagar pola súa inserción na sociedade porteña e mesmo cun afán de agochar aos seus propios fillos a súa orixe étnica.

O suxestivo título de “Reinventando os galegos” fai referencia ao afán das elites galegas do Río da Prata en disputar a hexemonía simbólica do colectivo inmigrante galaico fronte ao conxunto dos españois e dos competidores italianos. Para esta tarefa, resultaban fundamentais elementos como a elaboración dunha contraímaxe do bo inmigrante, na que a súa ignorancia virase en astucia, a avaricia se tornase en laboriosidade, a inxenuidade en modestia... e así sucesivamente, até converter a súa suposta incapacidade para desenvolver traballos cualificados en preferencia polo traballo físico, pero nunca pola ausencia de facultades intelectuais. Obviamente, a xenreira das elites galegas, debido a esa imaxe pexorativa do galego, non podía ir dirixida cara ao país receptor, polo que responsabilizaban ao resto dos inmigrantes españois e, concretamente, aos casteláns, de espallar toda unha serie de imaxes despectivas contra dos inmigrantes galegos. Outro elemento viña dado pola súa rivalidade –máis simbólica que visible– cara á comunidade italiana, a única que competía en dimensión numérica e en presenza social coa galega. E, finalmente, polo emprego da historia como arma dirixida á creación de mitos que prestixiasen o conxunto da colectividade. Neste contexto, hai que encadrar a campaña en prol da galeguidade de Colón ou o intento de mobilización a partir da chegada do voo do *Plus Ultra*, comandado por un galego, en febreiro de 1926.

Non podía faltar, nesta representación do inmigrante, un capítulo dedicado ás identidades colectivas e á lingua. O autor indaga, agora, acerca da actitude do grupo inmigrante galego fronte ao seu idioma e a resposta atopada, a pesar de non ser a agardada, tampouco sorprende en exceso: a maioría

dos galegos emigrados a Bos Aires renegaban conscientemente da súa lingua, agás unha minoría. Por suposto, tratábase dunha “lingua de solidariedade”, reservada para contextos informais de familiaridade e de ocio; pero coñecer ben o castelán significaba ascender na escala social. De aí a convicción de que transmitir o castelán aos seus fillos sería o medio máis seguro para garantir o seu éxito social no seo da sociedade de acollida ou, no caso de voltaren a Galicia, dentro da oferta laboral que xurdise no medio urbano galego ou español.

O autor conclúe que, con anterioridade aos anos vinte, o noso idioma rara vez era empregado en público nos actos da colectividade inmigrante. Se na elite falar galego era considerado unha rareza, expresarse nesta lingua en ámbitos societarios formais aínda o era moito máis. Tiveron que ser os sectores nacionalistas os que adoptasen a defensa da oficialidade do idioma galego nas institucións da colectividade. Por último, dentro deste apartado, ofrécense, aínda que de xeito breve –dada a ausencia de datos–, as actitudes glotopolíticas dos galegos de Bos Aires en 1932. Recóllense, tamén, algunhas das súas opinións: “¿para qué sirve nuestro dialecto si ninguna nación lo entiende?”, ou ben: “o que compre e adeprender ben o noso e percurar que seian moitos os seres que o falen e esquirvan (...) nos somos nos e a nosa terra e nosa”.

Como remate da obra, dispúxose un capítulo non menos importante, como é o estudo das festas étnicas, escenario de conxunción entre a gaita e o tango. Este capítulo amósase amplamente desenvolvido, ao contrario do anterior –aspecto en que sen dúbida tivo que ver o achado das fontes–.

Entre finais do século XIX e os primeiros anos do XX, a maioría das festas galegas realizadas baixo teito tiñan un só protagonista: os diversos orfeóns. Eles eran os encargados de manter a lembranza da terriña até que comezaron a proliferar as sociedades microterritoriais (a partir de 1904-1906) e, con elas, a popularización das festas galegas. Agora ben, desde a perspectiva da identidade galega, isto non significou un auxe dos elementos identitarios do país de orixe senón, máis ben, o predominio dunha mestura sincrética de música folclórica galega con música española e, a partir dos anos vinte, música moderna –fox-trot e charleston–. Podía oírse, xa que logo, un *jaleo* andaluz seguido dun *árdell'o eixo*. Con todo, e a medida que avanza a década dos vinte, os referentes galegos ían gañando peso notablemente e tivo que educarse musicalmente a colectividade galega no tocante á interpretación do himno, do que descoñecían tanto a música como a súa letra.

En ambientes teatrais, a presenza do teatro galego non se fixo notar até os anos trinta, e os autores costumistas eran os que gozaban de maior aceptación, malia que tamén se representaban con certa profusión obras dun maior contido social, como as de Lugrís Freire e Villar Ponte.

E, por último, tamén entendían os nosos emigrantes de cuestións simbólicas, que posiblemente para os seus conterráneos pasasen inadvertidas, en parte porque moitos deles descubrían alén mar os novos símbolos elaborados polos intelectuais galeguistas, desde o himno galego até a bandeira –se ben sobre esta non se chegou a un consenso definitivo sobre o seu deseño e cores até a terceira década do século XX–.

En definitiva, nótase, ao ler este libro, que o autor se sente cómodo coa materia, gústalle e domínaa. Posiblemente sexa este o seu traballo máis literario dentro da súa produción investigadora dedicada á emigración galega. É unha obra concibida non só para unha minoría especializada, senón para o público en xeral, na que as doses do cientifismo se atenúan a favor dunha sinxela narración nunca exenta de análise. El mesmo presenta a obra como un primeiro avance nun terreo en que cumprirá progresar, polo que, de momento, nós escribiremos un *finis opera sed non finis laborandi*.

HERMINIA PERNAS OROZA

*A batalla de Montevideo. Os agravios lingüísticos
denunciados na UNESCO en 1954*

Alonso Montero, Xesús
Vigo, Xerais, 2003. 226 p.

Xesús Alonso Montero realiza neste traballo un novo achegamento á historia política da lingua galega, amosándonos un dos feitos máis destacados a prol da súa lexitimación e defensa, non só ante a opinión pública española, senón tamén mundial. Trátase da denuncia que os galeguistas de América e os residentes en Galicia¹ fixeron ante a UNESCO. Nesta denuncia dábase conta da persecución e dos agravios que o idioma galego sufría nos anos centrais da ditadura franquista. Este estudo está dividido en tres partes: a primeira comeza cun prólogo, continuado por unha introdución e sete capítulos, onde se explican os diferentes postulados que reflicte a *Denuncia*; a segunda presenta a reprodución dos documentos utilizados polo autor, así como unha exhaustiva bibliografía onde recolle as fontes inéditas ou xa publicadas sobre o tema político-lingüístico; a última ofrécenos a edición facsimilar do documento redactado en 1954 nas tres linguas en que fora concibida orixinalmente, así como a tradución ao castelán editada en Bos Aires, xunto a un artigo publicado, na revista bonaerense *Crítica*, titulado “El idioma prohibido”.

Tras esta breve presentación do traballo de Alonso Montero, dediquémolle unhas liñas ao tema principal da investigación: a denuncia ante a UNESCO da persecución das autoridades da ditadura franquista á lingua galega. Aínda que non existía ningunha lei que prohibise o galego, como sinala o autor, se non a había *de iure*, si *de facto* (p. 42). Precisamente, esta é unha das bases da *Denuncia*, xa que unha autoridade governamental prohibía un texto en galego sen base xurídica, o que se supón que era ilegal. Este exemplo é ilustrado no estudo, co impedimento a Galaxia e Ramón Piñeiro da publicación da tradución da obra de Heidegger, como afirma Alonso Montero²: “... co ensaio filosófico de Martin Heidegger a lingua galega ultrapasa os límites da súa condición natural: lingua de labregos e poetas” (p.

1. O título exacto do documento é *Denuncia diante a UNESCO da persecución do idioma galego polo Estado Español*. Textos en galego, francés e inglés.

2. O propio Alonso Montero sofre esta persecución “ilegal” da lingua galega con ocasión da revista “non-nata” *Outeiro*, que, como el mesmo afirma, “pese a estar autorizada, non chegou a publicar nin o primeiro número”. Alonso Montero, X. (2003): *A batalla de Montevideo. Os agravios lingüísticos denunciados na UNESCO en 1954*, Vigo, Xerais, pp. 106-107.

73). Isto era algo que non podían admitir as autoridades. Os agravios ao idioma expóñense en sete puntos. Transcríbese cada un deles e, a continuación, vanse contextualizando na realidade española, ao mesmo tempo que se explican os termos en que están redactados, onde o autor continúa a liña marcada noutros textos.

A parte crítica ao estudo centrámola nas reflexións que fai Alonso Montero sobre a *Denuncia* –discutibles–, outorgándolles unha influencia un tanto desmesurada ás repercusións que puido ter na realidade política española. Cando, en 1955, se crea en Madrid a primeira cátedra de cultura galega (p. 116), o profesor Montero non dubida en tomar este feito como unha das vitorias da denuncia, pero non achega datos coherentes que corroboren este punto. Posiciónase nesta mesma liña cando escribe que outra das consecuencias do documento de Montevideo foi que a revista *Grial* puidese publicarse anos despois³, algo que, polos datos escasos que ofrece, obedece máis a unha consecuencia da apertura relativa do réxime e ao apoio do galeguismo do interior que ás repercusións da decisión da UNESCO. Lembremos que o éxito da medida foi a adopción por este organismo do documento e o feito de que se dese a coñecer a situación da lingua galega ao mundo –aínda que en aparencia nada máis–. Non houbo, que se saiba –e Alonso Montero non achega nada novo–, repercusións de ningún tipo, nin para España nin a prol do galego. Non poñemos en dúbida a vitoria moral e de imaxe que o feito puido ter, pero tampouco podemos outorgarlle a influencia decisiva que significa para o autor.

Por este mesmo camiño van as continuas referencias á importancia que os comunistas tiveron na loita contra a Ditadura, sobre todo as reflexións que realiza no capítulo II (pp. 25-39). Segundo Alonso Montero, os comunistas e os socialistas foron os que máis se opuxeron ao ingreso de España na UNESCO⁴. Esta idea está deslocalizada no texto e, ao plasmala deste xeito, resulta un tanto partidista, xa que esquece os nacionalistas periféricos –sobre todo, os vascos e cataláns–, que tamén se mobilizaron para que a Ditadura franquista non tivese esa plataforma para dar a imaxe dun país normalizado sen selo.

Porén, o que si nos parece destacado como lectores e importante para a historia cultural de Galicia é a segunda parte da obra, dedicada á bibliografía e ás fontes empregadas na investigación. O que nos chama a atención é que moitas das reflexións que o autor fai no libro non estean contrastadas con estudos anteriores –ou, polo menos, iso é o que deducimos pola escasa presenza de notas–, dos que supostamente botou man para realizar este traballo

3. O primeiro número sae á luz en 1963.

4. O ingreso realizouse o 18 de novembro de 1952.

e que reflicte no apartado correspondente⁵. É aquí, precisamente, onde podemos incluír os artigos xornalísticos da época que proveñen de diferentes publicacións periódicas, como *Galicia*, *Galicia Emigrante* ou *A Nosa Terra*, entre outros, así como a correspondencia entre a Galicia interior e a exterior. No que se refire aos epistolarios, son moi atractivos os de Rodolfo Prada-Francisco Fernández del Riego-Ramón Piñeiro, que habería que rescatar dos arquivos. Tamén quedan de manifesto –e corrobora o que noutros traballos xa se afirmara– as loitas entre a oposición que vivía en Galicia e a que residía fóra, xa que ambas as dúas tiñan unha percepción da realidade galega moi diferente⁶. Os de alén mar seguían crendo na *Galicia ideal* e algúns, como Fernández del Riego ou Ramón Piñeiro, atendían as inquiredanzas máis inmediatas da poboación, apegados á realidade do día a día. Fora Piñeiro o que ideara a protesta ante a UNESCO en 1952, cando España é admitida neste foro⁷. Neste punto, Alonso Montero ofrece unha explicación acerca da confusión de datas e de xuntanzas da UNESCO entre 1952 e 1954, e entre a VII e VIII reunión do organismo (p. 31). Pero o máis destacado non é esta aparente eiva na memoria de Ramón Piñeiro, senón o significado e a desconexión evidente entre o exilio e o interior e, tamén, como as relacións do Consello de Galiza e os homes de Galaxia eran cada vez máis tirantes.

Destacan na obra as continuas referencias cara a un home do réxime franquista, que centra moitos dos ataques que o autor realiza, asentando neles, na maioría das veces, a necesidade da *Denuncia*. Trátase de Juan Aparicio, personaxe que xa é nomeado no prólogo, referíndose a el como un dos maiores perseguidores do galego neses anos e catalogándoo como “fascista que ten o monopolio das palabras” (p. 14). Era o director xeral de prensa no momento de presentarse a denuncia e unha das medidas que tomara

5. Na bibliografía que nos presenta Alonso Montero tan só aparece unha referencia ao tema da *Denuncia*. Trátase do artigo de Luís Álvarez Pousa “Os galeguistas denunciaron en 1952 (Corrixase: foi en 1954) a represión ante a UNESCO. O informe que abortou Fraga”, *Tempos Novos*, n.º 43, 2000.

6. Non só existía unha desconexión entre as institucións galegas de América e de Galicia, senón tamén entre aquelas –como se pode apreciar pola ausencia de E.S.G. na redacción final da *Denuncia*, Alonso Montero, X. (2003): *A batalla de Montevideo.....*, op. cit., p. 108.

7. Isto é o que afirma nas súas memorias, onde se dedican tres páxinas a explicar o feito, algo que, moi acertadamente, fai Alonso Montero neste traballo. Segundo Piñeiro, foron os galeguistas de América os que non aceptaron que se levase a cabo, e por iso houbo que agardar dous anos máis para presentar a denuncia. Piñeiro, R. (2002): *Da miña acordanza*, Vigo, Galaxia, pp. 133-135. Os que si protestaron en 1952 foron os cataláns do exilio que residían en París. Segundo Alonso Montero, os galegos non o fixeron porque nese momento, numericamente, eran máis importantes os que vivían en Bos Aires. Alonso Montero, X. (2003): *A batalla de Montevideo.....*, op. cit., p. 31.

fora prohibir a revista *Grial*. Anos despois, foi nomeado ministro. Alonso Montero dedícalle o capítulo V (pp. 89-96), onde afirma que este político lle tiña xenreira a Galaxia e, dun xeito especial, a Ramón Piñeiro. Outro dos personaxes que tentaron paralizar e anular a *Denuncia* foi Manuel Fraga, amosando, xa daquela –en palabras de Ramón Piñeiro–, un encomiable “instinto de supervivencia” (p. 112).

Botamos en falla a análise das consecuencias da *Denuncia* desde o punto de vista político e social: como tomaron as autoridades o feito de que os galeguistas chegasen a unha instancia como é a UNESCO e como se viviu isto en España e en Galicia. O libro, á parte de amosar a necesidade da *Denuncia* –algo que non era necesario por obvio–, debíase deter, sobre todo, nas consecuencias, se as houbo, do feito. Se non foi así, a principal conclusión que tiramos, tras a súa lectura, é que non foi máis que outro dos múltiples movementos levados a cabo pola oposición á Ditadura que quedaron tan só na lembranza duns poucos. Para Alonso Montero, a *Denuncia* tivo como consecuencia, como xa sinalamos, a creación dunha cátedra en Madrid de cultura galega e que, dez anos despois, *Grial* puidese saír á luz. É un triunfo débil, máis ben froito do paso do tempo e da apertura do réxime desde fins dos anos cincuenta e non tanto dos acontecementos de 1954.

A reprodución de documentos deste estilo non só debe servirnos para coñecer un feito concreto –neste caso a *Denuncia*–, senón para poder extrapolar o esquema de investigación a outros parellos e, así, poder contextualizar unha época. Coñecer un determinado acontecemento sen máis e non poder utilizar as reflexións que del tiramos noutros é unha experiencia pobre, porque a historia non só ten que servir para lembrar o pasado, senón como lección e comprensión do presente e do futuro.

O profesor Alonso Montero achéganos, con este traballo, un dos acontecementos de carácter internacional onde mellor se tratou a defensa do idioma galego. Así mesmo, temos que destacar a desmembración que da *Denuncia* fai, levando a cabo unha concisa e amena descrición de cada un dos agravios lingüísticos expostos nela, contextualizándoos e analizándoos independentemente.

A batalla de Montevideo é un documento necesario para entender a historia recente da cultura galega e as vicisitudes polas que tiveron que pasar aqueles que pensaban diferente nunha época en que iso estaba mal visto e, finalmente, como outros, nun acto de sorprendente mutación, pasaron do ataque furibundo á lingua galega a unha, ás veces, incomprendible defensa dela.

GUSTAVO HERVELLA GARCÍA

Soltando lastre (memorias)

Alvajar L. Jean, Ana María
Sada (A Coruña), Edicións do Castro, 2002. 291 p.

Afirma Gabriel García Márquez en *Vivir para contarla*, primeiro volume das súas memorias, que a vida non é a que un viviu, senón a que lembra e como a lembra para despois contala. Neste senso, o que lembra Ana María Alvajar –e, sobre todo, como o lembra– ten a virtude de transcender o persoal para nos ofrecer un retrato de Galicia, de España e mesmo de Europa desde os anos vinte do século xx. Empregar o relato da súa vida como fío condutor dunha historia colectiva é, precisamente, unha das principais características que destaca Ramón Villares no prólogo do libro que tratamos. Mais non debemos esquecer tampouco o puramente persoal. A escrita das súas memorias ten, para Ana María Alvajar, unha misión redentora consigo mesma, especificada no mesmo título do libro. Son lembranzas duras e dolorosas, das que a autora pretende liberarse a través das páxinas destas memorias.

O libro estrutúrase en catro seccións de desigual extensión. Así, a primeira parte –que corresponde aos anos da infancia e da adolescencia, durante a II República española– e a segunda parte –o período da Guerra Civil– son bastante máis amplas que as outras dúas. A época do exilio –terceira parte– e o regreso de Ana María Alvajar a España –cuarta parte– completan este libro de memorias. Cronoloxicamente, o volume abrangue desde os anos vinte até o ano 1942.

Ao longo das páxinas deste libro, a autora preséntanos unha serie de personaxes fundamentais na súa vida. Sen dúbida, entre todos, destaca a figura do seu pai, César Alvajar Diéguez (1892-1965), que acada rango de coprotagonista do volume. Se a súa presenza pode ser rastrexada por todo o libro, acada un especial protagonismo na primeira parte, na que Ana María Alvajar relata a súa vida na Coruña da II República. En efecto, César Alvajar tivo, por aqueles anos, unha intensa actividade: presidente do Casino Republicano e do comité coruñés de Unión Republicana –partido liderado por Diego Martínez Barrio–, presidente da Liga dos Dereitos do Home da Coruña, ao que se lle engadía o seu traballo como xornalista en *La Voz de Galicia*. Atopámonos, xa que logo, perante unha das principais figuras do republicanismo coruñés, motivo polo que estas memorias se converten nunha destacada fonte para o estudo deste movemento político. Subliñamos o anteriormente dito ao sinalar que César Alvajar foi o principal inspirador

da asociación “A la Tercera República”, colectivo que agrupaba os desconformes coa evolución do réxime republicano e que se caracterizou, sobre todo, por defender A Coruña como capital de Galicia durante os traballos do Estatuto de autonomía.

Non obstante, a pluralidade e a diversidade do momento non deixaban tampouco de se reflectir na familia de Ana María Alvajar, cuxa nai e avoa eran persoas de fortes crenzas relixiosas. Neste senso, son especialmente fermosas as páxinas en que a autora relata como ela e os seus irmáns tiveron que facer a primeira comunión ás agachadas, máis para salvagardar a reputación anticlerical e republicana do pai que para evitar a súa oposición. A súa nai, Amparo López Jean, é outra das figuras destacadas do libro, non só pola proximidade familiar á autora, senón pola relevancia social que adquiriu ao ser presidenta da Agrupación Republicana Femenina.

Ora ben, os anos felices da II República axiña darán paso á tristura da Guerra Civil, cuxas páxinas forman a segunda parte do libro. Agora, o relato céntrase máis na propia Ana María e nas penalidades que sufriu nunha Coruña que, rapidamente, ficou en poder dos sublevados franquistas. A autora tivo que vivir os anos da guerra en completa soidade –agás a presenza constante de L. P.–, por mor da ausencia dos seus familiares máis directos. Pouco antes de estoupar o conflito, César Alvajar foi nomeado gobernador civil de Soria e alí marchou en compañía da súa dona e da súa filla María Teresa. Tras a sublevación, o seu pai e a súa nai conseguiron fuxir a Madrid –nunca máis voltarían a Galicia–. Podemos imaxinar as penalidades sufridas pola autora ao ser filla dun dos principais dirixentes republicanos da cidade herculina? Cantas ameazas e inxurias tería que aturar naquela Coruña dos primeiros anos do franquismo? A resposta a estas preguntas ofréceas Ana María Alvajar na segunda parte deste libro, sen por iso deixarse levar polo odio ou polo rancor.

Porén, unha vez máis, o seu relato vai alén do persoal para se converter nun testemuño fiel dos fusilamentos e da represión desatada polo exército sublevado e polos falanxistas. Do mesmo xeito que comentabamos con anterioridade, o libro de Ana María Alvajar é tamén, nesta parte, unha fonte de primeira man para todos os historiadores interesados na represión e nos primeiros momentos da sublevación militar en Galicia, polo que estamos perante un relato de especial valor e interese.

Por estes anos, a autora pasou a ser o referente principal da súa familia que, espallada e incomunicada, só a través dela consegue noticias de todos os seus membros. A súa irmá María Teresa, tras regresar á Coruña, foi encarcerada. É neste momento cando atopamos a Ana María Alvajar máis valente,

petando en todas as portas para acadar a liberación da súa irmá. Na procura deste obxectivo, chegou mesmo a falar con Carmen Polo, durante a visita que a muller de Franco realizou á Coruña. Porén, non acabarían aquí os problemas. A autora tamén se tivo que facer cargo de agachar o seu irmán Javier, tras o seu regreso á Coruña, despois de ter desertado do exército sublevado. De todas estas xestións dá cumprida noticia por carta aos seus pais.

Tras anos de angustia e de sufrimento, a autora conseguiu, en 1940, un pasaporte para poder reunirse cos seus pais en Francia, cara a onde sae en compañía da súa irmá María Teresa. Comezaba a etapa do exilio, eixe da terceira parte do libro. O seu primeiro destino sería Vimoutiers, en Normandía. Neste momento, o relato recupera a ledicia da primeira parte, adoptando o seu discurso unha vertente máis persoal e intimista. Non obstante, pouco durou esta etapa, pois a invasión alemá obriga a familia Alvajar a marchar cara á Francia de Vichy, coa esperanza de poder marchar a México. Deste xeito, os Alvajar aséntanse en Montauban, onde se integraron na numerosa colonia de españois exiliados.

Igual que acontecía nos apartados anteriores, as memorias de Ana María Alvajar desta época van máis alá do persoal para nos ofrecer unha nidia visión das grandezas e miserias do exilio. Así, a través da súa propia experiencia, temos noticia da solidariedade existente entre os desterrados, que, porén, contrasta coas súas propias divisións e discordias. Por outra parte, a terrible perspectiva dos campos de concentración tamén aparece no relato como unha ameaza sempre presente para os exiliados indocumentados. Novamente, nas páxinas deste libro aparecen destacados personaxes, como o caso de Manuel Azaña, ex-presidente da República, tamén exiliado en Montauban. Outro exemplo sería Lucía Sánchez Saornil, destacada militante anarquista e feminista, a quen a autora coñeceu e tratou no seu exilio francés. Son os casos máis destacados, aos que hai que engadir toda unha serie de personaxes que presentan a variedade e a complexidade do exilio.

Non obstante, tampouco no exilio acadaría Ana María Alvajar a tranquilidade. En efecto, en canto chegan as noticias dos perigos que corre o seu irmán Javier, agachado nunha aldea galega, a autora, sen pensalo, emprende o regreso a España para buscar unha solución. Comeza, deste xeito, a última parte deste libro. Novamente a autora tivo éxito na súa misión, que, por momentos, acada unha perspectiva cinematográfica. O seu irmán saíu san e salvo para Francia. Porén, quen non regresa é a autora, que corta neste momento de xeito abrupto o seu relato.

Este libro de Ana María Alvajar é toda unha alegación contra a perda da nosa memoria histórica máis recente. A propia autora advirte contra un

esquecemento que non busca pechar feridas, senón ocultar crimes. Ora ben, estas memorias son tamén unha denuncia da violencia e das súas consecuencias. Os chamamentos á paz e á concordia son constantes ao longo de todo o volume. Velaquí a razón que converte este libro non só nun importante documento histórico, senón tamén nun argumento de actualidade. Por iso, rematamos coas súas palabras: “Tenemos que aceptar que las guerras son inhumanas, crueles, y no hacen más que aportar miseria moral y material allá donde se desarrollan” (p. 283).

PRUDENCIO VIVEIRO MOGO

O Centro Galego de Barcelona: 80 anos de historia

Sotelo Blanco, Olegario (dir. e redac.)
 Barcelona, Ronsel, 2003. 220 p.

Un dos aspectos máis salientables da nosa corrente migratoria ao longo do tempo e con maiores repercusións, tanto para os propios protagonistas como para Galicia, foi a forte tendencia a asociarse en diferentes entidades como un medio de protección e sociabilidade. Evidentemente, non foi un fenómeno exclusivamente galego, senón que se produciu nos diversos colectivos doutras nacionalidades asentados nun novo país. Pero, no caso galego, forma parte da súa idiosincrasia como emigrantes. Aínda hoxe perdura na colectividade galega e centraliza moita da súa actividade social, cubrindo as necesidades que se van presentando nun colectivo –sobre todo no caso americano– cada vez máis avellentado e oprimido pola grave crise económica que están a vivir alí.

Desde os comezos da emigración galega, déronse casos de asociacionismo –as confrarías do século XVIII ou as sociedades de beneficencia–, pero será desde a chamada etapa da emigración masiva –mediados do século XIX e primeiro terzo do XX– cando os galegos asentados no Río da Prata e en Cuba –aínda que tamén en España– se asocian en diversas entidades para conseguir apoio mutuo e beneficios, nun tempo en que os estados non cubrían necesidades básicas como a sanidade ou a escolarización gratuíta do colectivo inmigrante. Predominan, nun principio, as sociedades de carácter xeral, con fins basicamente benéficos e mutuais, formadas por centos ou miles de socios que se xuntan para sentirse protexidos e que sabían que, en caso de necesidade económica ou laboral, podían contar cos seus paisanos. Pronto asumen unha finalidade lúdica e cultural, celebrando festas en que o galego se relacionaba cos seus paisanos e avogaba pola defensa da súa cultura nun medio estraño para eles. A comezos do século XX, prolifera a creación de pequenas sociedades, de carácter parroquial, municipal ou comarcal, integradas por paisanos naturais da mesma aldea e que, amais dunha finalidade mutualista e recreativa, pretenden cubrir as necesidades da súa terra natal. Moitas delas envían remesas monetarias á súa parroquia ou concello para construír escolas, obras públicas ou proporcionar axudas puntuais en casos de necesidade. Chegan a converterse mesmo en centros de inserción laboral e social para os recentemente chegados desde as súas parroquias¹.

1. O caso destas sociedades microterritoriais galegas é moi sintomático, até o punto de que destacados políticos galegos como Castelao rexeitaban este “minifundismo societario” e avogaban pola creación de sociedades máis grandes e fortes. Nun censo realizado polo Arquivo da

América acapara o maior número de sociedades de emigrantes galegos, pero tamén en España se fundan numerosas asociacións, aínda que cunhas características e finalidades ben diferentes. Predominan as que teñen unha finalidade recreativa e cultural, aínda que tampouco obvian a axuda mutua². O primeiro centro creado en España –que aínda hoxe existe– cun carácter recreativo e cultural é o Centro Galego de Madrid, que data de 1892. Pouco a pouco, aparecen numerosas asociacións en todas as comunidades españolas; e entre elas Madrid, o País Vasco e Cataluña son as zonas de maior continxente de galegos –e, por tanto, nas que máis proliferaron este tipo de entidades–. A partir da década dos cincuenta e da dos sesenta, créanse tamén centros por toda Europa, a medida que se vai incrementando a corrente migratoria cara a Suíza, Holanda, Alemaña, etc.

Recuperar a memoria social e histórica dunha destas asociacións, o Centro Galego de Barcelona, é o obxectivo deste libro. Este centro é un dos máis antigos de España e aínda hoxe ten unha activa vida social e cultural. Desde a súa fundación, no ano 1923, converteuse no centro social da colectividade galega inmigrada en Cataluña e, paralelamente ao incremento de traballadores galegos, sobre todo nas décadas dos sesenta e dos setenta do século XX, esta entidade destaca na intensa vida social e cultural da Barcelona deses anos. Hoxe en día, cando a poboación de orixe galega alí asentada está moi integrada na vida e no sentir catalán, cunhas características laborais, culturais e sociais moi diversas, foron creándose outros centros noutras cidades catalás –Rubí, Cornellá de Llobregat, Hospitalet, La Llagosta, Badalona, Tarragona, Lleida, etc.–, que van diluíndo a súa pegada, permanecendo como meras asociacións de tipo recreativo, cunha forte tendencia folclorista.

Emigración Galega do Consello da Cultura Galega están rexistradas preto de mil oitocentas sociedades galegas creadas polo mundo, a gran maioría de ámbito parroquial ou comarcal.

2. Hai numerosas obras de carácter xeral que estudan a emigración e que tratan sobre o asociacionismo galego. Vid. a obra do profesor Vicente Peña Saavedra: *Éxodo, organización comunitaria e intervención escolar. La impronta educativa de la emigración transoceánica en Galicia* (1992), editada pola Xunta de Galicia e que aínda hoxe é un referente, pois analiza o societarismo galego alén mar e o gran labor educativo das sociedades de emigrantes e dos indianos na escolarización e difusión cultural do noso país. Do ano 2001, e tamén publicado pola Xunta de Galicia, é o libro coordinado por Carlos Sixirei Paredes, *Asociacionismo galego no exterior*, que fai unha descrición polo miúdo de todas as sociedades de emigrantes galegos e que nos facilita unha ampla información sobre as asociacións que aínda hoxe funcionan. En canto a obras que estuden polo miúdo a creación e desenvolvemento dunha sociedade concreta, existen, que saibamos, moi poucas, agás aquelas publicacións periódicas editadas con motivo dos aniversarios fundacionais destas sociedades, onde aparece a súa historia. En 2003 publicáronse dúas novas achegas neste senso: Vid. o libro de Julio C. González Pagés, editado co patrocinio da Concellaría de Cultura de Vigo, chamado *Emigración de mujeres gallegas a Cuba: Las Hijas de Galicia*; e o libro que estamos comentando.

Como ben nos indica o seu título, este libro foi editado con motivo do oitenta aniversario fundacional da institución e pretende facer un percorrido pola súa historia social, narrada polos seus propios protagonistas, con testemuños dos socios e directivos fundadores da entidade. A súa publicación foi iniciativa de Olegario Sotelo Blanco³ –figura destacada da colectividade galega en Cataluña, presidente da entidade entre 1999 e 2003 e, como moi ben destaca el mesmo, socio da entidade durante corenta anos–.

A obra está estruturada en tres partes: unha primeira, que amosa a historia social do centro; a segunda, centrada nos testemuños dos protagonistas da vida social do centro; e a terceira parte é un rico apéndice documental coa reprodución de libros de actas, fotografías e unha relación pormenorizada de todas as xuntas directivas da entidade desde a súa fundación ata a actualidade.

Prologada por Sotelo Blanco, amósanos a finalidade básica desta obra: aproveitar a memoria dos socios máis antigos para dar a coñecer o pasado do centro e intentar buscar as solucións para o futuro da entidade, anquilosada e fóra da realidade galega e catalá do momento. O seu desexo é reflectir o pasado dunha das entidades galegas máis antigas en España e loitar polo seu futuro no panorama cultural galego e catalán.

A través dos testemuños dos presidentes da entidade, ben con textos feitos para este libro ou ben con relatos que apareceron publicados na revista *Alborada* –órgano difusor do centro–, e da consulta dos libros de actas e publicacións do centro podemos coñecer as dificultades da súa fundación; a súa desaparición coa Guerra Civil; a súa refundación no ano 1948, tras a fusión da Casa de Galicia (1946); a Peña Galega “Casa da Troia” e a Agrupación artística “Cantigas e Aturuxos”. O 25 de xaneiro de 1948 inicia a súa andaina propiamente como Centro Galego, cun marcado carácter cultural e recreativo, na súa sede social das Ramblas dos Caputxíns. Os seus primeiros estatutos recollen obxectivos artísticos e culturais, até que, coa chegada masiva de galegos a Cataluña, se van considerando e promovendo fins mutualistas e benéficos. Seguindo unha orde cronolóxica, en función dos diferentes presidentes da entidade, imos coñecendo os logros acadados nestes oitenta anos, pero non se esquecen os aspectos negativos, como o personalismo de moitos dos directivos, o seu marcado folclorismo ou o seu fracaso no intento de converterse na “embaixada galega en Cataluña” tras o triunfo da democracia.

3. Este emigrante galego, destacado empresario, pero tamén editor, escritor e xornalista, caracterizouse, aínda en pleno franquismo, pola defensa da cultura e da lingua galega. Fundador da editorial Sotelo Blanco, unha das máis importantes en Galicia, e de varias revistas, como *A Trabe de Ouro*, ten publicado varios libros, entre os que podemos destacar *A emigración galega en Cataluña*, unha das poucas obras que analiza o tema dos movementos migratorios galegos dentro da Península.

Entre os logros culturais da entidade ao longo destes anos destacan a creación da Masa Coral “Lonxe da Terra”, fundada no 1934 e que en 1948 se fusiona con “Cantigas e Aturuxos”, tendo unha intensa vida artística por toda España e, incluso, no ámbito internacional; a creación da revista *Alborada*, o 4 de marzo de 1948, con varias etapas editoriais e que se segue a publicar na actualidade, sempre con colaboracións de destacados persoeiros do mundo cultural galego como Otero Pedrayo, Cunqueiro, Vicente Risco, Euloxio R. Ruibal, Carballo Calero, ou Manuel Rodríguez López, cronista oficial da sociedade; ou a creación, no ano 1957, da “Unión Deportiva Galaica” e, xa na actualidade, a fundación do grupo de pandeireteiras “Arrañoá” (1995).

No apéndice do libro aparecen recollidos testemuños de personalidades galegas residentes en Cataluña como Basilio Losada Castro, secretario do Centro durante oito anos e destacado impulsor das súas actividades culturais; Emilio Domínguez Botana; Xoán Manuel Casado; Xavier Costa Clavell; Xesús González Gómez; Manolo Piñeiro; Moncho Ramos ou Anxo L. Baranga. O libro péchase cun epílogo titulado “Un Centro para o século XXI”, no que se reflexiona sobre as posibilidades de permanencia e de modernización da entidade.

O libro complétase con abundantes fotografías dos diversos actos organizados nestes anos e de persoeiros destacados, reproducións de actas e de demais documentación que enriquece a historia social.

Para rematar, queremos destacar a importancia da publicación deste tipo de libros, dos que aprendemos da realidade e dos feitos dos nosos emigrantes espallados polo mundo. Para recoñecer o seu gran labor de traballo e de entusiasmo en prol de Galicia, debemos ter constancia do realizado polos nosos emigrantes. Se o labor conseguido polos nosos paisanos desde América, na primeira metade do século XX, foi moi salientable e importante no noso desenvolvemento, non foi desprezable o que se fixo desde as asociacións de galegos en España e en Europa. Cremos que xa é hora de recoñecelo e valoralo. Aínda que este fose o único motivo da súa publicación, debemos destacar a súa valía. Temos que coñecer o pasado e loitar para que estas asociacións teñan o apoio necesario desde Galicia, para que continúen co seu importante labor en defensa da cultura galega alén das nosas fronteiras.

TERESA GARCÍA DOMÍNGUEZ

*Etnoarqueología de la emigración:
El fin del mundo preindustrial en Terra de Montes (Galicia)*

González Ruibal, Alfredo
Pontevedra, Deputación Provincial, 2003. 286 p.

Até non hai moitos anos, a tradición historiográfica dos estudos sobre a emigración galega tratábase desde criterios basicamente históricos, sociolóxicos ou antropolóxicos, co tradicional recurso ás fontes documentais, enquisas, entrevistas, historias de vidas, etcétera. Porén, as metodoloxías evolucionan, novas escolas de investigadores debrúzanse sobre esta cuestión e agroman novos puntos de vista para mellorar e completar a visión global que destes temas elaboramos día tras día. Esta obra resulta paradigmática verbo do que acabamos de expor e, por primeira vez, é a arqueoloxía a disciplina que, nesta ocasión, pide a palabra para contribuír e achegar co seu metódico esforzo novas perspectivas analíticas e novos resultados.

A obra de Alfredo González Ruibal sorpréndenos cunha investigación lúcida na que, sobre a base do estudo dos restos materiais de varias vivendas e aldeas abandonadas polos emigrantes, podemos chegar a formarnos unha idea *etnoarqueolóxica* do fenómeno migratorio galego, en xeral, e da súa repercusión na Terra de Montes, en particular. O título deste traballo –*Etnoarqueología de la emigración*– resulta, se cadra, excesivamente amplo e pretencioso, de non ser pola presenza dunha segunda acoutación que nos permite concretar, de forma máis axeitada, o seu contido: *El fin del mundo preindustrial en Terra de Montes (Galicia)*.

Esta obra, resultado actualizado da tese de licenciatura defendida en 1999 polo seu autor na Universidade Complutense, aparece ante nós como unha audaz proposta en que, seguramente, moitos historiadores e antropólogos acharán un innovador referente metodolóxico e conceptual –independentemente da súa contribución global para un mellor coñecemento deste peculiar fenómeno, destacado protagonista da etapa máis recente da nosa historia como pobo–.

Verbo da etnoarqueoloxía en si mesma, podemos dicir que, malia a existencia dunha ampla tradición historiográfica no ámbito cultural anglosaxón, en España apenas contamos cunha ducia escasa de traballos publicados. No noso país, até agora, o único traballo de certa relevancia que viu a luz é o asinado polo profesor J. M. Vázquez Varela, baixo o título *Etnoarqueología: conocer el pasado por medio del presente* (Pontevedra, Deputación Provincial, 2000). Esta obra pouco menos que se limita a compilar unha variada serie

de estudos, moi heteroxéneos e interesantes, mais carentes de unidade no seu conxunto e con escaso desenvolvemento teórico previo.

Convén salientar, xa de partida, que na obra do novísimo doutor Alfredo González Ruibal non estamos perante un traballo académico máis, carente de madurez e marcadamente mimético en relación con outras obras xa editadas. Este libro insírese nun longo e frutífero proceso de reflexión teórica que comprende varias publicacións anteriores e posteriores no tempo, todas elas vencelladas á etnoarqueoloxía. Son, por isto, de cita obrigada para poder enmarcar e comprender mellor o labor investigador deste autor: “Etnoarqueología de los abandonos en Galicia: el papel de la cultura material en una sociedad agraria en crisis”, *Complutum*, n.º 9 (1998); “(Etno)arqueoloxía da emigración na Galiza: do Antigo Réxime á Modernidade através da cultura material”, *Brigantium*, n.º 14 (2003); “Desecho e identidade: etnoarqueología de la basura en Galicia”, *Gallaecia*, n.º 22 (2003) e *La experiencia del otro. Una introducción a la etnoarqueología*, Madrid, Ed. Akal (2003). Facemos votos para que estas achegas manteñan a súa calidade e intensidade, pois precisamos urxentemente destes e doutros traballos semellantes para poder avanzarmos con paso firme e seguro.

Sobre a monografía que agora nos ocupa, *Etnoarqueología de la emigración*, cómpre dicir que os seus contidos aparecen estruturados en catro partes fundamentais: unha primeira introdutoria, onde se formulan as bases teóricas e metodolóxicas do estudo; unha segunda parte, de carácter máis empírico e analítico, que presenta os resultados das investigacións previamente efectuadas; unha terceira, de discusión conclusiva; e uns moi completos anexos que inclúen glosario, bibliografía e inventarios.

Para calquera investigador preocupado pola emigración en xeral e polo caso galego en particular, de seguro que esta obra suporá un estimulante revulsivo, capaz de matizar, corrixir e, mesmo, contradicir parcialmente os estudos até agora publicados, case todos eles seguindo unha metodoloxía *tradicional*. De feito, o que Alfredo González Ruibal nos propón con este libro é basicamente achegarnos a *outra(s) historia(s) da emigración* –a(s) que nos contan os restos materiais, as cousas, as casas, as que foron no seu día pertenzas persoais dos protagonistas deste complexo fenómeno migratorio–.

O autor parte da súa formación arqueolóxica para reclamar a importancia da *cultura material* como reflexo ou *metáfora* do comportamento humano, neste caso nun espazo xeográfico concreto –a Terra de Montes– e ao longo dun período de tempo crucial, que se materializa na paulatina desaparición do Antigo Réxime ou mundo preindustrial fronte ao avance imparable do capitalismo e da modernidade. Analízase, pois, un momento de fortísimo

cambio económico e cultural no medio tradicional campesiño da Galicia rural, sobre a base empírica dunha ampla serie de reiteradas visitas de campo efectuadas entre os anos 1997 e 1999 a algúns dos lugares que sufriron máis directamente estas mudanzas na zona de estudo elixida.

En palabras deste investigador, “la dimensión más fructífera de la investigación ha sido la que, a través del estudio orientado arqueológicamente de la cultura material contemporánea (sea industrial o preindustrial), comprobó que resultaba posible descubrir elementos ocultos para antropólogos, historiadores o sociólogos acerca del comportamiento cultural humano” (p. 15). O obxectivo do autor, basicamente, foi “hacer comprensible lo aparentemente incomprensible, desconstruir la cultura material y descubrir sentidos más o menos profundos detrás de actos cotidianos y a priori poco importantes en una sociedad” (p. 19). Para lograr isto, nada mellor que deixar ben sentadas as bases teóricas de partida e aplicar un método de estudo sistemático, serio e rigoroso. Na primeira parte da obra abórdase a explicación de conceptos fundamentais como a etnoarqueoloxía, a cultura material, a arqueoloxía do comportamento, o significado, a metáfora, o Antigo Réxime ou o capitalismo, entre outros.

Pártese das causas da emigración galega, tal e como foron explicadas pola historiografía tradicional, que apuntan á existencia dun forte desaxuste entre os recursos económicos dispoñibles –deficitarios– e a realidade demográfica coeva –excedentaria–. Formúlase o estudo da *etnoarqueoloxía da emigración* como *arqueoloxía dos abandonos*, é dicir, trátase de “estudiar los procesos de abandono de una región, sus asentamientos y los edificios dentro de los asentamientos (...) con lo que nuestra meta es (...) interpretar significados y mentalidades a través del registro material” (p. 30).

Para o autor, “la emigración actuó de puente cognitivo y amortiguador entre el Antiguo Régimen y el mundo capitalista, a lo largo de casi cien años” (p. 35). Discútese o papel do indiano como axente de cambio na sociedade campesiña tradicional, sobre a base da diferenciación existente entre os conceptos de emigración –a longa distancia– e de éxodo –urbano–. Nesta historia da emigración tamén aparece o Estado como axente *alienante* e *desgalegador* do pobo, cunha política escolarizadora de enculturación *etnocida* e *memoricida*, á que non resultou allea a actitude do indiano, como imaxe viva do capitalismo triunfante –ou aparentemente triunfante–, fronte ao atraso tecnolóxico do campesiño, ancorado no pasado.

Xa na segunda parte da obra, abórdase a transformación da *paisaxe campesiña* tradicional en *paisaxe capitalista* contemporánea, cunha brillante análise da arquitectura vernácula preexistente –integrada, orgánica e gregaria– e

da aparición en escena da arquitectura urbana no medio rural –fachendosa, conspicua e individualista–.

A análise dunha ampla casuística de vivendas tradicionais abandonadas, atendendo ás diferentes áreas de actividade e á funcionalidade destas, aos tipos de refugallo e de lixo xerados polos seus inquilinos e ás diversas formas de abandono detectadas, plásmase graficamente con numerosos planos e fotografías, axudando ao lector a comprender mellor todos estes procesos de mudanza cultural, sempre baixo unha perspectiva arqueolóxica. Outros aspectos tradicionalmente esquecidos como o papel da muller e dos nenos na cultura material da sociedade tradicional, tamén son abordados, achegando numerosas consideracións de enorme interese para os investigadores.

Na terceira parte do libro ofrécese o núcleo da discusión teórica sobre o fenómeno migratorio galego. Cuestiónanse, agudamente, algunhas visións tópicas sobre a paulatina integración da economía tradicional galega no sistema capitalista a comezos do século xx (pp. 206-207), ao tempo que se contrapón a historia material á historia textual. Estamos perante o apartado máis denso deste estudo, tanto pola fondura e perspicacia acadadas na análise como pola introdución de numerosos paralelos clarificadores que convidan a acometer novas reflexións.

Trátase, en definitiva, de “poder ofrecer outra historia (...), la que nos cuentan los objetos. Unos objetos que nos hablan de gentes sin voz (...). Una historia entre muchas, pero que sin duda es más fiel a las vivencias del campesinado (...) que la tradicional historia basada exclusivamente en el registro textual” (p. 211). Aos que decidan comezar a lectura deste libro non lles ficará dúbida ningunha de que esta *outra historia* será claramente *orixinal e diferente*, mesmo na súa peculiar periodización.

A obra conclúe cunha cuarta parte a xeito de apéndice, na que se ofrece un glosario de termos agropecuarios que axudan ao lector non galegofalante a comprender o significado de numerosos obxectos citados ao longo do texto. Na extensa bibliografía final poderemos atopar múltiples referencias, principalmente anglosaxonas, que nos permitirán ampliar horizontes de reflexión, sen faltar as obras clásicas da Historia Contemporánea, da Antropoloxía e da Etnografía galegas.

Porén, apreciamos a existencia dalgúns graves defectos nesta publicación, a maioría deles derivados do seu proceso de maquetación e de edición, que supuxeron a presentación dunha escala claramente desaxeitada para os planos incluídos, dificultando a súa consulta pormenorizada, así como a case que reiterada ausencia de pés explicativos completos nas fotografías achegadas. O texto pódese ler con verdadeiro gozo, pois foxe da innecesaria

retórica vacua tan cotiá neste tipo de obras e introduce numerosos matices de contido e de referencia, cunha exposición clara, coherente e bastante ben modulada, sen perder ritmo narrativo nas descricións e nas interpretacións das realidades observadas.

Como valoración final deste traballo convén non esquecer que estamos perante unha achega innovadora nos estudos sobre a emigración galega, tanto no que se refire a perspectivas analíticas e métodos como ás achegas realizadas. Non nos cabe a menor dúbida de que a súa lectura resultará enormemente sorprendente e que constituirá, co necesario paso do tempo, un verdadeiro fito historiográfico, deixando claro que o estudo da emigración galega pode ser tratado con éxito por historiadores, antropólogos, sociólogos, economistas e, xa desde agora, por etnoarqueólogos.

LOIS LADRA

ESTUDIOS MIGRATORIOS
ARQUIVO DA EMIGRACIÓN GALEGA
CONSELLO DA CULTURA GALEGA

Pazo de Raxoi, 2º andar
Praza do Obradoiro
15705 Santiago de Compostela
Teléfono: 981 957 202 / 981 557 351
Fax: 981 957 205 / 981 582 985
Enderezo electrónico: aemigracion@consellodacultura.org

ESTUDIOS MIGRATORIOS
ARQUIVO DA EMIGRACIÓN GALEGA
CONSELLO DA CULTURA GALEGA

Distribución:

EDITORAL GALAXIA
Reconquista 1
36201 Vigo
Teléfono: 986 432 100
Fax: 986 223 205

ESTUDIOS MIGRATORIOS

É unha publicación editada polo Arquivo da Emigración Galega do Consello da Cultura Galega, aparecida en decembro de 1995, que desde o número 3 ten unha periodicidade semestral.

A súa finalidade é ser un punto de encontro e reflexión dos investigadores sobre a temática dos movementos migratorios en xeral, e dos galegos en particular, acollendo nas súas páxinas diversas investigacións sobre estes temas.

Acceptamos o INTERCAMBIO da nosa revista con todas aquelas revistas que teñan unha temática semellante.

BOLETÍN DE INTERCAMBIO

D. ....

Organismo / Empresa .....

.....

Enderezo .....

Poboación .....

País ..... Tfno. ....

Desexo establecer intercambio de *Estudios Migratorios* coa nosa revista .....

.....

a partir do número .....

ESTUDIOS MIGRATORIOS

É unha publicación editada polo Arquivo da Emigración Galega do Consello da Cultura Galega, aparecida en decembro de 1995, que desde o número 3 ten unha periodicidade semestral.

A súa finalidade é ser un punto de encontro e reflexión dos investigadores sobre a temática dos movementos migratorios en xeral, e dos galegos en particular, acollendo nas súas páxinas diversas investigacións sobre estes temas.

Número solto: 9 euros / Subscrición anual (2 números): 15 euros.

BOLETÍN DE SUBSCRICIÓN

D. ....

Organismo / Empresa .....

.....

Enderezo .....

Poboación .....

País ..... Tfno. ....

Desexo subscribirme á revista *Estudios Migratorios*

Prégolles que carguen na miña conta do seguinte xeito:

contra reembolso .....

domiciliación bancaria co número de conta .....

Banco ou Caixa ..... Nº. de axencia .....

Enderezo da axencia .....

Localidade ..... Provincia .....

Asdo.:

NORMAS PARA A ADMISIÓN DE ORIXINAIS

1. A extensión máxima dos traballos presentados non deberá exceder de 25 páxinas DIN-A4 numeradas, mecanografadas nunha soa cara a dobre espazo, nas que se incluírán gráficos, cadros, mapas e bibliografía. Xunto á copia mecanografada en papel entregarase outra en disquete de 3,5 polgadas, preferiblemente no programa Word. Os artigos serán publicados en idioma galego, pero poden presentarse en calquera outro idioma, preferentemente en castelán ou inglés.
2. Cada texto debe ir acompañado dunha páxina que conteña o título do traballo, nome do autor/a ou autores, enderezo completo –incluíndo o do centro de traballo–, teléfono, enderezo electrónico e un breve currículo. Acompañarase tamén dun resumo (*abstract*), non superior a 100 palabras, que reflicta claramente o contido e o resultado do traballo, e dun máximo de 5 palabras clave (*key words*).
3. Para as referencias bibliográficas os autores poderán optar pola inclusión en nota dos datos completos da obra, ou pola mención en texto do apelido do autor, data e páxina, con remisión a unha bibliografía final das obras citadas.
  - 3.1. Se se opta pola primeira fórmula deberán incluírse os datos de localización completa de cada publicación ou documento citado por vez primeira.
Exemplos:
Apelidos, Nome do autor/a (ano): *Título do libro*, lugar de edición, editorial; pp. ás que se fai referencia.
Apelidos, Nome do autor/a (ano): “Título do artigo”, *Título da Revista*, volume, número, páxinas.
Apelidos, Nome do autor/a (ano): “Título do capítulo”, en Apelidos, Nome do autor/a, *Título do libro*, lugar de edición, editorial; pp. ás que se fai referencia.
As remisións sucesivas a esas mesmas obras faranse de forma abreviada segundo as normas comúns.
  - 3.2. Para o segundo sistema utilizaranse as parénteses no texto na seguinte orde: (Apelidos, ano, páxina ou páxinas das que se trate). Acompañarase, neste caso, dunha lista bibliográfica final, por orde alfabética. Cando as obras dun autor/a aparezan no mesmo ano, engadirase á data una letra (a, b, c, etc.).
  - 3.3. As referencias arquivísticas serán o máis completas posible.
4. Os orixinais enviados a *ESTUDIOS MIGRATORIOS* serán sometidos a revisión, cando menos, de dous avaliadores, seleccionados polo equipo editorial en función dos seus coñecementos sobre a materia de que trata o traballo, de maneira que se garanta o anonimato tanto do autor ou autores como dos avaliadores. A aceptación definitiva dos materiais depende do equipo editorial da revista.
5. Os traballos deberanse enviar a:
Estudios Migratorios. Arquivo da Emigración Galega
Consello da Cultura Galega
Apartado de Correos 773
15705 Santiago de Compostela
Tfno.: 981 957 202 / 981 557 351
Fax: 981 957 205 / 981 582 985
Enderezo electrónico: aemigracion@consellodacultura.org
<http://www.consellodacultura.org>

